O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

5/2-son (may 2025)

Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan

Urganch – 2025

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY’ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),
ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, (UrDU),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),
IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori, professor (NavDPI),
JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva unversiteti),
KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),
MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, dotsent (UrDPI),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RUZMETOV Surojbek, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
RO‘ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zMU),
SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari, UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),
O‘ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU),
O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),
G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul kotib, UrDU).

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN●JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI● 5/2-son (may 2025)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ●Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan **●GUVOHNOMA № 1131.**

Ochilov Zarifjon Xusanovich (International school of finance technology and science instituti dotsenti, fizika-matematika fanlari nomzodi; ZarifjonOchilov@mail.ru),
Husanov Abduroziq Zarifjon o‘g‘li (International school of finance technology and science instituti o‘qituvchisi, “O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar” instituti doktoranti; AbduroziqHusanov@mail.ru)

MAXSUS KO‘RINISHDAGI VAZN FUNKSIYALI UMUMLASHGAN RADON ALMASHTIRISHLARI

Annotasiya. *Ushbu maqolada maxsus ko‘rinishdagi vazn funksiyali uch o‘lchovli fazoda Radon almashtirishining teskari masalasi ko‘rib chiqiladi. Muayyan tabiiy sharoitlarda masalaning teskarilanishi isbotlangan va uning teskarilanish formulasi aniq keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *integral geometriya masalasi, Radon almashtirishi, Furye almashtirishi, yagonalik teoremasi.*

Очилов Зарифжон Хусанович (доцент “International school of finance technology and science”, кандидат физико-математических наук; ZarifjonOchilov@mail.ru),
Хусанов Абдураззок Зарифжонович (преподаватель института “International school of finance technology and science”, докторант института “O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar”; AbduroziqHusanov@mail.ru)

ОБОБЩЕННОЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЕ РАДОНА С ВЕСОВОЙ ФУНКЦИИ СПЕЦИАЛЬНОГО ВИДА

Аннотация. *В данной статье рассматривается обратная задача для преобразования Радона в трехмерном пространстве с весовой функцией особой формы. При некоторых естественных условиях доказывается обратимость задачи и приводится явная формула для ее обратного преобразования.*

Ключевые слова: *задача интегральной геометрии, преобразования Радона, преобразование Фурье, теорема единственности.*

Ochilov Zarifjon Khusanovich (Associate Professor at the International School of Finance, Technology and Science, Candidate of Physical and Mathematical Sciences; ZarifjonOchilov@mail.ru),
Husanov Abduroziq Zarifjon ugli (Lecturer at the International School of Finance, Technology and Science, Doctoral student at the institute “O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar”; AbduroziqHusanov@mail.ru)

GENERALIZED RADON TRANSFORMATION WITH A SPECIAL FORM WEIGHTING FUNCTION

Annotation. *in this paper we consider an inversion problem for the Radon transform in three-dimensional space with a weight function of a special form. Under some natural conditions we prove invertibility for the considering problem and find an explicit formula for the inverse of the problem.*

Keys word: *integral geometry problem, Radon transform, Fourier transform, theorem uniqueness.*

Kirish. Integral geometriya muammolari tabiiy ravishda seysmik qidiruv, geofizik va aerokosmik kuzatishlarni talqin qilish, kinetik tenglamalar bilan tavsiflangan turli jarayonlar va boshqalar kabi keng qo‘llaniladigan sohalarda ko‘plab matematik modellarni o‘rganishda paydo bo‘ladi. Integral geometriyaning ba’zi savollari, masalan, ma’lum bir chiziqli fazodagi funksiyani ushbu fazoga o‘rnatilgan ko‘philliklarning ma’lum bir oilasidagi ushbu funksiya qiymatlaridan tiklash [1], [2]da o‘rganilgan. Volterra tipidagi integral geometriya masalalari deb, [1]da berilgan ta’rifgan ko‘ra Volterra operatorli tenglamalarini o‘rganishga keltirilishi mumkin bo‘lgan masalalarga aytiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Berilgan egrilikdagi egri chiziqlar oilasi uchun integral geometriya masalasi yechimining mavjudligi, yagonaligi va barqarorligi [13] va [14] ishlarda isbotlangan. Muammoning yechilishi mumkinligini isbotlash uchun muallif uni transport tenglamasi uchun haddan tashqari aniqlangan teskari masalaga keltirdi. Birinchi turdagi uzilishli sirt integrali uchun yagonaligi haqidagi teorema [6], [7] ishlarda isbotlangan. [12] ishda ma’lum egrilikning tekis egri chiziqlari bo‘yicha integral geometriya masalalarini yechish mumkinligining umumiy shartiga bag‘ishlangan bo‘lib, tadqiqot transport tipidagi tenglamalar uchun ekvivalent teskari masalalarni yechish mumkinligiga asoslangan. [8] va [9] ishlarda ushbu g‘oyani qo‘llaydi va uch o‘lchovli fazoda umumlashgan Radon almashtirishining ikkita yangi usulini taklif qiladi. [10], [11] maqolalarda ko‘p o‘lchovli fazolarda umumlashgan nurlar va Radon almashtirishlari uchun ineksiyaga qarshi misollar keltirilgan. Noyob davomiy natijalar integral geometriyada ham

qo‘llaniladi. Oddiy rentgenogramma operatori ixcham qo‘llab-quvvatlanadigan taqsimotlar sinfi uchun o‘ziga xoslik xususiyatini tan olishi [17] ishda isbotlangan. Bu oddiy operatorni Ries potensiali sifatida ko‘rib chiqish orqali amalga oshirildi.

To‘g‘ridan to‘g‘ri tekislikni almashtirish (d-tekislikni almashtirish) yaqinda davriy holatda tekis torusda [18,19] maqolalarda, shuningdek, boshqa shartlarda [16,20] ishlarda o‘rganildi. Umumlashgan va chegaralangan Radon almashtirishlari (d = n-1) yaqinda, masalan, [15] maqolada o‘rganilgan.

Yaqinda chop etilgan [21] maqolada uch o‘lchovli fazoda konuslar oilasi bo‘yicha umumlashgan Radon almashtirishim uchun teskari masala o‘rganilgan. Qiymatlar sohasi cheksiz silliq funksiyalar fazosini o‘zida tasvirlagan hol uchun Radon almashtirishining teskarilanish formulasi olingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Quyidagi almashtirishlarni kiritamiz:

$(x,y,z),(\xi,\eta,\zeta)\in\mathbb{R}^3,\lambda,\mu\in\mathbb{R},\quad \Omega=\{(x,y,z):x,y\in\mathbb{R},z\in[0,h]\ h<\infty\}.$

Ω da uchining koordinatalari $(x,y,z)\in\Omega$ bo‘lgan, o‘zaro bir qiymatli parametrlanuvchi $S(x,y,z)$ konuslar oilasini qaraymiz:

$$S(x,y,z)=\left\{(\xi,\eta,\zeta):(x-\xi)^2+(y-\eta)^2=(z-\zeta)^2,\quad \xi,\eta\in\mathbb{R},\quad 0\le\zeta\le z\right\}.$$

$\mathcal{L}(\mathbb{R}^2,C^m[0,h])$ orqali $z\in[0,h]$ da m- marta uzluksiz differensiallanuvchi va $(x,y)\in\mathbb{R}^2$ da cheksiz differensiallanuvchi quyidagi tengsizlikni qanoatlantiruvchi $\varphi(x,y,z)$ funksiyalar to‘plamini belgilaymiz:

$$\sup|x^{\alpha_1}y^{\alpha_2}\frac{\partial^{\beta+\gamma}\varphi(x,y,z)}{\partial x^{\beta}\partial y^{\gamma}}|<\infty$$

bu yerda α_1,α_2,β va γ lar manfiy bo‘lmagan butun sonlar.

A Masala. Agar Ω qatlamdan olingan barcha (x,y,z) lar uchun $u(x,y,z)$ funksiyaning $S(x,y,z)$ konuslar oilasi bo‘yicha

$$\iint\limits_{S(x,y,z)} g(x-\xi,y-\eta)u(\xi,\eta,\zeta)ds=f(x,y,z), \tag{1}$$

integrallari ma’lum bo‘lsa, uch o‘zgaruvchili $u(x,y,z)$ funksiyani tiklash talab etiladi, bu yerda g $\mathbb{R}^2$ dagi vazn funksiya va $f\in\mathcal{L}(\mathbb{R}^2,C[0,h])$.

Eslatib o‘tamizki, (1) tenglamani chap tomonini S konuslar oilasi uchun umumlashgan **R** Radon almashtirishi sifatida qarash mumkin (q. 4 va 5], ya’ni $\mathbf{R}u=f$.

$\hat{\hat{f}}(\cdot,\cdot,z)$ orqali $f(x,y,z)\in\mathcal{L}(\mathbb{R}^2,C[0,h])$ da $(x,y)\in\mathbb{R}^2$ o‘zgaruvchilar bo‘yicha Furye almashtirishini belgilaymiz, ya’ni

$$\hat{\hat{f}}(\lambda,\mu,z)=\frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{+\infty}\int_{-\infty}^{+\infty}e^{i(\lambda x+\mu y)}f(x,y,z)dxdy.$$

Eslatib o‘tamizki, $\hat{\hat{f}}(\cdot,\cdot,z)\in L(R^2,C[0,h])$ barcha $f(\cdot,\cdot,z)\in\mathcal{L}(\mathbb{R}^2,C[0,h])$ lar uchun (q. IX.I teoremaga [3]).

Quyidagi teorema A masalaning yagonalik shartini va aniq yechimini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, yechimni umumlashgan Radon almashtirishini teskari formulasi ko‘rinishida ifodalaydi, ya’ni $u=\mathbf{R}^{-1}f$.

Tahlil va natijalar. Theorem 2.1 *$g(x,y)=x^3-3xy^2\neq 0$ va $f\in\mathcal{L}(\mathbb{R}^2,C^7[0,h])$ bo‘lsin. Faraz qilaylik $f(x,y,0)=\frac{\partial^i}{\partial z^i}f(x,y,0)=0,i=1,...,7$ barcha $x,y\in\mathbb{R}$, shuningdek, $\hat{\hat{f}}(\lambda,\mu,z)=0$ barcha $\lambda=0$ va $\lambda^2=3\mu^2$ lar uchun hamda $z\in[0,h]$. U holda A masala Ω da $u(x,y,z)$ yagona yechimga ega bo‘ladi.*

Bundan tashqari, agar $f\in\mathcal{L}(\mathbb{R}^2,C^{17}[0,h])$ bo‘lsa, u holda $u(x,y,z)$ funksiya quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi

$$u(x,y,z)=\frac{1}{44100\sqrt{2}i\pi^2}\int\limits_{-\infty-\infty}^{+\infty+\infty}\frac{e^{-i(\lambda x+\mu y)}}{\lambda(\lambda^2-3\mu^2)(\lambda^2+\mu^2)}\int_0^z(\frac{d^2}{dt^2}+\lambda^2+\mu^2)^9\times$$

$$\times\int_0^t (t-\tau)^4 J_4((t-\tau)\sqrt{\lambda^2+\mu^2})\,\widehat{\widehat{f}}(\lambda,\mu,\tau)d\tau dt d\mu d\lambda, \qquad (2)$$

Bu yerda $J_n(\cdot)$ - n - tartibli birinchi tur Bessel funksiyasi, ya'ni

$$J_n(t)=\sum_{k=0}^{\infty}\frac{(-1)^k t^{2k+n}}{2^{2k+n}k!\Gamma(n+k+1)}.$$

Teoremaning isboti. (1) integralning chap tomonida quyidagi almashtirishlarni bajaramiz:

$$\zeta = z-\sqrt{(x-\xi)^2+(y-\eta)^2}, \zeta'_\xi = \frac{x-\xi}{\sqrt{(x-\xi)^2+(y-\eta)^2}},$$

$$\zeta'_\eta = \frac{y-\eta}{\sqrt{(x-\xi)^2+(y-\eta)^2}}, ds=\sqrt{1+\left(\zeta'_\xi\right)^2+\left(\zeta'_\eta\right)^2}\,d\xi d\eta$$

va Furye almashtirishini qo'llab, (1) tenglamaga ekvivalent bo'lgan quyidagi tenglamaga olib kelamiz:

$$\hat{\hat{f}}(\lambda,\mu,z)=\sqrt{2}\int_0^{2\pi}\int_0^z e^{i(z-t)(\lambda cos\varphi+\mu\sin\varphi)}g((z-t)\cos\varphi,(z-t)\sin\varphi)\hat{\hat{u}}(\lambda,\mu,t)(z-t)dtd\varphi. \qquad (3)$$

Bu yerda vazn funksiya $g(x,y)=x^3-3xy^2$ ekanligidan, quyidagiga ega bo'lamiz:

$$g((z-t)\cos\phi,(z-t)\sin\phi)=(z-t)^3\cos 3\phi.$$

Natijada (3) tenglama quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\hat{\hat{f}}(\lambda,\mu,z)=\int_0^z G(\lambda,\mu,z-t)\hat{\hat{u}}(\lambda,\mu,t)dt, \qquad (4)$$

bu yerda

$$G(\lambda,\mu,z-t)=\sqrt{2}(z-t)^4\int_0^{2\pi}e^{i(z-t)(\lambda\cos\phi+\mu\sin\phi)}\cos 3\phi d\phi.$$

Ushbu tenglikdan

$$\lambda\cos\phi+\mu\sin\phi=\sqrt{\lambda^2+\mu^2}\cos(\phi-\psi),\quad \cos\psi=\frac{\lambda}{\sqrt{\lambda^2+\mu^2}}$$

$\phi=\theta+\psi$ almashtirishni olsak,

$$G(\lambda,\mu,z-t)=\sqrt{2}(z-t)^4\int_0^{2\pi}e^{i(z-t)\sqrt{\lambda^2+\mu^2}\cos\theta}\cos 3(\theta+\psi)d\theta.$$

Ushbu formulalardan

$$\cos(3\theta+3\psi)=\cos 3\theta\cos 3\psi-\sin 3\theta\sin 3\psi,$$

$$e^{iA\cos\theta}=\cos(A\cos\theta)+i\sin(A\cos\theta),$$

va quyidagi integral tengliklardan foydalanib,

$$\int_0^{2\pi}\sin(A\cos\theta)\sin 3\theta d\theta=2\int_0^{\pi}\sin(A\cos\theta)\sin 3\theta d\theta,$$

$$\int_0^{2\pi}\sin(A\cos\theta)\cos 3\theta d\theta=2\int_0^{\pi}\sin(A\cos\theta)\cos 3\theta d\theta,$$

$$\int_0^{2\pi}\cos(A\cos\theta)\sin 3\theta d\theta=0,\quad \int_0^{2\pi}\cos(A\cos\theta)\cos 3\theta d\theta=0,$$

Ushbu funksiyaga ega bo'lamiz:

$$G(\lambda,\mu,z-t)=2\sqrt{2}i(z-t)^4\{\cos 3\psi\int_0^{\pi}\sin((z-t)\sqrt{\lambda^2+\mu^2}\cos\theta)\cos 3\theta d\theta$$

$$-\sin 3\psi \int_0^{\pi} \sin((z-t)\sqrt{\lambda^2+\mu^2}\cos\theta)\sin 3\theta d\theta\}.$$

Quyida [22, 419-420 betl]dagi formuladan

$$\int_0^{\pi} \sin(A\cos\theta)\cos(n\theta)d\theta = \pi \sin\frac{n\pi}{2} J_n(A),$$

foydalanib, ushbu funksiyaga ega bo‘lamiz:

$$G(\lambda,\mu,z-t) = 2\sqrt{2}i\pi \frac{\lambda(3\mu^2-\lambda^2)}{(\lambda^2+\mu^2)^{\frac{3}{2}}}(z-t)^4 J_3((z-t)\sqrt{\lambda^2+\mu^2}).$$

Bu funksiyani (4) olib borib qo‘ysak, quyidagi tenglamag ega bo‘lamiz:

$$\hat{\hat{f}}(\lambda,\mu,z) = 2\sqrt{2}i\pi \frac{\lambda(3\mu^2-\lambda^2)}{(\lambda^2+\mu^2)^{\frac{3}{2}}} \int_0^z (z-t)^4 J_3((z-t)\sqrt{\lambda^2+\mu^2})\hat{\hat{u}}(\lambda,\mu,t)dt. \quad (5)$$

Bu (5) tenglamaning yechimi [23, 1.8-1 bo‘limdagi] formuladan quyidagicha bo‘ladi:

$$\hat{\hat{u}}(\lambda,\mu,z) = \frac{1}{22050\sqrt{2}i\pi\lambda(3\mu^2-\lambda^2)(\lambda^2+\mu^2)} \int_0^z (\frac{d^2}{dt^2}+\lambda^2+\mu^2)^9 \times$$
$$\times \int_0^t (t-\tau)^4 J_4((t-\tau)\sqrt{\lambda^2+\mu^2})\hat{\hat{f}}(\lambda,\mu,\tau)d\tau dt, \quad (6)$$

barcha $f \in \mathcal{L}(\mathbb{R}^2, C^{17}[0,h])$ uchun.

Natijada (6) tenglamaga μ va λ o‘zgaruvchilar bo‘yicha teskari Furye almashtirishini qo‘llab, (2) tenglamani olamiz

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada uch o‘lchovli fazoda maxsus ko‘rinishdagi vazn funksiyali umumlashgan Radon almashtirishining teskari masalasi o‘rganildi. Tadqiqot davomida bu masalaning yagonaligi isbotlandi va aniq teskari almashtirish formulasi keltirildi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, konuslar oilasi bo‘yicha olingan integrallar asosida funksiyani tiklash uchun Furye almashtirishidan samarali foydalanish mumkin. Bu natijalar integral geometriya, tomografiya, geofizika va boshqa qo‘llanma sohalarda teskari masalalarni hal qilishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Keltirilgan formulalar kelgusida ushbu turdagi almashtirishlar asosida sonli usullarni ishlab chiqish va qo‘llash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Лаврентьев М.М., Савельев Л.Я. Теория операторов и некорректные задачи. Издательство Института математики. Москва, 1999, 702 с.

[2]. Кабанихин С.И. Обратные и некорректные задачи. Сибирское научное издательство. 2009, 512 с.

[3]. Reed M., Simon B. Methods of Modern Mathematical Physics: Functional Analysis. Rev. ed. Academic press, 1980, 400 p.

[4]. Helgason S. Integral Geometry and Radon Transform. Springer, New York, 2011, 301 p.

[5]. Natterer F. The mathematics of computerized tomography. Classics in Mathematics. Society for Industrial and Applied Mathematics. New York, 2001, 184 p.

[6]. Anikonov D.S., Kipriyanov Y.A. An underdetermined problem of integral geometry for the generalized Radon transform. J. Appl. Industr. Math. 2016, № 10(1), c. 21–28 p.

[7]. Anikonov D.S., Konovalova D.S. An integral geometry underdetermined problem for a family of curves. Siberian Math. J. 2015, № 56(2), c. 217–230 p.

[8]. Goncharov F.O. An iterative inversion of weighted Radon transforms along hyperplanes”, Inverse Problems. 2017, № 33, 124005 p.

[9]. Goncharov F.O., Novikov R.G. An analog of Chang inversion formula for weighted Radon transforms in multidimensions”, EJMCA, 2016, № 4 (2), 23–32 p.

[10]. Goncharov F.O., Novikov R.G. An example of non-uniqueness for the weighted Radon transforms along hyperplanes in multidimensions. Inverse Problem, 2018, № 34, 054001 p.

[11]. Goncharov F.O., Novikov R.G. An example of non-uniqueness for Radon transforms with continuous positive rotation invariant weights. Journal of Geometric Analysis. 2018, № 25 (4), 3807–3828 p.

[12]. Zekeriya Ustaoglu. A generalization on the solvability of integral geometry problems along plane curves. Boundary Value Problems volume. 2013, № 202, 293–314 p.

[13]. Begmatov A.Kh., Muminov M.E., Ochilov Z.H. The problem of integral geometry of Volterra type with a weight function of a special type. Mathematics and Statistics. 2015, № 3, 113–120 p.

[14]. Golgeleyen I. An integral geometry problem along geodesics and a computational approach. An. Univ. Ovidius Constanta. ser. Mat., 2010, 1259–1274 p.

[15]. Frikel J., Quinto E.T. Limited data problems for the generalized Radon transform in Rn. /SIAM J. Math. Anal. 2016, № 48(4), 2301–2318 p.

[16]. Homan A., Zhou H. Injectivity and stability for a generic class of generalized Radon transforms. J. Geom. Anal. 2017, № 27(2), 1515–1529 p.

[17]. Ilmavirta J., Monkko‘nen K. Unique continuation of the normal operator of the x-ray transform and applications in geophysics. Inverse Problems. 2020, № 36(4), 045014 p.

[18]. Ilmavirta J. On Radon transforms on tori. J. Fourier Anal. Appl. 2015, № 21(2), 370–382 p.

[19]. Railo J. Fourier Analysis of Periodic Radon Transforms. Journal of Fourier Analysis and Applications. 2020, № 26(4), 64 p.

[20]. Reichelt T. A comparison theorem between Radon and Fourier-Laplace transforms for D-modules. Ann. Inst. Fourier (Grenoble). 2015, № 65(4), 1577–1616 p.

[21]. Muminov M.I., Ochilov Z.Kh. An inversion formula for the weighted Radon transform along family of cones. Nanosystems: Physics, Chemistry, Mathematics. 2023, № 14 (1), 1–6 p.

[22]. Gradsteyn I.S., Ryzhik I.M. Table of integrals, series, and products. Academic Press. 2007, 1108 p.

[23]. Polyanin A.D., Manzhirov A.V. Handbook of Integral Equations. CRC Press LLC, N.W. Corporate Blvd., Boca Raton, Florida. 2000, 1082 p.

Abloqulov Sherzodjon Zokir o‘g‘li (Toshkent Kimyo-texnologiya instituti “Oliy matematika” kafedrasi katta o‘qituvchisi (PhD),
Ruzimov Anvarbek Shuxratovich (Urganch Innovatsion university NTM “Pedagogika va boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasi katta o‘qituvchisi (PhD),
Saidov Yuldash Razzakovich (Urganch Innovatsion university NTM “Pedagogika va boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasi dotsenti)

QARSHILIKLI ERKINLIK DARAJASI BIRGA TENG BO‘LGAN MEXANIK SISTEMANING ERKIN TEBRANISHI

Annotatsiya*. Bu ishda Kulon qarshilikli erkinlik darajasi birga teng bo‘lgan mexanik sistemaning erkin tebranishi masalasi yechilgan. Mexanik sistemaning tebranishlar tenglamasi Nyutonning ikkinchi qonuni orqali olingan. Olingan tebranishlar tenglamasi Laplasning integral almashtirishi orqali yechiladi. Sonli natijalar olinib tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar*: erkinlik darajasi, Laplasning integral almashtirishi, inersiya kuchi, Nyutonning ikkinchi qonuni, erkin tebranishlar chastotasi.*

Аблокулов Шерзоджон Зокир угли (старший преподаватель (PhD) кафедры “Высшая математика” Ташкентского химико-технологического института),
Рузимов Анварбек Шухратович (старший преподаватель (PhD) кафедры “Педагогики и методики начального образования” Ургенчского инновационного университета),
Саидов Юлдаш Раззакович (доцент кафедры “Педагогики и методики начального образования” Ургенчского инновационного университета)

Аннотация. *В данной работе решена задача о свободных колебаниях механической системы с кулоновским сопротивлением степени свободы, равной единице. Уравнение колебаний механической системы получено с использованием второго закона Ньютона. Полученное уравнение колебаний решено с использованием интегрального преобразования Лапласа. Получены и проанализированы численные результаты.*

Ключевые слова*: степени свободы, интегральное преобразование Лапласа, инерционная сила, второй закон Ньютона, частота свободных колебаний.*

Ablokulov Sherzodjon Zokir ugli (Senior teacher (PhD) of the “Higher Mathematics” department of the Tashkent Institute of Chemical Technology),
Ruzimov Anvarbek Shukhratovich (Senior Lecturer (PhD) at the Department of Pedagogy and Methodological Primary Education at Urgench Innovation University),
Saidov Yuldash Razzakovich (Associate Professor of the Department of Pedagogy and Methods of Primary Education at Urgench Innovation University)

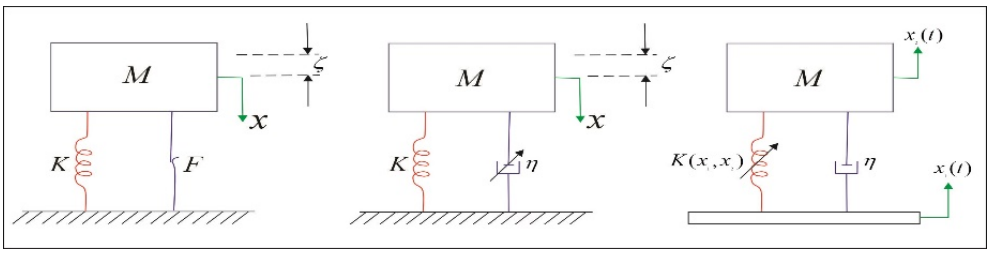
Annotation. *In this work, the problem of free oscillations of a mechanical system with a Coulomb resistance degree of freedom equal to one is solved. The oscillation equation of the mechanical system is obtained using Newton’s second law. The obtained oscillation equation is solved using Laplace’s integral transformation. Numerical results are obtained and analyzed.*

Keywords: *degrees of freedom, Laplace’s integral transformation, inertial force, Newton’s second*

law, frequency of free oscillations.

Kirish. Hozirgi zamonda texnika va texnologiyaning judda tez rivojlanishi oqibatida vibratsion tebranishlar va shovqinga qarshi kurashish dolzarb muammo hisoblanadi [l,2]. Zamonaviy uchuvchi apparatlar, aviatsiya, kemasozlik, mashinasozlik va qurilish sohasidagi taraqqiyot qurilmalarning har xil turdagi dinamik yuklanishlar ta'sirlardan hosil bo'ladigan dinamik kuchlanish–deformatsiya holatini nihoyatda aniq ximoyalashni talab etadi [3,4]. Uchuvchi apparatlar, samolyotsozlik va harakatlanuvchan transportlarning ko'p qismlari deformatsiyalanuvchan qobiqsimon elementlardan tashkil topgan bo'ladi [5,6]. Ularda hosil bo'ladigan tebranish (vibratsiya)lar va shovqinlarni qamaytirish masalasi ikkiga bo'lib o'rganish bilan dunyoning ko'pchilik olimlar va tadqiqotchilar izlanishlar olib borishmoqda [8,9].

Tadqiqot metodologiyasi. Erkinlik darajasi birga teng bo'lgan 1-rasmda tasvirlangan mexanik sistemalarni ko'ramiz:

1-rasm. Kulon qarshilikli mexanik Sistema.

Kulon qarshilikli mexanik sistemani harakat differensial tenglamasi Nyutonning ikkinchi qonunini orqali olinadi.

$$M\frac{d^2x}{dt^2} = -Kx \pm F, \tag{1}$$

bunda F-Kulon demfirlash friksion kuch, *M* -amortizatsiyaga uchraydigan massa, K-elastiklik koyeffitsenti, x-massaning harakat qonuni.

Ushbu tenglama haqiqiy bo'lishi uchun, dastlab, harakat sodir bo'lishi kerak, ya'ni, siljish ζ bo'lishi kerak bo'lgan prujina kuchi ishqalanish kuchi *F* dan oshib ketishini ta'minlash kerak: $K\zeta > F$. Agar ζ "o'lik mintaqa" deb atalgan tizimni ichida yotsa, harakat sodir bo'lmaydi:

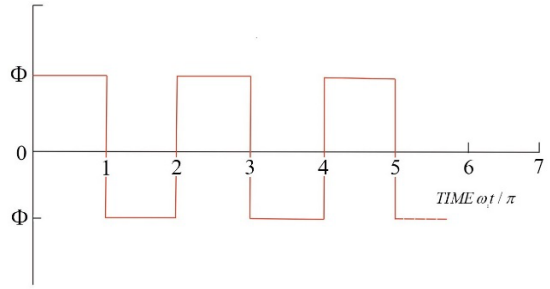
$$x = \pm\frac{F}{K} = \pm\frac{\Phi}{\omega_0{}^2}\ . \tag{2}$$

Bu yerda $\Phi = \dfrac{F}{M}$, ω_0 bu tizimning erkin chastotasi.

Agar tebranishning ketma-ket amplitudalari o'lik mintaqadan tashqariga tushsa, u holda M uchun harakat tenglamasi quyidagicha bo'ladi:

$$\frac{d^2x}{dt^2} + \omega_0{}^2 x = \Theta(t), \tag{3}$$

bu yerda $\Theta(t)$ ni o'zgarishi 2-rasmda keltirilgan:

2-rasm. Koulomb amortizatorining harakatga qarshiligini tavsiflovchi "kvadrat to'lqin" funksiyasi; parametr $\Phi = F / M$.

Endi (3) tenglamaning Laplas almashtirishi quyidagicha bo'ladi:

$$(p^2+\omega_0^2)\overline{x} = p\zeta + L\Theta(t) \tag{4}$$

Tasvirda $L\Theta(t)$ quyidagicha bo‘ladi:

$$L\Theta(t) = L(\Phi) - L(2\Phi)_{t>\pi/\omega_0} + L(2\Phi)_{t>2\pi/\omega_0} - L(2\Phi)_{t>3\pi/\omega_0} + \ldots$$

$$= \int_0^\infty e^{-pt}\Phi dt + 2(-1)^n \int_{n\pi/\omega_0}^\infty e^{-pt}\Phi dt + 2(-1) \tag{5}$$

$$= \frac{\Phi}{p} + (-1)^n \frac{\Phi}{p} e^{-n\pi p/\omega_0}, \quad n = 1,2,3,....$$

Natijada (4)-tenglamaning yechimi quyidagicha bo‘ladi:

$$\overline{x} = p^2\zeta T(\omega_0) + \Phi T(\omega_0)(1 - 2e^{-\pi p/(\omega_0)} + 2e^{-2\pi p/(\omega_0)} - 2e^{-3\pi p/(\omega_0)} + \ldots). \tag{6}$$

Xevisaydning siljish teoremasini qo‘llash [10] orqali yuqoridagi tasvirda berilgan yechim (6) ni teskari orginalini topish mumkin bo‘ladi:

$$x = \zeta \cos\omega_0 t + \frac{\Phi}{\omega_0^{\,2}}\{(1-\cos\omega_0 t)_{t>0} - 2[1-\cos(\omega_0 t - \pi)]_{t>\pi/\omega_0} \tag{7}$$

$$+2[1-\cos(\omega_0 t - 2\pi)]_{t>2\pi/\omega_0} - 2[1-\cos(\omega_0 t - 2\pi)]_{t>3\pi/\omega_0} \ldots\}.$$

Bu tenglama $t = 0,\ \pi/\omega_0,\ 2\pi/\omega_0,\ 3\pi/\omega_0, \ldots,\ \zeta,\ (-\zeta + 2\Phi/\omega_0^{\,2})$ va $(\zeta - 4\Phi/\omega_0^{\,2}),\ (-\zeta + 6\Phi/\omega_0^{\,2}), \ldots$ qiymatlarini qabul qilganda paydo bo‘ladigan tebranishning amplitudalarni ketma-ket ko‘rsatadi. Ya’ni, har bir yarim sikl uchun tebranish amplitudasi miqdori quyidagi miqdorda kamayadi: $2\Phi/\omega_0^{\,2} = 2F/K$.

Yuqorida tasvirlangan 1,b-rasmdagi nochiziqli qarshilikli (tezlik kvadratiga mutanosib bo‘lsa), u holda *M* massaning harakat differensial tenglamasi quyidagicha bo‘ladi:

$$M\frac{d^2x}{dt^2} = -Kx \pm \eta\left(\frac{dx}{dt}\right)^2, \tag{8}$$

bu yerda η doimiy emasdir. Shunday qilib, birinchi yarim sikl uchun (8) quyidagilarni ko‘ramiz:

$$\frac{d^2x}{dt^2} - \Delta\left(\frac{dx}{dt}\right)^2 + \omega_0^2 x = 0,\ \Delta = \frac{\eta}{M} \tag{9}$$

Laplas almashtrish orqali (9) ni quyidagicha yozamiz:

$$(p^2+\omega_0^2)\overline{x} = p\zeta + \Delta L(\dot{x})^2\ . \tag{10}$$

Endi *M* massaning siljishi quyidagi shaklda yozilishi mumkin:

$$x = x_0(t) + \Delta x_1(t) + \Delta^2 x_2(t) + \ldots,$$

bunda $x = x_0(t)$ -tenglama yechimiga birinchi yaqinlashish, $x_n(t)$ hali aniqlanmagan vaqt funksiyalari. Bundan tashqari, mexanik sistemani ω_Δ berilgan chastotasi quyidagicha topiladi:

$$\omega_\Delta^2 = \omega_0^2 + \Delta C_1 + \Delta^2 C_2 + \ldots, \tag{11}$$

Bu yerda C_n hali baholanmagan konstantalardir. Masalani yechishda nochiziqlik darajasi yetarlicha kichik deb taxmin qilinadi. (8)-tenglama endi quyidagicha yozilishi mumkin:

$$(p^2+\omega_\Delta^2)\overline{x}_0 + \Delta[(p^2+\omega_\Delta^2)\overline{x}_1 - C_1\overline{x}_0 - L(\dot{x}_0)^2] +$$
$$+\Delta^2[(p^2+\omega_\Delta^2)\overline{x}_2 - C_1\overline{x}_1 - C_2\overline{x}_0 - 2L(\dot{x}_0\dot{x}_1) = p\zeta. \tag{12}$$

Ushbu tenglama barcha qiymatlari uchun Δ va Δ^2 koyeffitsiyentlari individual ravishda nolga teng bo‘lishi kerak:

$$(p^2+\omega_\Delta^2)\overline{x}_0 = p\zeta,\ (p^2+\omega_\Delta^2)\overline{x}_1 = C_1\overline{x}_0 + L(\dot{x}_0)^2,$$

va

$$(p^2+\omega_\Delta^2)\overline{x}_2 = C_1\overline{x}_0 + C_2\overline{x}_0 + 2L(\dot{x}_0\dot{x}_1),$$

birinchi tenglamadan $\overline{x}_0 = \zeta p^2 T(\omega_\Delta),$ shunday qilib, $x_0 = \zeta\cos\omega_\Delta t.$ Ushbu tenglama (9) turdagi tenglamaning yechimiga birinchi yaqinlashishdir. Shunda chastota, taxminan, quyidagicha bo‘-ladi:

$$\omega_\Delta = \omega_0 \tag{13}$$

(10) tenglamadan

$$\overline{x}_1 = \zeta C_1 p^3 T^2(\omega_\Delta) + \zeta^2 pT(\omega_\Delta)L({\omega_\Delta}^2\sin^2\omega_\Delta t).$$

Yuqorida keltirilgan tenglamani tasvirdagi yechimini quyidagicha yozish mumkin:

$$\overline{x}_1 = \zeta C_1 p^3 T^2(\omega_\Delta) + \left(\frac{\zeta^2{\omega_\Delta}^2}{2}\right)T(\omega_\Delta) - \left(\frac{\zeta^2 p^2}{6}\right)[T(\omega_\Delta) - T(2\omega_\Delta)].$$

Orginaldagi yechimi quyidagicha bo‘ladi:

$$x = \left(\frac{\zeta C_1}{2\omega_\Delta}\right)t\sin\omega_\Delta t + \left(\frac{\zeta^2}{2}\right)(1-\cos\omega_\Delta t) - \left(\frac{\zeta^2}{6}\right)(\cos\omega_\Delta t - \cos 2\omega_\Delta t).$$

Natija va tahlil. Ushbu tenglamaning birinchi amplitudasi vaqt o‘tishi bilan doimiy ravishda oshib boradi, natijada tajribaga zid keladi, binobarin, haqiqiy yechimni olish uchun quyidagicha $C_1 = 0$.

(9) tenglamaning ikkinchi yondashuvi quyidagicha bo‘ladi:

$$x = \zeta\cos\omega_\Delta t + \left(\frac{\Delta\zeta^2}{6}\right)(3 - 4\cos\omega_\Delta t + \cos 2\omega_\Delta t), \tag{14}$$

Bu yerda (14) tenglamadan yana quyidagi aniq bo‘ladi: $\omega_\Delta = \omega_0$. Yechim quyidagicha bo‘ladi:

$$\overline{x}_2 = \zeta C_2 p^3 T^2(\omega_\Delta) + \left(\frac{2\zeta^2{\omega_\Delta}^2}{3}\right)pT(\omega_\Delta)L[(\sin\omega_\Delta t)(2\sin\omega_\Delta t - \sin 2\omega_\Delta t)]$$

$$= \zeta C_2 p^3 T^2(\omega_\Delta) - \left(\frac{2\zeta^2{\omega_\Delta}^2}{3}\right)\left[T(\omega_\Delta) - \left(\frac{p^3}{2}\right)T^2(\omega_\Delta)\right.$$

$$\left. - p^3 T(\omega_\Delta)T(2\omega_\Delta) + \left(\frac{p^3}{2}\right)T(\omega_\Delta)T(3\omega_\Delta)\right]$$

$$= \zeta C_2 p^3 T^2(\omega_\Delta)\left[C_2 + \left(\frac{\zeta^2(\omega_\Delta)^2}{3}\right)\right] - \left(\frac{\zeta^3}{72}\right)\left[48{\omega_\Delta}^2 T(\omega_\Delta)\right.$$

$$\left. 13p^2T(\omega_\Delta) + 16p^2T(2\omega_\Delta) - 3p^2T(3\omega_\Delta)\right].$$

Ushbu tenglamaning dastlabki muddati vaqt o‘tishi bilan ortib boradigan miqdorning o‘zgarishidir, shuning uchun bunga mos keluvchi va haqiqiy yechim bu:

$$C_2 = \frac{-\zeta^2 \omega_\Delta{}^2}{3}.$$

Natijani berish uchun tenglamaning ikkinchi tomonini shunchaki tasvirdagi yechimi quyidagicha bo‘ladi:

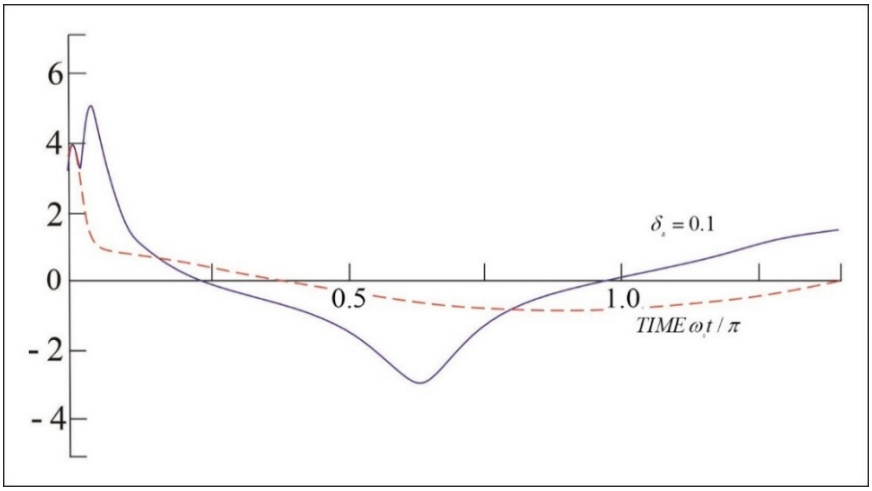
$$x_2 = \left[\zeta \cos\omega_\Delta t + \left(\frac{\Delta\zeta^2}{6}\right)(3 - 4\cos\omega_\Delta t + \cos 2\omega_\Delta t \right. \\ \left. -\left(\frac{\Delta^2\zeta^3}{72}\right)(48 - 61\cos\omega_\Delta t + 16\cos 2\omega_\Delta t - 3\cos 3\omega_\Delta t)\right]. \quad (15)$$

Ushbu yaqinlashishda

$$\omega_\Delta = \frac{\omega_0}{[1 + (\Delta^2\zeta^2 / 3)]^{1/2}}$$

Tebranishning T_1 birinchi yarim siklini yakunlash uchun zarur bo‘lgan vaqti to‘g‘ridan to‘g‘ri (15) tenglamadan kelib chiqadi:

$$T_1 = \frac{\pi}{\omega_\Delta} = \frac{\pi}{\omega_0}\left(1 + \frac{\Delta^2\zeta^2}{3}\right)^{1/3} \approx \frac{\pi}{\omega_0}\left(1 + \frac{\Delta^2\zeta^2}{6}\right).$$

3-rasm. Tezlanishning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi.

Xulosa. Sonli natijalalar ikkinchi yaqinlashish uchun 3-rasmda tasvirlangan. Rasmda tezlanishni vaqt bo‘yicha o‘zgarishi keltirilgan. Ko‘rinib turbdiki, harakat vaqt bo‘yicha juda sekin so‘nar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Mallon, N J. Dynamic stability of a thin cylindrical shell with top mass subjected to harmonic base–acceleration. N.J.Mallon. International Journal of Solids and Structures, 2008, 45 (6), p. 1587 – 1613.

(2). Никитин Н.Н. Курс теоретической механики. 6-е изд., переработ. и доп.. М., “Высшая школа”, 2003, с.719.

(3). Дорогинин В.В., Харин О.Н. Свободные колнбания консервативной системы с двумя степенями свободы. М., RGU, 1999, с.28.

(4). Пановко Я.Г., Губанова Л.Л. Устойчивость и колебания упругих систем. М., “Наука”, 1961, С.336

(5). Стрелков С.Р. Механика. Spb.: Lan, 2005. с.560

(6). Safarov I.I., Teshayev M. Kh., Nuriddinov B.Z., Boltayev Z.I. Of Own and Forced Vibrations of Dissipative Inhomogeneous Mechanical Systems. Appliyed Mathematics, 2017, 8, p. 1001–1015. http://www.scirp. org/ journal/am

(7). Safarov I.I., Teshayev M.Kh., Boltayev Z.I., Akhmedov M.Sh. Damping Propertiyes of Vibrations of Threye-Layer VIscoyelastic Plate. International Journal of Theoretical and Appliyed Mathematics. 2017; 3(6), p. 191-198.

(8). Safarov I.I., Teshayev M.Kh., Boltayev Z.I., Akhmedov M.Sh. Own Vibrations of Bodiyes Interacting with Unlimited Deformable Environment Open Access Library Journal, 2018, Vol. 5, № 2, p. 233–255.

(9). Andersen C.M., Geyer J.F. Power seriyes expansion for the frequency and period os the limit cycle os the Van der Pol equation. SIAM J.Appl. Math. 1982, Vol. 42, № 3, p. 678 – 693.

(10). Gristchak V.Z., Ivankov A.O. New asymptotic method for the natural, freye and forced oscillations of rectangular plates with mixed boundary conditions. Technische Mechanik. 1994, Vol.14, № ¾, p. 185 – 193.

Sobirov Usmon Matyaqubovich (Urganch davlat universiteti "Matematik tahlil" kafedrasi katta o'qituvchisi; E-mail: s_usmon2014@.mail.ru),
Baltabayeva Mahliyo Oybek qizi (Urganch davlat universiteti magistratanti: E-mail: makhliyo.6642@gmail.com)

MATRITSAVIY YUQORI YARIM TEKISLIKDA INTERPOLATSION KETMA-KETLIKLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada* $\mathbb{C}^n\left[m\times m\right]$ *fazodagi matritsaviy yuqori yarim tekislikda interpolatsion ketma-ketliklar va ularning xossalari keltirilgan. Matritsaviy yuqori yarim tekislikda interpolatsion ketma-ketliklar uchun yetarlilik sharti funksional analiz va ko'p kompleks o'zgaruvchili funksiyalar nazariyasi bilan bog'liq holda isbot qilingan.*

Kalit so'zlar: *maritsaviy yuqori yarim tekislik, interpolatsiya, Hardi fazosi, Blyashka ko'paytmasi.*

Собиров Усмон Матякубович (старший преподаватель кафедры математического анализа Ургенчского государственного университета),
Балтабаева Махлиё Ойбек кизи (магистрант Ургенчского государственного университета)

ИНТЕРПОЛЯЦИОННЫЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ В МАТРИЧНОЙ ВЕРХНЕЙ ПОЛУПЛОСКОСТИ

Аннотация. *В данной статье рассмотрены интерполяционные последовательности и их свойства в матричной верхней полуплоскости пространства* $\mathbb{C}^n\left[m\times m\right]$. *В настоящей статье достаточное условие для интерполяционных последовательностей в матричной верхней полуплоскости доказано с использованием методов функционального анализа и теории функций нескольких комплексных переменных.*

Ключевые слова: *матричная верхняя полуплоскость, интерполяция, пространство Харди, произведение Бляшке.*

Sobirov Usmon Matyakubovich (Senior lecturer of the department of Mathematical Analysis at Urgench State University),
Baltabayeva Makhliyo Oybek qizi (Master's Student, Urgench State University)

INTERPOLATION SEQUENCES IN THE MATRIX UPPER HALF-PLANE

Annotation. *This article presents interpolation sequences and their properties in the matrix upper half-plane of the space* $\mathbb{C}^n\left[m\times m\right]$. *In this paper, a sufficient condition for interpolation sequences in the matrix upper half-plane is proved using methods of functional analysis and the theory of several complex variables.*

Key words: *matrix upper half-plane, interpolation, Hardy space, Blaschke product.*

Kirish. Kompleks analiz nazariyasining muhim bo'limlaridan biri bu analitik funksiyalar sinfida interpolyatsiya masalalarini o'rganishdir. Ushbu masalalar ko'plab amaliy va nazariy yo'nalishlarda – signalni qayta tiklash, raqamli analiz, matematik fizika tenglamalarini yechishda katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, analitik funksiyalar fazolarida (masalan, Hardi, Bergman, Dirixle fazolari) interpolatsion ketma-ketliklarning mavjudlik shartlarini aniqlash, ularning xossalarini o'rganish va konstrutsiya usullarini ishlab chiqish ilmiy tadqiqotlar uchun dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Yagona bog'langan sohalarda interpolatsion ketma-ketliklar analitik funksiyalarning xossalarini o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Karleson teoremasi [1] kompleks tekislikdagi birlik doirada interpolatsion ketma-ketlikni tavsiflaydi. Berndtson esa [2] $\mathbb{C}^n$ fazodagi birlik shar ichidagi interpolatsion ketma-ketlik uchun yetarlilik shartini keltiradi. [*3*] va [4;5-bob] ishlarda $\mathbb{C}\left[m\times m\right]$ fazosidagi umumlashgan birlik doira ichidagi interpolatsion ketma-ketliklarning xossalari ko'rsatilgan. Ushbu maqolada matritsaviy yuqori yarim tekislikda interpolatsion ketma-ketliklar uchun yetarlilik sharti keltirilgan.

Matritsaviy yuqori yarim tekislik. 1-ta'rif. *Ushbu* $\mathfrak{I} = \{Z \in \mathbb{C}[m \times m] : \operatorname{Im} Z > 0\}$ *ko'rinishdagi sohaga umumlashgan matritsaviy yuqori yarim tekislik deyiladi.*

Bu yerda $\operatorname{Im} Z = \frac{1}{2i}(Z - Z^*)$ ifodaga teng. Agar $m = 1$ bo'lsa, $Z = z_{11}$ bo'lib,

$\operatorname{Im} Z = \frac{1}{2i}(z_{11} - z_{11}^*) = \frac{1}{2i} \cdot 2iy = y > 0$ bo'ladi. Bu esa uning $\mathbb{C}$ dagi yuqori yarim tekislik ekanligini ifodalaydi.

Ushbu

$$S(\mathfrak{I}) = \{Z \in \mathbb{C}[m \times m] : \operatorname{Im} Z = 0\}$$

to'plamga umumlashgan matritsaviy yuqori yarim tekislikning *ostovi* deyiladi. Demak, $S(\mathfrak{I})$ barcha Ermit matritsalardan iborat ekan.

$\mathfrak{I}$ - matritsaviy yuqori yarim tekislikda chegaralangan golomorf funksiyalar fazosini $H^\infty(\mathfrak{I})$ bilan belgilaymiz. $H^p(\mathfrak{I})$ - matritsaviy yuqori yarim tekislik uchun Hardi fazosi. Aytaylik, $f(z)$ funksiya $\mathfrak{I} = \{Z \in \mathbb{C}[m \times m] : \operatorname{Im} Z > 0\}$ yuqori yarim tekislikda analitik funksiya bo'lsin. $0 < p < +\infty$ bo'lganda, $f(z)$ funksiya uchun ushbu

$$\sup_y \int |f(x+iy)|^p \, dx = \|f\|_{H^p}^p < +\infty$$

tengsizlik o'rinli bo'lsa, u holda $f(z) \in H^p = H^p(dt)$ deyiladi. $p = \infty$ bo'lganda, matritsaviy yuqori yarim tekislikda chegaralangan analitik funksiyalar fazosini H^∞ Hardi fazosi deb belgilaymiz va ularni normasi

$$\|f\|_\infty = \sup_{\mathfrak{I}} |f(z)|$$

kabi belgilanadi.

Matritsaviy yuqori yarim tekislikda interpolatsion ketma-ketlik. 2-ta'rif. *Agar ixtiyoriy chegaralangan* $\{b_k\}$ *kompleks ketma-ketlik uchun shunday* $F \in H^\infty(\mathfrak{I})$ *funksiya topilib, uning uchun*

$$F(P_k) = b_k, \ k = 1, 2, \ldots$$

Bo'lsa, $\{P_k\}$ *ketma-ketlik* $\mathfrak{I}$ *sohada interpolatsion ketma-ketlik deyiladi.*

$P, Z \in \mathfrak{I}$ uchun

$$\Phi_P(Z) = \frac{\det Z - \det P}{\det Z - \det P^*}$$

bo'ladi.

Ravshanki, $m = 1$ da $\Phi_P(Z)$ konform akslantirish yuqori yarim tekislikni birlik doiraga, P nuqtani nolga akslantiruvchi akslantirish bo'ladi.

1-teorema. Aytaylik, biror δ musbat son uchun va ixtiyoriy k natural son uchun ushbu tengsizlik bajarilsin:

$$\prod_{j \neq k} |\Phi_{P_j}(P_k)| \geq \delta.$$

u holda $\{P_k\} \subset \mathfrak{I}$ ketma-ketlik $\mathfrak{I}$ sohada $H^\infty(\mathfrak{I})$ sinfi uchun interpolatsion ketma-ketlik bo'ladi.

1-teorema isboti. Buning uchun, dastlab, $\Phi_P(Z)$ funksiyani bir nechta xossalarini keltiramiz. Ravshanki, bu funksiya P nuqtada nolga aylanadi

$$\Phi_P(P) = 0.$$

Ixtiyoriy $Z \in \Im = \{\operatorname{Im} Z > 0\}$ sohada uning moduli birdan kichik:

$$\left|\Phi_P(Z)\right| < 1$$

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, $n = 1$ bo'lganda, u yuqori yarim tekislikni birlik doiraga o'tkazadi. Endi teorema shartini qanoatlantiruvchi interpolatsiya funksiya qurib olamiz, buning uchun berilgan $\{P_k\}$ ketma-ketlik uchun $F(Z)$ funksiyani quyidagicha aniqlaymiz. Har bir k uchun $B_k(Z)$ funksiya (Blyashka ko'paytmasi) quyidagicha bo'lsin:

$$B_k(Z) = \prod_{k \neq k} \Phi_{P_j}(Z)$$

Teorema shartiga ko'ra, $\left|B_{P_j}(P_k)\right| \geq \delta$ shart o'rinli.

Endi $F(z)$ funksiyani quyidagicha aniqlaymiz:

$$F(Z) = \sum_{k=1}^{\infty} b_k \frac{B_k(Z)}{B_k(P_k)} \cdot \left(\frac{1 - \left|\Phi_{P_k}(P_k)\right|^2}{1 - \overline{\Phi_{P_k}(P_k)} \Phi_{P_k}(Z)} \right)^N$$

Bu yerda N ning yetralicha katta qiymatlarida $F(Z)$ funksiya chegaralangan bo'ladi.

Endi $Z = P_k$ bo'lganda, $B_j(P_k) = 0$ bo'ladi. Shuning uchun yagona qoladigan hadi k - hadi bo'ladi:

$$F(P_k) = b_k \cdot \frac{B_k(P_k)}{B_k(P_k)} \cdot 1 = b_k.$$

Demak, $F(P_k) = b_k$ sharti bajariladi. Tuzilishiga ko'ra, har bir $\left|\Phi_P(Z)\right| < 1$ bo'lgani uchun $\left|B_k(Z)\right| \leq 1$ bo'ladi. $B_k(P_k)$ ni maxraji $\left|B_k(P_k)\right| \geq \delta$ bo'lgani uchun u chegaralangan.

N soni yetarlicha katta qilib qo'shiluvchi hadlarining moduli tez kamayishini ta'minlaymiz, natijada $F(Z)$ chegaralangan bo'ladi. Shunday qilib, $F(Z) \in H^{\infty}(\Im)$ bo'ladigan funksiyani topdik, u berilgan $\{b_k\}$ ketma-ketlikni interpolatsiya qiladi. Demak, $\{P_k\}$ ketma-ketlik interpolatsion ketma-ketlik bo'ladi. *Teorema isbot bo'ldi.*

Eslatma. Bu teorema Karleson teoremasining yuqori yarim tekislik uchun umumlashmasi hisoblanadi. Agar nuqtalar bir-biridan uzoq bo'lsa, u holda ixtiyoriy chegaralangan qiymatlar uchun interpolatsiya mumkin. Shuningdek, $\Phi_P(Z)$ funksiya Blyashka ko'paytmasining xossalariga o'xshash rol o'ynaydi.

Xulosa. Usbu taqdqiqot ishida $\mathbb{C}^n \left[m \times m\right]$ fazodagi matritsaviy yuqori yarim tekislikda interpolatsion ketma-ketliklarlar tahlil qilindi. Bu soha murakkab matritsalar fazosida muhim analitik va geometrik xossalarga ega bo'lib, ayniqsa, golomorf funksiyalar va Ermit matritsalar nazariyasida katta ahamiyatga ega.

Ushbu tadqiqot natijalari matritsaviy analiz, operatorlar nazariyasi va raqamli usullar sohalarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan nazariy asosni taqdim etadi. Keyingi bosqichda bu usullarni konkret fizika va muhandislik masalalariga tatbiq etish istiqbollari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Carleson L. An interpolation problem for bounded holomorphic functions. Amer. J.Math, 1958, V. 80, p. 921–930.

(2). Berndtsson B. Interpolating sequences for in the ball. Proc. Amer. Math. 1985, V. 88, p. 1–10.

(3). Шаимкулов Б.А. Интерполяционные последовательности в обобщенном единичном круге, Современные проблемы математической физики и информационных технологий. Труды междунар. науч. конф., 26–29 ноября 2003. Ташкент, 2003, т. 2, с. 111–112.

(4). Г.Худойберганов, А.М.Кыгтманов, Б.А.Шаимкулов, Анализ в матричных областях, Красноярск, Сибирский федеральный ун-т, 2017, с. 296.

(5). G.Xudoyberganov, T.T.To‘ychiyev. Matritsa argumentli golomorf funksiyalar (magistrlar uchun qo‘llanma). Toshkent, 2008.

(6).Kusis P. Introduction to Hp Spaces with an Appendix on Wolff’s Proof of the Corona Theorem, Cambridge University Press, Cambridge–New York, 1980.

(7). Hua L.K. and Look K.H., Theory of harmonic functions in classical domains. Sci. Sinica 8 (1959), p. 1031–1094.

Olimbayev To‘lqin G‘ayrat o‘g‘li (Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi; e-mail: olimbayevt@gmail.com),
Babaxanova Xusnora Qahramon qizi (Urganch davlat universiteti magistranti; e-mail: husnorabobohonova@gmail.com),
Qo‘shnazarov Rasul Qudratovich (Urganch davlat universiteti magistranti; e-mail: rasulbekxcod@gmail.com)

RIMAN SIRTLARINING PARABOLIKLIK XUSUSIYATI: GARMONIK O‘LCHOV VA POTENSIAL FUNKSIYALAR YONDASHUVI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Riman sirtlarining paraboliklik xususiyati garmonik o‘lchov va potensial funksiyalar asosida tadqiq etiladi. Parabolik sirtlar uchun Grin funksiyasining mavjud emasligi va maksimum prinsipining bajarilishi kabi belgilar asosida paraboliklik mezonlari keltiriladi. Garmonik o‘lchov tushunchasi va uning asosiy xossalari, shu jumladan, monotonlik va regularlik holatlari yoritilgan. Potensial qamrov funksiyasining mavjudligi paraboliklik bilan bog‘liqligi isbotlangan. Maqola, shuningdek, regular kompaktlar uchun Grin funksiyalarining mavjudligi va uzluksizligi masalasini ham o‘z ichiga oladi.*

Kalit so‘zlar: *Riman sirtlari; parabolik sirt, garmonik o‘lchov, Grin funksiyasi, subgarmonik funksiya, Evans-Selberg potensiali, ideal chegara, maksimum prinsipi, regulyar kompaktlar, potensial nazariyasi.*

Олимбаев Тўлкин Гайрат огли (преподаватель кафедры математического анализа Ургенчского государственного университета),
Бабаханова Хуснора Кахрамон кизи (магистрант Ургенчского государственного университета),
Кушназаров Расул Кудратович (магистрант Ургенчского государственного университета)

СВОЙСТВО ПАРАБОЛИЧНОСТИ РИМАНОВЫХ ПОВЕРХНОСТЕЙ: ПОДХОДЫ ЧЕРЕЗ ГАРМОНИЧЕСКУЮ МЕРУ И ПОТЕНЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ

Аннотация. *В данной статье исследуется параболичность римановых поверхностей на основе гармонической меры и потенциалов. Приведены критерии параболичности, включая отсутствие функции Грина и выполнение принципа максимума. Рассматривается понятие гармонической меры и её основные свойства: монотонность и регулярность. Доказано, что существование потенциальной функции исчерпания на римановой поверхности привлечет её параболичность. Также исследуется существование и непрерывность функций Грина для регулярных компактов.*

Ключевые слова: *поверхности Римана, параболическая поверхность, гармоническая мера, функция Грина, субгармоническая функция, потенциал Эванса-Селберга, идеальная граница, принцип максимума, регулярные компакты, теория потенциала.*

Olimbaev Tulkin Gayrat ogli (lecturer of the department of Mathematical Analysis at Urgench State University),
Babakhanova Khusnora Qahramon qizi (Master’s Student, Urgench State University),
Kushnazarov Rasul Kudratovich (Master’s Student, Urgench State University)

PARABOLICITY PROPERTY OF RIEMANN SURFACES: APPROACH OF HARMONIC MEASURE AND POTENTIAL FUNCTIONS

Annotation. *This paper investigates the parabolic nature of Riemann surfaces through the lens of harmonic measure and potential functions. Criteria for parabolicity are established, including the absence of the Green’s function and the validity of the maximum principle. The concept of harmonic measure is introduced with its fundamental properties such as monotonicity and regularity. It is proved that, existence of the potential exhaustion functions on Riemann surfaces implies its parabolicity. Additionally, the study examines the existence and continuity of Green's functions for regular compact sets.*

Keywords: *Riemann surfaces, parabolic surface, harmonic measure, Green’s function, subharmonic function, Evans-Selberg potential, ideal boundary, maximum principle, regular compacts, potential theory.*

Kirish. Parabolik Riman sirtlarida ekstremal funksiyalarni xossalarini o‘rganish Riman sirtlari nazariyasida muhim o‘rin tutadi. Ushbu funksiyalar parabolik Riman sirtlarida funksiyalarni analitik davom ettirish masalalarini o‘rganishda, golomorf funksiyalarni baholashda va polinomlar yordamida yaqinlashtirish masalalarini o‘rganishda va golomorflik sohalarini tavsiflashda muhim ahamiyatga ega. Polinomial qavariq qobiqlar va golomorf qavariq qobiqlarni, to‘plamlarning regulyarligi tavsiflashda ekstremal Grin funksiyalari va garmonik o‘lchovlardan foydalanish usullari tadqiq etiladi.

Adabiyotlar tahlili. Riman sirtlari nazariyasi kompleks analizning eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, matematika va nazariy fizikaning juda ko‘plab masalalarida o‘z tatbiqiga ega. Shu sababga ko‘ra, ko‘pgina Riman sirtlariga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlar yaratilgan. Jumladan, L.Alfors va L.Sario [1], L.Sario va M.Nakai [2], G.Springer[3], S.G.Krantz [8], O.Forster[9], H.M.Farcas va I.Kra [10], R.Gunning [11] monografiyalari shular jumlasidandir.

Riman sirtiga eng oddiy misol bu kompleks tekislikdir. Bunda haqiqiy tekislikdagi (x, y) nuqtasiga kompleks tekislikdagi $z = x + iy$ nuqta mos keladi.

Riman sirtiga yana bir misol bu Riman sferasidir. Chegaralangan tekislikda aniqlangan akslantirish va $z \neq 0$ bo‘lganda va cheksizlikdagi $\infty \mapsto 0$ nuqtaga kengaytirilganda, $z \mapsto \frac{1}{z}$ akslantirish konform strukturani aniqlashi aniq va ushbu struktura bilan sfera *Riman sferasi* deb ataladi. Kompleks tor ham Riman sirtiga misol bo‘ladi.

Rimann sirtlarining klassifikatsiya nazariyasida ochiq Riman sirtlari parabolik va giperbolik turlarga ajratilgan holda tadqiq etiladi (Sario Nakai [3] monografiyasiga qarang).

1-ta’rif. Agar Riman sirtida subgarmonik funksiyaning yuqoridan chegaralangan ekanligidan uning o‘zgarmas funksiya ekani kelib chiqsa, bunday Riman sirti *parabolik Riman sirti* deyiladi.

Parabolik bo‘lmagan barcha ochiq Riman sirtlariga giperbolik deyiladi.

L.Ahlfors va L.Sario [1] tomonidan ochiq Riman sirti parabolik bo‘lishi shartlari keltirilgan.

1-teorema. *Quyidagi shartlardan bittasi bajarilsa Riman sirti parabolik bo‘ladi: 1) ideal chegaraning garmonik o‘lchovi nolga teng bo‘lsa; 2) maksimum prinsipi bajarilsa; 3) Grin funksiyasi mavjud bo‘lmasa.*

Parabolik Riman sirtlarida Grin funksiyasining mavjud emasligi eng muhim xususiyatdir.

ξ Qutb nuqta va Ω soha uchun ξ nuqtani o‘z ichiga olgan holda, $g_\Omega(z, \xi)$ Grin funksiyasi $\log|z - \xi|$ singularlik va chegarada nolga teng garmonik funksiya sifatida aniqlanadi.

Grin funksiyasini boshqacha ta’rifini keltiramiz.

2-ta’rif. W Riman sirt bo‘lsin va W unda quyidagi shartlarni qanoatlantiradigan shunday $g(z, \xi)$ funksiyasi mavjud bo‘lsin:

a) $g(\cdot, \xi)$ funksiya $W - \xi$ da musbat garmonik funksiya;

b) $g(z, \xi) + \log|z - \xi|$ funksiya ξ nuqtaga garmonik davom qiladi;

c) $g(\cdot, \xi) \geq u \geq 0$ bo‘lsa har qanday u chegaralangan garmonik funksiya nolga teng bo‘ladi.

U holda $g(\cdot, \xi)$ funksiya ξ qutbli W sirt uchun ***Grin funksiyasi*** deyiladi.

1. **Riman sirtini parabolikka tekshirish. Garmonik o‘lchov.** Bizga biror W ochiq Riman sirti berilgan bo‘lsin.

3-ta’rif. Agar shunday $\rho(z) \in sh(D) : \rho(z) < 0, \lim_{z \to \partial D} \rho(z) = 0$ shartni qanoatlantiruvchi subgarmonik funksiyalar mavjud bo‘lsa, $D \subset W$ soha regular soha deyiladi.

Agar $\rho(z)$ subgarmonik funksiya $D = \{z \in W : \rho(z) < 0\}$ sohaning biror $\widehat{D} \supset \overline{D}$ atrofida uzluksiz bo‘lsa, $D \subset W$ sohaga kuchli regular yoki kuchli psevdoqavariq deyiladi.

4-ta’rif. Tayinlangan $E \subset D$ to‘plam uchun $\mathfrak{A}(E, D) = \{u \in sh(D) : u|_E \leq -1, u|_D \leq 0\}$ sinfni qaraylik.

Ushbu

$h(z,E,D)=\sup\limits_{u\in\mathfrak{A}(E,D)}u(z)$ funksiyaning regularizatsiyalangan $h^*(z,E,D)=\overline{\lim\limits_{w\to z}}h(w,E,D)$ funksiyasiga E to‘plamnimng D sohaga nisbatan garmonik o‘lchovi deyiladi.

Garmonik o‘lchovning xossalari.

1. $h^*(z,E,D)\in sh(D)\cap h(D\setminus\overline{E})$ munosabat o‘rinli.

Isbot. $h^*\left(z,E,D\right)$ funksiyaning subgarmonikligi aniq. $h^*\left(z,E,D\right)$ funksiya $D\setminus\overline{E}$ da garmonik bo‘lishini isbotlaymiz. Bunda biz Shoke lemmasidan foydalanamiz. $\left\{u_j\right\}\subset\mathfrak{A}(E,D)$ funksiyalar sanoqli oilasi majud bo‘lib, $u\left(z\right)=\sup\limits_j u_j(z)$ bo‘ladi. U holda $u^*\left(z\right)=h^*(z,E,D)$ bo‘ladi. Biz ush-bu

$$v_i(z)=\sup\left\{u_1(z),\ldots,u_i(z)\right\}\in\mathfrak{A}(E,D)$$

ketma-ketlikni tuzib olamiz. $v_i(z)$ ketma-ketlik $i\to\infty$ o‘sib boradi va $\sup\limits_j u_j(z)$ ga yaqinlashadi. Endi biz $B\subset\subset D\setminus\overline{E}$ atrofni (psevdodiskni) tayinlaymiz va $\mathfrak{A}(E,D)$ sinfga tegishli bo‘lgan $h_i(z)$ subgarmonik funksiyalarni quyidagicha quramiz:

$$h_i(z)=\begin{cases}\int_{\partial B}v_i(\zeta)P(z-\zeta)d\sigma(\zeta), & \text{agar z}\in B,\\ v_i(z), & \text{agar z}\in D\setminus B.\end{cases}$$

$h_i(z)$ funksiya B da garmonik va o‘suvchi ketma-ketlik. Xarnak teoremasiga ko‘ra, $\lim\limits_{i\to\infty}h_i(z)$ ham B da garmonik. Maksimum prinsipiga ko‘ra, $h_i(z)\geq v_i(z)$, shuning uchun $h_i\left(z\right)\in\mathfrak{A}(E,D)$ va $h_i\left(z\right)\leq h\left(z,E,D\right)$. Demak, $\lim\limits_{i\to\infty}h_i(z)=\sup v_i(z)=\sup u_i\left(z\right)=h(z,E,D),\quad h^*(z,E,D)$ funksiya B diskda garmonik funksiya bo‘ladi.

2. Monotonlik xossasi. Agar $E_1\subset E_2$ bo‘lsa, u holda $h^*(z,E_1,D)\geq h^*(z,E_2,D)$ bo‘ladi; agar $E\subset D_1\subset D_2$ bo‘lsa, u holda $h^*(z,E,D_1)\geq h^*(z,E,D_2)$ bo‘ladi.

3. Agar $K\subset\subset D$ bo‘lsa, u holda $\lim\limits_{\omega\to\partial D}h^*\left(z,K,D\right)=0$ bo‘ladi.

4. $K\subset D$ kompakt regular bo‘lsa, u holda $h^*(z,K,D)\equiv h(z,K,D)$ bo‘ladi.

Isbot. 3-xossaga ko‘ra, $\lim\limits_{\omega\to\partial D}h^*(z,K,D)=0.$ $\varepsilon>0$ sonni tayinlaymiz va unga, mos ravishda, $G_\varepsilon=\left\{z\in D:h^*(z,E,D)<-\varepsilon\right\}\subset\subset D$ sohani tuzamiz. U holda, approksimatsiya teoremasiga ko‘ra, $u_j\left(z\right)\in sh(G)\bigcap C^\infty(\overline{G})$ funksiyalar ketma ketligi mavjud bo‘lib, bunda $G_\varepsilon\subset\subset G\subset\subset D$,

$$u_j(z)\downarrow h^*(z)\quad\forall z\in G$$

bo‘ladi. Xartogs lemmasini $\overline{G}_\varepsilon\subset G$ juftligiga qo‘llaymiz va shunday j_1 soni mavjudki, $u_j\left(z\right)<\varepsilon,\forall j\geq j_1,z\in\overline{G}_\varepsilon$ bo‘ladi. Boshqa tomonda Xartogs lemmasini $K\subset U_\varepsilon$ uchun qo‘llaymiz, bunda $U_\varepsilon=\left\{h^*\left(z\right)<-1+\varepsilon\right\}$. Biz $\exists j_2\in N$ olamizki, $u_j\left(z\right)\leq-1+2\varepsilon,\ \forall z\in K$ bo‘ladi. Bundan

$$v(z)=\begin{cases}\max\left\{u_j(z)-2\varepsilon,h^*(z)\right\}, & \text{agar z}\in G_\varepsilon,\\ h^*(z), & \text{agar z}\in D\setminus G_\varepsilon.\end{cases}$$

funksiya $j \ge j_0 = \max\{j_1, j_2\}$ da $v(z)$ funksiyasi D da subgarmonik (ya'ni $v \in sh(D)$) bo'ladi va $v|_K \le -1, \quad v|_D \le 0$ o'rinli bo'ladi.

Shuning uchun $v(z) \in \mathfrak{A}(K, D), \quad$ va $\quad v(z) \le h^*(z).$

Bundan quyidagi tengsizlik kelib chiqadi:

$$u_j(z) - 2\varepsilon \le h^*(z) \le u_j(z), \quad \forall j \ge j_0, z \in G_\varepsilon.$$

Bu tengsizlik shuni ko'rsatadiki, $u_j(z)$ funksiyalar ketma-ketligi $h^*(z)$ funksiyaga D ning kompakt to'plamida tekis yaqinlashadi, ya'ni $h^*(z)$ funksiya D sohada uzluksiz bo'ladi.

5. Agar $U \subset D$ ochiq to'plam bo'lib, $U = \bigcup_{j=1}^{\infty} K_j$, $K_j \subset K_{j+1}$ bo'lsa, u holda $h^*(z, K_j, D) \downarrow h^*(z, U, D)$ bo'ladi.

6. $h^*(z, E, D)$ garmonik o'lchov yoki hech qayerda nolga teng emas, yoki u aynan nolga teng bo'ladi. $h^*(z, E, D) \equiv 0$ bo'lishi uchun E to'plam D da polyar bo'lishi zarur va yetarli.

7. ***Ikki konstanta haqidagi teorema.*** Agar $h^*(z)$ funksiya $D \subset W$ da subgarmonik va $u|_D \le M, u|_E \le m$, $E \subset D$ bo'lsa, u holda barcha $z \in D$ uchun

$$u(z) \le M\left(1 + h^*(z, E, D)\right) - mh^*(z, E, D)$$

tengsizlik bajariladi.

2-teorema. *Agar W Riman sirtida aniqlangan shunday $\rho(z)$ subgarmonik funksiya mavjud bo'lib, bu funksiya biror $K \subset W$ kompaktdan tashqarida garmonik va istalgan haqiqiy c soni uchun $E_c = \{z \in W : \rho(z) < c\} \subset\subset W$ munosabat bajarilsa, u holda W Riman sirti parabolik bo'ladi, ya'ni W da yuqoridan chegaralangan har qanday subgarmonik funksiya, albatta, o'zgarmas bo'ladi.*

Isboti. W Riman sirtida aniqlangan shunday $\rho(z)$ subgarmonik funksiya mavjud bo'lib, bu funksiya biror $K \subset W$ kompaktdan tashqarida garmonik va istalgan haqiqiy c soni uchun $E_c = \{z \in W : \rho(z) < c\} \subset\subset W$ munosabat bajarilsin. Aksincha, faraz qilaylik, shunday $u(z) \in sh(W)$ funksiya topilib, $u(z) \not\equiv const$ va $u(z) \le M$ bo'lsin. Ushbu $B_r = \{z \in W : \rho(z) < \ln r\} \subset\subset W$ psevdodoirani qaraymiz. $\rho_r = \max_{\overline{B}_r} \rho(z)$, $u_r = \max_{\overline{B}_r} u(z)$, $u_r \le M$ belgilashlarni olamiz va $K \subset B_r$ munosabat bajariladigan $r < r' < R < \infty$ musbat haqiqiy sonlarni tayinlab olamiz. U holda ushbu garmonik o'lchovga ega bo'lamiz:

$$h(z, \overline{B}_r, B_R) = \sup\left\{-1, \frac{\rho(z) - \rho_R}{\rho_R - \rho_r}\right\}. \tag{1}$$

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, $u(z) \le u_r$, $z \in \overline{B}_r$ va $u(z) \le u_R$, $z \in \overline{B}_R$ ekanidan ikki o'zgarmas haqidagi teoremaga asosan,

$$u(z) \le u_R \cdot \left(1 + h(z, \overline{B}_r, B_R)\right) - u_r \cdot h(z, \overline{B}_r, B_R).$$

Bu yerda (1) ni qo'ysak, barcha $z \in \overline{B}_r$ uchun

$$u_{r'} \le \left(1 + \frac{\rho_{r'} - \rho_R}{\rho_R - \rho_r}\right) u_R - \frac{\rho_{r'} - \rho_R}{\rho_R - \rho_r} u_r.$$

tengsizlik hosil bo'ladi.

$u(z)$ funksiya W da chegaralangan ekanidan, $u_R \le M$ bo‘ladi va $R \to \infty$ da $u_{r'} \le u_r$ tengsizlik hosil bo‘ladi. Bundan maksimum prinsipiga ko‘ra,

B_r psevdodoirada $u(z) \equiv const$ bo‘ladi. $r < \infty$ ixtiyoriy tayinlangan son bo‘lgani uchun butun W da $u(z) \equiv const$ bo‘ladi. *Teorema isbot bo‘ldi.*

Ushbu teoremadan foydalanib, quyidagi kriteriyni isbotlash mumkin. W parabolik Riman sirtini qoplab boruvchi ixtiyoriy $D_1 \subset D_2 \subset \ldots \subset D_j \subset \ldots$ sohalar ketma-ketligi berilgan bo‘lsin: $W = \bigcup_j D_j$. Polyar bo‘lmagan $K \subset D_1$ kompakt to‘plam uchun $h^*(z, K, D_j)$ garmonik o‘lchovlar ketma-ketligini tuzib olamiz. Monotonlik xossasidan

$$h^*(z, K, D_1) \ge h^*(z, K, D_2) \ge \ldots \ge h^*(z, K, D_j) \ge \ldots,$$

munosabatga ega bo‘lamiz va natijada ushbu

$$h(z, K) = \lim_{j \to \infty} h^*(z, K, D_j)$$

limit mavjud. Aniqlanishiga ko‘ra, $h(z, K)$ subgarmonik funksiya bo‘ladi va u chegaralangan, ya’ni $-1 \le h(z, K) \le 0$, demak, Riman sirti parabolik ekanidan $h(z, K) \equiv -1$ bo‘ladi. Ushbu $h(z, K) \equiv -1$ tenglikni paraboliklik kriteriysi sifatida ham olish mumkin, ya’ni ushbu tasdiq o‘rinli.

3-teorema. *Ochiq W Riman sirti parabolik bo‘lishi uchun polyar bo‘lmagan har qanday $K \subset W$ kompakt uchun $h(z, K) \equiv -1$ tenglik bajarilishi zarur va yetarli.*

2. Evans-Selberg potensiali. L.Sario, M.Nakai [2] monografiyasida ochiq Riman sirtlarining parabolik bo‘lishining muhim xarakteristikalaridan biri bu Evans-Selberg potensiallarining mavjudligi ta’kidlanadi.

Agar W Riman sirtida aniqlangan haqiqiy qiymatli $h(z)$ funksiya quyidagi 3 ta xossaga ega bo‘lsa, ya’ni:

1. $h(z)$ funksiya W Riman sirtida ξ nuqtadan tashqari barcha nuqtada garmonik bo‘lsa.
2. $h(z) - \log|z - \xi|$ funksiyani ξ nuqtaning o‘yilgan atrofidan ξ nuqtaga garmonik davom qildirish mumkin bo‘lsa.
3. z nuqta W sirtning Aleksandrov ideal chegaraviy nuqtasi a_∞ nuqtaga intilganda, $h(z)$ funksiya qiymati $+\infty$ ga intilsa;

$h(z)$ funksiyaga Evans-Selberg potensiali deyiladi.

Ushbu funksiya biz yuqorida ko‘rib chiqqan maxsus qamrov funksiyasini eslatadi. Haqiqatan ham, parabolik Riman sirtlari uchun bu kabi maxsus qamrov funksiyasini mavjudligi nafaqat yetarli, balki muhim zaruriy jihat hisoblanar ekan.

4-teorema. *Har qanday W parabolik Riman sirtida Evans-Selberg potensiali mavjud bo‘ladi.*

3. Grin funksiyasi. W parabolik Riman sirti, ρ undagi potensial funksiya bo‘lsin. Quyidagi to‘plamni qaraymiz:

$$L = \{u \in sh(W) : u \le c_u + \rho^+(z)\}$$

5-ta’rif. $K \subset W$ ixtiyoriy kompakt to‘plam bo‘lsin. Quyidagi funksiyani olamiz:

$$g_\rho(z, K) = \sup\{u(z) \in L(K) : u|_K \le 0\}.$$

U holda,

$$g_\rho^*(z, K) = \overline{\lim_{w \to z}} g(z, K)$$

regularizatsiyaga ρ-Grin funksiyasi deyiladi.

6-ta'rif. $g_\rho^*\left(z^0,K\right)=0$ tenglik o'rinli bo'ladigan z^0 nuqtaga regular nuqta deyiladi. Har bir $z^0\in K$ nuqtasi regular bo'lgan K kompaktga regular kompakt to'plam deyiladi.

ρ-Grin funksiyasi quyidagi xossalarga ega:

1. K kompakt faqat va faqat $g_\rho^*\left(z,K\right)\equiv+\infty$ bo'lganda, polyar to'plam bo'ladi.
2. K kompakt polyar to'plam bo'lmasa, u holda $g_\rho^*\left(z,K\right)<+\infty$ bo'ladi.
3. $\forall K_1\subset K_2$ kompakt uchun $g_\rho^*\left(z,K_1\right)\geq g_\rho^*\left(z,K_2\right)$ o'rinli bo'ladi.
4. K regular kompakt bo'lsa, u holda $g_\rho^*\left(z,K\right)$ Grin funksiyasi uzluksiz bo'ladi, ya'ni

$$g_\rho^*\left(z,K\right)\equiv g_\rho\left(z,K\right)$$

4-xossa isboti. Buning uchun biz $u_j\downarrow g_\rho^*\left(z,K\right)$ standart approksimatsiyadan foydalanamiz. $g_\rho^*\left(z,K\right)=0$ bo'lgani uchun $\forall\varepsilon>0$ son uchun $\left\{g_\rho^*\left(z,K\right)<\varepsilon\right\}\supset K$ to'plam ochiq. Demak, Xartogs lemmasiga ko'ra, shunday $j_0\in N$ mavjud va $u_j\left(z\right)<2\varepsilon$, $\forall z\in K$, $j>j_0$. Bu yerdan $u_j-2\varepsilon\in L\left(K\right)$ va $u_j-2\varepsilon\leq g_\rho^*\left(z,K\right)\leq u_j$, $j>j_0$ bo'ladi. Demak, u_j ketma-ketlik $g_\rho^*\left(z,K\right)$ funksiyaga tekis yaqinlashadi va $g_\rho^*\left(z,K\right)\equiv g_\rho\left(z,K\right)$ o'rinli bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Ahlfors L.V., Sario L., Riemann Surfaces, Princeton University Press, 1960.
(2). Sario L., Nakai M., Classification theory of Riemann surfaces, Springer-Verlag Berlin Heidelberg GmbH, 1970.
(3). Springer G., Introduction to Riemann surfaces. Addison-Wesley Publishing Company, 1957.
(4). Садуллаев А., Теория потенциала. Применения. Palmarium Academic Publishing, 2012.
(5). Kuroda S., Harmonic and Subharmonic Functions on Riemann Surfaces. North-Holland Publishing, 1975.
(6). Laasonen M., Potential Theory on Riemann Surfaces. Springer-Verlag, 1985.
(7). Evans L. C., Gariepy R. F., Measure Theory and Fine Properties of Functions. CRC Press, 1992.
(8). Krantz S. G., Function Theory of Several Complex Variables. AMS Chelsea Publishing, 1992.
(9). Forster O., Lecture on Riemann Surfaces. Springer-Verlag New York Heidelberg Berlin, 1981.
(10). Farkas H.M., Kra I., Riemann Surfaces. Springer-Verlag New York Heidelberg Berlin, 1980.
(11). Gunning R.C. Function theory on compact Riemann surfaces. Princeton University Press, 2008.

Курбонбоева Мохина Зокир кизи (преподаватель, Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, Хорезм, Узбекистан; e-mail: mohina@urdu.uz)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МОДЕЛЕЙ ARIMA, LSTM И XGBOOST ПРИ ПРОГНОЗИРОВАНИИ КУРСА ВАЛЮТЫ USD/UZS

Аннотация. *Настоящая статья посвящена сравнительному анализу современных методов математического моделирования, применяемых для прогнозирования временных рядов, в частности, курса валют USD/UZS. В фокусе исследования находятся три модели: ARIMA (авторегрессия, интеграция, скользящее среднее), LSTM (долгая краткосрочная память) и XGBoost (градиентный бустинг). Каждая из моделей представлена с теоретической точки зрения, включая математическую формализацию, структуру и подход к моделированию. Эмпирический анализ выполнен на основе реальных статистических данных по курсу USD/UZS за период январь–март 2025 года. Для количественной оценки точности прогнозов использованы ключевые метрики ошибок: MSE, RMSE и MAE, с визуализацией результатов в виде графиков. Согласно результатам, модель XGBoost показала наименьшие значения ошибок и наилучшую предсказательную способность с точки зрения прикладного математического моделирования. Полученные выводы подчеркивают важность интеграции математических методов в экономические прогнозы и могут быть полезны для исследователей, аналитиков и специалистов в области экономико-математического моделирования.*

***Ключевые слова**: математическое моделирование, временные ряды, прогнозирование валютного курса, модель ARIMA, LSTM, XGBoost, метрики точности (MSE, RMSE, MAE), USD/UZS, экономический анализ, прикладная математика.*

Qurbonboyeva Mohina Zokir qizi (O‘qituvchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Xorazm, O‘zbekiston; e-mail: mohina@urdu.uz)

USD/UZS VALUTA KURSINI BASHORAT QILISHDA ARIMA, LSTM VA XGBOOST MODELLARI ASOSIDA SOLISHTIRMA TAHLIL

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada valuta kursining vaqt bo‘yicha o‘zgarishini modellashtirish va bashorat qilishda qo‘llaniladigan zamonaviy matematik modellarning taqqoslamali tahlili keltirilgan. Xususan, ARIMA (autoregressiv integrallashgan harakatlanuvchi o‘rtacha), LSTM (long short-term memory) va XGBoost (gradientli kuchaytirish) modellarining nazariy asoslari bayon etilib, ularning matematik ifodasi, tuzilmasi va amaliy imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Modellarning samaradorligi 2025-yil yanvar–mart oylari uchun USD/UZS valyuta kursi bo‘yicha haqiqiy statistik ma’lumotlar asosida baholangan. Har bir model bo‘yicha MSE, RMSE va MAE kabi asosiy xatolik metrikalari hisoblab chiqilgan va ularning grafigi chizilgan. Tahlil natijalariga ko‘ra, XGBoost modeli matematik modellashtirish nuqtayi nazaridan eng aniqligi yuqori natijalarni ko‘rsatdi. Ushbu ilmiy ish iqtisodiy jarayonlarni bashorat qilishda matematik modellashtirish yondashuvlarining rolini ochib beradi hamda iqtisodchilar va tahlilchilar uchun amaliy ahamiyatga ega bo‘ladi.*

***Kalit so‘zlar:** matematik modellashtirish, vaqt qatorlari, valuta kursini bashorat qilish, ARIMA modeli, LSTM, XGBoost, aniqlik metrikalari (MSE, RMSE, MAE), USD/UZS, iqtisodiy tahlil, amaliy matematika.*

Kurbanboyeva Mokhina Zokir qizi (Lecturer, Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni, Khorezm, Uzbekistan; e-mail: mohina@urdu.uz)

COMPARATIVE ANALYSIS OF ARIMA, LSTM AND XGBOOST MODELS IN FORECASTING THE USD/UZS EXCHANGE RATE

***Annotation.** This article presents a comparative analysis of modern mathematical modeling methods applied to time series forecasting of the USD/UZS exchange rate. The study focuses on three models: ARIMA (AutoRegressive Integrated Moving Average), LSTM (Long Short-Term Memory), and XGBoost (Extreme Gradient Boosting). Each model is discussed from a theoretical perspective, including its mathematical formulation, structure, and modeling approach. The empirical evaluation is based on real exchange rate data from January to March 2025. Key error metrics such as MSE, RMSE, and MAE are calculated for each model, and the results are visualized. According to the analysis, the XGBoost model demonstrates the lowest error rates and the highest forecasting accuracy from a mathematical modeling standpoint. The findings highlight the importance of applying mathematical methods in economic forecasting and may be useful for researchers, analysts, and specialists in economic and financial modeling.*

***Keywords:** mathematical modeling, time series, exchange rate forecasting, ARIMA model, LSTM, XGBoost, accuracy metrics (MSE, RMSE, MAE), USD/UZS, economic analysis, applied mathematics*

Введение. Прогнозирование валютных курсов является одной из ключевых задач экономико-математического моделирования. Точный прогноз обменного курса имеет важное значение для планирования в государственном и частном секторах, управления инфляцией, формирования валютной политики и минимизации финансовых рисков. Особенно актуальной данная задача становится в условиях макроэкономической нестабильности и нарастающих глобальных вызовов.

В эпоху цифровизации и стремительного увеличения объёмов данных математическое моделирование становится эффективным инструментом количественного анализа и прогнозирования сложных экономических процессов. Особое внимание при этом уделяется моделям временных рядов, таким как ARIMA, LSTM и XGBoost, сочетающим в себе как классические, так и современные подходы к анализу данных.

Основная цель настоящей статьи заключается в сравнительной оценке прогностической точности вышеуказанных моделей для краткосрочного прогнозирования курса USD/UZS. В качестве базы для анализа использованы реальные статистические данные за январь–март 2025 года, с целью выявления наиболее эффективной модели.

1. Теоретическая основа моделей.

1.1 Модель ARIMA.

Модель ARIMA (AutoRegressive Integrated Moving Average) – это классический подход к анализу временных рядов, объединяющий авторегрессию, интеграцию и скользящее среднее. Общая форма ARIMA (p,d,q):

$$Y_t = c + \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \cdots + \phi_p Y_{t-p} + \theta_1 \varepsilon_{t-1} + \theta_2 \varepsilon_{t-2} + \cdots + \theta_q \varepsilon_{t-q} + \varepsilon_t$$

- $\mathbf{Y_t}$ – значение временного ряда в момент времени *t.*
- **c** – константа (свободный член модели).
- $\boldsymbol{\phi_i}$ – коэффициенты авторегрессии (AR), отражают влияние прошлых значений ряда.
- $\boldsymbol{\theta_j}$ – коэффициенты скользящего среднего (MA), отражают влияние прошлых ошибок.
- $\boldsymbol{\varepsilon_t}$ – случайная ошибка (white noise) в момент времени *t.*

Модель LSTM. LSTM (Long Short-Term Memory) – это тип рекуррентной нейронной сети, специально разработанный для улавливания долгосрочных зависимостей в последовательных данных. LSTM-сети эффективно обрабатывают длительные зависимости, что делает их мощным инструментом для финансового прогнозирования. Модель LSTM (Long Short-Term Memory) представляет собой разновидность рекуррентных нейронных сетей (RNN), которая предназначена для обработки и прогнозирования временных рядов с учётом долгосрочных зависимостей.

В отличие от стандартных RNN, LSTM обладает специальной архитектурой с так называемыми «вратами» (гейтами), которые управляют потоком информации. Основными компонентами модели являются ворота забывания, входа и выхода, а также обновление состояния памяти.

Ниже приведены основные математические выражения, описывающие работу модели LSTM.

Формула забывающего входа (Forget Gate):

$$f_t = \sigma(W_f \cdot [h_{t-1}, x_t] + b_f)$$

• f_t – вектор забывания; определяет, какую информацию удалить из памяти.
• σ – сигмоидная функция активации.
• h_{t-1} – скрытое состояние предыдущего шага.
• x_t – входной вектор в момент t.
• W_f – матрица весов забывающего входа.
• b_f – вектор смещений забывающего входа.

Формула кандидата на новое состояние памяти:

$$\tilde{C}_t = \tanh(W_C \cdot [h_{t-1}, x_t] + b_C)$$

• W_c – матрица весов генератора кандидата.
• b_c – вектор смещений генератора кандидата.

Обновление состояния памяти (Cell State):

$$C_t = f_t \cdot C_{t-1} + i_t \cdot \tilde{C}_t$$

• C_t — новое состояние памяти
• C_{t-1} – предыдущее состояние памяти

Формула выходного входа (Output Gate):

$$o_t = \sigma(W_o \cdot [h_{t-1}, x_t] + b_o)$$

• o_t – показывает, что будет выходом
• W_o – матрица весов выходного входа
• b_o – вектор смещений выходного входа

Формула скрытого состояния (Hidden State):

$$h_t = o_t \cdot \tanh(C_t)$$

Модель XGBoost. XGBoost (Extreme Gradient Boosting) – мощный алгоритм градиентного бустинга, отличающийся высокой скоростью и точностью прогнозов, особенно на табличных данных. В прогнозировании временных рядов XGBoost используется для предсказания на основе признаков, извлечённых из временных данных.

$$\hat{y}_t = \sum_{k=1}^{n} f_k(x_t), \quad f_k \in \mathcal{F}$$

- $\hat{y}_t$ – прогнозируемое значение на шаге t.
- **n** – количество деревьев в ансамбле.
- $f_k(x_t)$ – предсказание k-го дерева для объекта x_t.
- **F** – пространство возможных деревьев решений (например, CART).

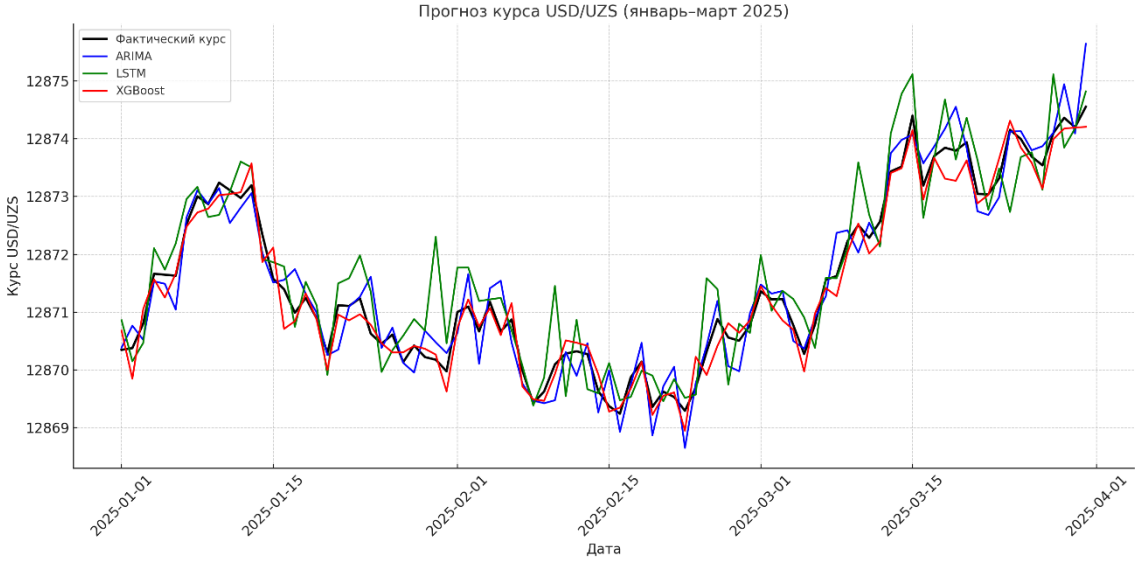
Функция потерь, минимизируемая в XGBoost:

$L(\phi) = \sum_t l(y_t, \hat{y}_t) + \sum_k \Omega(f_k)$.

- $l(y_t, \hat{y}_t)$ – функция ошибки между реальным и прогнозируемым значением.
- $\Omega(f_k)$ – регуляризатор, ренализирующий сложность дерева f_k.

Методология и данные. Для анализа были использованы данные по курсу USD/UZS за период с января по март 2025 года. Каждая модель обучалась на одних и тех же данных и тестировалась по метрикам MSE, RMSE и MAE.

Визуализация прогнозов

Метрики оценки точности прогноза включают численные показатели отклонения между фактическими и предсказанными значениями.

MSE (Mean Squared Error). Среднеквадратическая ошибка измеряет среднее значение квадратов отклонений прогноза от фактических данных:

$$MSE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{n} (y_i - \hat{y}_i)^2$$

RMSE (Root Mean Squared Error). Корень из среднеквадратической ошибки отображает масштаб ошибки в тех же единицах, что и данные:

$$RMSE = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^{n} (y_i - \hat{y}_i)^2}$$

MAE (Mean Absolute Error). Средняя абсолютная ошибка – это среднее значение абсолютных отклонений между предсказанными и реальными значениями:

$$MAE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{n} |y_i - \hat{y}_i|$$

Ниже приведены значения метрик MSE, RMSE и MAE для моделей ARIMA, LSTM и XGBoost, рассчитанные на основе прогноза курса USD/UZS за период январь–март 2025 года. Эти данные отражают качество моделей на реальном интервале времени.

Модель	MSE	RMSE	MAE
ARIMA	0.147579	0.384160	0.301899
LSTM	0.324405	0.569566	0.448367
XGBoost	0.065491	0.255912	0.206883

Заключение. Результаты анализа показывают, что все три модели – ARIMA, LSTM и XGBoost — способны прогнозировать курс USD/UZS с приемлемой точностью в краткосрочном периоде. Однако на основе данных за январь–март 2025 года модель XGBoost продемонстрировала наименьшие значения ошибок: MSE = 0.065, RMSE = 0.256, MAE = 0.207. Это указывает на её высокую способность к точному прогнозированию при наличии умеренного объёма данных. Следовательно, XGBoost может быть предпочтительной моделью для задач экономико-математического моделирования валютных курсов.

Список использованных источников:

(1). Box G.E.P., Jenkins G.M., Reinsel G.C. Time Series Analysis: Forecasting and Control. 5-е изд. Wiley, 2015.

(2). Hochreiter S., Schmidhuber J. Long Short-Term Memory. Neural Computation. 1997, T. 9, № 8, с. 1735–1780.

(3). Chen T., Guestrin C. XGBoost: A Scalable Tree Boosting System. Proceedings of the 22nd ACM SIGKDD Conference. 2016, с. 785–794.

(4). Hyndman R.J., Athanasopoulos G. Forecasting: Principles and Practice. 2-е изд. OTexts, 2018.

(5). Brownlee J. Deep Learning for Time Series Forecasting. Machine Learning Mastery, 2020.

(6). Zhang G.P. Time series forecasting using a hybrid ARIMA and neural network model. Neurocomputing. 2003, T. 50, с. 159–175.

(7). Friedman J., Hastie T., Tibshirani R. The Elements of Statistical Learning. Springer, 2001.

(8). Abadi M. и др. TensorFlow: A system for large-scale machine learning. 12-я конференция USENIX по проектированию операционных систем. 2016. с. 265–283.

(9). Raschka S., Mirjalili V. Python Machine Learning. 3-е изд. “Packt Publishing”, 2022.

(10). Центральный банк Республики Узбекистан. Официальные курсы валют (USD/UZS), 2024–2025. – URL: https://www.cbu.uz

Matyakubov Zokirbek Qadamovich (Urganch davlat universiteti “Matematik tahlil” kafedrasi dotsenti; E-mail: zokirbekmatyakubov@gmail.com),
Raximboyeva Hurmatoy Qaxramon qizi (Urganch davlat universiteti magistratura talabasi; E-mail: hurmatoy_0504@icloud.com)

MATRITSAVIY YUQORI YARIM TEKISLIKLAR DEKART KO‘PAYTMASIDA INTEGRAL FORMULA

Annotatsiya. *Matritsaviy yuqori yarim tekislik chegaralanmagan soha hisoblanadi, lekin bu sohada ham Karleman formulasini topish masalasi muhim rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada* $\mathbb{C}^n\left[m \times m\right]$ *fazoda matritsaviy yuqori yarim tekisliklarning dekart ko‘paytmasi uchun Karleman formulasi isbotlangan.*

Kalit so‘zlar: *matritsaviy yuqori yarim tekislik, matritsaviy polidoira, Hardi sinfi, matritsaviy birlik polidoira avtomorfizmi.*

Матякубов Зокирбек Кадамович (доцент кафедры математического анализа Ургенчского государственного университета),
Рахимбаева Хурматой Кахрамон кизи (магистрант Ургенчского государственного университета)

ИНТЕГРАЛЬНАЯ ФОРМУЛА В ДЕКАРТОВОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ МАТРИЧНЫХ ВЕРХНИХ ПОЛУПЛОСКОСТЕЙ

Аннотация. *Матричная верхняя полуплоскость является неограниченной областью, однако задача нахождения формулы Карлемана в этой области играет важную роль. В данной статье*

доказана формула Карлемана для декартова произведения матричных верхних полуплоскостей пространства $\mathbb{C}^n\left[m\times m\right]$.

Ключевые слова: *матричная верхняя полуплоскость, матричный полиэдр, класс Харди, автоморфизм матричного единичного полиэдра.*

Matyakubov Zokirbek Kadamovich (Associate Professor, Department of Mathematical Analysis, Urgench State University),
Rakhimbaeva Khurmatoy Qaxramon qizi (Master's Student, Urgench State University)

INTEGRAL FORMULA IN THE CARTESIAN PRODUCT OF MATRIX UPPER HALF-PLANES

Annotation. *The matrix upper half-plane is an unbounded domain, yet the problem of deriving the Carleman formula in this domain still plays an important role.This paper proves a Carleman formula for the Cartesian product of matrix upper half-planes in the* $\mathbb{C}^n\left[m\times m\right]$ *space.*

Keywords: *matrix upper half-plane, matrix polydisk, Hardy class, automorphism of the matrix unit polydisk.*

Kirish. Golomorf funksiyaning sohadagi qiymatini uning soha chegarasining qismidagi qiymatlari yordamida tiklash masalasi, dastlab, 1926-yilda T.Karleman tomonidan yechilgan [1]. Shu sababdan bunday masalani yechimi bo'ladigan integral formulalar Karleman formulalari deb ataladi. Karleman formulasi G.M.Goluzin va V.I.Krilov [2] tomonidan «yordamchi funksiya» kiritish usuli yordamida kompleks kompleks tekislikdagi ixtiyoriy bir bog'lamli sohalar uchun umumlashtirildi. Ko'p o'lchovli fazoda golomorf funksiyalarni uning chegarasining qismidagi qiymatlari bo'yicha tiklovchi Karleman formulalari L.A. Ayzenberg [3], A.M.Kytmanov va T.N.Nikitina, G.Xudayberganov, S.Kosbergenov, B.A.Shoimqulov va boshqa olimlarning ishlarida olingan.

Ushbu maqolada $\mathbb{C}^n\left[m\times m\right]$ fazoda matritsaviy yuqori yarim tekisliklarning dekart ko'paytmasi uchun Karleman formulasi isbotlangan.

Kompleks m^2 o'zgaruvchili $\mathbb{C}^{m^2}$ fazoni qaraymiz. Ba'zi masalalarda ushbu fazodagi Z nuqtani $Z=(z_{ij})_{i,j=1}^{m}$, ko'rinishida, ya'ni $\left[m\times m\right]$ o'lchamli kvadrat matritsa ko'rinishida ifodalash qulay. $\mathbb{C}^{m^2}$ fazo esa $\mathbb{C}\left[m\times m\right]$ ko'rinishida belgilanadi.

Kartan klassifikatsiyasiga ko'ra, $\Re_2$ ikkinchi tip klassik soha quyidagicha aniqlanadi [4]:

$$\Re_2=\left\{Z\in\mathbb{C}\left[m\times m\right]: I-Z\overline{Z}>0, Z^{'}=Z\right\}$$

bu yerda $I-$ birlik $\left[m\times m\right]-$matritsa.

Bu sohaning ostovini (Shilov chegarasini) $S(\Re_2)$ bilan belgilaymiz, ya'ni

$$S(\Re_2)=\left\{Z\in\mathbb{C}\left[m\times m\right]: I-Z\overline{Z}=0, Z^{'}=Z\right\}$$

$\mathbb{C}^n\left[m\times m\right]$ sifatida $\mathbb{C}\left[m\times m\right]$ fazoning n tasini dekart ko'paytmasini belgilaymiz.

Ikkinchi tip klassik sohalarning dekart ko'paytmasi yordamida $\mathbb{C}^n\left[m\times m\right]$ fazoda matritsaviy polidoirani quyidagicha aniqlaymiz:

$$T_n=\underbrace{\Re_2\times\ldots\times\Re_2}_{n}=\left\{Z=\left(Z_1,Z_2,\ldots,Z_2\right): Z_j\in\Re_2,\left(Z_j\right)^{'}=Z_j, j=1,2,\ldots,n\right\}.$$

Bu sohaning ostovi quyidagicha aniqlanadi:

$$S(T_n)=\underbrace{S(\Re_2)\times\ldots\times S(\Re_2)}_{n}$$

Matritsaviy polidoira T_n ning $A\in T_n$ nuqtasini 0 nuqtasiga o'tkazuvchi avtomorfizmini qaraymiz. (qarang [4], 86-bet):

$$\Phi_A(Z)=\left(\Phi_A^1(Z^1),\ldots,\Phi_A^n(Z^n)\right),$$

bu yerda

$$\Phi_A^j(Z_j) = R_j(Z_j - A_j)(I - \overline{A}_j Z_j)^{-1} R_j^{-1}$$

$R_j - [m \times m]$ matritsa quyidagi shartni qanoatlantiradi:

$$\overline{R}_j (I - \overline{A}_j A_j^{'}) R^{'} = I.$$

Xususan, agar $A = 0$ bo‘lsa, u holda

$$\Phi_0(Z) = (\Phi_0^1(Z^1), ..., \Phi_0^n(Z^n))$$

va

$$\Phi_0^j(Z^j) = R^j Z^j (\overline{R}^j)^{-1}$$

bo‘ladi.

$E = \left(E^1, .., E^n\right) \subset S(T_n)$ musbat Lebeg o‘chovli $\mu E > 0$ to‘plam bo‘lsin. Matritsaviy birlik polidora $S(T_n)$ ostovining $\mathbb{C}^{n-1}[m \times m]$ fazodagi proyeksiyasini $S(T_{n-1})$ bilan belgilaymiz. $S(T_{n-1})$ ning nuqtalarini $\xi = \left(\xi^2, ..., \xi^n\right)$ ko‘rinishida belgilaymiz.

Endi quyidagi to‘plamlarni qaraylik:

$$E_{0,\xi} = \left\{Z : Z \in E, \Phi_0^1(Z^1) = \theta, \Phi_0^j(Z^j) = \theta\ \Phi_0^j(\xi^j), j = \overline{2,n}, \theta \in S(\Re_2)\right\},$$

$$\tilde{E}_0 = \left\{Z \in E : \mu_1 E_{0,\xi} > 0\right\}.$$

$\tilde{E}_0$ va $E_{0,\xi}$ to‘plamlar musbat o‘lchovli E to‘plamning qism to‘plamlari bo‘lib, ularning dekart ko‘paytmasi E bilan ustma-ust tushadi, ya’ni $E = E_{0,\xi} \times \tilde{E}_0$.

Quyidagicha $\varphi_0 = \exp\psi_0$ yordamchi funksiyani kiritamiz, bu yerda

$$\psi_0(\xi) = \frac{1}{2\pi i} \int\limits_{E^1_{0,\xi^1}} \frac{\eta + \lambda}{\eta - \lambda} \frac{d\eta}{\eta}.$$

E^1_{0,ξ^1} to‘plam yuqoridagi to‘plam kabi aniqlanadi va uning $\tilde{E}_{0,\xi}$ to‘plam bilan dekart ko‘paytmasi $E_{0,\xi}$ to‘plamni hosil qiladi, ya’ni $E^1_{0,\xi^1} \times \tilde{E}_{0,\xi} = E_{0,\xi}$

G soha chegaralangan qavariq, to‘la doiraviy, silliq Shilov chegarasiga ega bo‘lgan soha bo‘lsin. G sohada golomorf bo‘lgan barcha F funksiyalar uchun $H^p(G)$ $(p > 0)$ Hardi sinfi quyidagicha aniqlanadi:

$$\sup_{0<r<1} \int\limits_S \left|F(r\xi)\right|^p d\mu < +\infty,$$

bunda $r\xi = (r\xi_{11}, r\xi_{12}, ..., r\xi_{mm})$, va $d\mu$ esa S ko‘phillikdagi aylanishlarga nisbatan invariant normalangan Lebeg o‘lchovi.

1-lemma. *Agar* $f \in H^1(T_n),\ E \subset S(T_n), \mu(E) > 0$ bo‘lsa, quyidagi formula

$$f(0) = \frac{m}{\int\limits_{\tilde{E}_0} d\mu_{n-1} \int\limits_{\tilde{E}_{0,\xi}} d\mu_0} \lim_{l\to\infty} \int\limits_E f(Z) \left[\frac{\varphi_0(\xi)}{\varphi_0(0)}\right]^l d\mu$$

o‘rinli bo‘ladi.

$\xi = \left(\xi_2, \xi_3, ..., \xi_n\right) \in T_{n-1}$ ko‘rinishda belgilaymiz, endi quyidagi to‘plamni aniqlaylik:

$$E_{A,\xi}=\left\{Z:Z\in E,\Phi_A^1(Z^1)=\theta,\Phi_A^j(\xi^j)=\theta\ \Phi_A^j(\xi^j),j=\overline{2,n},\theta\in S_2\right\},$$

Bu o‘lchovli to‘plam bo‘lib, deyarli barcha A va $\overset{\backsim}{\xi}$ nuqtalar uchun. μ_1 bilan aniqlanadi. $\tilde{E}_A$. to‘plamni $\left\{\overset{\backsim}{\xi}:\overset{\backsim}{\xi}\in S(T_{n-1}),\mu_1 E_{A,\xi}>0\right\}$ ko‘rinishida aniqlaymiz. Bunda $E_{A,\xi}\times\tilde{E}_A=E$. Fubini teoremasiga ko‘ra, $\left(\dfrac{(m+1)(n-1)}{2}\right)$ o‘lchamli to‘plamning Lebeg o‘lchovi musbat bo‘ladi.

Yuqoridagi kabi, quyidagi yordamchi funksiyani kiritamiz:

$$\varphi_A=\exp\psi_A,\ \psi_A(\xi)=\frac{1}{2\pi i}\int\limits_{E^1_{A,W^1}}\frac{\eta+\lambda}{\eta-\lambda}\frac{d\eta}{\eta}.$$

bu yerda

$$E_{A^1,w^1}=\left\{\xi^1\in E^1,\xi=\left(\Phi_A^1\right)^{-1}\left(\lambda\left(\Phi_A^1\right)^{-1}(w)\right),|\lambda|=1\right\},\ W\in\Phi_A^1(SU(m)).$$

1-teorema. *Agar* $f\in H^1(T_n),\ E\subset S(T_n),\mu(E)>0$ bo‘lsa*, barcha* $A\in T_n$ *uchun quyidagi Karleman fomulasi o‘rinli bo‘ladi:*

$$f(A)=\frac{m}{\mu_{\frac{(m+1)(n-1)}{2}}\left(\Phi_A^{-1}\left(\tilde{E}_A\right)\right)\mu\left(\Phi_A^{-1}\left(\tilde{E}_{A,\xi}\right)\right)}\times$$

$$\times\lim_{l\to\infty}\int_E f(Z)\left[\frac{\varphi_A(Z)}{\varphi_A(A)}\right]^l\prod\nolimits_{j=1}^n H(A^j,\overline{Z}^j)d\mu(Z),$$

bu yerda

$$H(A^j,\overline{Z}^j)=\frac{1}{\det\left(I^{(m)}-A^j,\overline{Z}^j\right)^{\frac{m+1}{2}}}$$

ikkinchi tip klassik soha uchun Koshi yadrosi.

Asosiy qism. Quyidagi chegaralanmagan sohani qaraylik:

$$D=D_1\times D_2\times\ldots\times D_n=\left\{W=(W_1,W_2,\ldots,W_n)\in\mathbb{C}^n[m\times m]:\ \mathrm{Im}\ W_j>0,\ W_j^{'}=W_j,j=\overline{1,n}\ \right\}$$

Bu sohaning ostovini Γ quyidagicha belgilaymiz:

$$\Gamma=\Gamma_1\times\Gamma_2\times\ldots\times\Gamma_n=\left\{V=(V_1,V_2,\ldots,V_n)\in\mathbb{C}^n[m\times m]:\ \mathrm{Im}V_j=0,\ V_j^{'}=V_j,j=\overline{1,n}\right\}$$

Matritsaviy polidoira $S(T_n)$ ni matritsaviy yuqori yarim tekisliklar dekart ko‘paytmasi D ga va $S(T_n)$ ostovni Γ ostovga bigolomorf akslantiruvchi Keli almashtirishni $\Phi=\left(\Phi^1,\Phi^2,\ldots,\Phi^n\right)$ orqali belgilaymiz, bu yerda

$$W_j=\Phi_j(Z)=i(I+Z_j)(I-Z_j)^{-1},j=\overline{1,n}\qquad(1)$$

$\dot{U}-S(T_n)$ ostovdagi hajm element, $\dot{V}-\Gamma$ ostovdagi hajm element. Ma’lumki,

$$\dot{U}=\prod_{j=1}^n\dot{U}_j,\ \dot{V}=\prod_{j=1}^n\dot{V}_j,$$

bu yerda $\dot{U}_j\in\left\{U_j(U_j)^*=I\right\},\ \dot{V}_j\in\left\{\mathrm{Im}V_j=0\right\}$. $\dot{U}_j$ va $\dot{V}_j$ orasidagi bog‘lanish quyidagicha aniqlanadi [4]:

$$\dot{U}_j = 2^{\frac{m(m+1)}{2}} \left|\det(V_j + iI)\right|^{-(m+1)} \dot{V}_j.$$

2-lemma [5]. Quyidagi munosbat o‘rinli:

$$\dot{U} = \dot{U}_1 \wedge \ldots \wedge \dot{U}_n = 2^{\frac{nm(m+1)}{2}} \prod_{j=1}^{n} \left|\det(V_j + iI)\right|^{-(m+1)} \dot{V}.$$

$$f(i(I + Z_j)(I - Z_j)^{-1}) \in H^1(T_n), j = \overline{1,n}$$

o‘rinli faqat va faqat quyidagi shart bajarilsa,

$$\frac{f(W_j)}{\det^2\left(W_j + iI\right)} \in H^1(D_n), j = \overline{1,n} \tag{2}$$

2-teorema. *Agar* $f \in A(D_n)$ *funksiya (2) shartni qanoatlantirsa,* $\tilde{E} = \tilde{E}_1 \times \ldots \times \tilde{E}_n \subset \Gamma$ *mus-bat Lebeg o‘lchovli to‘plam bo‘lsa, ostovning kompaktida tekis yaqinlashuvchi quyidagi Karleman for-mulasi o‘rinli bo‘ladi:*

$$f(W) = \prod_{j=1}^{n} \frac{\det^{\frac{m+1}{2}}(W_j + iI)}{i^{\frac{nm(m+1)}{2}}} \cdot \lim_{l\to\infty} \int_{\tilde{E}} f(V) \left[\frac{\tilde{\varphi}(V)}{\tilde{\varphi}(W)}\right]^l \times,$$

$$\times \prod_{j=1}^{n} \det^{\frac{-(m+1)}{2}}\left(\overline{V}_j - W_j\right) \det^{\frac{-(m+1)}{2}}(V_j + iI) d\mu_{V_j} \tag{3}$$

bu yerda $V_j \in \tilde{E}_j$, $V \in \tilde{E}$

Isbot. Quyidagi akslantirishni qaraylik:

$$F(Z_j) = f\left(i(I + Z_j)(I - Z_j)^{-1}\right).$$

$F(Z) \in H^1(T_n)$ uchun 1-teoremaga ko‘ra, Karleman formulasi quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

$$F(Z) = \lim_{l\to\infty} \int_M F(U) \left[\frac{\varphi(U)}{\varphi(Z)}\right]^l \prod_{j=1}^{n} \frac{d\mu_U}{\det^{\frac{(m+1)}{2}}(I - Z_j\overline{U}_j)},$$

bunda $E = E_1 \times E_2 \times .. \times E_n \subset S(T_n)$ to‘plam $\tilde{E} = \tilde{E}_1 \times \tilde{E}_2 \times .. \times \tilde{E}_n \subset S(T_n)$ to‘plamning matritsaviy yuqori yarim tekislikni matritsaviy birlik polidoiraga akslantiruvchi $Z_j = \left(W_j + iI\right)\left(W_j - iI\right)^{-1}$ akslantirish yordamidagi aksi.

Endi yuqoridagi (1) akslantirishga teskari bo‘lgan akslantirishni qaraymiz:

$$Z_j = \left(W_j + iI\right)\left(W_j - iI\right)^{-1}, U_j = \left(V_j + iI\right)^{-1}\left(V_j - iI\right),$$

va quyidagi hisoblashlarni bajaramiz:

$$I - Z_j U_j^* = I - \left(W_j + iI\right)^{-1}\left(W_j - iI\right)\left(\overline{V}_j + iI\right)\left(\overline{V}_j - iI\right)^{-1} =$$

$$\left(W_j + iI\right)^{-1}\left[\left(W_j + iI\right)\left(\overline{V}_j - iI\right) - \left(W_j - iI\right)\left(\overline{V}_j + iI\right)\right]\left(\overline{V}_j - iI\right)^{-1} =$$

$$\left(W_j + iI\right)^{-1}\left[W_j\overline{V}_j - iW_j + i\overline{V}_j + I - W_j\overline{V}_j - iW_j + i\overline{V}_j - I\right]\left(\overline{V}_j - iI\right)^{-1} =$$

$$2i\left(W_j + iI\right)^{-1}\left[\overline{V}_j - W_j\right]\left(\overline{V}_j - iI\right)^{-1}.$$

Yuqoridagi 2-lemmadan quyidagi tenglik o‘rinli bo‘ladi:

$$d\mu_U = 2^{\frac{nm(m+1)}{2}} \prod_{j=1}^{n} \left|\det(V_j + iI)\right|^{-(m+1)} d\mu_V$$

Hisoblashlar natijasida quyidagiga ega bo‘lamiz:

$$\prod_{j=1}^{n} \frac{d\mu_U}{\det^{\frac{(m+1)}{2}}(I - Z_j U_j^*)} =$$

$$= \frac{1}{(2i)^{\frac{nm(m+1)}{2}} \prod_{j=1}^{n} \det^{\frac{-(m+1)}{2}}\left(W_j + iI\right)\det^{\frac{m+1}{2}}\left(\overline{V}_j - W_j\right)\det^{\frac{-(m+1)}{2}}\det^{\frac{-(m+1)}{2}}\left(\overline{V}_j - iI\right)} \times$$

$$\times 2^{\frac{nm(m+1)}{2}} \prod_{j=1}^{n} \det\left|V_j + iI\right|^{-(m+1)} d\mu_V = \frac{\prod_{j=1}^{n} \det^{\frac{-(m+1)}{2}}\left(W_j + iI\right)\prod_{j=1}^{n} \det^{\frac{m+1}{2}}\left(\overline{V}_j - iI\right)}{(2i)^{\frac{nm(m+1)}{2}}} \times$$

$$\times \frac{2^{\frac{nm(m+1)}{2}} d\mu_V}{\prod_{j=1}^{n} \det^{\frac{m+1}{2}}(\overline{V}_j - iI)\det^{\frac{m+1}{2}}(\overline{V}_j + iI)} = \prod_{j=1}^{n} \frac{\det^{\frac{m+1}{2}}(W_j + iI)}{i^{\frac{nm(m+1)}{2}} \det^{\frac{m+1}{2}}\left(\overline{V}_j - W_j\right)\det^{\frac{m+1}{2}}\left(\overline{V}_j + iI\right)} d\mu_V$$

Bunda $\tilde{\varphi}$ funksiya $E = \left(E^1, .., E^n\right) \subset S(T_n)$ to‘plam uchun φ funksiya vazifasini bajaradi. M.A.Lavrentev teoremasiga ko‘ra, [8] $E = \left(E^1, .., E^n\right) \subset S(T_n)$ to‘plam musbat Lebeg o‘lchovli to‘plam bo‘ladi. $E = \left(E^1, .., E^n\right) \subset S(T_n)$ to‘plamning garmonik o‘lchovi $E = \left(E^1, .., E^n\right) \subset S(T_n)$ to‘plamning garmonik o‘lchoviga o‘tadi, φ funksiya esa $\tilde{\varphi}$ ga o‘tadi va natijada (3) fomula hosil bo‘ladi**.**

Xulosa. Ushbu maqolada $\mathbb{C}^n\left[m \times m\right]$ fazoda matritsaviy yuqori yarim tekisliklarning dekart ko‘paytmasi uchun Karleman formulasi isbotlandi. Matritsaviy yuqori yarim tekislik chegaralanmagan soha hisoblanadi, lekin bu sohada ham Karleman formulasini topish masalasi muhim rol o‘ynaydi.

Keltirilgan natijalar Zigel tipidagi sohalar bilan bog‘liq bo‘lgan holatlar uchun hosil qilingan integral matematik fizikadagi va funksional analiz sohalarida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan nazariy asosni taqdim etadi

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Carleman T. Les functions analytiques. Paris, 1926, 115 p.

[2]. Голузин Г.М., Крылов В.И. Обобщенная формула Карлемана и ее приложение к аналитическому продолжению функций. Мат. сб., 1933, т. 40, № 2, с. 144–149.

[3]. Айзенберг Л.А. Формулы Карлемана в комплексном анализе. Новосибирск, “Наука”, 1990, 248 с.

[4]. Хуа Локен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях. М., ИЛ, 1959, 163 с.

[5]. B.T.Kurbanov, Morera’s Boundary Theorem in Siegel Domain of the First Kind, Journal of Siberian Federal University. Mathematics & Physics, 15(2), 2022, p. 253–260.

[6]. U.S.Rakhmonov, Z.K.Matyakubov. Carleman’s formula for the matrix domains of Siegel. Chebishevskiy sbornik, 2022, Vol. 23, № 4. DOI 10.22405/2226-8383-2022-23-4-126-135.

[7]. J.Sh.Abdullayev, K.Sh.Ruzmetov, Z.K.Matyakubovю Carleman’s Integral Formula in Cartesian Product of Matrix Upper Half-Plane// Azerbaijan Journal of Mathematics V. 14, № 2, 2024, July ISSN 2218-6816 https://doi.org/10.59849/2218-6816.2024.2.36

[8]. Привалов И.И. Граничные свойства аналитических функций. М., Гостехиздат, 1950, 338 с.

Раззоков Алижон Шоназарович (д.ф.-м.н., проф.), Кошчанова Дурдона Эрматовна (предподователь), Аминбоев Жахонгир, Отажонова Рузика, Сотимова Махбуба, Бозорбоев Мурод, Ражабова Камола
(Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, г.Ургенч, ул. Х.Алимджана, 14, Узбекистан; e-mail: a.razzokov777@gmail.com, dona2525@mail.ru)

ПОЛУЧЕНИЕ ТВЕРДОГО РАСТВОРА $SI_{1-X-Y}GE_X SN_Y$ ИЗ ЖИДКОЙ ФАЗЫ

Аннотация. *Выращены монокристаллические пленки варизонного твердого раствора $Si_{1-x-y}Ge_x Sn_y$ на подложках Si<111>методом жидкофазной эпитаксии из ограниченного оловянного раствора-расплава в температурном интервале $1100^0C–500^0C$. Определен химический состав выращенных эпитаксиальных пленок на сканирующем электронном микроскопе. Фоточувствительность $pSi-nSi_{1-x-y}Ge_xSn_y$ гетероструктур охватывала 0.51 эВ до 1.51 эВ энергии область спектра.*

Ключевые слова: *эпитаксия, кристаллизация, раствор-расплав, твердый раствор*

Razzokov Alijon Shonazarovich (f.-m.f.d., prof.), Koshchanova Durdona Ermatovna (o'qituvchi), Aminboyev Jahongir, Otajonova Ruzika Maqsudbek qizi, Sotimova Maxbuba, Bozorboyev Murod, Rajabova Kamola
(Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, H.Olimjon, 14, Urganch, 220100, O'zbekistan; e-mail: a.razzokov777@gmail.com, dona2525@mail.ru),

SUYUQ FAZADAN $SI_{1-X-Y}GE_X SN_Y$ NING QATTIQ ERITMASINI OLISH

Annotatsiya. *$Si_{1-x-y}Ge_x Sn_y$ qattiq aralashma monokristallari Si<111>tagliklarga chegaralangan hajmdagi qalayli eritmadan suyuq fazali epitaksiya ususli yordamida $1100^0C–500^0C$ harorat oralig'ida o'stirildi. O'stirilgan epitaxial qatlam kimyoviy tarkibi skanerlovchi electron mikroskop yordamida aniqlandi. $pSi-nSi_{1-x-y}Ge_xSn_y$ geterostrukturaning fotosezgirliigi 0.51 эВ до 1.51 эВ yorug'likning energiya sohasini qamrab oldi.*

Kalit so'zlar: *epitaksiya, crystallizatsiya, eritma, qattiq aralashma.*

Razzokov Alijon Shonazarovich (f.-m.f.d., prof.), Koshchanova Durdona Ermatovna (o'qituvchi), Aminboyev Jahongir, Otajonova Ruzika Maqsudbek qizi, Sotimova Maxbuba, Bozorboyev Murod, Rajabova Kamola
(Urgench State University named after Abu Raykhan Beruni, Kh.Alimdjan, 14 .Urgench, 220100, Uzbekistan e-mail: a.razzokov777@gmail.com, dona2525@mail.ru)

OBTAINING A SOLID SOLUTION OF $SI_{1-X-Y}GE_X SN_Y$ FROM THE LIQUID PHASE

Annotation. *Monocrystal films of a graded-gap solid solution $Si_{1-x-y}Ge_x Sn_y$ on Si <111> substrates were grown by liquid-phase epitaxy from a limited tin solution-melt in the temperature range* 1100^0C - 500^0C. *The chemical composition of the grown epitaxial films was determined using a scanning electron microscope. The photosensitivity of pSi-nSi1-x-yGexSny heterostructures covered the energy range of the spectrum from 0.51 eV to 1.51 eV.*

Key words: *epitaxy, crystallization, solution-melt, solid solution.*

Введение. На базе кремния получить фотоприёмник, работающий в инфракрасном диапазоне (ИК), является весьма актуальным [1,2]. Для этой цели другими авторами [3–5] для формирования тройных соединений SiGeSn проведено много экспериментальных работ и получены приборные структуры на его основе. Но разность параметров решетки и коэффициент термического расширения дискретных структур не дает возможности получить кристаллически совершенные гетероструктуры, которые обуславливают электрические и фотоэлектрические характеристики твердого раствора и структур на их основе [6–8].

В связи с этим метод жидкостной эпитаксии из ограниченного раствора-расплава для получения кристаллически совершенных эпитаксиальных слоев на подложке кремния с переменными химическими составами вдоль направления роста является успешным.

Материалы и методы. В этой работе показано получение монокристаллических пленок варизонного твердого раствора $Si_{1-x-y}Ge_x Sn_y$ на подложках Si <111> методом жидкофазной эпитаксии из ограниченного оловянного раствора-расплава в температурном интервале $1100^0C–500^0C$.

Использованы апробированные экспериментальные научные методы. Обычно используются подложки с определенными наименьшими уклонами во время роста пленок из жидкой фазы, которые способствуют образованию эпитаксиальных слоев на поверхности (в нашем случае в качестве подложек были использованы монокристаллические *Si* (111) с отклонением –($0^0$15–$0^0$30') n и p-типа проводимости) подложки. Любая поверхность твердого тела имеет определенную шероховатость, поэтому поверхностная энергия распределяется неравномерно и влияет на выращивание твердого раствора на подложке, а также на образование дислокаций, которые связаны с технологическими параметрами, как температура начала кристаллизации (T_{NC}), скорость роста (υ), зазор между подложками (δ), состав компонентов в растворе-расплаве с ориентациями подложек и т.д.

Для выращивания варизонного твердого раствора $Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$ нами был использован кварцевый реактор вертикального типа с горизонтально расположенными подложками на установке типа ЭПОС. Рост эпитаксиального слоя осуществлялся из малого объема оловянного раствора-расплава, ограниченного двумя подложками в атмосфере, которые очищены палладием водорода, что дало возможность минимизировать количество расходуемого раствора-расплава. Сначала в реакторе создавался вакуум до остаточного давления 10^{-2} Pa, затем в течении 30 min через реактор пропускался очищенный водород, а после этого начинался процесс нагревания. Когда температура доходила до необходимого значения, система переключалась в автоматический режим. В течение 40-50 min производилась гомогенизация раствора-расплава. Потом подложки на графитовом держателе приводились в контакт с раствором-расплавом и после заполнения зазоров между подложками раствором-расплавом поднимались на 1см. выше уровня раствора. Рост эпитаксиальных слоев $Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$ в нужный момент прекращался сливом раствора-расплава с подложек при помощи центрифуги. Состав раствора-расплава, состоящий из *Si*, *Ge* и *Sn*, определялся из диаграммы состояния двойного сплава *Sn– Si*, *Sn–Ge*. Для приготовления жидкого раствора-расплава была изучена растворимость *Si* и *Ge* в *Sn* в интервале температур 450-1100 ^{0}C. Эпитаксиальные пленки $Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$ выращивались при температуре начала (T_{NC}) и окончания кристаллизации (T_{OC}) соответственно в интервале 1050-500 ^{0}C.

Изучение морфологии поверхности выращенных пленок проводилось с помощью сканирующей электронной микроскопии (SEM EVO MA 10 (Zeiss) и атомно-силовой микроскопии (Core AFM). Электрофизические параметры (удельные сопротивления, подвижность и концентрация основных носителей заряда) определялись на установке HMS-7000. Спектральные характеристики образцов измерялись с помощью монохроматора при диаметре щели 0.2 мм.

Оптические свойства пленок изучали с помощью спектрометра Lambda 35 UV/VIS (Perkin Elmer).

Анализ и результаты. Для исследования монокристалличности выращиваемого эпитаксиального слоя $Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$ на подложке *Si* (111), не заканчивая процесс выращивания плёнок прервали и отсканировали поверхность начала роста с помощью электронного микроскопа для изучения образования зародыша направления (рис.1а).

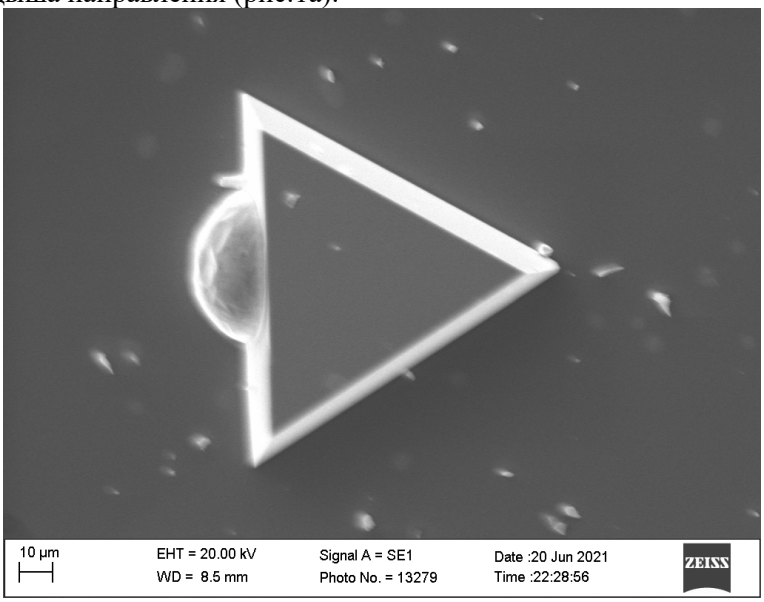

Рис.1а. Снимок начала роста твердого раствора $Si_{1-x-y}Ge_x Sn_y$ на подложке кремния<111>.

В начале роста образовавшиеся треугольники на подложке показывают, что эпитаксиальные слои начали расти по направлению подложки *Si* (111). После этого, образцы выращивались при различных значениях технологических параметров жидкостной эпитаксии и был найден оптимальный режим роста (T_{NC} и T_{OC} соответственно будет в температурном интервале 950-500 ^{0}C) эпитаксиальных слоев $Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$, который дает возможность получить монокристалл с зеркально гладкими поверхностями (рис.1б).

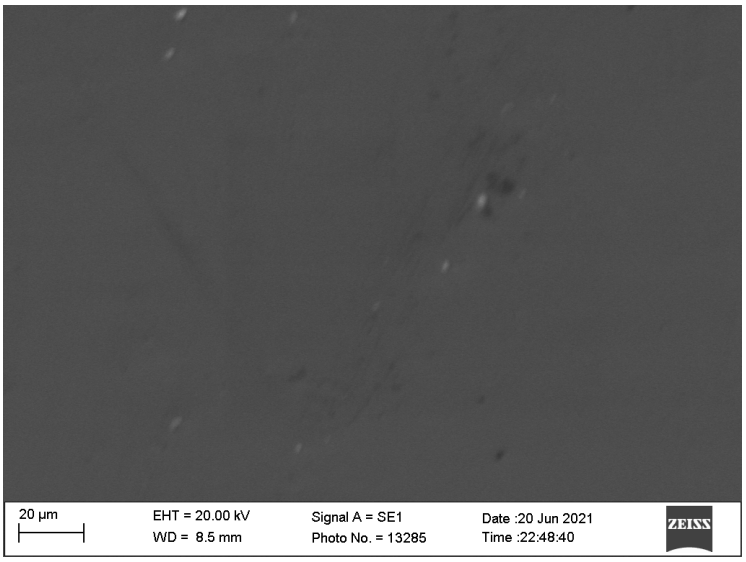

Рис.1б. Снимок зеркальногладкой поверхности выращенных эпитаксиальных слоев $Si_{1-x-y}Ge_x Sn_y$ на подложке кремния<111>.

Определен химический состав поверхности выращенных эпитаксиальных пленок с помощью сканирующего электронного микроскопа, который составляет следующие доли процентных соотношений компонентов твердого раствора $Si_{0.80}Ge_{0.19}Sn_{0.01}$ (рис. 2).

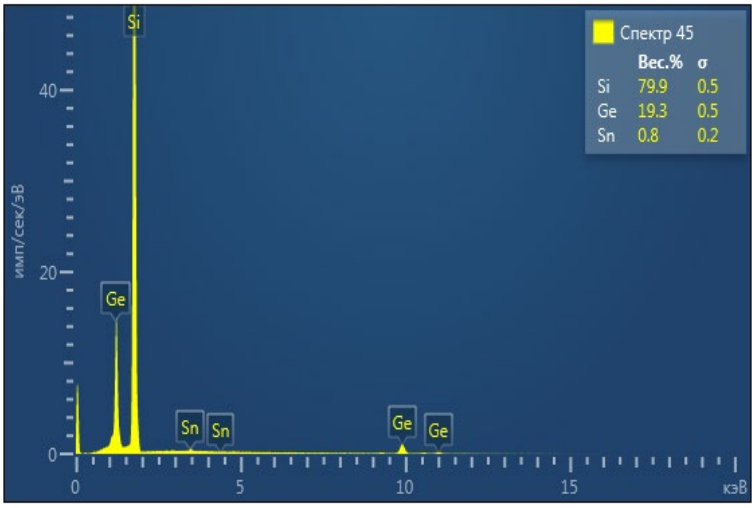

Рис.2. Количественный анализ состава поверхности эпитаксиальных слоев $Si_{1-x-y}Ge_x Sn_y$, полученный с помощью сканирующего электронного микроскопа.

Проведя эксперименты, было выяснено: изменяя зазор между подложками “δ” (т.е. изменяя объем раствора-расплава между подложками), при одинаковом режиме роста выращенные эпитаксиальные слои на нижних и верхних подложках, не отличались друг от друга с кристаллическими совершенностями на поверхности и на границе подложки-пленки до δ=1,4 mm. В условиях δ>1,4 mm всегда на верхних подложках образуются толстые и более низкокачественные слои, чем на нижней, которые связаны с диффузионным и конвекционным потоком компонентов в ограниченном растворе (если плотность растворяемых компонентов меньше плотности растворителя).

В литературе [9] это объясняется масса-подводом, конвекционным потоком раствора между подложками в поле силы тяготения. Мы считаем, что в поле взаимодействует сила Архимеда и тяготение, а также диффузии с большой концентрацией Si и Ge накапливаются вблизи на поверхности верхней подложки, чем на нижней, который ускоряет скорость роста эпитаксиальных слоев $Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$.

Исследованы некоторые электрофизические свойства полученных пленок. Определено удельное сопротивление, холловская подвижность и концентрация носителей заряда при температуре 300K: ρ= 0.5-12 Ω·cm, μ_n= 600–1100 $cm^2/V{\cdot}s$, n=$2{\cdot}10^{16}$ - $5{\cdot}10^{17}$ cm^{-3}. Пленки имели донорный тип проводимости.

К эпитаксиальным слоям $Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$ и структурам *p*Si - *n*$Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$ вакуумным напылением наносились золотые омические контакты и затем были проведены измерения их фотоэлектрических свойств. Фоточувствительность структуры *p*Si-*n*$Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$ измерялась в фотодиодном режиме при температуре 300 К (рис. 3).

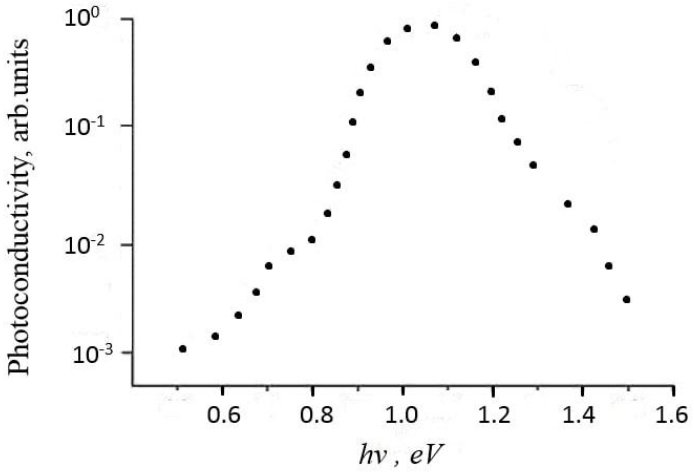

Рис.3. Фоточувствительность структуры *p*Si-*n*$Si_{1-x-y}Ge_x\ Sn_y$ в фотодиодном режиме при температуре 300 К.

Фоточувствительность гетероструктур охватывала достаточно широкую область спектра: от 0.51 эВ до 1.51 эВ, которые связаны с шириной запрещенной зоны твердого раствора $Ge_{1-x}Sn_x$ и контактной областью *p-n* перехода структур *p*Si - *n*$Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$. Коротковолновые кванты частично поглощаются в верхних слоях пленки. Фотоны, преодолевшие внешние слои твердого раствора, поглощаются уже в контактной области, достигая до *p-n* перехода структур *p*Si-*n*$Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$. Смещение диапазона фото-чувствительности структур в более длинноволновую область спектра (0.51 эВ), связано, вероятно, с присутсвием Sn составе пленок $Si_{1-x-y}Ge_xSn_y$.

Заключение. Таким образом, в данной работе показана возможность получения кристаллически совершенных эпитаксиальных слоев $Si_{1-x-y}Ge_x\ Sn_y$ путём сглаживания разниц параметров решетки подложки-пленки (варьированием химического состава пленки) вдоль его направления роста, который является перспективным полупроводниковым материалом в приборостроении, в области ИК спектра.Определены оптимальные режимы роста для выращивания кристаллических совершенных $Si_{1-x-y}Ge_x\ Sn_y$ эпитаксиальных слоев из ограниченного оловянного раствора-расплава на монокристаллических подложках Si с ориентацией (111), которыми являются следующие технологические параметры:

– T_{NC} варьировалась в интервале от T_{NC} =800 ^{0}C до T_{NC} =950 ^{0}C;

– принудительное охлаждение раствора-расплава со скоростью 0,5-1,5 град/минут.

– зазор между подложками (соответствуя высоте раствора-расплава) в интервале 0,5-1,4 mm.

Фоточувствительность гетероструктур охватывала широкую область спектра: от 0.51 эВ до 1.51 эВ.

Список использованной литературы:

[1]. Fadaly E.M.T., Dijkstra A., Suckert J.R., Ziss D., Tilburg M.A., Mao C., Ren Y., Lange V.T., Kölling S., Verheijen M.A., Busse D., Rödl C., Furthmüller J., Bechstedt F., Stangl J., Finley J.J., Botti S., Haverkort J.E., Bakkers E.P. Direct-bandgap emission from hexagonal Ge and SiGe alloys. Nature, 580, (2020), p. 205–209.

[2]. T.Tsukamoto, Y.Aoyagi, Sh.Nozaki, N.Hirose, A.Kasamatsu, T. Matsui, Y.Suda. Increasing the critical thickness of SiGe layers on Si substrates using sputter epitaxy method. Journal of Crystal Growth. Vol. 600, 2022, 126900. https://doi.org/10.1016/j.jcrysgro.2022.126900

[3]. M.Oehme, D.Buca, K.Kostecki, S.Wirths, B.Holl¨ander, E.Kasper, J.Schulze. J.Cryst. Growth, 384, 71 (2013).

[4]. R.R.Lieten, J.W.Seo, S.Decoster, A.Vantomme, S.Peters, K.C.Bustillo, E.E.Haller, M.Menghini, J.P. Locquet. Appl. Phys. Lett., 102, 052106 (2013).

[5]. A.A.Bloshkin, A.I.Yakimov, V.A.Timofeev, A.R.Tuktamyshev, A.I.Nikiforov, V.V.Murashov. Physics and technology of semiconductors, vol. 51, № 3. (2017) DOI: 10.21883/FTP.2017.03.44205.8343.

[6]. A.I.Nikiforov, V.A.Timofeev, A.R.Tuktamyshev, A.I.Yakimov, V.I.Mashanov, A.K.Gutakovskii. J. Cryst. Growth (2016). DOI: 10.1016/j.jcrysgro.2016.02.024.

[7]. Razzakov A.Sh. Growing of $Ge_{1-x}Sn_x$ solid solutions from the liquid phase. Doklady Akademii Nauk (Rossiya). Vol. 379, № 5, 2001, p. 617–619.

[8]. Saidov A.S., Razzokov A. Sh. Obtaining and morphological studies of epitaxial layers of the $Si_{1-x}Ge_x$ solid solutionю Siberian Physical Journal. 2020б Vol. 15, № 2, p. 84–91. https://doi.org/10.25205/2541-9447-2020-15-2-84–91 .

[9]. С.П.Боцелев, И.Е.Марончук, Ю.Е.Марончук и др. Кристаллизация эпитаксиальных слоев AlGaAs из ограниченного объема раствора-расплава. Неор.материалы., 1977, 13, № 5, с. 769–772.

Турсунова Зулайхо Омонуллаевна (преподаватель, Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами, Ташкент, Узбекистан; e-mail: tursunova zulya@mail.ru),
Жабборов Мухаммади Мусурмон угли (преподаватель, Ташкентский государственный педагогический университета имени Низами, Ташкент, Узбекистан; e-mail: Muxammadijm@mail.ru),
Жураев Турсунбой Файзиевич (профессор кафедры «Общей математики» Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, доктор физико-математических наук, Ташкент, Узбекистан; e-mail: tursunzhuraev@mail.ru)

О ШЕЙПОВЫХ СВОЙСТВАХ НЕКОТОРЫХ ПОДПРОСТРАНСТВ ПРОСТРАНСТВА $P(X)$

Аннотация. *В данной статье рассматриваются ковариантные подфункторы функтора $P:Comp\to Comp$ –вероятностных мер действующие в категории компактов и непрерывных отображений в себя, сохраняющие шейпы бесконечных компактов, шейпы компонент связности и шейповую эквивалентность.*

Ключевые слова: *функтор вероятностных мер, шейп компакта, компонента связности.*

$P(X)$ FAZONING AYRIM QISM FAZOLARINING SHEYP XOSSALARI HAQIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada biz kompaktlar kategoriyasida harakat qiluvchi va cheksiz kompaktlar sheyplarini, bog‘lanish komponentlari sheyplarini va sheyp ekvivalentini saqlaydigan o‘z-o‘ziga uzluksiz akslantirishlar kategoriyasida ishlaydigan Comp–ehtimollik o‘chovlarining kovariant subfunktorlarini ko‘rib chiqamiz.*

Kalit so‘zlar: *ehtimollik o‘lchovi funktor, ixcham shakl, bog‘langan komponent.*

ABOUT THE SHAPE PROPERTIES OF SOME SUBSPACES OF THE SPACE $P(X)$

Annotation. *In this note, we consider covariant subfunctors of the functor $P:Comp\to Comp$ of probability measures acting in the category of compacta and continuous mappings into itself, preserving the shapes of infinite compacta, shapes of connected components, and shape equivalence.*

Keywords: *functor, probability measures, sheyp compacta, component connected.*
AMS subject classification: 54B15, 54B30, 54B35, 54C05, 54C15, 54C60, 54O30.

Введение. Для компактов X через $P(X)$ обозначаются пространства вероятностных мер [1,2]. Известно, что в бесконечном компакте X, это пространство $P(X)$ гомеоморфно гильбертовому кубу Q [1]. Для натурального числа $n\in N$ через $P_n(X)$ обозначается множество всех вероятностных мер не более чем с n носителями т.е. $P_n(X)=\{\mu\in P(X):|supp\mu|\le n\}$. Компакт $P_n(X)$ является выпуклыми линейными комбинациями мер Дирака вида: $\mu=m_1\delta_{x_1}+m_2\delta_{x_2}+\ldots+m_n\delta_{x_n}$, $\sum_{i=1}^{n}m_i=1, m_i\ge 0, x_i\in X, \delta_{x_i}-$ мера Дирака в точке x_i. Через $\delta(X)$ обозначается множество всех мер Дирака. Напомним, что пространство $P_f(X)\subset P(X)$, состоит из всех вероятностных мер вида $\mu=m_1\delta_{x_1}+m_2\delta_{x_2}+\ldots+m_k\delta_{x_k}$ с конечными носителями, для каждой из которых $m_i\ge\frac{k}{k+1}$ при некотором i [2-3]. Для натурального числа n положим $P_{f,n}\equiv P_f\cap P_n$. Для компакта X имеет место

$P_{f,n}(X)=\{\mu\in P_f(X):|supp\ \mu|\le n\}$; $P_f^c\equiv P_f\cap P^c$, $P_{f,n}^c\equiv P_f\cap P_n\cap P^c$, $P_n^c\equiv P^c\cap P$.

Основная часть. Для компакта X через $P^c(X)$ обозначается множество всех мер $\mu\in P(X)$, носитель каждой из которых лежит в одном из компонентов связности компакта X [1].

Для пространства X через $\square X$ обозначим разложение (разбиение) пространства X состоя-щее из всех компонентов связности [4]. Если $f:X\to Y$ непрерывное отображение, то непре-рывное отображение $\square f:\square X\to\square Y$ однозначно определяется в силу условия $\pi_Y\circ f=\square f\circ\pi_X$, где $\pi_Y: Y\to\square$ Y и $\pi_X: X\to\square$ X-факторные отображения т.е. имеет место следующая диаграмма

$$\begin{array}{ccc} X & \xrightarrow{f} & Y \\ \pi_X\downarrow & & \downarrow\pi_Y \\ \square X & \xrightarrow{\square f} & \square Y \end{array} \qquad (1)$$

Лемма 1. Если X компактное ANR пространство, тогда отображение является $P^c(\pi_X)$ гомотопической эквивалентностью.

Доказательство. Пусть X есть ANR - компакт, тогда разложение $\square X$ состоит из конечного числа компонентов. Следовательно, пространство $P^c(X)$ является конечным числом множеств или $P^c(X)$ является конечным объединением гильбертовых кубов или точек. А пространство $P^c(\square X)$ конечное число связных компактов или точек, так как пространство X есть ANR- компакт. Для любого $\mu\in P^c(\square X)$ прообраз $\left(P^c\left(f\right)\right)^{-1}(\mu)$ есть гильбертов куб или одна точка т.е. $Sh(\left(P^c\left(f\right)\right)^{-1}(\mu))$ тривально, тогда по теореме 7 [5-6] отображение $P^c\left(f\right)$ есть шейповая эквивалентность. Следовательно, гомотопическая эквивалентность.

Теорема 1. Пусть X компакт и $\pi_X: X\to\square X$ факторное отображение. Тогда отображение $P^c(\pi_X): P^c(X)\to P^c(\square X)$ порождает шейповую эквивалентность т.е. $Sh\left(P^c\left(X\right)\right)=Sh(\square X)$.

Доказательство. Пусть X компактно, $\square X$ тоже компакт и по теореме В.И. Пономарева [7] $\dim\square X=0$. Отсюда $dimP^C\left(\square X\right)=0$ и $Sh(P^c(X))=0$. По теореме 2[6] отображение $P^c(\pi_X)$ является шейповой эквивалентностью, это означает, что $Sh(P^c(X))=Sh\ P^c(\square X)$ и $\left|\square P^c\left(\square\mathrm{X}\right)\right|=\left|\square X\right|$.

Определение [1]. Нормальный подфунктор F функтора P_n называется локально выпуклым, если множество $F(\tilde{n})$ локально выпукло, где $\tilde{n}$ есть $n-$точечное множество $\{1,2,...,n\}$.

Скажем, что функтор F_1 является подфунктором (соответственно, надфунктором) функтора F_2 , если существует такое естественное преобразование $h: F_1\to F_2$, что для всякого объекта X отображение $h\left(X\right): F_1(X)\to F_2(X)$ является мономорфизмом (эпиморфизмом).

Примером, ненормального подфунктора функтора P_n является функтор P_n^C вероятностных

мер, носители которых лежат в одном компоненте связности пространства. Одним из примеров локально выпуклых подфункторов P_n является функтор $SP^n \equiv SP^n_{S_n}$. где $S_n -$ группа гомеоморфизмов (группа перестановок) $n -$ элементного множества.

Следствие 1. Если для компактов X и Y имеет место равенство $\left|\square X\right| = \left|\square Y\right| = \aleph_0$, тогда $Sh\left(P^c\left(X\right)\right) = Sh\left(P^c\left(Y\right)\right)$ и $Sh\ P\left(X\right) = Sh\ P(Y)$, где $\left|Z\right|$- мощность множества Z.

Доказательство. Пусть множества $\left|\square X\right|$ и $\left|\square Y\right|$ счетны. В этом случае по результату [8], Архангельского пространства $\left|\square X\right|$ и $\left|\square Y\right|$ компактны и метризуемы. Заметим, что $\left|\square X\right|$ и $\left|\square Y\right|$ имеют всюду плотное множество изолированных точек. Тогда компакты $P(X)$ и $P(Y)$ гомеоморфны гильбертовому кубу Q. С другой стороны $P^c\left[X\right] = \square X$ и $P^c\left[\square Y\right] = \square Y$. Следовательно, $Sh\ P^c\left[\square X\right] = Sh\ P^c\left[\square Y\right]$.

Через $M_\square$ обозначим класс таких всех компактов X, что $\square X$ метризуемо. Из следствия 1 вытекает, что если $X, Y \in M_\square$, то $\square X$ и $\square Y$ имеет счетное всюду плотное множество изолированных точек [9].

Следствие 2. Если $X, Y \in M_\square$, тогда $Sh\left(P^c\left(X\right)\right) \geq Sh\left(P^c\left(Y\right)\right)$ или $Sh(P^c(X)) \leq Sh(P^c(Y))$. Следовательно, если $\square X$ и $\square Y$ бесконечны, тогда $Sh(P^c(X)) = Sh(P^c(Y))$ т.е. $Sh(P^c(X)) \geq Sh(P^c(Y))$ и $Sh\left(P^c\left(X\right)\right) \leq Sh\left(P^c\left(Y\right)\right)$.

Доказательство. Пусть X и Y есть элементы семейства $M_\square$. Тогда $\square X$ и $\square Y$ нульмерные компакты. В частном случае, если $\square X$ и $\square Y$ конечные множества, то из одной теоремы [10] получаем искомую.

Если $\left|\square X\right| \geq \aleph_0$, тогда $\square X$ содержит канторов дисконтиниум. В этом случае $\square Y$ можно вложит в $\square X$, тогда компакт $\square Y$ является ретрактом для $\square X$ [10]. Тогда $Sh(\square X) \geq Sh(\square Y)$ и $ShP^c[\square X] \geq ShP^c[\square Y]$.

Следовательно, по теореме 1 имеем $ShP^c[\square X] \geq ShP^c[\square Y]$. Если $\square X \leq \aleph_0$ и $\square Y \leq \aleph_0$, тогда компакты $\square X$ и $\square Y$ гомеоморфны порядковому компакту Мазуркевича-Серпинского [10]. Последнее, пусть $\square X$ и $\square Y$ бесконечные множества, тогда $Sh(\square X) = Sh(\square Y)$ тогда и только тогда, когда $\square X$ и $\square Y$ гомеоморфны.[11]. Если $\left|\square X\right| > \left|\square Y\right|$ или $\left|\square X\right| < \left|\square Y\right|$ тогда $\square Y$ или $\square X$ является ретрактом для $\square X$ и $\square Y$ соответственно. Отсюда по теореме 1 имеем $Sh(P^c(X)) \geq Sh(P^c(Y))$.

Лемма 2. Для любого компакта X имеет место равенство $\left|\square P_f(X)\right| = \left|\square X\right|$.

Доказательство. Пусть X произвольный компакт, $\square X$ его множество компонентв связности т.е. $\square X = \{x_i^{'} \in X : \pi_X^{-1}(x_i^{'})$ - связная компонента точки $x_i^{'}\}$. Очевидно, что $\square X$ ком-пактно и $\square X \subset X$. Отсюда, $Sh\ (\square X) \leq Sh\ (X)$. С другой стороны из коммутативности диаграммы:

$$\begin{array}{ccc} \pi_X : X & \rightarrow & \square X \\ \pi_f^X \uparrow & & \uparrow \delta_X \\ P_f\left(\pi_X\right) : P_f\left(X\right) & \rightarrow & \delta\left(\square X\right) \end{array} \qquad (2)$$

$\left|\square ShP_f(X)\right| = \left|\square X\right|$. Из (2) равенство имеет место, т.е. $\left|\square P_f(X)\right| = \left|\square X\right|$. ■

Заметим, для любых $x \in X$ и $y \in Y$ между множествами $(r_f^X)^{-1}(x)$ и $(r_f^Y)^{-1}(y)$ имеется взаимно однозначное соответствие т.е. произвольную точку $\mu_x \in (r_f^X)^{-1}(X)$, ставим в соответствие $\mu_y \in (r_f^Y)^{-1}(X)$, где

$$\mu_x = m_0\delta_{x_0} + m_1\delta_{x_1} + \ldots + m_k\delta_{x_k},\ \mu_y = m_0\delta_{y_0} + \ldots + m_k\delta_{x_k}.$$

В случае бесконечных компактов X и Y, пространства $P(X)$ и $P(Y)$ гомеоморфны гильбертовому кубу Q. Если A и B замкнутые множества лежащие в компактах соответственно $P(X)$ и $P(Y)$ есть Z-множества, то в силу теоремы Чепмэна[1], $Sh\,A = Sh\,B$ тогда и только тогда , когда $P(X) \setminus A$ гомеоморфно $P(Y) \setminus B$. В работах [1-2] было показано, что подпространства $F(X)$ и $F(Y)$ есть Z-множества в компактах $P(X)$ и $P(Y)$, где $F = P_f(X), P_{f,n}(X), P_{f,n}^C(X), P_f^C(X)$. Еще было отмечено, что это пространство X является сильным деформационным ретрактом для $F(X)$. Значит имеет место следующие.

Теорема 2. Для бесконечных компактов X и Y следующие условия эквивалентны:

a) $Sh\,X = Sh\,Y$;

b) $P(X) \setminus P_f(X) \simeq P(Y) \setminus P_f(Y)$;

c) $P(X) \setminus \delta(X) \simeq P(Y) \setminus \delta(Y)$;

d) $P(X) \setminus F(X) \simeq P(Y) \setminus F(Y)$, где $F = P_{f,n}^c, P_f^c, P_{f,n}$.

Теорема 3. Пусть X и Y есть элементы множества $M_\square$ т.е. $X \in M_\square$, $Y \in M_\square$ и $\left|\square X\right| > 1$, $\left|\square Y\right| > 1$. Тогда следующие условия эквивалентны:

a) $Sh\,(X) = Sh(Y)$;

b) $P(X) \setminus P^c(X) \simeq P(Y) \setminus P^c(Y)$.

Теорема 4. Пусть X и Y есть элементы множества $M_\square$. Тогда отношение $Sh\,(\square X) = Sh(\square Y)$ тогда и только тогда, когда $Sh\,X = Sh(\square X)$;

Известно, что из $Sh\,X \le Sh\,Y$ вытекает неравенство $Sh\,(\square X) \le Sh(\square Y)$. В частном случае равенство $Sh\,X = Sh\,Y$ дает нам равенство $Sh(\square X) = Sh(\square Y)$.

Пусть теперь $Sh\,(\square X) = Sh(\square Y)$. Из нульмерности и метризуемости компактов $\square X$ и $\square Y$, по теореме Мардещича-Сегала [11] $\square X$ и $\square Y$ гомеоморфны. Если для любого $y \in \square X$ множество $\pi_y^{(-1)}(y)$ имеет тривиальный шейп, тогда по теоремы 7 [5] имеем $Sh\,Y = Sh(\square X)$; В силу нульмерности этих пространств и из равенство $Sh\,Y = Sh(\square X)$ вытекает, что $Y \simeq \square X \simeq \square Y$.

Заметим, что в этом случае $Sh\,X = Sh\,Y$ и $X \simeq Y$.т.е. $Sh\,X = Sh(\square X)$ эквивалентно равенству $Sh\,X = Sh\,Y$.

Теорема 5. Для любых бесконечных нульмерных компактов X и У верны:

а) если $Sh\,X = Sh\,Y$, тогда $P_n^C(X) \simeq P_n^C(Y)$;

б) если $Sh\,X = Sh\,Y$, тогда $P(X) \setminus P_n^C(X) \simeq P(Y) \setminus P_n^C(Y)$;

в) $Sh\,P_n^C(X) = Sh\,P_n^C(Y)$ тогда и только тогда, когда $P(X) \setminus P_n^C(X) \simeq P(Y) \setminus P_n^C(Y)$;

г) $Sh\,F(\mathrm{X}) = Sh\,F(Y)$ тогда и только тогда, когда $P(X)\setminus F(X) \simeq P(Y)\setminus F(Y)$, где F локально выпуклые подфункторы функтора P_n;

д) $Sh\,\mathrm{X} = Sh\,Y$ тогда и только тогда, когда $P(X)\setminus \delta(X) \simeq P(Y)\setminus \delta(Y)$.

Теорема 6. Для любого такого компакта $X \in M_{\square}$, что $|\square X| > 1$, пространство $P(X)\setminus P^c(X)$ есть $Q-$многообразия и гомотопически плотно в $P(X)$.

Доказательство. Пусть X бесконечный компакт и $|\square X| > 1$. Для определенности компакт X состоит из компакт связности $X_1, X_2, ..., X_k$. Тогда $P^C(X)$ имеет вид $P^C(X) = \bigcup_{i=1}^{k} P^C(X_i) = \bigcup_{i=1}^{k} P(X_i)$, где X_i замкнутые подмножества компакта X. В силу результатов работы [2], для каждого $i \in \overline{1,k}$ подпространства $P(X_i)$ есть $Z-$множества в $P(X)$. Конечное объединение $Z-$множеств, тоже будет $Z-$множеством. Следовательно $P^C(X)$ есть компактное подмножество в $P(X)$, где $P(X)$ гомеоморфно гильбертовому кубу Q. Тогда $P(X)\setminus P^C(X)$ есть открытое подмножество гильбертова куба Q. Следовательно, $P(X)\setminus P^C(X)$ есть $Q-$многообразия. Теперь покажем, что $P(X)\setminus P^C(X)$ гомотопически плотно в $P(X)$.

Искомую гомотопию $h(\mu,t): P(X)\times[0,1] \to P(X)$ построим пологая.

$$h(\mu,t) = (1-t)\mu + t\cdot\mu_0,$$

где $\mu \in P(X)$, $\mu_0 \in P(X)\setminus P^C(X)$, $t \in [0,1]$. Из $\mu_0 \in P(X)\setminus P^C(X)$ вытекает, что носитель меры μ_0 пересекается с каждым $X_i, i = \overline{1,k}$.

Если $t = 0$, то $h(\mu,0) = (1-0)\mu + 0\cdot\mu_0 = \mu$. т.е. $h(\mu,0) = id_{P(X)}$.

Если $t = 1$, то $h(\mu,1) = \mu_0$. т.е. $h(\mu,1) \overline{\in} P(X)\setminus P^C(X)$. При любом значение $t \in (0,1]$, этот элемент принадлежит $P(X)\setminus P^C(X)$. Это означает, что $P(X)\setminus P^C(X)$ гомотопически плотно в $P(X)$ [12].

Пусть X такой бесконечный компакт, что $P_n(X)$ есть $A(N)R$ компакт. т.е. $P_n(X) \in A(N)R$. Тогда в силу [1] вытекает, что $P(X)$ гомеоморфно гильбертовому кубу Q.

Из результатов работы [2] вытекает, что $P_n(X)$ есть $Z-$множество в $P(X)$. Очевидно, что $P(X)\setminus P_n(X)$ есть $Q-$многообразия [1].

Допустим, что $P_n(X) \in AR$, тогда существует ретракция $r_{P_n}^{p}(\mu): P(X) \to P_n(X)$

$P_n(X) \subset P_{n+1}(X) \subset ...$

а) $\prod_{n=1}^{\infty} P_n(X) \simeq Q$ тогда и только тогда, если $P_n(X) \in AR$, для любого $n \in N$;

б) $P_1(X) \subset P_2(X) \subset ...$;

$\prod_{n=1}^{\infty} P_n(X) \subset P_{\omega}(X)$, где $P_{\omega}(X) = \bigcup_{n=1}^{\infty} P_n(X)$;

в) $P(X)\setminus\prod_{n=1}^{\infty}P_n(X)$ есть $Q-$многообразия;

г) $P_\omega(X)\times P(X)\simeq\sum$ [1,2];

д) Если X_0, счетное собственное подмножество в X, то $P_\omega(X_0)\simeq P(X_0)\simeq\ell_2^f$ [1,2];

е) $P_\omega(X)\setminus P_\omega(X_0)\simeq\ell_2^f$.

Для собственного замкнутого подмножества $A\subset X$ положим: $S_P(A)=\{\mu\in P(X):\mathrm{supp}(\mu)\bigcap A\neq\varnothing\}$. Верно равенство: $P(X\setminus A)=P(X)\setminus S_P(A)$.

а) для любых собственных подмножеств A и B компакта X имеет место:

б) $S_P(A)\simeq S_P(B)$;

в) $S_P(A)\times S_P(B)\simeq\ell_2\times\ell_2$, где ℓ_2-гильбертово пространство;

д) $P_\omega(A)\times P(X)\simeq P_\omega(B)\times P(X)$.

Заключение. Изучение шейповых свойств бесконечного метрического компакта при применении ковариантных функторов в рассматриваемой категории сильно востребовано геометрическими задачами. Исследуя шейпы компонентов связности и шейповую эквивалентность бесконечных компактов находится ответ на многие вопросы топологико–геометрического характера.

1. Если X компактное ANR пространство, то отображение $P^c(\pi):P^c(X)\to P^c(\square X)$ является гомотопической эквивалентностью (лемма 1).

2. Если для бесконечных (произвольных) компактов имеет место равенство $|\square X|=|\square Y|=\aleph_0$ тогда $Sh(P^c(X))=Sh(P^c(Y))$ и $Sh(P(X))=ShP(Y)$. (Следствие 1).

3. Для бесконечных компактов X и Y следующие условия эквивалентны:

а) $ShX=ShY$;

б) $P(X)\setminus P_f(X)\simeq P(Y)\setminus P_f(Y)$;

с) $P(X)\setminus\delta(X)\simeq P(Y)\setminus\delta(Y)$;

д) $P(X)\setminus F(X)\simeq P(Y)\setminus F(Y)$, где $F=P_f^c,P_{f,n}^c,P_{f,n}$.

4. Для любого такого компакта $X\in M_\square$, что $|\square X|>1$, пространство $P(X)\setminus P^c(X)$ есть $Q-$многообразия и гомотопически плотно в $P(X)$ (теорема 6).

В дальнейшем в этом направлении изучается вопрос: из равенства шейпов дополнения.

Список использованной литературы:

(1). Федорчук В.В. Вероятностные меры в топологии. Успехи мат. наук, 1991, т. 46, вып 1, с. 41–80.

(2). Жураев Т.Ф. Некоторые геометрические свойства функтора Р вероятностных мер и его подфункторов. М., МГУ, канд. диссер., 1989, 90 с.

(3). Шепин Е.В. Функторы и несчетные степени компактов. Успех. мат. наук, 1981, т. 36, вып. 3, с. 3–62.

(4). Борсук К. Теория шейпов. М., «Мир», 1976, 188 с.

(5). Mardesic S., Segal J. Equivalence of the Borsuk and the ANR-system approach to shapes. Fund. Math. LXXII, 1971, pp. 61–66.

(6). Kodama Y., Spiez S., Watanabe T. On shapes of hyperspaces. Fund. Math. 1978, p, 11; 59–67.

(7). Ponomarev V.I. On continuous decompositions of bicompacta. Uspehi Math. Nauk, 12, 1957, p. 335–340.

(8). Arhangelski A.V. On addition theorem for weight of sets lying in bicompacta. ДАН СССР, 126, 1959, p 239–241.

(9). Pelczynski A. A remark on spaces 2^* for zero dimensional X. Bull. Acad. Polon. Ser.Sci. Math. Astronom. Phys, 19, 1965, p. 85–89.

(10). Mazurkiewicz S., Sierpinski W. Contribition a la topologie des ensembles denombrables Fund. Math. 1920, 1, p. 17–27.

(11). Mardesic S., Segal J. Shapes of compacta and ANR-systems. Fund. Math. LXXII, 1971, p. 41–59.

(12). Banakh T., Radul T., Zarichnyi M., Absorbing sets in infinite – dimensional Manifolds. Math. Studies. Monogy. Ser. V.I. VNTL, Publishers, 1996, 232 p.

Жувонов Камариддин Ризокулович (ассистент кафедры «Высшая математика», Национальный исследовательский университет «Ташкентского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства», Ташкент, Узбекистан; e-mail: qamariddin.j@mail.ru),
Жураев Турсунбой Файзиевич (профессор кафедры «Общей математики» Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, доктор физико-математических наук, Ташкент, Узбекистан; e-mail: tursunzhuraev@mail.ru),
Исаев Саид Усмонович (базовый докторант, Бухарский государственный университет, Ташкент, Узбекистан; e-mail: saidisayev12@gmail.com)

ЭКВИСВЯЗНОСТЬ ПОДПРОСТРАНСТВ ПРОСТРАНСТВА ВЕРОЯТНОСТНЫХ МЕР НА СТРАТИФИЦИРУЕМОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация. *В данной статье изучены некоторые геометрические и топологические свойства функтора P вероятностных мер в категории стратифицируемых пространств и непрерывных отображений в себя.*

Ключевые слова: *функтор, вероятностные меры, стратифицируемые пространства, гиперсвязность, гипергеодезичность, эквисвязность.*

STRATIFITSIK FAZODAGI EHTIMOLLIK O‘LCHOVLARI FAZOSI QISM FAZOLARINING EKVIBOG‘LAMLILIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada biz stratifitsik fazolar va uning uzluksiz akslantirishlari kategoriyasida ehtimol o‘lchovlari funktorining ba’zi geometrik va topologik xossalarini o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *funktor, ehtimol o‘lchovlari, stratifitsik fazolar, giperbog‘lanish, gipergeodezlik, ekvibog‘liq.*

EQUICONNECTIVITY OF SUBSPACES OF THE SPACE OF PROBABILITY MEASURES ON A STRATIFIED SPACE

Annotation. *In this article studied on some geometrical and topological properties of covariant functor P probabilities measures at the categories stratifiable spaces and its continuos maps.*

On some geometrical and topological properties of covariant functors P probability measure at the categories stratifiafle spaces.

Keywords: *functors, probabilities measures, stratifiable spaces, huperconnected, hupergeodesic, equiconnected.*

AMS subject classification: 54B15, 54B30, 54B35, 54C05, 54C15, 54C60, 54O30.

В данной статье изученоы геометрические и топологические свойства функтора P вероятностных мер в категории стратифицируемых пространств и непрерывных отображений в себя. Доказывается, что подпространство $P_\omega(X)$ вероятностных мер является $AE(S)$ пространством. Показано, что подпространство $P_\omega(X)$ вероятностных мер является эквисвязным гипер-связным и геодезическим пространством.

Пусть X компакт и P функтор вероятностных мер. $P(X)$ - это выпуклое подпространство линейного пространства $M(X)$, сопряженного к пространству $C(X)$ всех непрерывных функции на X и неотрицательных функционалов μ (т.е. $\mu(\varphi)\geq 0$ для всякой неотрицательной $\varphi\in C(X)$) единичной нормы. $P(X)$ естественно вложено в $R^{C(X)}$, поэтому базу окрестностей меры $\mu\in P(X)$ образуют всевозможные множество вида: $O(\mu_1,\varphi_1,\varphi_2,...,\varphi_k,\varepsilon)=\{\mu'\in P(X):\left|\mu'(\varphi_i)-\mu(\varphi_i)\right|<\varepsilon, i=\overline{1,k},\varepsilon>0,\ \varphi_i\in C(X)\}$.

Необходимые факты, относящиеся к ковариантным функторам и их свойствам, можно найти в работах [1,2,7].

Напомним, что T_1-пространство X называется стратифицируемым [4-7] (кратко, $S-$

пространством), если каждому открытому множеству $U \subset X$ можно сопоставить последовательность $\{U_n : n \in N\}$ открытых подмножеств U_n таким образом чтобы выполнялись следую-щие условия:

а) $\overline{U}_n \subset U$ для любого $n \in N$;

б) $\{\bigcup_n U_n : n \in N\} = U$;

в) если $U \subset V$, то $U_n \subset V_n$ для всех $n \in N$.

Пусть $P : Comp \to Comp$ функтор вероятностных мер.

В работе [7] показано, что для стратифицируемого топологического пространства X, подпространства $P_n(X)$ и $P_\omega(X)$ являются $S-$пространствами. Из свойств пространства $P_\omega(X)$ вытекает, что выпукло.

Пространство L называется эквисвязным, если существует непрерывное отображение $F : L \times L \times I \to L$ такое, что $F(a,b,0) = a$, $F(a,b,1) = b$ и $F(a,b,1) = a$ для всех $(a,b) \in L \times L$ где $t \in I = [0,1]$. Отображение F называется эквисвязным отображением. L называется локально эквисвязным, если F определено для множеств $U \times I$, где U есть некоторая окрестность диагонали $L \times L$. Заметим, что подпространство $P_\omega(X)$ пространства $P(X)$ эквисвязно, где $P_\omega(X) = \bigcup_{n=1}^{\infty} P_n(X)$, $P_n(X) = \{\mu \in P(X) : |\operatorname{supp} \mu| \le n\}$.

Определение [3]. Пространство L называется гипергеодезическим, если существует отображение условиям:

1) для $x, y \in L$ и $t \in I = [0,1]$, $F(x,y,t) = x$, $F(x,y,1) = y$ и $F(x,x,t) = x$;

2) для каждого $y \in L$, отображение $(x,t) \to F(x,y,t)$ из $L \times I$ в L непрерывно;

3) для каждых $x, y, a \in L$ и окрестности U точки y, существует окрестности V точки a и W точки x (V и W зависящее точки x) такие, что $W \subset U$ и из $F(a,x,t) \in W$ вытекает $F(b,x,t) \in U$;

4) для каждого $x \in L$ существует база окрестностей $\{V_\alpha\}$ и $\{U_\alpha\}$ точки x, что $V_\alpha \subset U_\alpha$ для каждого и из α и из $y \in V_\alpha$, $z \in U_\alpha$ вытекает $F(z,y,t) \in U_\alpha$ для каждого $t \in I$. Отображение F называется геодезическим отображением для L, L называется локально геодезическим, если определение верно для каждого $U \times I$, где U есть некоторое окрестность диагонали произведения $L \times L$.

Топологическое пространство L называется гиперсвязным (соответственно, m-гиперсвязным), если для каждого i существует отображение $h_i : L^i \times \sigma^{i-1} \to L$, удовлетворяющее следующим условиям а), в) и с) (соответственно, а), в) и д):

а) Из $t \in \sigma^{i-1}$ и $t_i = 0$ вытекает $h_n(x,t) = h_{n-1}(\sigma_i x, \sigma_i t)$ для каждого $x \in L^n$ и $n = 2,3,...,$;

в) для каждого $x \in L^n$ отображение $t \to h_n(x,t)$, отображающее множества σ^{n-1} в L непрерывно;

с) для каждого $x \in L$ и окрестности U точки x, существует такая окрестность V точки x, что $\bigcup_{i=1}^{\infty} h_i(V^i \times \sigma^{i-1}) \subset U$ и $V \subset U$;

д) для каждого $x \in L$ и окрестности U точки x, существует такая окрестность V точки x, что $\bigcup_{i=1}^{n} h_i\left(V^i \times \sigma^{i-1}\right) \subset U$ и $V \subset U$.

Говорят, что пространство L является локально гиперсвязным ,если для каждой точки $x \in L$ существуют окрестности V точки x, что V гиперсвязно. Пространство L называется $\infty-$гиперсвязным, если L является $m-$ гиперсвязным для $m = 1,2,...,$ локальная $\infty-$гиперсвязность подобно определяется.

Где $\sigma^{n-1} = \{t \in R^n : t = (t_1, t_2, ..., t_n) : \sum_{i=1}^{n} t_i = 1,\ t_i \geq 0\} - (n-1)-$ мерный симплекс, а $\sigma_i : A^n \to A^{n-1}$ отображение определенное по формуле $\sigma_i(a_1, a_2, ..., a_n) = (a_1, a_2, ..., a_{i-1}, a_{i+1}, ..., a_n),\ i = \overline{1,n}$. т.е. $\sigma_i -$«забывающий» $i-$его координату произведение. Через S обозначаются стратифицируемые пространства [4].

В работе [5] доказано, что $X \in A(N)R(S)$ тогда и только тогда, когда X гиперсвязно (локально гиперсвязно).

В работах [8-10] показано, что для бесконечного $S-$пространства X подпространства $P_{n,n-1}(X)$ и $P_{\omega}(X) \setminus \delta(X)$ пространства $P(X)$ является многообразиями различной размерности.

Теорема 1. Для каждого S – пространства X – пространствоа $P(X)$ есть гиперсвязное пространство.

Доказательство. Для каждого натурального $n \in N$ построим отображение $h_n : P^n(X) \times \sigma^{n-1} \to P(X)$ пологая $h_n((\mu_{1,}\mu_2, ...\mu_n); (t_1, t_2 ...., t_n)) = \sum_{h=1}^{n} t_i \mu_i$, где $\sigma^{n-1} - (n-1)-$ мерный симплекс и $\mu_i \in P(X)$.

Очевидно, что $h_n((\mu_{1,}\mu_2, ...\mu_n); (t_1, t_2 ...., t_n)) \in P(X)$. Теперь проверим, что отображение h_n удовлетворяет всем условиям в определении гиперсвязности.

а) пусть $t \in \sigma^{n-1}$ и $t_i = 0$ отсюда $h_n((\mu, t) = h_{n-1}(\delta_i \mu_i, \delta_i t)$, где $\mu \in P^n(X)$. $h_{n-1}(\delta_i \mu, \delta_i t) = h_{n-1}((\mu_{1,}\mu_2, ...\mu_n) \times (t_1, t_2 ...., t_n)) =$

$$= t_1 \mu_{1,} + t_2 \mu_2 + t_{i-1} \mu_{i-1} + 0 \cdot \mu_i + t_{i+1} \mu_{i+1} + t_n \mu_n = h_n(\mu, t)$$

б) Пусть $\mu \in P^n(X)$. Отображение $T : t \to h_n(\mu, t)$ непрерывно. Зафиксируем $\mu = (\mu, ..\mu_n) \in P^n(X).\ T : \delta^{n-1} \to P(X),\ T(t^0) = t_1{}^0 \mu_1 + t_2{}^0 \mu_2 + ... + t_n{}^0 \mu_n = \mu^0,$

$\mu^0 \in \mathrm{U} = 0\ (\mu^0 \mu_1, ...\mu_n, \varepsilon)$ положим $a = \max\{\mu_i(\varphi_i)\}$ и $V = 0(t^0, \sigma)$, где $\sigma = \dfrac{\varepsilon}{a \cdot n}$

Возможны следующие случаи

1°. Если $a = 0$, тогда $|\mu(\mu_i) - \mu^0(/U_{i)}| = |\mu - \mu| = 0 < \varepsilon$

2^0. Если $a > 0$ и $t \in V, \mu = T(t) = \sum t_i \mu_i$

$$|\mu(\varphi_{i)} - \mu^0(\varphi_i)| = |\sum (t_i(\mu_i) - t_i^0 \mu_i(\mu_{i)}| = |t_1 - t_1^0| \mu_i(\varphi_i) + ... +$$

$$+ |t_n - t_n^0| \mu_{i\leq} \frac{\varepsilon}{a \cdot n}(a + a + ... + a) = \frac{\varepsilon}{a \cdot n} \cdot \varepsilon \cdot n = \varepsilon.$$

Отсюда $\left|\mu(\varphi_i)-\mu^0(\varphi_i)\right|<\varepsilon$. Следовательно, $\mu\in U$ и $V\subset T^{-1}(U)$

3^0. Возьмём произвольную $\mu_0\in P(X)$ и $\mu_0\in U$ $\mu_0\in U=0(\mu_0,\mu_1,\mu_2,...\mu_n,\varepsilon)$. Получим $V=U$ $\mu\in h_n(V^n\cdot\delta^{n-1})$.Отсюда $\mu=t_1\mu_1+t_2\mu_2+...+t_n\mu_n$ где, $\mu_i\in V$. Следовательно

$$\left|\mu=(\varphi_i)-\mu_0(\varphi_i)\right|=\left|t_1\mu_1(\varphi_i)-\mu_0(\varphi_i)\right|=\left|\sum_{i=1}^{n}t_1(\mu_i(\varphi_i)-\mu_0(\varphi_1)\right|\le\sum_{i=1}^{n}t_i\varepsilon=1\bullet\varepsilon=\varepsilon.$$

Отсюда $\mu\in U$ Следовательно $h_n(V^n\times\delta^{n-1})\subset U$. Далее имеем $\bigcup_{n=1}^{\infty}h_n(V^n\times\delta^{n-1})\subset U$.

Значит, пространство $P(X)$ есть гипервязное пространство.

В силу теоремы 1 и теоремы 4.1. [3] Борхеса получаем.

Теорема 2. Для каждого S - пространство пространство $P(X)$ является $AE(S)$ пространством.

Теорема 3. Для любого S - пространство X - пространство $P(X)$ является гипергеодезическим пространством.

Доказательство. Пусть X есть S-пространство. Построим отображение $H:P(X)\times P(X)\times[0,1]\to P(X)$ полагая

$H(\mu,\nu,t)=(1-t)\mu+t\nu$, где $\mu\in P(X),\ \nu\in P(X),\ t\in[0,1]$

Теперь проверим требуемые условия:

1°. Для каждого $\mu,\nu\in P(X)$ и $t\in[0,1]$ имеем

$H(\mu,\nu,0)=(1-0)\mu+0\bullet o=\mu$

$H(\mu,\nu,1)=(1-1)\mu+1\bullet o=0$

$H(\mu,\nu,0)=(1-t)\mu+t\bullet\mu=\mu$

2^0. Для каждой точки $\nu\in P(X)$ построим отображения $f:P(X)\times[0,1]\to P(X)$ $f(\mu,t)=H(\mu,\nu,t)$. Покажем, что отображение f непрерывно. Фиксируем $\nu\in P(X),(\mu_0,t_0)\in P(X)\times[0,1]$, где $\mu_0\in P(X),\ t_0\in[0,1]$.

Пусть $f(\mu_0,t_0)=(1-t)\mu_0+t\nu=m_0$. Теперь возьмём произвольную окрестность $U=0(m_0\varphi_1\varphi_2...\varphi_n\varepsilon)$ точки m_0 в $P(X)$. Положим $a=\max\{\nu(\varphi_i)\}$

$\mu_0\in V=0(m_0\varphi_1\varphi_2...\varphi_n\frac{\varepsilon}{2})$ окрестность точки μ_0. $t_0\in W=\{t:|t-t_0|<\delta\}$ – окрестность t_0, где $\delta=\frac{\varepsilon}{\varepsilon+2a}$. Покажем, что $(\mu_0,t_0)\in V\times w\subset f^{-1}(U)$. Пусть $(\mu,t)\in V\times W$, $f(\mu,t)=(1-t)\mu+t\nu=m$. Далее -

$$\left|m(\varphi_i)-m_0\varphi_i)\right|=\left|(1-t)\mu(\varphi_i)+\nu(\varphi_i)+(1-t_0)\mu_0(\varphi_i)-t_0\nu(\varphi_i)\right|<$$

$$<(1+(t-t_0)\left|\mu(\varphi_i)-\mu_0(\varphi_i)\right|+\left|t-t_0\right|\nu(\varphi_i)<(1+\delta)\frac{\varepsilon}{2}+\delta\bullet a=\frac{\varepsilon}{2}+\frac{\delta}{2}(\varepsilon+2a)=$$

$$= \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2(\varepsilon + 2a)}(\varepsilon + 2a) = \varepsilon$$

$\frac{3}{2} + \frac{\delta}{2}(\varepsilon + 2a) = \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2(\varepsilon + 2a)}(\varepsilon + 2a) = \varepsilon$. Следовательно $\left[m(\varphi_i) - m_0(\varphi_i)\right] < \varepsilon$. Отсюда $m \in f^{-1}(U)$.

3^0. Теперь положим $P(X) = L$. Пусть x, a, y произвольные точки пространства L, U произвольная окрестность точки y. Существует окрестность V точки a и окрестность W точка y такое, что $W \subset U$, $H(x,a,t) \in W$. Следовательно $H(x,a,t) \in U$, для любого $b \in V$, где $H(x,a,t) = (1-t)x + ta$. Положим $U = O(y, \varphi, ...\varphi_x, \varepsilon)$, $V = O(a, \varphi, ...\varphi_x \varepsilon / 2)$, $W = O(y, \varphi_1, \varphi_2, ...\varphi_x, \varepsilon / 2) \subset U$. Теперь проверим, что эти окрестности искомые, т.е. $H(a,x,t) \in W$ тогда и только, тогда когда $((1-t)a + tx \in W$. Это эквивалентно $\left|(1-t)a(\varphi_i) + tx(\varphi_i) - y(\varphi_i)\right| < \varepsilon / 2$. Возьмем произвольную точку $b \in V$ и положим $H(b.x.t) = (1-t)b + tx = \mu$ $\left|\mu(\varphi_i) - y(\varphi_i)\right| = \left|(1-t)b(\varphi_i) + tx(\varphi_i) - y(\varphi_i)\right| =$

$= \left|(1-t)a(\varphi_i) + tx(\varphi_i) - y(\varphi_i) + (1-t)\left(b(\varphi_i)\right)\right| < \left|(1-t)a(\varphi_i) + tx(\varphi_i) - y(\varphi_i)\right|$

$+(1-t)\left|a(\varphi_i) - b(\varphi_i)\right| < \varepsilon / z + (1-t)\varepsilon / 2 < \varepsilon / z + \varepsilon / 2 = \varepsilon$. Отсюда $\mu \in U$. Следовательно, $H(b,x,t) \in U$

4^0. Возьмём произвольную точку $x \in L$ и положим $V_\alpha = U_\alpha = O(x, \varphi_1, \varphi_2, ...\varphi_x, \varepsilon)$. Для точки $y \in V_a$, имеем $\left|x(\varphi_i) - y(\varphi_i)\right| < \varepsilon$

Для точки $z \in U_a$ имеем $\left|x(\varphi_i) - z(\varphi_i)\right| < \varepsilon$. Покажем, что $H(z,y,t) \in U_a$, $H(z,y,t) = \mu$ $\left|\mu(\varphi_i) - x(\varphi_i)\right| = \left|(1-t)z(\varphi_i) + ty(\varphi_i) - x(\varphi_i)\right| =$

$= \left|(1-t)(z(\varphi_i) - x(\varphi_i)) + t\left(y(\varphi_i) - x(\varphi_i)\right)\right| < (1-t)\varepsilon + t \cdot \varepsilon = \varepsilon$. Отсюда $\mu \in U_a$. Следовательно, $H(z,y,t) \in U_a$.

Для открытых множеств $U_i, i = \overline{1,k}$ пространства X, $r \in R_+^k$ и чисел $\varepsilon, \delta, > 0$ положим $< U_1, U_2, ..., U_{k,} r, \varepsilon, \delta) = \{\mu \in P_n(X) : \exists F_i \in \exp_\omega U_i$ удовлетворяет условию #$\}$, где # $F_i \cap F_j = \varnothing$, если $i \neq j; \left|\mu(F_i) - r_i\right| < \varepsilon$ и $\mu(X \setminus \bigcup_{i=1}^{k} F_i) < \delta$ $R_+^k = \left\{r \in R^k :\right\}$ для каждого i число $r_i \geq 0\}$

Лемма 1. Для чисел r, ε множество $< U_1, U_2, ..., U_n, r, \varepsilon, 1 >$ является открытым подмножество пространства $P_n^{n-1}(X)$, где $< U_1, U_2, ..., U_n, r, \varepsilon, 1 > \subset P_n^{n-1}(X)$, где $P_n^{n-1}(X) = P_n(X) \setminus P_{n-1}(X), r = (m_{1,} m_2, ..., m_n), \varepsilon < \min\{m_i : i = \overline{1k}\}$.

Доказательство. Пусть X топологическое пространство, $U_i \subset X$ -открыто, для каждого

$i=\overline{1,k}$. Пусть λ мера принадлежит множеству $<U_1,U_2,...,U_n,r,\varepsilon,1>$ т.е. $\lambda=n_1\delta_{y1}+n_2\delta_{y2}+...+n_k\delta_{yk}\in<U_1,U_2,...,U_n,r,\varepsilon,1>$. Если $\mathrm{supp}\lambda\cap U_i=\varnothing$, то для каждого $F_i\in\exp_\omega U_i$, имеем, $\left|\lambda(F_i)-r_i\right|=\left|0-m_i\right|=m_i>\varepsilon$. Поэтому, $\mathrm{supp}\lambda\cap U_i\neq\varnothing$ так как $U_i\cap U_j=\varnothing(i\neq j)$ и $\left|\mathrm{supp}\lambda\right|\le n,$ то $\left|\mathrm{supp}\lambda\cap U_i\right|=1$ и $k=n$. Поэтому, можно предположить, что $x_i\in U_i, i=\overline{1,n}$ т.е. $\lambda=n_1\delta_{y1}+n_2\delta_{y2}+...+n_n\delta_{yn}\ n_i\neq 0\sum_{i=1}^{n}n_i=1$, $y_i\neq y_j$ для $i\neq j$. Лемма 1 доказана.

Лемма 2. Если X локально гиперсвязно, то $P_n(X)\setminus P_{n-1}(X)$ тоже локально гиперсвязно.

Доказательство. Пусть X локально гиперсвязное пространство, т.е. для каждой точки $x\in X$ существует гиперсвязная окрестность этой точки, удовлетворяющая требованиям [3].

Пусть $\mu=m_1\delta_{x1}+...+m_n\delta_{x_n}\in P_n^{n-1}(X)=P_n(X)\setminus P_{n-1}(X)$. Так как X локально гиперсвязно, поэтому существуют открытые дизъюнктные гиперсвязные окрестности U_i точек x_i, что $h_k^i(\mu,t):U_i^k\times\sigma^{k-1}\to U_i$ где h_k^i гиперсвязные функции. Положим, $\mu\in U=<U_1,U_2,...,U_n,r,\varepsilon,1>,r_i=m_i,\varepsilon<\min\left\{m_1,m_2,...,m_n\right\}$

Построим гиперсвязную функцию $H_k:U^k\times\sigma^{k-1}\to U$ следующим образом:

$\mu_1=m_1^1\delta_{x_1^1}+m_2^1\delta_{x_2^1}+...+m_n^1\delta_{x_n^1}$ $\qquad\mu^1=(\mu_1\mu_2,....,\mu_k)\in U^k$

$\mu_2=m_1^2\delta_{x_1^2}+m_2^2\delta_{x_2^2}+...+m_n^2\delta_{x_n^2}$

.....

$\mu_k=m_1^k\delta_{x_1^k}+m_2^k\delta_{x_2^k}+...+m_n^k\delta_{x_n^k}$

$x_i^j\in U_1,....,x_n^j\in U_n$

$t=(t_1,t_2,....,t_k)\in\sigma^{k-1}$ (по предыдущей лемме 1)

$$H_k((\mu_1\mu_2,....,\mu_k),t)=H_k(\mu,t)=\sum_{j=1}^{\pi}(\sum_{i=1}^{k}t_im_j^i)\delta_{n_k^j\left(x_j^1,...,x_j^k\right)}$$

Проверим условия: а), в) и с) из [3]

$a)t\in\sigma^{k-1},t_e=0$

$$H_k(\mu_1\mu_2,....,\mu_k,t)=\sum_{j=1}^{n}(\sum_{i=1}^{k}t_im_j^i)\delta_{n_k^j\left(x_j^1,...,x_j^k\right)}=\sum_{j=1}^{n}(\sum_{i=1}^{k}t_im_j^i)\delta_{n_{k-1}^j}(\delta_e,x_j,\delta_et)=$$

$$=H_{k-1}(\mu_1\mu_2,....,\mu_{i-1}\mu_{i+1},...,\mu_n\delta_et)$$

т.е. условие а) выполнено;

в) покажем, что для $\nu\in U^k,t\in\delta^{k-1}$ отображение $t\to H_k(V,t)$ непрерывно:

Фиксируем, $\lambda_j=\sum_{i=1}^{n}n_i^j\delta_{y_i^j}$, $t_0\in\sigma^{k-1}$.

$V_0=H_k(\lambda_1,...,\lambda_k,t_0)=m_1^0\delta_{x1}^0+...+m_n^0\delta_{x_n}^0$, где $m_j^0=\sum_{i=1}^{k}t_im_j^i$. Пусть

$V =< V_1, V_2, ..., V_n r, \varepsilon, 1 >$, где $r_i = m_1$ $\varepsilon < \min\{m_1, m_2, ..., m_n\}$ $x_i^0 \in V_i$ – произвольные базисные окрестности. Каждое $h_k^i : \sigma^{n-1} \to U_i$ непрерывно, поэтому существует $0(t_0, \sigma_i) \subset \sigma^{k-1}$ что $0(t_0, \delta_i) \subset (h_k^1)^{-1}(V_i)$. Положим $\delta = \min\{\delta_i : i = \overline{1,k}\}$. Покажем, что $0(t_0, \delta) \subset H_k^{-1}(V)$. Возьмем произвольную точку $t \in 0(t_0, \delta), V = H_k(\lambda_1, ..., \lambda_k, t) = \sum_{j=1}^{n} (\sum_{i=1}^{k} t_i n_j^i) \delta_{x_i}$ где $x_j = h_k^j\left(x_j^1, ..., x_j^k\right)$, $x_j \in V_j$ $x_j = h_k^j(x_j^1, ..., x_j^k), x_j \in V_j$. Положим $F_i = \{x_i\}$. Тогда

$$\left|\nu(F_j) - r_j\right| = \sum_{i=1}^{k} (\sum_{i=1}^{k} t_i n_j^1 - m_j) = \left|\sum_{i=1}^{k} t_i n_j^1 - (\sum_{i=1}^{n} t_i^\circ n_j^i)\right| \le \sum_{i=1}^{k} n_j^i \left|t_i - t_i^\circ\right| \le \sum_{i=1}^{n} n_j^i \bullet \delta = \delta < \varepsilon.$$

т.е. $v \in V$.

с) Пусть $\lambda \in U$, $\lambda \in < V_1, V_2, ..., V_n r, \varepsilon, 1 >$. Тогда по условию с) для h_k^i существует $W_i \subset V_i$ что $\bigcup_{j=1}^{\infty} h_j^1(W^i \times \sigma^{k-1} \subset V_1$. Тогда для $W =< W_1, W_2, ..., W_n r, \varepsilon, 1 >$ имеем $\bigcup_{j=1}^{\infty} h_j^1(W^i \times \sigma^{k-1} \subset < W_1, W_2, ..., W_n r, \varepsilon, 1 >$. Что и требовалось доказать.

Из этой леммы 2, теоремы 4.4 [3] и работы [6] получаем следующие

Теорема 4. Для любого локально гиперсвязного S-пространства X пространство $P_k^{k-1}(X)$ есть $ANR(S)$ пространство.

Теорема 5. Для любого $n \in N$ пространство $P_n(X)$ является $A(N)R(S)$ пространст-вом, если X есть $A(N)R(S)$ пространство.

Доказательство. Пусть X есть $A(N)R(S)$ пространство, тогда по теореме 2[5] X гиперсвязно.

Теорему докажем по индукции степени функтора:

а) при $n = 1$ пространство $P_1(X)$ гомеоморфно самому пространству X т.е $P_1(X)$ есть $A(N)R(S)$ пространство;

б) пусть при $k < n$ пространство $P_k(X)$ есть $A(N)R(S)$ пространство;

в) теперь покажем, что $P_n(X) \in A(N)R(S)$.

В этом случае мы имеем:

а) $P_{n-1}(X) \in A(N)R(S)$;

б) $X \in A(N)R(S)$;

в) $P_n^{n-1}(X) \in A(N)R(S)$ (по теореме 4).

Очевидно, что $P_n(X)$ есть S-пространство. Из этого вытекает, что:

а) существует окрестность $O(P_{n-1}(X))$ замкнутого подмножества $P_{n-1}(X)$ в $P_n(X)$ та-

кое, что $r:0(P_{n-1}(X))\to P_{n-1}(X)$ ретракция. Заметим, что если $\mu\in 0(P_{n-1}(X))$, то $r(\mu)\in P_{n-1}(X)$ и $\operatorname{supp} r(\mu)\subseteq \operatorname{supp}\mu$. Если $\mu\in 0(P_{n-1}(X))$ и $\mu\bar{\in}P_{n-1}(X)$. Отсюда, $\mu=\sum_{i=1}^{n} m,\delta_{x_i}\quad m_i>0\quad \Sigma m_i=0\quad \operatorname{supp}=\{x_1,x_2,...,x_n\}$. Далее $\mu\in<x_1,...,x_n>-(n-1)-$ мерный открытый симплекс. Тогда $r(\mu)\in\partial<x_1,x_2,...,x_n>$ граница симплекса.

В этом случае существует открытая окрестность и $O^1\left(P_{n-1}(X)\right)$ множества $P_{n-1}(X)$ такое, что $O'\subset O\left(P_{n-1}(X)\right)$ и для любого $\mu\in O^1\left(P_{n-1}(X)\right)$ отрезок $\left[\mu,r(\mu)\right]$ целиком лежит в $O^1\left(P_{n-1}(X)\right)$. Теперь построим отображение $H(\mu,t):O^1\left(P_{n-1}(X)\right)\times[0,1]\to P_n(X)$ полагая $H(\mu,t)=(1-t)\mu+tr(\mu)$.

при $t=0\quad H(\mu,0)=(1-0)\mu+0\cdot r(\mu)=\mu-$ вложение

при $t=1\quad H(\mu,1)=(1-1)\mu+1\cdot r(\mu)=r(\mu)\in P_{n-1}(X)-$ ретракция

при $a\in P_{n-1}(X),\ t\in[0,1]\quad H(a,t)=(1-t)\mu+t(\mu)=\mu\in P_{n-1}(X)$.

Отображение (гомотопия) непрерывно. В данном случае, условия теоремы 2 [5] выполнены. Из этой теоремы [5] вытекает, что пространство $P_n(X)$ есть $A(N)R(S)$ пространство.

Аналогично, как теорема 5, доказывается следующая.

Теорема 6. Для любого $S-$пространства X пространство $P_{\omega}(X)$ является $AR(S)$ пространством.

Заключение. Изучая геометрические и топологические свойства подпространств пространства $P(X)$ вероятностных мер для стратифицируемого пространства X, получены следующие результаты:

1. Если стратифицируемое пространство X локально гиперсвязно, то подпространство $P_n(X)\setminus P_{n-1}(X)$ тоже локально гиперсвязно (лемма 2).

2. Для любого $n\in N$ пространство $P_n(X)$ является $A(N)R(S)$ пространством, если само X есть $A(N)R(S)$ пространство (теорема 5).

3. Для любого $S-$пространства X пространство всех вероятностных мер $P_{\omega}(X)$ с конечными носителями является $AR(S)$ пространством (теорема 6).

Для любого локально гиперсвязно $S-$пространства X пространство $P_{n,n-1}(X)$ есть $ANR(S)$ пространство (Теорема 4).

В дальнейшем планируется изучение сохранение непрерывными отображениями прообразов стратифицируемых пространств при действии ковариантных функторов в категории стратифицируемых пространств и их непрерывных отображений. Следовательно, изучается гомотопическая плотность дополнения некоторых замкнутых подпространств пространства вероятностных мер в исследуемой категории.

Список использованной литературы:

(1). Щепин Е.В. Функторы и несчетные степени компактов. УМН, 1981, т. 36, № 3, с. 3–62.

(2). Ayupov Sh.A. and Zhuraev T.F. On projectively inductively closed subfunctors of the functor p of probability measures, Journal of Mathematical Sciences, Vol. 245, № 3, March, 2020, pp. 382–389.

(3). Borges C.J.R. A study of absolute extensor spaces. Pacif.J.Math. 1969, V.31, pp. 609–617.

(4). Borges C.J.R. On stratifiable spaces Racif.J.Math. 1966, V.17, № 1, pp. 1–16.

(5). Cauty M.P. Une generalisation du threome de Borsuk – Whitehead-Hanner aux espaces stratifiables. C.R. Acad.Sc. Paris,1972, t. 275 (24), pp. 271–274.

(6). Guo B.L., Sakai K. Spaces of measures on stratifiables spaces. Kobe J.Math. 1991, V 12, pp. 3–11, №1.

(7). Аюпов Ш.А., Жураев Т.Ф. Топологическое значение сигма проективно индуктивно замкнутых функторов в категории тихоновских пространств и непрерывных отображений в себя. Ташкент, 2024, монография, “Методисть”, 192 с.

(8). Zhuraev T.F., Dolgopolov M.V. Equivariant properties of the space z(x) for a stratifiable space X Vestnik of Samara University. Natural Sciences. 2023, т. 29, № 2, с. 40–47.

(9). Долгополов М.В., Жувонов К.Р. О гомотопически плотных подпространствах пространства полных сцепленных систем. Вестник Самарского университета. Естественнонаучная серия. Vestnik of Samara University. Natural Science Series. 2023, т. 29, № 3, с. 24–30. DOI: 10.18287/2541-7525-2023-29-3-24-30.

(10). Долгополов М.В., Жураев Т.Ф. О евклидовых многообразиях, являющихся подпространством пространства вероятностных мер с конечными носителями на бесконечном компакте размерности нуль. Вестник Самарского университета. Естественно-научная серия. Vestnik of Samara University. Natural Science Series. 2023, т. 29, № 3, с. 31–36. DOI: 10.18287/2541-7525-2023-29-3-31-36

Toshtemirov Jaloliddin Mamasoat o‘g‘li (Qarshi state university, Qarshi, Uzbekistan University of science and technologies, Tashkent, Uzbekistan: jaloliddintoshtemirov0@gmail.com)

A MATHEMATICAL MODEL FOR CONVECTIVE AND NONLINEAR HEAT TRANSFER IN MULTI-VARIABLE, MULTI-COMPONENT MEDIA

Annotation. *The focus is on the mathematical modeling of convective and nonlinear heat transfer in multicomponent media, and the analysis of heat dissipation in a complex process is of great importance in various scientific, engineering and technical fields. The reason is that it helps to better control heat transfer, thermodynamic systems and technological processes. Computational methods and algorithms have been developed for the study. Modeling develops a description of physical processes in the form of mathematical models. The high-precision calculation results obtained as a result of the research are of significant scientific importance in the construction and energy sectors. The program code is written in the Python programming language and the process is modeled.*

Keywords: *Heat dissipation, temperature and heat, initial condition, two components, differential equation, boundary condition, iterative method.*

KO‘P O‘ZGARUVCHAN, KO‘P KOMPONENTLI MUHITDA KONVEKTIV VA CHIZIQLI BO‘LMAGAN ISSIQLIK UZATISHNING MATEMATIK MODELI

Annotatsiya. *Ko‘p komponentli muhitda konvektiv va chiziqli bo‘lmagan issiqlik uzatishning matematik modeliga qaratilgan bo’’lib, murakkab jarayonda issiqlik tarqalishini tahlil qilish turli xil ilmiy, muhandislik va texnik sohalarda muhim ahamiyatga ega. sababi issiqlik almashinuvi, termodinamik tizimlar va texnologik jarayonlarni yaxshiroq nazorat qilishga yordam beradi. Tadqiqot uchun hisoblash usullari va algoritmlari ishlab chiqilgan. Modellashtirish fizik jarayonlar tavsifini matematik modellar shaklida ishlab chiqadi. Tadqiqotlar natijasida olingan yuqori aniqlikdagi hisoblash natijalari qurilish va energetic-ka sohalarida muhim ilmiy ahamiyatga ega. Dastur kodi Python dasturlash tilida tuzilgan va jarayon modellashtirilgan.*

Kalit so‘zlar: *issiqlik tarqalishi, harorat va issiqlik, dastlabki holat, ikki komponentli, differensial tenglama, chegaraviy shart, iterativ usul.*

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ КОНВЕКТИВНОГО И НЕЛИНЕЙНОГО ТЕПЛООБМЕНА В МНОГОПАРАМЕТРИЧЕСКИХ, МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СРЕДАХ

Аннотация. *Основное внимание уделено математическому моделированию конвективного и нелинейного теплообмена в многокомпонентных средах, а анализ теплоотдачи в сложном процессе имеет большое значение в различных научных, инженерных и технических областях. Причина в том, что это помогает лучше управлять теплопередачей, термодинамическими системами и технологическими процессами. Для исследования разработаны вычислительные методы и алгоритмы. Моделирование развивает описание физических процессов в виде математических моделей. Полученные в результате исследования высокоточные результаты расчетов имеют важное научное значение в строительной и энергетической отраслях. Программный код написан на языке программирования Python, а процесс смоделирован.*

Ключевые слова: *тепловыделение, температура и тепло, начальное условие, двухкомпонентное, дифференциальное уравнение, граничное условие, итерационный метод.*

Introduction. The topic of modeling heat propagation processes with different components in two-dimensional fields. is a scientific and technical research aimed at the in-depth analysis of heat transfer. This topic includes the mathematical description and study of how thermal energy is distributed through one or more components within various geometric areas. (1) We get a numerical solution from Eq. [1;8 p.]. It is very important in solving physical phenomenon and differential equation. The initial and boundary conditions are defined using the auto model, the next step is to determine the discretization scheme by obtaining an optimal solution. the last solution serves as a solution to the dynamic increase-decrease visualization of the system [4;9 p.].

Main part: the equation is commonly used to describe heat transfer, substance diffusion, or hydrodynamic processes.

$$\frac{\partial u}{\partial t}=\frac{\partial}{\partial x}\left(s_1(t,x,y,u)\frac{\partial}{\partial x}\right)+\frac{\partial}{\partial y}\left(s_2(t,x,y,u)\frac{\partial}{\partial y}\right)-v_1\frac{\partial u}{\partial x}-v_2\frac{\partial u}{\partial y} \quad (1)$$

$u=u(t,x,y)$ - heat temperature or substance concentration. $s_1(t,x,y,u)$ and $s_2(t,x,y,u)$ - diffusion coefficients. v_1 , v_2 - constants.

We find solutions of a special appearance using the auto model method. In this case, we normalize the parameters and find the functions of the automodel. [6-10]

Normalization of space and time dimension:

$$\xi=\frac{x}{L},\quad \eta=\frac{y}{L},\quad \tau=\frac{t}{T},\quad u=u_0\cdot U(\tau,\xi,\eta),$$

L - distance measure, T - measure of time, u_0 - initial characteristic value.

When we normalize:

$$\frac{\partial u}{\partial \tau}=\frac{\partial}{\partial \xi}\left(S_1(T,\xi,\eta,U)\frac{\partial U}{\partial \xi}\right)+\frac{\partial}{\partial \eta}\left(S_2(T,\xi,\eta,U)\frac{\partial U}{\partial \eta}\right)-V_1\frac{\partial U}{\partial \xi}-V_2\frac{\partial U}{\partial \eta}$$

In this $V_1=\frac{v_1}{L^2/T},\quad V_2=\frac{v_2}{L^2/T},\quad S_1=\frac{s_1T}{L},\quad S_2=\frac{s_2T}{L}.$

An automodel of a function: $U(\tau,\xi,\eta)=f(\zeta),\ \zeta=\alpha\xi+\beta\eta-\gamma\tau,\quad \alpha,\beta,\gamma$ - car model parameters. Calculation of derivatives from a function:

$$\frac{\partial U}{\partial \tau}=-\gamma f'(\zeta),$$

$$\frac{\partial U}{\partial \xi}=\alpha f'(\zeta),\quad \frac{\partial U}{\partial \eta}=\beta f'(\zeta),$$

$$\frac{\partial^2 U}{\partial \xi^2}=\alpha^2 f''(\zeta),\quad \frac{\partial^2 U}{\partial \eta^2}=\beta^2 f''(\zeta).$$

Let's substitute the normalized equation:

$$\frac{\partial U}{\partial \tau}=\frac{\partial}{\partial \xi}\left(S_1\frac{\partial U}{\partial \xi}\right)+\frac{\partial}{\partial \eta}\left(S_2\frac{\partial U}{\partial \eta}\right)-V_1\frac{\partial U}{\partial \xi}-V_2\frac{\partial U}{\partial \eta}$$

Let's place the automodel function:

$$-\gamma f'(\zeta)=\frac{\partial}{\partial \xi}(S_1\alpha f'(\zeta))+\frac{\partial}{\partial \eta}(S_2\alpha f'(\zeta))-V_1\alpha f'(\zeta)-V_2\beta f'(\zeta)$$

We calculate the derivative of diffusion from the simplified equation:

$$\frac{\partial}{\partial \xi}(S_1\alpha f'(\zeta))=\alpha^2 S_1 f''(\zeta)+\alpha\frac{\partial S_1}{\partial \xi}f'(\zeta),$$

$$\frac{\partial}{\partial \eta}(S_2\beta f'(\zeta))=\beta^2 S_2 f''(\zeta)+\beta\frac{\partial S_2}{\partial \eta}f'(\zeta).$$

When we generalize, we get the following equation:

$$-\gamma f'(\zeta)=(\alpha^2 S_1+\beta^2 S_2)f''(\zeta)+(\alpha\frac{\partial S_1}{\partial \xi}+\beta\frac{\partial S_2}{\partial \eta}-V_1\alpha-V_2\beta)f'(\zeta).$$

$f'(\zeta)$ and $f''(\zeta)$ we separate: $(\alpha^2 S_1+\beta^2 S_2)f''(\zeta)+(\alpha\frac{\partial S_1}{\partial \xi}+\beta\frac{\partial S_2}{\partial \eta}-V_1\alpha-V_2\beta+\gamma)f'(\zeta)=0.$

$f(\zeta)$- an ordinary differential equation is solved to determine. $S_1 = S_1(\tau,\xi,\eta,f(\zeta)),\quad S_2 = S_2(\tau,\xi,\eta,f(\zeta))$ - diffusion coefficient, V_1 and V_2 - constants depending on the external flow, α,β,γ - car model parameter.

The first-order derivative in the coefficients:

$$\alpha\frac{\partial S_1}{\partial\xi}+\beta\frac{\partial S_2}{\partial\xi}-V_1\alpha-V_2\beta+\gamma.$$

Simplifying the equation for $S_1 = S_2 = const$ let's say: $(\alpha^2 S_1+\beta^2 S_2)f''(\zeta)+(-V_1\alpha-V_2\beta+\gamma)f'(\zeta)=0.$ ordinary differential equation will have the following form: [7-10]

$Af''(\zeta)+Bf'(\zeta)=0.$ Here: $A=\alpha^2 S_1+\beta^2 S_2,\quad B=-V_1\alpha-V_2\alpha+\gamma.$

The equation is normal when we state: $f''(\zeta)+\frac{B}{A}f'(\zeta)=0.$ Here: $\mu=-\frac{B}{A},$

The following results from this: $f''(\zeta)-\mu f'(\zeta)=0.$

linear equation by first-order derivative: $f'(\zeta)=C_1e^{\mu\zeta},\ C_1$ - constant.

When we integrate a linear equation: $f(\zeta)=\frac{C_1}{\mu}e^{\mu\zeta}+C_{2,}$

The automodel function is generally found as follows:

$$U(\tau,\xi,\eta)=f(\zeta)=\frac{C_1}{\mu}e^{\mu(\alpha\xi+\beta\eta-\gamma\tau)}+C_2.$$

$\mu=-\frac{B}{A}$ - the rate of propagation of the car model in space and time.

C_1,C_2- constants in initial and boundary conditions.

A prerequisite for a car model: $U(0,\xi,\eta)=\varphi(\xi,\eta),$

Initial value of the car model $\varphi(\xi,\eta)$ is equal to $\tau=0$ when. $\varphi(\xi,\eta)=\frac{C_1}{\mu}e^{\mu(\alpha\xi+\beta\eta)}+C_2.$

Boundary conditions $\xi\to\infty,\eta\to\infty$

When we simplify the automodel function:

$$U(0,\xi,\eta)=\varphi(\xi,\eta)=\frac{C_1}{\mu}e^{\mu(\alpha\xi+\beta\eta)}.$$

C_1 if we find $C_1=\mu\cdot\varphi(\xi,\eta)\cdot e^{-\mu(\alpha\xi+\beta\eta)}.$

auto model function: $U(\tau,\xi,\eta)=\varphi(\xi,\eta)\cdot e^{-\mu\gamma\tau}.$

We prepare the differential equation for the iterative method by discretizing it:

$$\frac{\partial u}{\partial t}=\frac{\partial}{\partial x}\left(s_1(t,x,y,u)\frac{\partial}{\partial x}\right)+\frac{\partial}{\partial y}\left(s_2(t,x,y,u)\frac{\partial}{\partial y}\right)-v_1\frac{\partial u}{\partial x}-v_2\frac{\partial u}{\partial y}$$

x and y divide into equally spaced parts: $x_i=i\Delta x,\quad y_i=i\Delta y,\quad i,j=0,1,2,.....$

An expression is generated: $u^n_{i,j}\approx u(t_n,x_i,y_j).$

1. We express the first-order derivative in terms of time: $\frac{\partial u}{\partial\tau}\approx\frac{u^{n+1}_{i,j}-u^n_{i,j}}{\Delta t}.$
2. First order derivative: $\frac{\partial u}{\partial x}\approx\frac{u^n_{i+1,j}-u^n_{i-1,j}}{2\Delta x},\quad\frac{\partial u}{\partial y}\approx\frac{u^n_{i,j+1}-u^n_{i,j-1}}{2\Delta y}.$
3. Second-order derivative: $\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}\approx\frac{u^n_{i+1,j}-2u^n_{i,j}+u^n_{i-1,j}}{\Delta x^2},$
$\frac{\partial^2 u}{\partial y^2}\approx\frac{u^n_{i,j+1}-2u^n_{i,j}+u^n_{i,j-1}}{\Delta y^2}.$

We substitute discrete expressions for derivatives of differential equations:

$$\frac{u_{i,j}^{n+1}-u_{i,j}^{n}}{\Delta t}=\frac{1}{\Delta x^2}\left[s_{1,i+1/2}(u_{i+1,j}^{n}-u_{i,j}^{n})-s_{1,i-1/2}(u_{i,j}^{n}-u_{i-1,j}^{n})\right]+\frac{1}{\Delta y^2}\left[s_{2,j+1/2}(u_{i,j+1}^{n}-u_{i,j}^{n})-s_{2,j-1/2}(u_{i,j}^{n}-u_{i,j-1}^{n})\right]$$

$$-v_1\frac{u_{i+1,j}^{n}-u_{i-1,j}^{n}}{2\Delta x}-v_2\frac{u_{i,j+1}^{n}-u_{i,j-1}^{n}}{2\Delta y}.$$

We write the discrete equation in iterative form:

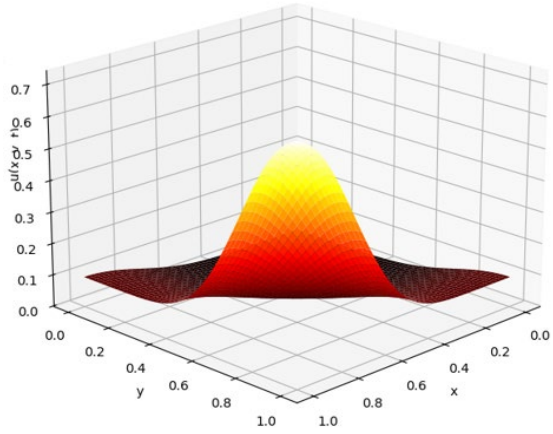
$$u_{i,j}^{n+1}=u_{i,j}^{n}+\Delta t\cdot\left[\begin{array}{l}\frac{1}{\Delta x^2}(s_{1,i+1/2}(u_{i+1,j}^{n}-u_{i,j}^{n})-s_{1,i-1/2}(u_{i,j}^{n}-u_{i-1,j}^{n}))+\frac{1}{\Delta y^2}(s_{2,j+1/2}(u_{i,j+1}^{n}-u_{i,j}^{n})-s_{2,j-1/2}(u_{i,j}^{n}-u_{i,j-1}^{n}))\\ -v_1\frac{u_{i+1,j}^{n}-u_{i-1,j}^{n}}{2\Delta x}-v_2\frac{u_{i,j+1}^{n}-u_{i,j-1}^{n}}{2\Delta y}\end{array}\right]$$

In initial conditions: $n=0$ at $u_{i,j}^{0}=\varphi(x_i,y_i)$,

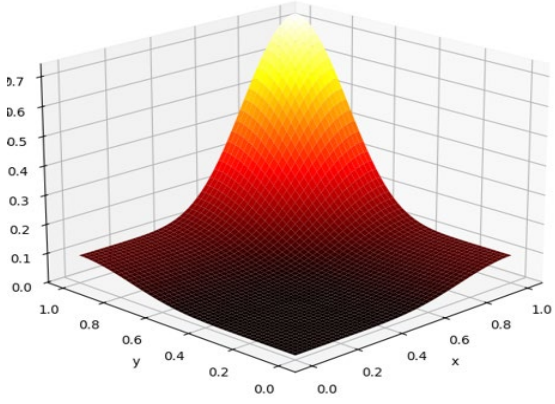
In boundary conditions:

1. Neumann condition: $\frac{\partial u}{\partial n}=0$.
2. Dirichlet condition: $u=const$.

Analysis and results. After solving the equation and creating a program in the python programming language, the following solution was obtained in the online google colab program

The first case.

The second case.

Conclusion. The mathematical model of convective and nonlinear heat transfer in a multi-component environment allows you to monitor and control the temperature distribution for each component. Graphs are drawn for each component that show how the temperature changes in time and space. This model helps to analyze how the heat distribution changes over time. There is a heat dissipation model for each component. The heat exchange between the components is different. The graphs show the heat dissipation in parabolic shapes for each component. Modeling algorithms allow you to analyze the performance of each component separately. This method is solved using numerical methods that help to obtain exact solutions and analyze heat dissipation in a new environment by changing the parameters. Modeling provides a useful tool for scientific research by monitoring and controlling multi-component thermal diffusion processes in multi-dimensional domains. These software models allow solving problems

in technological processes, environmental studies, engineering systems, and many others, and the results obtained help to better understand and control heat dissipation.

References:

1. A.A.Samarskii and V.A. Galaktionov, S.P.Kurdyumov, A.P.Mikhailov, Blowe-up in parabolic equations, (Bulletin (new series) of the american mathematical society, 33(4), 1996), pp. 483–486.
2. J.M.Toshtemirov. Effects of a multicomponent heat source on ambient density in multidimensional fields, " ILM SARCHASHMALARI", 2-son (fevral 2025), pp. 33–37.
3. Adrien Drouillet, Romain Le Tellier, Raphael Loubere, Mathieu Peybernes, Louis Viot. Multidimensional simulation of phase change by a D-2D model coupling via Stefan condition. Communications on Applied Mathematics and Computation, 2021, 5 (2), pp. 883–884. ff10.1007/s42967- 021-00157-y. hal-03358560f.
4. Aripov M.M., Djabbarov O.R., Sh.Sadullaeva. Mathematic modeling of processes describing by double nonlinear parabolic equation with convective transfer and damping // AIP Conference Proceedings, 2021, 2365, 060008.
5. A.T.Khaidarov and J.M.Toshtemirov. Modeling of heat propagation processes in multidimensional domains. Modern Probl. of Appl. Math. and Inform. Techn. Al-Khwarizmi, Tashkent, 2024, pp. 60–61.
6. A.T.Khaidarov and J.M.Toshtemirov. Heat source density in non-linear heat dissipation processes. Proceedings of Scientific Conference on Multidisciplinary Studies, Russia, 2023, pp. 72–80.
7. A.Mamatov and J.Toshtemirov. Visualization of the problem of multidimensional heat transfer through digital technologies. Pedagogical reforms and their solutions, Tashkent, 2024, pp. 44–47.
8. A.A.Samarskiy. Teoriya raznostnyx sxem. Nauka. M.: 1989 g. – 616 s.
9. Aripov M.M., Djabbarov O.R., Sh.Sadullaeva. Mathematic modeling of processes describing by double nonlinear parabolic equation with convective transfer and damping. AIP Conference Proceedings, 2021, 2365, 060008.
10. U.U.Begulov, Kh.Abdugappor va J.M.Toshtemirov. Cauchy problem for a parabolic equation describing the heat propagation process in a non-divergent form under the influence of an exponentially varying density. "Matematik fizikaning zamonaviy usullari" ilmiy konferensiyasi va ularning qo'llanilishi, 22.04, 2025

Akhmedov Kurbanbay Yuldashboyevich (Teacher of the Department of Mathematical Analysis at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni; email.qurbanbayaxmedov@urdu.uz},
Bekchanova Shakhnoza Khusanboy qizi (2nd-year master's student in Mathematics, Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni; Email: shakhnozabekchanovaa@gmail.com)

ON COMPLEX HYPERPLANES IN $\mathbb{C}^n$ SPACE AND THEIR PROJECTIONS IN REAL SPACE

Annotation. *This article studies the projections of complex hyperplanes in the real space of $\mathbb{C}^n$. In particular, it proves a theorem stating that for any $m \le n$ dimensional real plane taken from the space $\mathbb{R}^n \subset \mathbb{C}^n$, there exists a unique m-dimensional complex plane that contains it.*

Key words*: real space, complex space, real plane, complex hyperplane.*

Axmedov Qurbonbay Yuldashboyevich (Abu Rayhon Beuniy nomidagi Urganch davlat universiteti katta o'qituvchisi; email.qurbonbayaxmedov@urdu.uz),
Bekchanova Shaxnoza Xusanboy qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Matematika mutaxassisligi 2-kurs magistranti; e-mail.shakhnozabekchanovaa@gmail.com)

$\mathbb{C}^n$ FAZODAGI KOMPLEKS GIPERTEKISLIKLAR VA ULARNING HAQIQIY FAZODAGI PROYEKSIYALARI HAQIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada $\mathbb{C}^n$ fazodagi kompleks gipertekisliklarning haqiqiy fazodagi proyeksiyalari o'rganilgan bo'lib, xususan, $\mathbb{R}^n \subset \mathbb{C}^n$ fazodan olingan ixtiyoriy $m \le n$ o'lchovli haqiqiy tekislikni o'z ichiga oluvchi yagona m o'lchovli kompleks tekislik mavjudligi haqidagi teorema isbotlangan.*

Kalit so'zlar: *haqiqiy fazo, kompleks fazo, haqiqiy tekislik, kompleks gipertekislik.*

Ахмедов Курбанбай Юлдашбоевич (старший преподаватель Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни; email.qurbanbayaxmedov@urdu.uz),
Бекчанова Шахноза Хусанбойевна (2-й курс магистратуры по математике Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни; email.shakhnozabekchanovaa@gmail.com)

О КОМПЛЕКСНЫХ ГИПЕРПЛОСКОСТЯХ В $\mathbb{C}^n$ ПРОСТРАНСТВЕ И ИХ ПРОЕКЦИЯХ В РЕАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация. *В данной статье исследуются проекции комплексных гиперплоскостей в вещественном пространстве $\mathbb{C}^n$. В частности, доказывается теорема, утверждающая, что для любой $m \le n$ мерной вещественной плоскости, взятой из пространства $\mathbb{R}^n \subset \mathbb{C}^n$, существует единственная m-мерная комплексная плоскость, содержащая её.*

***Ключевые слова**: вещественное пространство, комплексное пространство, вещественная плоскость, комплексная гиперплоскость.*

Introduction. It is known that functions possessing subharmonic properties on the sections of m-dimensional planes in an $n-$ dimensional real space are among the important objects of modern geometry in $\mathbb{R}^n$. In this direction, significant results have been obtained in the works of R.Harvey and B.Lawson [4-9], B.Drnovsek, B.D. Forstnerich [3], as well as other mathematicians. These papers consider a class of functions that are subharmonic on $p-$dimensional real planes in the Euclidean space $\mathbb{R}^n$. This class of functions is called $p-$plurisubharmonic functions, which were later successfully applied in $p-$convex geometry to describe the $p-$convex hulls of geometric objects.

In recent years, studying such a class of functions in $\mathbb{C}^n$, in the complex space on m-dimensional complex hyperplanes, through their subharmonic properties, has become one of the leading research directions. This, in turn, raises the problem of studying the relationship between complex hyperplanes and real planes. The results obtained in this paper, namely the study of the projections of complex hyperplanes in real space, play a significant role in solving such problems.

Research Methodology. m-dimensional hyperplanes in $\mathbb{R}^n$. (see. [2]). The $m-$dimensional hyperplanes are represented by the following equations:

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + ... + a_{1n}x_n = \beta_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + ... + a_{2n}x_n = \beta_2 \\ \dots \\ a_{n-m,1}x_1 + a_{n-m,2}x_2 + \dots + a_{n-m,n}x_n = \beta_{n-m}. \end{cases} \tag{1}$$

Here $x_1, x_2, ..., x_n$ are the coordinates of a point in $\mathbb{R}^n$, $a_{ij} \in \mathbb{R}^n$ are the coefficients representing the orientation of each hyperplane, $\beta_{ij} \in \mathbb{R}^n$ are constants determining the distance of each hyperplane from the origin. To define an $m-$dimensional hyperplane in $\mathbb{R}^n$, the system must consist of exactly $n-m$ **linearly independent** equations.

m-dimensional real and complex hyperplanes in $\mathbb{C}^n$.(see. [1]) Now suppose we are given $k \le 2n$ vectors $a^\mu \in \mathbb{C}^n$ that are linearly independent over $\mathbb{R}$; the set of points $z \in \mathbb{C}^n$ that satisfies the following system of k real equations

Let us assume that we have $k \le 2n$ vectors $a^\mu \in \mathbb{C}^n$ that are linearly independent over $\mathbb{R}$. We consider the set of points $z \in \mathbb{C}^n$ that satisfy the following system of k real equations.

$$\mathrm{Re}(z, a^\mu) = \beta_\mu \quad \mu = 1, ..., k, \tag{2}$$

is known as a real plane of codimension k or a plane of dimension $m = 2n - k$ (for $k = 2n$, this is a point). Since k represents the number of independent constraints imposed on the system, the resulting dimension m effectively reflects the degrees of freedom remaining for the points on the plane.

If the vectors a^μ are instead linearly independent over $\mathbb{C}$ (thus requiring $k \le n$, as k cannot exceed the dimension of the complex space), then the set described by the system of complex equations

$$(z, a^\mu) = b_\mu, \ \mu = 1, ..., k, \tag{3}$$

is called a complex plane of codimension k or dimension $m = n - k$. It follows that such a plane is determined by both the complex constraints imposed by a^μ and the specific values b_μ. Since this system can be rewritten as $2k$ real linear equations $\mathrm{Re}(z, a^\mu) = \mathrm{Re}\, b_\mu$, $\mathrm{Re}(z, ia^\mu) = \mathrm{Im}\, b_\mu$ and the vectors a^μ and ia^μ ($\mu = 1, ..., k$) are linearly independent over $\mathbb{R}$, then this is a plane of real codimension $2k$.

Building on the foundational concepts of R^n and $\mathbb{C}^n$ spaces, we now present the main result of this study. The following theorem shows the relationship between m-dimensional hyperplanes of $\mathbb{R}^n$ and $\mathbb{C}^n$ where $\mathbb{R}^n_x \subset \mathbb{C}^n_z = \mathbb{R}^n_x + i\mathbb{R}^n_y \left(z = x + iy\right)$

Analysis and results. Theorem. In the space $\mathbb{C}^n$, a real m -dimensional hyperplane $\prod$ in $\mathbb{R}^n_x \subset \mathbb{C}^n$ is contained within an unique m -dimensional complex hyperplane.

Proof. Let $\prod$ be a real m -dimensional plane ($\dim \prod = m$) in $\mathbb{R}^n_x$. The given m -dimensional real plane is defined by the following system of equations:

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \ldots + a_{1n}x_n = \beta_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \ldots + a_{2n}x_n = \beta_2 \\ \ldots \\ a_{n-m,1}x_1 + a_{n-m,2}x_2 + \ldots + a_{n-m,n}x_n = \beta_{n-m}. \end{cases} \tag{4}$$

Here a_{jk} and β_j are real numbers ($j = \overline{1, n-m}$).

We are given the complex space which can be written as $\mathbb{C}^n = \mathbb{R}^n_x + i\mathbb{R}^n_y$, where m -dimensional complex plane $\dim \prod^{\mathbb{C}} = m$ is given. Let this complex plane defined by the following system of equations:

$$\begin{cases} c_{11}z_1 + c_{12}z_2 + \ldots + c_{1n}z_n = \gamma_1 \\ c_{21}z_1 + c_{22}z_2 + \ldots + c_{2n}z_n = \gamma_2 \\ \ldots \\ c_{n-m,1}z_1 + c_{n-m,2}z_2 + \ldots + c_{n-m,n}z_n = \gamma_{n-m}. \end{cases} \tag{5}$$

Here c_{jk} and γ_j are complex numbers ($j = \overline{1, n-m}$).

Systems (4) and (5) can be written in the following form:

$$a_{j1}x_1 + a_{j2}x_2 + \ldots + a_{jn}x_n = \beta_j,$$

$$c_{j1}z_1 + c_{j2}z_2 + \ldots + c_{jn}z_n = \gamma_j.$$

where $j = \overline{1, n-m}$. $\operatorname{Re}(c_{j1}z_1 + c_{j2}z_2 + \ldots + c_{jn}z_n) = \operatorname{Re}\gamma_j$ is equivalent to $a_{j1}x_1 + a_{j2}x_2 + \ldots + a_{jn}x_n = \beta_j$ according to the construction of the space $\mathbb{C}^n$.

$$\operatorname{Re}\left(\sum_{k=1}^{n} c_{jk}z_k\right) = \operatorname{Re}\left(\sum_{k=1}^{n} c_{jk}(x_k + iy_k)\right) = \sum_{k=1}^{n}\left(\operatorname{Re}c_{jk}x_k - \operatorname{Im}c_{jk}y_k\right) = \operatorname{Re}\gamma_j$$

$$\begin{cases} \sum_{k=1}^{n}\left(\operatorname{Re}c_{jk}x_k - \operatorname{Im}c_{jk}y_k\right) = \operatorname{Re}\gamma_j \\ a_{j1}x_1 + a_{j2}x_2 + \ldots + a_{jn}x_n = \beta_j \end{cases}$$

to ensure that this equation is consistent, we need to equate the corresponding coefficients. For this, $\operatorname{Re}c_{jk} = a_{jk}$, $\operatorname{Im}c_{jk} = 0$ ($k = \overline{1,n}$ $j = \overline{1, n-m}$ conditions must hold. Thus, $c_{jk} = a_{jk}$ is valid.

From this, we write the following equation:

$$a_{j1}z_1 + a_{j2}z_2 + \ldots + a_{jn}z_n = \gamma_j.$$

Here, $z_n = x_n + iy_n$. Taking this into account:

$$a_{j1}(x_1 + iy_1) + a_{j2}(x_2 + iy_2) + \ldots + a_{jn}(x_n + iy_n) = \gamma_j$$

$$a_{j1}x_1 + a_{j2}x_2 + \ldots + a_{jn}x_n + i\sum_{k=1}^{n} a_{jk}y_k = \gamma_j$$

$$\beta_j + i\sum_{k=1}^{n} a_{jk}y_k = \gamma_j. \tag{6}$$

Consequently, (4) aligns with (5) as: In (6), when considering the real part of the equation $i\sum_{k=1}^{n} a_{jk} y_k = 0$, it follows that $\beta_j = \gamma_j$, ensuring the consistency of the equation. This proves that the coefficients of (4) consist entirely of real numbers.

Examples of Complex Hyperplanes Containing Real Planes in $\mathbb{C}^3$. The theorem states that any real m-dimensional hyperplane in $\mathbb{R}_x^n \subset \mathbb{C}^n$ is uniquely contained within an m-dimensional complex hyperplane. In this section, we provide explicit examples following the structure of the theorem and its proof.

A real plane in $\mathbb{R}^3$ is given by the equation: $a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3 = \beta$ where a_j and β are real numbers. For instance, consider: $x_1 + 2x_2 - x_3 = 4$. This equation defines a two-dimensional real hyperplane in $\mathbb{R}^3$.

We extend the equation by allowing x_j to take complex values, defining a complex hyperplane in $\mathbb{C}^3$: $z_1 + 2z_2 - z_3 = 4$ where $z_j = x_j + iy_j$ are complex variables.

Expanding in terms of real and imaginary components:

$$(x_1 + iy_1) + 2(x_2 + iy_2) - (x_3 + iy_3) = 4.$$

Separating real and imaginary parts gives the system:

–**Real part:** $x_1 + 2x_2 - x_3 = 4$;

–**Imaginary part:** $y_1 + 2y_2 - y_3 = 0$.

Since the imaginary part is zero, this ensures the given real plane is uniquely contained in the complex hyperplane.

Conclusion. This paper examines a special case of the projections of complex hyperplanes in $\mathbb{C}^n$ space onto real space. The obtained result plays an important role in studying the relationships between complex hyperplanes and real planes.

References:

(1). B.V.Shabat. Introduction to complex Analysis Part II Functions of Several variables. American Mathematical Society, (1992), p. 1–12.

(2). Rudin W. Principles of Mathematical Analysis. R.R.Donnelley & Sons. 1976, p. 16–19.

(3). Drnovsek, B.D., Forstnerich F. Minimal hulls of compact sets in $\mathbb{R}^3$. Trans. Am. Math. Soc. 368 (10), p. 7477–7506, October 2016.

(4). Harvey F.R. and Lawson H.B.Jr., An introduction to potential theory in calibrated geometry. Amer. J. Math., V. 131, № 4, (2009), p. 893–944.

(5). Harvey F.R. and Lawson H.B.Jr., Duality of positive currents and plurisubharmonic functions in calibrated geometry. Amer. J. Math.V. 131, № 5, (2009), p. 1211–1240.

(6). Harvey F.R. and Lawson H.B.Jr., Geometric plurisubharmonicity and convexity – an introduction. Advances in Mathematics. V. 230, (2012), p. 2428–2456.

(7). Harvey F.R. and Lawson H.B.Jr., Plurisubharmonicity in a general geometric context. Geometry and Analysis I, (2010), p. 363–401.

(8). Harvey F.R. and Lawson H.B.Jr., Calibrated geometries. Acta Mathematica 148, 1982, p. 47–157.

(9). Harvey F.R. and Lawson H.B.Jr., $p-$convexity, $p-$plurisubharmonicity and the Levi problem// Indiana Univ. Math. J. 62, № 1 (2013), p. 149–169.

(10). Joyce D. Riemannian holonomy groups and calibrated geometry. Oxford University Press, USA. 2007, 318 p.

FALSAFA

Jabborova Saodat Sattorovna (Buxoro davlat Pedagogika instituti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); E-mail: sattorovna1975@gmail.com; https://orcid.org/0000-0001-5598-560X)

ISLOHOTLARNING MUHIM YO‘NALISHI – MA’NAVIYATNI YUKSALTIRISH SIYOSATINING ASOSIY VAZIFALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada muallif O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ma’naviy islohotlarning davlat rivojidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilgan. Asrlar davomida shakllangan ma’naviyatning o‘ziga xos xususiyatlarini asrab qolish, uni yaqin kelajakda rivojlantirish imkoniyatlariga alohida urg‘u bergan. Har qanday davlatning taraqqiyoti, jahonda o‘z o‘rniga ega bo‘lishi masalalari mamlakat yoshlarining bilimi, salohiyati, dunyoqarashi, ma’naviyatiga to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liqligi amaliy nuqtai nazardan bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *ma’naviyat, ijtimoiy manfaat, jamiyat salohiyati, madaniy saviya, ma’naviy-ruhiy muhit, ijtimoiy salohiyat, ijodiy tafakkur, ijtimoiy taraqqiyot, milliy mafkura.*

Жабборова Саодат Сатторовна (преподаватель кафедры “Общественные науки” Бухарского государственного педагогического института, доктор философии (PhD)

ГЛАВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ РЕФОРМ – ГЛАВНЫЕ ЗАДАЧИ ПОЛИТИКИ ПОВЫШЕНИЯ ДУХОВНОСТИ

Аннотация. *В данной статье автор научно анализирует значение духовных реформ, осуществляемых в Узбекистане, в развитии государства. Она уделила особое внимание сохранению уникальных особенностей духовности, формировавшихся на протяжении веков, и возможностям ее развития в ближайшем будущем. С практической точки зрения объясняется, что развитие любой страны и ее место в мире напрямую связаны со знаниями, потенциалом, мировоззрением и духовностью молодежи страны.*

Ключевые слова: *духовность, общественная польза, общественный потенциал, культурный уровень, духовно-нравственная среда, общественный потенциал, творческое мышление, общественное развитие, национальная идеология.*

Jabborova Saodat Sattorovna (Lecturer of the Department of Social Sciences of the Bukhara State Pedagogical Institute, associate professor)

THE MAIN DIRECTION OF REFORMS IS THE MAIN TASKS OF THE POLICY OF INCREASING SPIRITUALITY

Annotation. *In this article, the author scientifically analyzes the significance of spiritual reforms carried out in Uzbekistan in the development of the state. She paid special attention to the preservation of the unique features of spirituality that have been formed over the centuries, and the possibilities of its development in the near future. From a practical point of view, it is explained that the development of any country and its place in the world are directly related to the knowledge, potential, worldview and spirituality of the country’s youth.*

Key words: *spirituality, public benefit, public potential, cultural level, spiritual and moral environment, public potential, creative thinking, public development, national ideology.*

Kirish (Introduction). Bugun jahon miqyosida taraqqiyot sur’atlari shiddatli tus olgani, o‘ta ziddiyatli jarayonlarning ta’siri, albatta, mamlakatimizga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Buning oldini olishda ma’naviyatdan samaraliroq kuch bo‘lmaydi. Ma’naviyat inson axloqi va odobi, bilimlari, qobiliyati, amaliy malakalari, vijdoni, iymoni, jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta’sir etadigan muhim tizimidir. Zero, insonning jamiyatdagi o‘rni uning moddiy boyliklari bilan emas, balki yuksak ma’naviy qiyofasi bilan belgilanadi. Mustaqilligimizning dastlabki yillaridanoq ma’naviyat, yoshlar tarbiyasi, barkamol avlod, komil insonni shakllantirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari qilib belgilandi. Chunki har qanday davlatning, har qanday jamiyatning kelajagi, uning taraqqiyoti, jahonda o‘z o‘rniga ega bo‘lishi masalalari mamlakat yoshlarining bilimi, salohiyati, dunyoqarashi, ma’naviyatiga to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liqdir. Ma’naviyatning inqirozga yuz tutishi, albatta, mamlakatning taraqqiyotdan orqada qolishiga, boshqa davlatlarning izmida bo‘lishiga olib keladi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, ma’naviyatning mohiyati va amaliy ahamiyati, ayniqsa, jamiyat taraqqiyotining burilish davrlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Mazkur vazifalarning alohida davlat dasturi doirasida tizimli ravishda hal qilinishi asrlar davomida shakllangan ma’naviyatning o‘ziga xos xususiyatlarini asrab qolish, uni yaqin kelajakda rivojlantirish imkoniyatlarini yaratadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya (Methods). Jamiyatdagi ma’naviy-ruhiy muhitni buzadigan omillarni bartaraf etish uchun kishilar xulq-atvor modellarini ijtimoiy manfaatlar va normalar bilan yanada uyg‘unlashtirish choralarini ko‘rish zarur bo‘ladi. Bu borada qator tizimli tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi turli tashkilotlarda mavzuga doir targ‘ibot ishlarini jadal olib bormoqda. Keyingi yillarda mahallalarda ham ijtimoiy manfaatlarga mos xulq-atvor modellarini shakllantirishga qaratilgan tarbiyaviy ishlar faollashganini ko‘rish mumkin. Buning ustiga, davlat rahbari ham mavzuga muttasil e’tiborni qaratib turibdi. Jumladan, u “yoshlarni ona yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularda tashabbuskorlik, fidoyilik, axloqiy fazilatlarni shakllantirish o‘ta sharafli vazifa” ekanligini qayta-qayta eslatmoqda [1].

Muhokama (Discussion). Bugungi kunda ta’lim va madaniyat maskanlari ana shu maqsadga xizmat qilib kelmoqda. Shuning bilan bir qatorda, davlat rahbarining taklifi va talabini ro‘yobga chiqarish uchun mamlakatda faoliyat ko‘rsatayotgan davlat va nodavlat oliy ta’lim muassasalarida, turli o‘quv markazlarida o‘quv kurslarini tashkil qilish amaliyotini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq bo‘lardi. Bu kurslar fuqarolarni turli sohalarga doir bilimlar, ko‘nikmalar, malakalar bilan qurollantirishni, qadriyatlari dunyosini qaror toptirishni maqsad qilmog‘i darkor. Albatta, ularni davlatning maxsus buyurtmasi uning moliyaviy qo‘llab-quvvatlashi asosida tashkil qilish mumkin.

Mafkuraviy nigilizmni kuchaytiradigan omillarni bartaraf etish uchun milliy g‘oyani rivojlantirish choralarini ko‘rish kerak bo‘ladi. Faqat shundagina jamiyatni mafkuraviy nigilizmdan asrash, uning ma’naviy salohiyatini ijtimoiy taraqqiyot sari yo‘naltirish imkoni paydo bo‘ladi. Bu borada kelgusida qilinishi zarur bo‘lgan ishlar davlat rahbarining “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” nomli asarida batafsil bayon etilgan. Jumladan, u quyidagi vazifalarga diqqatni jamlash zarurligini uqdiradi:

▪ “mamlakatimizning yangi, demokratik qiyofasini yaratishda g‘oyaviy-ma’naviy omillar ta’sirini oshirish;

▪ jamiyatimizda yangi ma’naviy makonni barpo etish hamda xalqimizda dunyoviy tafakkur tamoyillarini kuchaytirish;

▪turli tahdidlarga bardoshli davlat va rivojlangan fuqarolik jamiyati qurishning mafkuraviy tamoyillarini mustahkamlash;

▪fuqarolarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash va ma’naviy barkamol avlodni tarbiyalash” [3].

Mazkur vazifalarni qisqa muddatda yoki ayrim tadbirlar yordamida hal qilib bo‘lmaydi, albatta. Fikrimizcha, ularning yaqin istiqboldagi ijrosini ta’minlash uchun ilmiy tadqiqot markazlari, institutlari va fanlararo integratsiya asosida olimlarni jalb etish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shuningdek, davlatimiz rahbarining yuqorida tilga olingan to‘rt taklifini ro‘yobga chiqarishning aniq mexanizmlari ifodalab berilgan normativ-huquqiy hujjatlar ham ishlab chiqilishi kerak. Shuningdek, ta’lim maskanlarida milliy g‘oya turkumidagi fanlardan saboq berishning yangi tartibini joriy qilish masalalari ustida ham bosh qotirish lozim. Bunday yondashuv yaqin kelajakda milliy g‘oyani rivojlantirish va jamiyatni mafkuraviy nigilizmdan himoya qilish imkonini bergan bo‘lardi.

Kishilar badiiy didini buzadigan omillarni bartaraf etish uchun adabiyot va san’at durdonalariga ijtimoiy ehtiyojni kuchaytirish kerak bo‘ladi. Jamiyat a’zolarining badiiy didi o‘z-o‘zidan shakllanib qolmaydi. Buning uchun jamiyatda, avvalo, asl adabiyot va san’at durdonalariga ehtiyoj shakllantirilmog‘i kerak. Ana shunday ehtiyoj vujudga kelgan jamiyatda kishilar abadiy mavzularga bag‘ishlangan, ma’naviy yuksalishga undaydigan asarlarga takror va takror murojaat qila boshlaydilar. Bu murojaatlar pirovardida yuksak badiiy didni vujudga keltiradi.

Adabiyot va san’at durdonalariga ijtimoiy ehtiyojni kuchaytirish uchun joylarda kitobsevarlar, kinosevarlar, teatr muxlislari, tasviriy san’at ishtiyoqmandlari uchun klublar tashkil etishga urg‘u berish lozim bo‘ladi. Bu klublar mutaxassislarni taklif qilgan holda, muayyan adabiyot va san’at asarlarini tahlil qilish, ularning bosh g‘oyasini ochib berish, sujet liniyalarini tavsiflash bilan mashg‘ul bo‘lmog‘i kerak. Eng muhimi, ushbu klublar o‘z faoliyati bilan jamiyatning barcha tabaqa vakillarini qamrab olmog‘i darkor. Noyob asarlar tahliliga bag‘ishlangan ko‘rsatuvlar, eshittirishlar, maqolalar, elektron manbalar ham bu borada jiddiy samara bergan bo‘lardi.

Natijalar (Results). Xulosa qiladigan bo‘lsak, jamiyat ma’naviy salohiyatini ijtimoiy taraqqiyotni jadallashtiruvchi omilga aylantirish uchun davlatning uni yuksaltirish va samarali boshqarish borasidagi si-

yosatini takomillashtirish zarur bo‘ladi. Davlatning ma’naviy salohiyatni asrash va yuksaltirishga yo‘naltirilgan siyosatining asosiy vazifalari unga xavf solayotgan omillarga mutanosib bo‘lmog‘i hamda jamiyatdagi xulq-atvor modellarini ijtimoiy normalar bilan uyg‘unlashtirish, fuqarolar madaniy saviyasini oshirish, milliy g‘oyani rivojlantirish, ijodkor va ijodiy faoliyatni rag‘batlantirish, ilmiy ishlarni tashkil etish va monitoring qilishni takomillashtirish, adabiyot va san’at durdonalariga ijtimoiy ehtiyojni kuchaytirish, ma’naviy merosni asrash imkoniyatlarini kengaytirish, jamiyat ma’naviy xavfsizligini yanada mustahkamlash bilan bog‘lanmog‘i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-ж., Тошкент, “Ўзбекистон”, 2020. 35-, 11-бетлар.

(2). Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2021, 296-бет.

(3). Jabborova S.S. The Role of Spirituality in the Education of a Perfect Generation. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. Volume: 04. Issue: 05. May, 2023, p. 296–299 (Journal indexed by Academic Resource Index (ResearchBib).

(4). Jabborova S.S. Jamiyat ma’naviy salohiyatiga xavf solayotgan omillar va ularning tahlili. Falsafa va hayot. Toshkent, 2023, №SI-2, 105–112-betlar (09.00.00; №25).

(5). Jabborova S.S. Jamiyat ma’naviy salohiyatiga xavf solayotgan omillar va ularning tahlili. Falsafa va hayot. Toshkent, 2023, №SI-2 105–112-betlar (09.00.00; №25).

(6). Jabborova S.S. Ma’naviy salohiyatning ijtimoiy taraqqiyot manbayi sifatida xususiyatlari. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari, 3 (4), 2024, 240–246-betlar.

(7). Jabbborova S.S. Yangi O‘zbekistonni barpo etishda ma’naviy salohiyatdan foydalanish istiqbollari. https://journal.fdu.uz. 2024, 2-son, 213–218-betlar.

(8). Jabborova S.S. Jamiyatda ma’naviy salohiyatni rivojlantirish – yurt kelajagini belgilab beruvchi muhim omil. “Tafakkur ziyosi”, Jizzax, 2023, 2-son,186–190-betlar (09.00.00; №22).

(9). Jabborova S.S. O‘zbekistonda jamiyatning ma’naviy salohiyati va uning ijtimoiy taraqqiyotni ta’minlashdagi roli. FarDU “Ilmiy xabarlari”, Fargona, 2023, 4-son, 64–68-betlar (09.00.00; №31).

(10). Jabborova S.S. Piritual competence – a source of social development. 2nd International Ege Congress on Social Sciences & Humanities. Ege University, Izmir, Turkiye, 2023, p. 557–560.

Boymatov Rustam (Qarshi davlat universiteti “Falsafa va sotsiologiya” kafedrasi o‘qituvchisi)

SHAXS SIYOSIY MADANIYATI VA SIYOSIY YETUKLIK

Annotatsiya. *Ushbu maqolada shaxs siyosiy madaniyati, uning asosiy elementlari, shakllanish omillari hamla ijtimoiy-siyosiy ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, shaxs siyosiy madaniyati siyosiy yetuklikning muhim omili ekanligiga e’tibor qaratilgan. O‘z navbatida, shaxsning siyosiy yetukligi demokratik jamiyat talabi ekanligi to‘g‘risida mulohaza yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *demokratik jamiyat, siyosiy madaniyat, siyosiy qadriyatlar, siyosiy faoliyat, siyosiy yetuklik, mustaqil fikrlash, ijtimoiy adolat, mas’uliyat.*

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЗРЕЛОСТЬ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. *В данной статье анализируется политическая культура личности, ее основные элементы, факторы ее формирования, а также ее общественно-политическое значение. Также подчеркивается, что политическая культура человека является важным фактором политической зрелости. С другой стороны, считается, что политическая зрелость человека является требованием демократического общества.*

Ключевые слова: *демократическое общество, политическая культура, политические ценности, политическая деятельность, политическая зрелость, независимое мышление, социальная справедливость, ответственность.*

PERSONAL POLITICAL CULTURE AND POLITICAL MATURITY

Annotation. *This article analyzes the political culture of the individual, its main elements, factors of its formation, as well as its socio-political significance. It is also emphasized that the political culture of a person is an important factor of political maturity. On the other hand, it is considered that the political maturity of a person is a requirement of a democratic society.*

Key words: *democratic society, political culture, political values, political activity, political maturity, independent thinking, social justice, responsibility.*

Kirish. Siyosiy madaniyat umumiy madaniyatning ajralmas qismidir. U madaniyatni g‘oyaviy mazmun bilan boyitadi. Siyosatda madaniyat orqali norma va qadriyatlar izchilligi ta’minlanadi. “Siyosat” va

“madaniyat” tushunchalari mazmunining sintezi ham shundan iborat. Siyosiy madaniyat siyosat va madaniyatga xos bo‘lgan umumiy xuusiyatlarni o‘z ichiga olish bilan bir qatorda, o‘ziga xos alohida xususiyatlarni ham tajassum etadi. Bu xususiyat esa davlat hokimiyati masalalariga borib taqaladi. Hokimiyat fenomeni siyosatni boshqaruv bilan bog‘lovchi bo‘g‘indir. Ana shu bog‘lanish sharofati bilan siyosiy sistemaning asosiy elementi bo‘lmish davlat qator ijtimoiy funksiyalarni bajaradi. Shu bois siyosiy madaniyat fenomenini tadqiq qilish hamisha dolzarb masala hisoblanadi.

Mavzu bo‘yicha adabiyotlar sharhi. “Siyosiy madaniyat” tushunchasi 1950–60-yillarda AQSHlik atoqli siyosatshunoslar Gabriel Almond va Sidney Verba tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Ular tomonidan, asosan, siyosiy madaniyatning tarkibiy jihatlari tahlil qilinadi [1]. R.Karr va M.Bernsteyn esa siyosiy madaniyatni siyosiy g‘oyalar va ijtimoiy amaliyot birligi sifatida, F.M.Burlaskiy va A.A.Galkin esa uni siyosiy faoliyat manbayi deb talqin qilishadi [5;104–105-b.]. Boshqa tadqiqotchilar tomonidan esa siyosiy madaniyatning shaxs va jamiyat hayotining turli sohalariga ta’sir darajasi o‘rganildi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot davomida tizimli tahlil, analiz va sintez, mantiqiylik, qiyosiy tahlil kabi ilmiy-falsafiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Demokratik jamiyatda yashashga loyiq fuqaro mamlakat siyosiy hayotida faol ishtirok etishi kerak. Buning uchun u mustaqil shaxs sifatida shakllanishi va yuksak siyosiy madaniyatga ega bo‘lishi lozim. Shaxs siyosiy madaniyati esa bu uning siyosatga, davlat va uning institutlariga nisbatan munosabatini shakllantiradigan siyosiy qadriyatlari, qarashlari, e’tiqodlari, prinsiplari, an’analari va xulq-atvor me’yorlari yig‘indisidir. Shaxsning siyosiy tizimni qanday idrok etishi, unda ishtirok etishi va u bilan qanday munosabatda bo‘lishi uning siyosiy madaniyatiga bog‘liq.

Shaxs siyosiy madaniyati tarixiy tajriba, iqtisodiy vaziyat, ta’lim va boshqa omillar ta’sirida shakllanadi. Masalan, demokratik jamiyatlarda siyosiy madaniyat inson huquqlariga hurmat, so‘z erkinligi va fuqarolarning qarorlar qabul qilishdagi ishtirokini o‘z ichiga oladi. Avtoritar tizimlarda siyosiy madaniyat hokimiyatga bo‘ysunish va aholining siyosiy hayotga kamroq ishtirok etishi bilan bog‘liq bo‘ladi.

Siyosiy madaniyat, odatda, bir nechta asosiy elementlarga bo‘linadi:

1. Siyosiy bilim va savodxonlik:

▪Siyosiy tizim, siyosiy institutlar va ularning ishlash mexanizmi, qonunlar va siyosiy mafkuralar haqida bilimga ega bo‘lish.

▪Siyosiy voqealarni tahlil qilish va baholash qobiliyati.

▪Siyosiy manbalardan ishonchli ma’lumotlarni ajrata olish.

2. Siyosiy faollik:

▪Saylovlarda ishtirok etish, siyosiy partiya va boshqa jamoat tashkilotlariga a’zo bo‘lish, siyosiy faoliyat yuritish.

▪O‘z fikrini erkin va ochiq ifoda etish, muqobil fikrlarga hurmat bilan qarash.

▪Jamiyatdagi muammolarni hal qilishda faol ishtirok etish.

3. Mas’uliyat va axloqiylik:

▪O‘z harakatlarining oqibatlarini anglash va mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish.

▪Jamiyat manfaatlarini shaxsiy manfaatlaridan ustun qo‘yish.

▪Siyosiy faoliyatida adolat va axloqiy me’yorlarga rioya qilish.

4. Mustaqil va tanqidiy fikrlash:

▪O‘z fikriga ega bo‘lish va siyosiy masalalarda o‘ylab qaror qabul qilish.

▪Siyosiy axborotni tanqidiy baholash, manbalarning ishonchliligini tekshirish.

▪Siyosiy bayonotlar va va’dalarni tahlil qilish, ularning mantiqiy asoslarini tekshirish.

▪Siyosiy manipulatsiya va propagandaga qarshi tura olish.

5. **Qadriyatlar, e’tiqodlar va emotsional munosabat**:

▪Shaxsning siyosiy ideallar, masalan, demokratiya, ozodlik, tenglik yoki an’analarga munosabati.

▪Siyosiy tuzum yoki rahbarlarga nisbatan ijobiy yoki salbiy hissiyotlar.

Mashhur siyosatshunoslar Gabriel Almond va Sidney Verba siyosiy madaniyatni uch asosiy tipga ajratgan:

•**Patriarxal (parochials)**: Siyosiy tizimga e’tiborsiz, mahalliy urf-odatlar va an’analarga o‘ralashib qolgan, faqat mahalliy muammolar qiziqtiradigan.

•**Itoatkor (subjects)**: Siyosiy tizimga itoat qilishga moyil, kamdan kam hollarda faollik ko‘rsatadigan.

•Faol ishtirokchi (partipicants). Siyosiy madaniyatda siyosiy tizimning o‘ziga xos xususiyatlari aks etadi. Demokratik davlatlarda siyosiy faollik madaniyati ustun bo‘lsa, avtoritar tuzumlarda itoatkor yoki mahalliychilik madaniyati hukmron bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiy hayotning barcha sohalarini isloh qilish sharoitida siyosiy madaniyatni rivojlantirish istiqbollari boshqa ijtimoiy-siyosiy sistemalarning demokratik madaniyat yutuqlari bilan boyitib borishni taqozo etadi. Lekin, shu bilan birga, mashhur politolog S.Koenning o‘z siyosiy madaniyati ildizlariga tayanmagan biror davlatdagi hech bir siyosiy sistema barqaror bo‘la olmaydi, degan qarashlarini ham esdan chiqarmaslik kerak. Shu bois olg‘a qadam bosish uchun, siyosiy madaniyat taraqqiyotining asosiy hamda eng to‘g‘ri tendensiyalarini aniqlab olish kerak [3].

Jamiyatda demokratik prinsiplarning qaror topishida jamiyat a’zolarining siyosiy ongi va madaniyati muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois demokratik taraqqiyot yo‘lini tanlagan mamlakatlarda har bir shaxsning siyosiy madaniyati yuksalishi kerak. Siyosiy madaniyat, avvalo, shaxsning siyosiy bilim va saviyasiga bog‘liq bo‘lib, u siyosiy tizim, siyosiy institutlarning mohiyati va ularning ishlash mexanizmini to‘la tushunishi, qonunlarning ahamiyatini anglashi, siyosiy voqealarni tahlil qila olishi lozim. Ammo nazariy bilimlarni egallash hali shaxsda siyosiy madaniyat shakllandi degani emas. O‘z siyosiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish uchun amaliyotda nshtirok eta boshlagandagina unda siyosiy madaniyat kurtak otadi. Shaxs siyosiy madaniyati uning ongi va faoliyatida o‘z ifodasini topadigan ijtimoiy voqelikdir.

Buning uchun esa shaxsdan siyosiy faollik, siyosiy jarayonlarda ishtirok etish, siyosiy partiya va boshqa jamoat tashkilotlariga a’zo bo‘lish talab etiladi. Hech bir inson yakka o‘zi harakat qilib, o‘zining manfaatlarini qondirolmaganidek, huquqlarini ham qo‘lga kiritolmaydi. Bu manfaat va huquqlar biron-bir jamoat tashkiloti vositasidagina qondiriladi. Shu sababli siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlari demokratik davlatda muhim o‘rin tutadi.

Siyosiy madaniyatni o‘rganmay turib, jamiyatda sodir bo‘layotgan siyosiy jarayonlar mohiyatini, uniig harakatlantiruvchi kuchini anglash mushkuldir. Siyosiy madaiiyat siyosiy jarayonlarning rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan imkoniyatni yaratadi. Shaxs siyosiy madaniyatining yuksalishida uning siyosiy qarorlar qabul qilishdagi ishtirokining ham ahamiyati beqiyosdir. Shaxs jamoat tashkilotlari orqali yoki bevosita siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonida ishtirok etar ekan, o‘z fikrini erkin va ochiq ifoda etish mahoratiga, jur’ati va jasoratiga ega bo‘lishi kerak. Ammo, shunisi ham borki, shaxs siyosiy madaniyatining namoyon bo‘lishi uchun uning o‘zidagi sifatlar yetarli emas. Buning uchun zarur obyektiv shart-sharoitlar ham talab etiladi. Ya’ni, shaxsga siyosiy jarayonlarning faol subyektiga aylanishiga imkon berilishi, erkin fikri, siyo+siy faolligi uchun tazyiqqa uchramasligi kerak.

Mustaqillikka erishgan yurtimizda demokratik jamiyat qurish yo‘lida qator islohotlar amalga oshirildi. Amalga oshirilgan siyosiy islohotlar natijasida shaxs ijtimoiy-siyosiy faolliginining oshishi, uning siyosiy madaniyatining yuksalishi uchun zarur shart-sharoitlar vujudga keldi. Ayniqsa, so‘nggi yillarda vujudga kelgan siyosiy erkinlikni vatan taqdiri va vatandoshlar taqdiriga befarq bo‘lmagan kishilar qalbida mamnuniyat hissini uyg‘otdi. Bugun siyosiy voqealar haqida o‘z fikrlar bemalol aytilayapti, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda siyosiy-ijtimoiy mavzularga bag‘ishlangan ko‘plab mualliflik ko‘rsatuvlari, siyosiy blogerlar, podkastlar namoyish qilinmoqda.

Bularning barchasi esa shaxs siyosiy madaniyatining yuksalib, siyosiy yetuk shaxsning shakllanishiga olib keladi. Siyosiy madaniyat siyosiy yetuk shaxs fazilatlarining integral xarakteristikasi hisoblanib, u o‘zida siyosiy ong va faoliyatning barqaror komponentlarini ifodalaydi. Siyosiy yetuk shaxs siyosiy madaniyati yuksak, siyosiy mas’uliyatli va bilimli shaxsdir. Siyosiy yetuklik bu shaxsning siyosiy tizimni tushunishi, mustaqil fikr yuritishi, siyosiy qarorlar qabul qilishda mas’uliyatli bo‘lish, adolat uchun kurashish va o‘z manfaatlarini himoya qilish qobiliyatidir. Siyosiy yetuk shaxsda tanqidiy fikrlash, siyosiy jarayonlarni tahlil qilish va ularga munosib javob qaytarish ko‘nikmalari shakllangan bo‘ladi, o‘z fuqaroviy pozitsiyasida qat’iy turadi.

Shaxs siyosiy yetukligi uning siyosiy jarayonlarga faol munosabatida o‘z ifodasini topadi. Siyosiy faol shaxs hech narsaga befarq bo‘lmaydi. Bunday shaxs nafaqat mamlakat, balki butun dunyoda sodir bo‘layotgan siyosiy voqea-hodisalarni sinchkovlik bilan kuzatadi. Zulm va zo‘ravonlikdan, ijtimoiy adolatsizlikdan jafo chekayotgan insonlar taqdiridan qayg‘uradi. Yuzaga kelgan muammolarning asl sabablarini tahlil qiladi va oqibatlarini bartaraf etish yo‘llarini izlaydi. Yangicha siyosiy tafakkur shaxsga mamlakat siyosiy hayotiga faol ishtirok etishi uchun ichki stimul beradi, milliy manfaatlarni to‘laroq tushunib yetishiga, milliy ehtiyojlarni aniqroq tasavvur qilishiga ko‘maklashadi.

Aytish mumkinki, siyosiy yetuklik jamiyatning barqaror demokratik taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Siyosiy yetuk shaxslar o‘z siyosiy faolligi orqali adolatli jamiyat qurishga o‘z hissalarini qo‘-

shadilar. Siyosiy yetuklikka erishish uzluksiz jarayon bo‘lib, o‘qish, izlanish, axborotlardan boxabar bo‘lish va siyosiy hayotda faol ishtirok etish orqali rivojlanib boradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, siyosiy madaniyati yuksak bo‘lgan siyosiy yetuk shaxs – shaxsning siyosiy ongi va faoliyatining qanchalik darajada shakllanganligi xarakterlovchi tushunchadir. Uning ushbu xislatlari bilimi, mas’uliyati, faolligi, prinsiplari, mustaqil tafakkur salohiyati orqali namoyon bo‘ladi. Undagi ushbu sifatlar esa obyektiv shart sharoitlar, subyektiv omillar ta’siri ostida shakllanib boradi. Demokratik jamiyat barpo etilish jarayonida mazkur obyektiv shart-sharoitlar va subyektiv omillar uyg‘unlashar ekan, shaxsning siyosiy madaniyati ham yuksala boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Almond C. The Civil Culture. Politikal Attitudes and Demograsy in Five Nations. Boston, 1969.

(2). Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах. – Москва, “Мысль ”, 2014, 500 с.

(3). Актуальные проблемы современной зарубежной политической науки. Вып. 1. М., 1990.

(4). Блинов Н., Ожегов Ю., Шереги Р. Политическая культура и молодёжь. М., “Знание”, 1982.

(5). Фарушкин М.Х. Политическая культура общества. Социально-политические науки. 1991, № 4, с. 104–105.

Sattorova Shalola Bobir qizi (Buxoro davlat Pedagogika instituti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi f.f.f.d. (PhD)

MIRZO BEDIL IJTIMOIY-FALSAFIY G‘OYALARINING KOMIL INSONNI TARBIYALASHDAGI MA’NAVIY-AXLOQIY AHAMIYATI

Annotatsiya. *Maqolada mutafakkir Mirzo Bedil hayoti, uning falsafasiy ijodiga bog‘liq bo‘lgan va adolatli jamiyat, insonparvarlik g‘oyalari masalalariga, shuningdek, barcha asarlarida bo‘lgani kabi, insoniy fazilatlar: insonga hurmat, ilm va uning ulug‘vorligi, mehr-oqibat, rostgo‘ylik, mehnatse-varlik, kamtarlik, o‘z-o‘zini tarbiyalash, uzoqni ko‘ra bilish, sadoqat, qanoat, sabr-toqat, fikr-mulohaza, diqqat-e’tibor tasvirlanganligi uning g‘azallarini tahlil qilib berish orqali yoritilgan va uning barkamol avlod tarbiyasidagi o‘rni tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *“Bedil” atamasi, “Bedillik” ishqning mukammalligi, insonparvarlik, o‘zlikdan kechish, haqqa va xalqqa muhabbat, tafakkur egasi.*

Сатторова Шалола Бобир кизи (преподаватель кафедры обществознания Бухарского государственного педагогического института, кандидат педагогических наук (Phd)

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ИДЕЙ МИРЗО БЕДИЛЯ В ВОСПИТАНИИ ЦЕЛОСТНОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. *В статье анализируется жизнь мыслителя Мирзо Бедиля, его философское творчество, вопросы справедливого общества, гуманистические идеи, а также изображение человеческих качеств, как и во всех его произведениях: уважение к человеку, величие знаний и мудрости, доброта, честность, трудолюбие, смирение, самодисциплина, дальновидность, верность, довольство, терпение, размышление и внимание, а также анализируется его роль в гармоничном воспитании поколения.*

Ключевые слова: *термин «Бедил», «Бедиллик» означает совершенство любви, гуманности, самоотречения, любви к истине и людям, мыслителя.*

Sattorova Shalola Bobir qizi (Teacher of the Department of Social Sciences of the Bukhara State Pedagogical Institute, PhD)

THE SPIRITUAL AND MORAL SIGNIFICANCE OF MIRZO BEDIL'S SOCIO-PHILOSOPHICAL IDEAS IN RAISING A COMPLETE PERSON

Annotation. *The article analyzes the life of the thinker Mirzo Bedil, his philosophical work, and the issues of a just society, humanistic ideas, as well as the depiction of human qualities, as in all his works: respect for man, the greatness of knowledge and wisdom, kindness, honesty, hard work, humility, self-discipline, foresight, loyalty, contentment, patience, reflection, and attention, and analyzes his role in the harmonious upbringing of the generation.*

Keywords: *The term “Bedil”, “Bedillik” means the perfection of love, humanity, self-denial, love for truth and people, and a thinker.*

Kirish. XVII–XVIII asrlarda Hindistondagi ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy to‘qnashuvlar Mirzo Abdulqodir Bedilning ijtimoiy-siyosiy konsepsiyalariga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu davrda Hindistonda

diniy va millatlararo masala muhim ahamiyatga ega edi. Mirzo Abdulqodir Bedil o‘z davrining ziyolilari orasida tarbiya olgan va ulg‘aygan. Mirzo Abdulqodir Bedil majzublar ta’sirida ko‘p sayyohlik qilgan, shuning uchun ko‘plab ijtimoiy muammolar va an’analar bilan yaqin tanishgan. Bularning barchasi Mirzo Abdulqodir Bedilning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-estetik qarashlarining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatdi.

Mirzo Abdulqodir Bedil jamiyat, uning tuzilishi, adolat va tenglik masalalariga katta e’tibor qaratgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. I.Mo‘minovning “Mirzo Abdulqodir Bedilning falsafiy qarashlari”, S.Ayniyning “Mirzo Abdulqodir Bedil” monografiyalarida va X.Ayniyning “Mirzo Abdulqodir Bedil” va “Irfon” poemasi, S.Saljuqiyning “Naqdi Mirzo Abdulqodir Bedil” (“Mirzo Abdulqodir Bedil tanqidi”) asarlarida hamda K.Olimov, B.Hamdamovlarning maqolalarida[1] mutafakkirning ijtimoiy-siyosiy qarashlariga bir necha sahifalar bag‘ishlangan. Qayd etilgan mualliflardan Mirzo Abdulqodir Bedil ham boshqa ilg‘or mutafakkirlar singari yovuzlikka barham berish va ezgulikni qaror toptirish yo‘llarini izlaydi, diniy bag‘rikenglik, aqidaparastlik g‘oyalarini targ‘ib qilish, mazhabga oid urf-odatlarga qarshi turish, degan fikrni qo‘llab-quvvatlaydi.[2] Mirzo Abdulqodir Bedil asarlarida saroydagi hayot, adolatsizlik, tamagirlik, shaddodlik, o‘zboshimchalik, aldov, munofiqlik hamda insonni majburan ishlatish tanqidga uchraydi.

O‘z shuuringdan bo‘l begona, Mirzo Abdulqodir Bedil
Jaholat sozin chal devona, Mirzo Abdulqodir Bedil,
Dud ila g‘ubordir bu dunyo bari,
Ko‘z yum, sabr qolsin bu xona, Mirzo Abdulqodir Bedil.[3]

Mirzo Abdulqodir Bedil bu misrada yashagan zamonasida munofiqlik, adolatsizlik, tengsizlik, jaholatsiz holatlarning mavjudligi va unga sabr qilish kerakligini bayon etadi.

Mirzo Abdulqodir Bedil falsafasida ijtimoiy-siyosiy mavzular o‘z o‘rniga ega. O‘zining asarlarida u ijtimoiy hayotning salbiy tomonlarini ko‘rsatishga harakat qilgan, jamiyatning tuzilmasini to‘g‘ri yolga qo‘yish bo‘yicha tavsiyalar bergan. O‘zining jamiyat, ijtimoiy o‘zgarishlar va davlat haqidagi qarashlarini u “Irfon” (“Bilish”), “Chahor unsur” (“To‘rt unsur”), “Nuqot” (“Hikmatlar”) kabi asarlarida bayon qilgan. Mirzo Abdulqodir Bedilning ko‘pgina ruboiylarida ijtimoiy-siyosiy va insonparvar qarashlar mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Mirzo Abdulqodir Bedil, xususan, islom va tasavvufning asosiy g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlagan. Shuning uchun u Naqshbandiya tariqatining g‘oyalari bilan tanish bo‘lgan. Mazkur tariqatning g‘oyalariga ko‘ra, ruhoniylar hukmdorlarga ta’sir qilishi mumkin. Ammo Mirzo Abdulqodir Bedil ushbu fikrga qarshi chiqadi. Bundan tashqari, yuqorida qayd etilganidek, faylasufning fikricha, inson o‘z taqdirining egasi bo‘lishi kerak. Naqshbandiya tariqatida inson tarkidunyochilikka berilishi kerak emasligi va mehnat bilan shug‘ullanishi kerakligi haqida g‘oya mavjud. Bu esa Mirzo Abdulqodir Bedilning fikriga to‘g‘ri keladi, chunki mutafakkir har bir mo‘min musulmon o‘z hayoti uchun mehnati bilan mablag‘ topishi kerak deb hisoblagan. Ushbu xulosaga Mirzo Abdulqodir Bedil o‘z tajribasi orqali kelgan.

Tahlil va natijalar. Mirzo Abdulqodir Bedil falsafasida Forobiy qarashlaridagi adolatli jamiyat kelib chiqishi, uning tuzilmasi va unda mavjud bo‘lgan aloqalar bo‘yicha aniq konsepsiya mavjud emas. Lekin bu haqida uning asarlarida ba’zi bir taxminlar mavjud. Masalan, faylasufning ijodida ijtimoiy guruhlarning tashkil topishi bo‘yicha g‘oyalarni ko‘rish mumkin.

Bedilning fikricha, inson yaxshi amallar qilib savob olishi, yomon ish qilib ziyon ko‘rishi mumkin va har bir ish jazo va savob olib keladi. Bedilning ta’kidlashicha, “Har bir harakat, nutq va fikrning reaksiyasi bo‘ladi, ya’ni, biror harakatni amalga oshirishimiz bilanoq, bizda bir kuch va taassurot paydo bo‘ladiki, u yaxshi yoki yomon, yaxshi yoki yomon bo‘lganiga qarab beradi. yaxshi yoki yomon baholash. Bu zarur shart-sharoit bajarilganda o‘sib, o‘sadigan urug‘ga o‘xshaydi”.[4] Demak, insonning hayotdagi xatti-harakatlarining natijalari inson o‘limdan keyin nimalarni boshdan kechirishini va boshqa tug‘ilishda qanday hayotga ega bo‘lishini belgilaydi.

1.Муминов И.М. Философские взгляды Мирзы Бедиля. Ташкент 1957; Айни С. Мирзо Абдулкодири Бедил. Сталинобод, 1954 (на тадж.яз); Айни Х.С. Бедил и его поэма “Ирфон”. Сталинабад: 1956; Олимов К.О. Баррасихо дар тасаввуф. Душанбе, 1999, с. 97–122; Олимов К.О. Китобномаи шарҳиҳоли. Душанбе, 2004, 72-бет.

2. Садикова Н.Н. Философская антропология Бедила. Дис. кандидата философских наук, 09.00.03. История философии. Душанбе, 2000, с. 114.

3. Бедил М.А. Осор. 5-том. Мухити аъзам. Душанбе, “Ирфон”. 1993, с. 112.

4. Садикова Н.Н. Философская антропология Бедила. Дис. кандидат философских наук, 09.00.03-История философии. Душанбе, 2000, с. 123.

Faylasuf Bedilning qimmatli asarlarida insonlarni zo‘ravonlikdan saqlanishga chaqiruvchi, insoniylik, qadr-qimmat, tinchlik yo‘liga chorlovchi Bedilni ko‘ramiz. Bu asarlar zulmga xizmat qiladigan, adolatni amalga oshirmaydigan hukumat, shubhasiz, xalq tinchligi va osoyishtaligining sharti emasligini ko‘rsatadi. Bedil ijodining qadri shundaki, inson abadiy tinchlikka, bag‘rikenglikka, zo‘ravonlikni inkor etishga bog‘lanadi.

Xulosa va takliflar. Mirzo Abdulqodir Bedil falsafasi insonning intilishlariga asoslanadi, u o‘z she’riyatida insonning qadr-qimmati nafaqat uning boyligi bilan, balki bilim va malaka egallashi bilan ham belgilanishini e’tirof etadi.

Mirzo Abdulqodir Bedil uchun insonparvarlik insonni haqiqiy taraqqiyotining asosiy mezonidir. Chunki u uchun, inson bu oy ostidagi dunyoda o‘z maqsadiga ega bo‘lgan, eng mukammal mavjudotdir. Mirzo Abdulqodir Bedil gumanizmi o‘zining ijtimoiy ahamiyati bo‘yicha oliy axloqiy kategoriya hisoblanadi. Mutaffakir o‘z diqqat-e’tiborini asosan inson shaxsiyatining axloqiy mazmuniga qaratgan, uning insonparvarlik konsyepsiyasining markazida inson turadi.

Mirzo Abdulqodir Bedil aytganidek, ilm-hunar egallab, ongli mehnat qilmaguncha “kishi yuziga iqbol eshigi ochilmaydi”.

Insonning qiymati emas siymu zar,

Insonning qiymati ilm ham hunar.

Demak, mustaqillik tufayli o‘rganish, tahlil etish ajdodlarimiz ma’naviy merosini chuqur o‘rganish bizning muqaddas burchimizdir. O‘z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Муминов И.М. Философские взгляды Мирзы Бедиля. Ташкент, 1957.

[2]. Muhammadiyeva O. Bedil va axloqiy qadriyatlar falsafasi. Toshkent, “Yangi nashr”, 2016.

[3]. Mo‘minov I. Tanlangan asarlar. 1-jild, T., “Fan”, 1969.

[4]. Садикова Н.Н. Философская антропология Бедила. Дис. кандидат философских наук, 09.00.03. История философии. Душанбе, 2000, с. 123.

[5]. Falsafa entsiklopedik lug‘at. Toshkent, O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2010.

[6]. Davronov Z. Falsafa. O‘quv qo‘llanma, Toshkent, “Iqtisod – moliya”, 2006.

[7]. Nazarov Q. O‘zbek falsafasi. Toshkent, O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013.

[8]. Mirzo Abdulqodir Bedil Ruboiylar. Shoislom Shomuhamedov tarjimalari. Toshkent, 1986.

[9]. Sattorova Sh. “Mirzo Bedil falsafasida olam va odam munosabatlari” mavzusidagi dissertatsiya ishi.

[10]. Matnazar Abdulhakim tarjimalari. https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/fors-tojiksheriyati/mirzo-bedil

[11]https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/jafar-muhammad-abulmaoniymanaviyati-bedil-hayoti-va-falsafiy-qarashlariga-chizgilar.html

[12]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘z-bekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”. https://lex.uz/uz/docs/5841063 //

Islamova Komila Payzullayevna (Samarqand davlat Chet tillar instituti, Samarqand, O‘zbekiston; komilaislamova@mail.ru)

MAORIFNI ISLOH QILISH BORASIDAGI MA’RIFATPARVARLIK HARAKATLARIDA SADRIDDIN AYNIYNING O‘RNI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada maorifni isloh qilish borasidagi ma’rifatparvarlik harakatlarida Sadriddin Ayniyning o‘rni haqidagi ma’lumotlar yoritilgan. Bunda jadidchilik harakatining keng tarqalishida Sadriddin Ayniy ijodi va faoliyati vositasida matbuot va ta’lim tizimi orqali xalq ma’naviyatini yuksalitrish borasidagi ma’lumotlar keltirib o‘tilgan. Buxoro ma’rifatparvarlik va taraqqiyparvarlik tarixidagi o‘rni, taniqli namoyandalari, uning siyosiy-ijtimoiy faoliyati to‘g‘risida muhim ma’lumotlar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *“Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar”, “Kolesov voqeasi”, Jadidchilik, “Tarbiya-yi atfol” (“Bolalar tarbiyasi”), “Yosh buxoroliklar”, “Yosh xivaliklar”.*

РОЛЬ САДРИДДИНА АЙНИ В ДВИЖЕНИЯХ ЗА РЕФОРМУ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье представлена информация о роли Садриддина Айни в просветительском движении по реформированию образования. В нем приводятся сведения о широком рас-пространении движения джадидов благодаря трудам и деятельности Садриддина Айни, который способствовал повышению духовности народа через прессу и систему образования. Приведены важные сведения о месте Бухары в истории просвещения и прогресса, ее выдающихся деятелях, политической и общественной деятельности.*

Ключевые слова: *“Материалы к истории Бухарской революции», «Колесовское происшест-*

вие», Джадидчилик, "Тарбияй атфол" ("Детское воспитание»),"Юные бухарцы","Младохивинцы".

THE ROLE OF SADRIDDIN AYNI IN THE ENLIGHTENMENTAL MOVEMENT ON EDUCATIONAL REFORM

Annotation. *This article provides information about the role of Sadriddin Aini in the enlightenment movement to reform education. It provides information about the widespread spread of the Jadid movement through the work and activities of Sadriddin Aini and the improvement of people's spirituality through the press and education system. Important information is provided about the place of Bukhara in the history of enlightenment and progress, its prominent figures, and its political and social activities.*

Key words: *"Materials for the History of the Bukhara Revolution","The Kolesov Incident", Jadidism, "Tarbiyai atfol" ("The Education of Children") Young Bukhara People, Young Khiva People.*

Kirish. Jadidchilik harakati jamiyatimiz hayotida XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'rifiy harakat hisoblanadi. Jadidchilik harakati, dastlab, XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy boshchiligida tashkil etilgan. Bu yo'nalish qatnashchilari, dastlab, o'zlarini taraqqiyparvarlar, so'ngra jadidlar nomi ostida e'lon qilgan. Ma'rifatparvarlar, dastlab, ziyoli musulmon xalqining jahon rivojlanishidan qo'lida qolayotgan tushunib, maorif tizimini o'zgartirib umumjahon taraqqiyotiga moslash zarurligini angladilar [4].

Turkistonda jadidchilik harakatining asosidagi ma'rifatparvarlik harakati kuchayishi sababli ikki xil yo'nalish yuzaga keldi: 1. "Yosh buxoroliklar". 2. "Yosh xivaliklar" harakati tashkil etildi. Bu tashkilotlarning qatnashuvchilari bo'lganligi sababli fikr va g'oyalari hamohang bo'lganligi sabab o'zlarini shu tariqa nomlashgan [2].

Buxoroda yuzaga kelgan, o'z iqtidori va iste'dodli ma'rifatparvarlarni birlashtirgan "Yosh buxoroliklar" yo'nalishida Buxorodagi jadidchilik harakatining taniqli yo'lboshchilaridan, yangi usul jadid maktablari ochilishining birinchi tashabbuskorlaridan hisoblangan ma'rifatparvar adib Sadriddin Ayniyning hissasi beqiyos hisoblanadi. Sadriddin Ayniyning "Buxoro mang'it amirlari tarixi" va "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" kabi muhim asarlarida ma'rifatparvarlar tomonidan tashkillashtirilgan, o'z qatoriga iqtidorli va iste'dodli yoshlarni umumlashtirgan

Tadqiqot metodologiyasi. "Yosh buxoroliklar" tashkiloti tomonidan Buxoroda jadidchilik va yangi usul jadid maktablarini faoliyat ko'rsatishida fidoyiligi va amirlik boshqaruvi, madrasa va maktablarda dars berish uslubini joriy etish aholi orasida ma'naviy-ma'rifiy materiallar, matbuot vositalarini yoyishdagi faoliyati yoritilganligi, ushbu ma'rifatparvarlik faoliyatida Sadriddin Ayniy ham faol qatnashgan.

Sadriddin Ayniy "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" asarida ta'kidlashicha, Rusiya va Turkiyada yuz bergan inqiloblar, Istanbul, Boku, Qrim va boshqa hududlarda, Buxoroda joriy etila boshlagan, xalq ma'naviyatini zamonaviy bilimlar asosida ilg'or g'oyalar targ'ibotchisi sifatida tanlangan turli gazeta va jurnallarning ta'siri asosida tez orada erkin fikrlilar, ya'ni ma'rifatparvar ziyolilar toifasi ko'paya boshladi. Buxoroda tashkil etilgan N.Sobitovning tatar jadid maktabi, M.Jo'raboy boshchiligida 1900-yilda Buxoroning Po'stindo'zon guzarida tashkil etilgan yangi usul jadid maktabi tez fursatda mashhur bo'lgandan so'ng bu maktablar xalqning yoshidan qat'i nazar, barcha fuqarolariga ko'plab yangi zamon talablariga javob bera oladigan ta'lim muassasalari tevaragida uyushdilar [1]. Ziyoli va xalqparvar ma'rifatparvar jadedlar xalq farzandlarining zamonaviy ta'limga bo'lgan qiziqishlari asosida ziyo tarqatuvchi yangi usuldagi darsliklarni yaratib, ularni eski tuzumdagi og'ir turmush tarzidan najot bo'lib chiqarib olish maqsadi asosida harakatlandilar.

Jamiyatning asosiy ilgari surgan maqsadli ishlaridan biri tajriba orttirish maqsadida xorijga yoshlarni o'qishga junatilishidir. Istanbulga o'qishga junatilgan buxorolik va turkistonlik badavlat oila bolalari o'z hisobiga, kambag'al bolalar esa jamiyat hisobidan o'qishga yuborilgan. 1908-yilda 14 kishi Istanbulga borib o'qib keldi. "Kolesov voqeasi"dan keyin, ularning ko'pchiligi qatl etildi" [1]. Hukumat vakillari tomonidan eng yirik dushman deb topilgan ma'rifatparvar ziyolilar jamiyatni ularning maqsadlariga zid tarzda yangicha g'oyalar asosida xalqni ma'naviy jihatdan qurollantirmoqda edi.

Ma'rifatparvarlar har bir aholiga qiyinchilik tug'diradigan sohalarning 1910-yilda ramazon oyigacha "Yosh buxoroliklar"ning "Tarbiyayi atfol" jamiyatiga Sadriddin Ayniy a'zo bo'lib kirgan [1].

S.Ayniy kabi jamiyat a'zolari islohotlarni xalq manfaatiga yo'naltirmoqchi bo'ladi, jamiyat a'zolarining ba'zi kishilari bu fikrga qarshi chiqadi. Jamiyat a'zolari ochiq va yarim ochiq harakatlarga qatnashavermasinlar. Lekin yo'l-yo'riqlarni jamiyatdan olsinlar, men dehqonlar orasida tashviqot o'tkazish masalalarini ular oldiga qo'ydim, modomiki, islohotning bir qismi yer solig'ining islohoti ekan, bu to'g'risida dehqonlarni tayyorlash kerak", dedim" [1]. Barcha ma'rifatparvar adiblarimizning asosiy maqsadlaridan biri

ma’naviy sohada ommani, eng asosiysi, quyi qatlamda ezilib yashab kelayotgan dehqonlar hayotini yaxshilash borasidagi harakatlarni asosiy masala sifatida kutardilar.

Tahlil va natijalar. Sadriddin Ayniy ta’kidlashicha, jadidlarning ma’rifatparvarlik tadbirlari xat va savoddan xabardor bo‘lgan, hukumat ishlari bilan hamkorlikda bo‘lmagan, adabiyot va matbuot ishlaridan xabari bo‘lgan bir qisim xalqqa ijobiy ta’sir ko‘rsatgan [1]. Jamiyat miqyosida o‘tkaziladigan islohotlarning natijadorligini oshirish bu hukumat va xalq omixtaligi asosida amalga oshiriladigan jarayon hisoblanadi. Ikki tomon bir-birini qo‘llab-quvvatlaydigan bo‘lsa, islohot samarali natija bilan tugallaanadi. Bizga ma’lumki, har bir davrda xalq harakatlari o‘ta uyushgan holatda harakatlana olmasa, ularning harakatlari puchga chiqishi tarixdan ma’lum. Jadidlar ma’rifatparvarlik harakatlarining milliy va ma’naviy g‘oyasi ham xalqni ma’rifatli qilish, eski tuzum botqog‘idan chiqarish borasidagi maqsad asosida harakatlanishiga qaramasdan, hukumat tomonidan qo‘llab-quvvatlanmadi.

Sadriddin Ayniy “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” asarida ta’kidlashicha, “Yosh buxoroliklar” 1918-yil martda amirlikda vujudga kelgan “Kolesov voqealari”dan so‘ng amir tazyiqiga uchramaslik sababli qochib, Turkiston o‘lkasi shaharlariga qochib, jon saqlashga majbur bo‘ldi. Ularning ba’zilari Toshkent va Samarqand orqali, ba’zilari esa Rossiya shaharlariga borib joylashdi. Ular joylashgan hududlarda o‘zlarining ma’rifatparvarlik ishlarini, targ‘ibot va tashviqot faoliyatlarini davom ettirib, bir qator siyosiy-maxfiy idoralar tashkil qildi. “1918-yil Turkistonda parokandalik yuz berdiki, Vatandan, bor-budidan ayrilib, g‘urbat va musofirlikda kun kechirdilar. Faoliyat yuritish u yoqda tursin, tirikchilik qilish ham og‘ir holatga aylandi” [1].

Fayzulla Xo‘jayev boshchiligida 1920-yil 15-aprelidan Toshkentda, har oy ikki bor bosilib chiqadigan “Uchqun” jurnali nashr etila boshladi [3].

Sadriddin Ayniy faoliyatini qizqa qilib ta’kidlaganda, Turkiston va O‘zbekistonning o‘tmish holati va muammolari o‘rganiladi, vatanimiz tarixini o‘rgangan holatda kelgusi o‘sib kelayotgan avlodlarga munosib merosni yozib qoldirdi. Mamlakatimizni dunyoning rivojlangan davlatlar qatorida o‘z yo‘liga ega bo‘lgan davlat sifatida ko‘rish maqsadida o‘zining siyosiy va ijtimoiy qarashlarini asarlari vositasida kelgusi avlodlarga qoldira oldi [5].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib yozganda, Sadriddin Ayniy “Yosh buxoroliklar” partiyasining faol a’zosi bo‘lib, o‘zining islohot va inqilob haqidagi g‘oya va fikrlarida ijtimoiy-siyosiy inqilob orqali davlat boshqaruvini o‘zgartiradigan ma’rifatparvar jadidlar tomonida emasdi. Adibning qarashlarida jamiyat miqyosida barcha tabaqalar tengligini o‘rnatgan holatda ma’rifatparvarlik g‘oyalarini ishlab chiqgan holatda islohotlar o‘tkazilganda, bu jarayonda barcha tabaqa vakillari qatnashib, sezilarli natijalarga erishish ko‘zda tutgandi. Sadriddin Ayniyning ta’kidlashicha, siyosiy, ijtimoiy, ma’naviy o‘zgarishlar asta-sekinlik bilan xalqni bu jarayonlarga tayyorlagan holatda yuz berishi mumkin. Eng asosiysi, Sadriddin Ayniy jamiyatdagi yangicha qarashlar asosidagi ma’rifatparvarlik harakatlarida va bu harakat vositasida tashkil etilgan “Yosh buxoroliklar” harakati faoliyatida sezilarli o‘rin qoldirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ayniy S. Qisqacha tarjimayi holim. Asarlar. 8 jildlik, 1-jild, Toshkent, O‘zbekiston davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1963, 94-bet.

(2). Xo‘jayev F. Buxoro inqilobining tarixiga materiallar. Toshkent, “Fan”, 1997.

(3). Холида Айни. Жизнь Садриддина Айни (краткий хронологический очерк). Душанбе, “Donish”, 1982.

(4). Abdulla Badriy. Yosh buxoroliklar kimlar? Moskva, 1919, 3-bet.

(5). Temirov U. Problems of Turkistan history in the periodical publications of Sadriddin Ayni. https:// zien journals.com Date of Publication: 14-10-2023 ISSN NO: 2770-8608. Texas Journal of Philology, Culture and History.

Atakulov Mavlonbek Saitkulovich (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti; e-mail: worldstudent@mail.ru)

YOSHLARDA SALOMATLIK VA MA’NAVIY MUHITNING IJTIMOIY AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yoshlarda salomatlik va uning hayotidagi o‘rni bugungi kun jamiyatida eng muhim masalalardan biri hisoblanib, unda ijtimoiy muhitning o‘rni katta ekanligiga e’tibor qaratilgan. Shu o‘rinda, yoshlarning farovonlik bilan bog‘liq bo‘lgan salomatlik nafaqat individual hayot sifatini belgilabgina qolmay, balki jamiyat, iqtisodiyot va kelajak avlodlar rivojlanganlik darajasiga asoslangan jarayonligi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar*: mahalla, yoshlar, oila axloqi, iqtisodiy tafakkur, farzand tarbiyasi, majburiyat, burch,*

ta'lim, javobgarlik, oilada ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, ma'naviy muhit.

Атакулов Мавлонбек Саиткулович (докторант Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова; e-mail: worldstudent@mail.ru)

СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ЗДОРОВЬЯ И ДУХОВНОЙ СРЕДЫ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается тот факт, что здоровье молодежи и его роль в ее жизни являются одними из важнейших проблем современного общества, и значительную роль в этом играет социальная среда. Показано, что здоровье молодых людей, связанное с их благополучием, не только определяет качество индивидуальной жизни, но и определяет уровень развития общества, экономики и будущих поколений.*

Ключевые слова: *соседство, молодежь, семейная этика, экономическое мышление, воспитание детей, обязанность, долг, образование, ответственность, духовно-нравственные ценности в семье, духовная среда.*

Atakulov Mavlonbek Saitkulovich (doctoral student of Samarkand State University named after Sharof Rashidov; e-mail: worldstudent@mail.ru)

SOCIAL IMPORTANCE OF HEALTH AND SPIRITUAL ENVIRONMENT IN YOUTH

Annotation. *This article focuses on the fact that health among young people and its role in their lives is one of the most important issues in today's society, and the social environment plays a significant role in it. It is shown here that the health of young people, which is related to their well-being, not only determines the quality of individual life, but also determines the level of development of society, the economy, and future generations.*

Keywords: *neighborhood, youth, family ethics, economic thinking, child rearing, obligation, duty, education, responsibility, spiritual and moral values in the family, spiritual environment.*

Kirish (Introduction). Salomatlik inson yashashi va mavjudligi, tirikligi bilan bog‘liq fenomendir. Salomatlik fenomenini falsafiy nuqtayi nazardan anglamoqchi va tahlil qilmoqchi bo‘lgan har bir kishi ko‘plab savollarga duch keladi, ularga javob izlashga intiladi. Shu o‘rinda, yoshlarda salomatlik va uning hayotidagi o‘rni bugungi kun jamiyatida eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlashidek, “Binobarin, yurtdoshlarimizni hayotdan rozi qilish uchun birinchi o‘rinda ularning sihat-salomatligini ishonchli himoya qilishga e'tibor qaratish talab qilinishi ham ayni haqiqatdir. Shuning uchun ham biz O‘zbekistonda aholi salomatligini mustahkamlash, sog‘liqni saqlash sohasini tezkor va samarali, xalqchil tizimga aylantirish ustida tun-u kun bosh qotirmoqdamiz” [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Yurtdoshlarimizni sog‘lom turmush tarziga amal qilishni yanada jadallashtirish hamda odamlarning tafakkur tizimini yana ham ijobiy jihatlar bilan o‘zgartirishga katta e'tibor qaratish davr talabidir. Yoshlik davri inson hayotining asosiy zamonidir, chunki bu davrda jismoniy, ruhiy va ijtimoiy salomatlik asosiy o‘rinda turadi. Yoshlar hayotida salomatlik ahamiyatini tushunish, ularga jismoniy faollik, sog‘lom ovqatlanish, ruhiy muvozanat va ijtimoiy munosabatlarni o‘rganishda yordam berishi mumkin. Bu ijtimoiy-falsafiy mohiyatga ega konsepsiyani to‘g‘ri anglash turli davrlarda va turli etnotibbiy tajribalarda turlicha kechganiga qaramay, inson, jamiyat va salomatlik uyg‘unligi tizimida idrok etilgan. Bu borada A.Razzoqovning fikriga ko‘ra, Ibn Sino nomi bilan bog‘liq etnotibbiy tajribalar va ularning inson organizmi rivojini filogenetik va sotsial ta'minlashdagi o‘rni zamonaviy tibbiy-falsafiy qarashlarning asosi bo‘lishi mumkin [4;71-b.].

Mashhur pedagog A.S.Makarenko esa “Jinsiy tarbiya, avvalo, shaxsning ijtimoiy madaniyatini tarbiyalashdir”, degan edi [6;15-b.]. Shu sababli yoshlarda salomatlik va uning hayotdagi o‘rnini ijtimoiy-falsafiy tahlil qilish, o‘rganilayotganligi tabiiy va mos keluvchi yondashuv bo‘lib, kelajakda yurtimizning barqaror rivojlanishiga xizmat qila oladigan ijtimoiy yo‘nalishlarni shakllantirishda yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Yoshlarda salomatlik va ma'naviy muhitning ijtimoiy ahamiyati mavzusidagi ushbu maqolada analogik tahlil, analiz va sintez kabi metodlardan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yoshlarda salomatlik nafaqat individual hayot sifatini belgilabgina qolmay, balki jamiyat, iqtisodiyot va kelajak avlodlar uchun ham muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston Respublikasi hamda dunyo bo‘yicha yoshlarning salomatligini yaxshilashga qaratilgan ko‘plab dasturlar ishlab chiqilishi, bu masalaning dolzarbligini yanada oshiradi. Salomatlik bu nafaqat kasallikning yo‘qligi, balki insonlarni jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonligini ta'kidlovchi kompleks tushunchadir.

Xotin-qizlar salomatligining ilmiy-tibbiy asoslarini ham ushbu yondashuvga tayanib o‘rganish mumkin. Ammo muammo kengroq, ya'ni, ilmiy-tibbiy asoslar gender falsafasi, jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi, valeologiya, antropologik valeologiya, zamonaviy fiziologiya hamda biologiya fanlari natijala-

riga ham tayanishni taqozo etadi. Bunday keng yondashuv faqat ijtimoiy-falsafa doirasida amalga oshirilishi mumkin. Shu o‘rinda, salomatlikni ta’minlash va mustahkamlash yoshlarning o‘zligini anglashga, shaxs sifatida rivojlanishga va ijtimoiy tizimda o‘z o‘rnini topishga yordam beradi. Ijtimoiy-falsafiy aspektdan qaraganda, salomatlik va uning yoshlardagi o‘rni nafaqat individual masala sifatida, balki ijtimoiy tizimlar, iqtisodiy jarayonlar va madaniy qadriyatlar bilan bog‘liq holatdir. Yoshlar bo‘lajak jamiyatni shakllantirib, salomatlikni anglashlari va muammolarni hal qilishlari bilan ijtimoiy barqarorlikka hissa qo‘shadilar. Yoshlar salomatligiga e’tibor berish, jamiyatda ijtimoiy maslahatlar uchun ochiq bo‘lish yoshlarda sog‘lom, baxtli va barqaror hayotni shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, yoshlarda salomatlik va uning o‘rni, o‘zaro aloqalar, ta’lim, iqtisodiy imkoniyatlar va madaniy normalar kabi ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Yoshlarda salomatlik ijtimoiy hamda falsafiy jihatlaridan tahlil qilish orqali salomatlikni saqlash va yaxshilash uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqish mumkin. Shuningdek, vazifalar orasida jamiyatdagi salomatlik muammolarini aniqlash hamda ularni hal qilish yo‘llarini topish mumkin. Yoshlar sifatida ijtimoiy faollik, sog‘lom turmush tarzi va muammolarni hal etishga tayyorgarlik bular barchasi, albatta, o‘z navbatida, salomatlikka ta’sir qiluvchi muhim omillardir. Insonlarni salomatligini mustahkamlash masalalari bilan shug‘ullanuvchi tibbiyotshunoslar, jismoniy diagnostika va fiziologik qayta tiklash bi-lan shug‘ullanuvchi mutaxassislarning jismoniy madaniyatni hayot tarziga aylantirish masalalarini kun tar-tibiga qo‘yishlari bejiz emas [2;32-b.].

Yoshlar salomatligini saqlashda sifatli tibbiy xizmatdan foydalanishni ta’minlash, genetik maslahatlar berish va aholining sog‘lom turmush tarziga o‘rgatish, genetik jihatdan aniqlangan kasalliklarning oldini olish muhim ahamiyatga ega. Bunday chora-tadbirlar O‘zbekiston aholisi salomatligini saqlash va yaxshilashga yordam beradi. Shu o‘rinda, XXI asrda nazariya sifatida shakllangan valeologiya sog‘lom turmush tarzining ijtimoiy-falsafiy, tibbiy, sotsiologik, pedagogik va psixologik, dietalogik, jismoniy tarbiya bilan bog‘liq jihatlarini o‘rganib, inson salomatligini mustahkamlashga oid fan ekanini asosladi. Bugun u o‘quv yurtlarida sog‘lom avlodni tarbiyalashga qaratilgan predmetlar qatorida o‘qitiladi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar ichida hech bir predmet valeologiyadek tez e’tirof etilgan va tarbiya tizimidan tez joy olgan emas. XX asrga kelib, ekotizimdagi inqirozlar, urbanizatsiya va mexanizatsiya tufayli keng tarqalgan gipodinamiya, turli yurak-qon tomirlari, o‘pka va asab kasalliklarining ko‘payishi valeologiyaning ahamiyatini oshirdi, bugun ijtimoiy tarbiyadagi hech bir metod uning tavsiyalariga asoslanmay o‘tmaydi [3;47-b.]. Sog‘lom turmush tarzida yoshlar va xotin-qizlardagi ushbu jihatni e’tiborga olmasligi mumkin emas, chunki bu shunchaki jinslar o‘rtasidagi farqlardagi keng ijtimoiy muammodir. “Jinsiy tarbiya, xususan, yoshlarni bo‘lg‘usi oilaviy hayotga tayyorlash masalasi juda murakkab masaladir. Bu masala keng ko‘lamdagi hodisalarni o‘z ichiga oladi, unda his-tuyg‘ular, ongga, jamiyat belgilagan odob-axloq normalariga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Jinsiy tarbiya masalasi tarbiyaning ajralmas qismidir. Yoshlarni jinsiy tarbiyalashda, ularga oilaviy hayotga to‘g‘ri yo‘llanma berishda, avvalo, ota-onalar, muallimlar, keng jamoatchilik katta jonbozlik ko‘rsatishlari zarur.

Xotin-qizlarning jismoniy va reproduktiv salomatligini ta’minlash masalalari oiladagi etnomuhitga borib taqaladi. Masalan, “oiladagi o‘g‘il bolalarga ijobiy munosabat ularning kelajakda oilani iqtisodiy jihatidan qo‘llab-quvvatlovchi tayanch bo‘lishidan umidvorlik, qiz bolalarga nisbatan an’anaviy ravishda salbiy munosabat, ularga oila uchun ortiqcha yuk sifatida qarash, xarajatlarga sababchi bo‘lishidan cho‘chish kabi holatlar oilada o‘g‘il bolalar sonining ko‘payib ketishiga sabab bo‘lishi mumkinligi hayotiy tajribalardan ma’lum” [5;41-b.]. Shu o‘rinda, jismoniy sog‘lomlashtirishning asosida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish yotadi. “Sog‘lom turmush tarzi bu inson va uning salomatligi, xavfsizligani taminlashga xizmat qiluvchi ko‘nikmalarga ega bo‘lish asosida hayotiy faoliyatni yo‘lga qo‘yish hamda insonning jismoniy salomatligini yuqori darajada bo‘lishiga erishishni taminlovchi ijtimoiy hodisadir” [6;11-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, yoshlarda salomatlik va uning hayotidagi o‘rni ijtimoiy-falsafiy tahlilni o‘z ichiga olishi, nafaqat individual yondashuv, balki jamiyatga bo‘lgan ta’siri nuqtayi nazaridan ham e’tiborga olinishi kerak. Yoshlarda salomatlikni qo‘llash va mustahkamlash jarayonida ijtimoiy muhit, madaniy qadriyatlar va iqtisodiy imkoniyatlar muhim o‘rin tutadi. Buni amalga oshirish uchun, jamiyat farovonligi uchun xizmat qiladigan dasturlarni yaratish zarur; bu barcha yoshlar kelajagi yurtdoshlarimizning salomatligini ta’minlashga va barqaror rivojlanishga hissa qo‘shadi. Yoshlar salomatligini yaxshilash, sog‘lom hayot tarzini rag‘batlantirish va ijtimoiy faollikni oshirish masalalari kelajakda bizni kutib turgan muammolarni hal qilishda muhim omil bo‘ladi. Shu bilan birga, kelajak avlodlar uchun qo‘lga kiritilgan bilim va tadqiqotlar yoshlar salomatligini o‘rganishga, ularning hayotdagi o‘rnini tahlil qilishga va ijtimoiy tizimda o‘zaro munosabatlarning kuchayishiga hissa qo‘shadi. Bu jarayonlar, kelajakka umid va yanada farovon hayotga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2024, 177-bet.

(2). Arziqulov R. Reproduktiv salomatlik asoslari. Toshkent, O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2010, 138–139-betlar.

(3). Rahimqulov K. Milliy harakatli o‘yinlar. Toshkent, “Tafakkur bo‘stoni”, 2012.

(4). Razzoqov A. Tibbiyot falsafasi. Toshkent, TDMI, 2005.

(5). Sodiqov Q. Valeologiya asoslari (o‘quv qo‘llanma). Toshkent, TDPU, 2008, 53-bet.

(6). Акбашев Т.Ф., Солдатова В.А. Всеобщая валеограмотность. Ростов-на-Дону, РДУ, 1994.

Ismoilov Sobirjon To‘rabekovich (GulDU “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari nomzodi.

SHARQONA MUSHTARAKLIK

Annotatsiya. *Koreys va o‘zbek xalqlarining o‘zaro do‘stlik aloqalariga zamin bo‘lib xizmat qilgan ikki xalqning o‘zaro o‘xshash jihatlarining ayrim qirralari faktik va analitik jihatdan yoritib berilgan. Koreys va o‘zbek xalqlarining mushtaraklik qirralari qiyoslangan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek, koreys, “shabnamlar mamlakati”, “serquyosh o‘lka”, sharqonalik, mushtaraklik.*

Исмаилов Собиржон Турабекович (доцент кафедры «Общественных наук» ГулГУ, кандидат философских наук)

ВОСТОЧНОЕ СОДРУЖЕСТВО

Аннотация. *Эта статья о взаимной дружбе между корейским и узбекским народами. Некоторые аспекты взаимоотношений двух народов, послужившие основной, объяснены с аналитической точки зрения. Сопоставляются аспекты общности корейских и узбекских народов.*

Ключевые слова: *корейский, узбекский. «страна роси», «земля солнца», восточность, общность.*

Ismailov Sobirjon Turabekovich (Associate professor os the departament of “Social sciences” GulSU, candidate of philosophical sciences)

EASTERN COMMONWEALTH

Annotation. *This article is about mutual friendship between Korean and Uzbek peoples. Some aspects of the relationship between the two peoples, which served as the main are the explained from an analytical point of view. Aspects of the commonality of the Korean and Uzbek peoples compared.*

Key words: *Korean, Uzbek, “country of dew”, “land of the sun”, orientalism, community.*

Kirish. Qadimgi va yangi Sharq insoniyat tarixida juda ko‘p kashfiyot-u yangiliklarning vatani bo‘lgan. G‘arb esa hozirgacha Sharqdan o‘rganib keladi. Italyan hikmatlaridan birida ta’kidlanganidek, “Quyosh Sharqdan chiqadi”. Sharq sivilizatsiyasi tarixida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan xalqlar qatorida koreys va o‘zbek xalqlari ham turadi. Agar Koreya – “Ertalabki shabnamlar mamlakati” deyilsa, O‘zbekiston – “Serquyosh o‘lka, janatmakon yurt” deb ataladi. Janubiy Koreya to‘rt “Osiyo yo‘lbarslari” bo‘lgan Tayvan, Gonkong va Singapur mamlakatlar orasida yuqori o‘rinda bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida alohida mavqega ega. Bu ikki xalq o‘rtasida juda qadimdan o‘zaro aloqalar o‘rnatilgan. XX asr so‘ngida bu rishtaning yangi bosqichi boshlandi [4;3-b.].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu mavzuda tadqiqotchilar: Ahmedova M., Xan V., Bekmurodov I., Jabborov I., Irgebayev A., Osipov V., Hasan Ato Abushiy va boshqalar mavzuga oid tadqiqot olib borishgan. Ayniqsa, Hasan Ato Abushiyning “Turkiy qavmlar tarixi” kitobi va M.Ahmedova, V.Xanlarning “Falsafa” darsliklarida mavzu yuzasidan atroflich ma’lumotlar berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada analiz va sintez, induksiya va deduksiya, tizimlilik, qiyosiy tahlil, tarixiylik, mantiqiylik usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Koreys va o‘zbek xalqlari o‘zaro aloqalarning rivojlanish omillaridan biri bu xalqlari o‘rtasidagi etnik mushtaraklikdir. Ushbu maqolamizda mazkur mushtaraklikning ayrim jihatlariga to‘xtalamiz.

Birinchidan, koreys va o‘zbek xalqlarining kelib chiqish makoni Markaziy Osiyo hududlaridir. Koreyaning qadimgi tarixlarida Qadimgi Quryo davlatining ilk kelib chiqish manzili Turon yurti ekanligi to‘g‘risida talqinlar bor. “Koreyslar ruhiy jismoniy belgilarni o‘zlarida ifodalagan bir qator mo‘g‘iliy qabilalarning avlodlari bo‘lib, Koreya yarim oroliga Markaziy Osiyodan ko‘chib kelib qolgan hisoblanishadi” [6;10-b.]. Koreyslarni, dastlab, ota-bobolari Markaziy Osiyo mintaqasida istiqomat qilib, taqdir taqozosi bilan Koreya yarim oroliga borib qolishgan [2].

Turk tarixchisi Hasan Ato Abushiy 1909-yilda yozgan o‘zining “Turkiy qavmlar tarixi” asarida “Qo‘riyo xalqlarini” qavmi Turoniyaga kiritadi hamda “qavmi Turoniya Turk urug‘i qavmlari otolmishdir”, deb yozadi [8;20–21-b.].

Ikkinchidan, koreys va o‘zbek xalqlarining bir-biriga o‘xshash jihatlaridan biri har ikki xalqning mehnatsevarligidir. Dunyodagi 80 milliondan ortiq koreyslar va 40 milliondan ortiq o‘zbeklar nafaqat o‘z yurtlarida, balki dunyoning qaysi bir burchagida yashayotgan bo‘lmasinlar, o‘z mehnatsevarlik fazilatlarini namoyon qilmoqdalar. Buni dunyodagi boshqa xalqlar ham e’tirof etishgan.

“Koreyslarning asosiy kasbi dehqonchilik. Ular, asosan, bug‘doy, sholi, arpa, gaolyan, loviya va yog‘ ekinlari, kartoshka va batat ekadilar” [3;191-b.], deb yozadi taniqli o‘zbekistonlik etnograf olim I.Jabborov.

Uchinchidan, koreys va o‘zbek xalqlarida oila va oilaviy qadriyatlarga alohida ahamiyat beriladi. Jumladan, ota-onaga, aka-ukaga oilada bo‘ladigan munosabatlar doimo samimiy bo‘lib, katta ehtirom ko‘rsatiladi. Ona obrazi har ikki xalqda Vatan timsoli bilan tenglashtiriladi. Onalarga ayricha hurmat va izzat ko‘rsatiladi. Koreyslarda oilaviy bayramlarga alohida e’tibor qaratishadi [6;166-b.]. Ularda pekil-bola tug‘ilganligini 100 kunligini nishonlash–o‘zbeklarda chilla chiqdi, tol–bolani bir yoshga to‘lishini nishonlash–o‘zbeklarda aqiqa, xvangap–60 yillik yubiley-sharq tavqimi bo‘yicha besh muchalni qayd etish-o‘zbeklarda payg‘ambar yoshini nishonlash kabi.

To‘rtinchidan, koreys va o‘zbek xalqlari oqsil moddalarga boy bo‘lgan guruchli taomlarni ko‘p iste’mol qilishadi. O‘zbeklar xonadonida kamida haftasiga ikki marta palov-osh damlansa, koreyslar deyarli har kuni pap eyishadi, shuningdek, guruchli non iste’mol qilishadi.

“Koreyslarni bosh taomi alohida yoki boshqa aralashmalar bilan birga tayyorlangan guruch hisoblanadi” [6:160].

“Koreyslarda ham asrlar davomida asosiy taomi tuzsiz qaynatilgan guruch (pap) bo‘lgan. Guruchni maxsus idishlarda past olovda pishirib, damlaganlar. Mayda guruch (oqushoq), arpa, bug‘doy, tariq va makkadan atala pishiradilar” [3;194-b.].

Beshinchidan, koreys va o‘zbek xalqlari o‘rtasida turmushdagi o‘xshash urf-odatlardan biri turmush tarzi bilan bog‘liq bo‘lgan, ondol va sandaldir. Ondol xonani polning tagiga qurilgan maxsus isitish moslamasi bo‘lib, u xonani pol tagidan isitish bilan birga, kishilarning belidan pastki a’zolarini issiq tutadi. Bu kishi tanasidagi issiqlik me’yorini izchil bir mezonda saqlab turishga yordam beradi. Sandal esa to‘rtburchak, yog‘ochdan yasalgan bo‘lib, ichiga temir idishda xillagan cho‘g‘ qo‘yiladi va ustiga qalin paxtali ko‘rpa yopiladi. Buni o‘zbeklar sandalpo‘sh, deydilar. Sandaldagi issiqlik kishini, avvalo, tez soviydigan oyoq qismiga ta’sir qo‘rsatib, keyin boshqa a’zolarga ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, sandal xonadonda havoning tozaligiga ham sabab bo‘ladi. Har ikki isitish vositasi ikki xalqning buyuk kashfiyotlaridirki, buni dunyo xalqlari tan olishgan. To‘g‘ri, sivilizatsiyalashgan jamiyatlarda ondol va sandallarning ahamiyati bundan yuz yil oldingidek ahamiyatli emasdir, lekin hozirda ham qishloqlarda yashayotgan koreys va o‘zbeklar undan milliy qadriyat sifatida foydalanib keladilar. Ayrim hollarda boshqa qishloqlarda yashayotgan aholi ham ulardan foydalanadi.

Oltinchidan, koreys va o‘zbeklar sharqona tafakkur xazinasining manbayi bo‘lgan hikmatlarga, maqollarga juda boy xalqlardir. Bu xalqlar hikmatlarida o‘zaro uyg‘unlik bordek, nazarimizda. Buni quyidagi maqollar ko‘rsatib turibdi. Koreyscha [5;27-b.] va o‘zbekcha [7;112-b.] aytganda:

1. “Chuqur daryo shovqinsiz oqadi” – “Chuqur daryo sokin oqadi”.
2. “Bo‘sh arava ko‘p g‘ichirlaydi” – “Puch yang‘oq qattiq shaqirlaydi”.
3. “Yovvoyi o‘rik ko‘rinishdan chiroylidir” – “Yovvoyi bodom ko‘p meva qiladi”.
4. “Bir qush cho‘qimcha qon”– “Xamir uchidan patir”.
5. “Ulkan tog‘lar ham mayda qumlardan paydo bo‘ladi” –“Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur, Qatra-qatra yig‘ilib, daryo bo‘lur”.
6. “Yaxshi ishlasang, yaxshi eysan”–“Yaxshi mehnat – kamolot garovi”.
7. “Bahorda qanday eksang, kuzda xuddi shunday yig‘ib olasan” – “Bahorada ekkan–kuzda o‘radi”.
8. “Yoqilmagan pechka tutamaydi” –“Ishlamagan tishlamaydi”.
9. “Savol qanday bo‘lsa, javob ham unga yarasha bo‘ladi”– “Eshagiga yarasha tushovi”.
10. “Igna qayerda bo‘lsa, u yerda ip ham bo‘ladi” – “Igna qayoqqa yursa, ip ham shu yoqqa yurar”.
11. “Kimki olov bilan o‘ynashni yaxshi ko‘rsa, u shundan ajal topadi” –“O‘ynashmagin arbob bilan, arbob urar harbob bilan”.
12. “Agar suv yuzada toza bo‘lsa, unda tagida ham toza bo‘ladi” –“To‘qqizida qanday–to‘qsonida shunday”.
13. “Bir ko‘rpada yotib, turlicha tushlar ko‘radi” – “Har yurakning o‘z orzusi bor”.

14. “Hamma gapirgan bazmda eydigan narsa bo‘lmaydi” – “Maqtalgan qiz to‘yda hunar ko‘rsatar”.

15. “Qayerda baland tog‘ bo‘lsa, u yerda chuqur dara ham bo‘ladi”–“Buyuklarda, orzular ham buyuk bo‘ladi”.

Ettinchidan, koreys va o‘zbek xalqlari boy sharqona falsafa va falsafiy fikrlash an’analariga egadirlar.

“Dunyo qadimgi koreyslar nigohida ikki ibtido bo‘lgan: ijobiy, yorug‘, faol ibtido “yan” va salbiy, qorong‘i, faoliyatsiz ibtido “in”ning quyuqlashishi va yoyilishi sifatida tasavvur qilinar edi. Ikkala ibtidoning (“yan”–yorug‘, qorong‘i “in”ning) sifatlaridan bahramand bo‘lgan birinchi ibtidoiy javhar (efir) “ki”ning birga qo‘shilishi va boshqacha qiyofaga kirishi natijasida osmon va yer hamda beshta koinotiy hodisa bo‘lgan metall, daraxt, suv, olov, tuproq paydo bo‘ldi. Ushbu birinchi unsurlarning birikmasi barcha xilma-xil mavjud narsalarning paydo bo‘lishiga olib keldi.

Eramizdan oldingi I asrga kelib, Quriya yarim orolida uch mustaqil davlat tashkil topdi: Koguryo (eramizdan oldingi 37-yil – eramizning 668-yili), Pekche (eramizdan oldingi 18-yil – eramizning 660-yili) va Silla (eramizdan oldingi 57-yil – eramizning 935-yili). Uch podsholik davrida, afsonaviy tasavvurlar bilan bir qatorda, yorug‘lik va qorong‘ilik ibtidolari (“yan” va “in”) haqidagi ta’limot yanada rivojlantirildi” [1;3–70-b.], deb qayd etadi falsafa darsligida, koreys millatiga mansub bo‘lgan o‘zbekistonlik faylasuf olim V.Xan.

Bu tushuncha va tasavvurlar otashparastlikdagi yaxshilik bilan yomonlik, rostgo‘ylik bilan yolg‘onchilik, zulmat bilan nur o‘rtasidagi doimiy kurash haqidagi g‘oyalarga aynan mos keladi. Har ikki ta’limot 2–3 ming yillik tarixga ega. Har ikki xalqda har bir narsa to‘g‘risida avval o‘ylab, mulohaza yuritib, keyin so‘z va ish boshlash odati mavjud. Koreys va o‘zbek xalqlari dunyodagi eng mulohazali va tafakkuri keng bo‘lgan xalqlardandir.

Sakkizinchidan, “Lingvistik va etnologik tadqiqotlar natijasida koreys tili ham turkiy tillar kabi Uraloltoy [6;13-b.] tillar oilasiga kirishi aniqlangan. Shuning uchun ham o‘zbek va koreys tillarida gaplarning stilistik tuzilish jihatidan bir-biriga yaqin bo‘lganligi uchun koreys tilini o‘rganish unchalik qiyinchilik tug‘dirmaydi. Yurtimizda nafaqat koreys tili, balki ularning madaniyatiga bo‘lgan qiziqish ham tobora ortib bormoqda” [2;5-b.].

To‘qqizinchidan, kores va o‘zbek xalqlari bayramlarida ham o‘zaro yaqinlik mavjud. Dehqonchilik, yil boshi Navro‘z va Tebor, hosildorlik, Mehrjon va Chxusok bayramlari o‘rtasida yaqinlik bor. Hatto, har ikki xalqlarda mustaqillik bayramlari avgust oyida e’lon qilingan. Koreyslarda 15-avgust 1948-yil mustaqillik kuni deb e’lon qilingan bo‘lsa, o‘zbeklarda 31-avgust 1991-yil 1-sentabr mustaqillik kuni deb e’lon qilingan.

O‘ninchidan, har ikki mamlakat bayroqlarida ham o‘xshash jihatlar bo‘lib, ularda moviy va oq ranglar asosiy ranglar hisoblanadi. Har ikki davlat bayroqlaridagi moviy rang tiriklik, osmon va obihayot ramzi bo‘lsa, oq rang – muqaddas tinchlik ramzi bo‘lib hisoblanadi. Bundan tashqari, bayroqlardagi oq rang – poklik, beg‘uborlik va soflikni ham o‘zida ifoda etadi.

Xulosa. Xulosa o‘rnida aytganda, yuqorida qayd etilgan jihat va xususiyatlar bugungi kun koreys va o‘zbek xalqlari do‘stligi, qardoshlik aloqalarining yangi bosqichga ko‘tarilishiga qaysidir ma’noda turtki bo‘lgan, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

O‘tgan 2024-yilda Janubiy Koreya va O‘zbekiston Respublikasi o‘rtasida rasmiy diplomatik aloqalar o‘rnatilganligiga 32 yil to‘ldi. Bizningcha, bu koreys va o‘zbek xalqlarining do‘stligi yuqoridagi omillar sababli qadimiy va zamonaviy ildizlarga egaki, bu ikki xalqning yangi ming yillikdagi har tomonlama mustahkam aloqalarining va o‘zaro do‘stlik munosabatlarining izchil va bardavom bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ahmedova M., Xan V. Falsafa. Darslik, Toshkent, 2005.

(2). Bekmurodov I. Koreya xalqining qadimiy madaniyati, ma’naviyati va axloqiy tarbiyasi. “Postda” gazetasi, 12.02.2012.

(3). Jabborov I. Jahon etnologiyasi asoslari. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2008.

(4). Иргебаев А.Т., Осипов В.И. Южная Корея. Москва, “Знание”, 1990.

(5). Корея сегодня. Ежемесячный журнал. 1990, № 5.

(6). Корея. Факты в цифрах. Сеул. Корейская служба информации для зарубежных стран, 1990.

(7). Odob-oltindan qimmat (O‘zbek xalq maqollari). Toshkent, “O‘zbekiston”, 1990.

(8). Hasan Ato Abushiy. Turkiy qavmlar tarixi. Toshkent, “Cho‘lpon”, 1993.

Kodirova Muattar Ganijonovna (Buxoro davlat Pedagogika institute “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); Email: muatka1992@gmail.com; https://orcid.org/0009-0005-8596-2595)

SHARQ FAYLASUFLARI TA’LIMOTIDA ILM MASALASI

Annotatsiya**:** *Ushbu maqolada Sharq falsafiy muhitida o‘z o‘rniga ega Abdulqodir Giloniy (1079–1165) ta’limoti va uning falsafaga oid ilmiy nazaryalari hamda Suqrot falyafiy qarashlaridagi umumiy tomonlari tahlil qilingan. Suqrot–hech narsa yozmagan. Uning ta’limoti Platon “dialog”lari orqali bizgacha yetib kelgan. Abdulqodir Giloniyning esa “Kamolotga yetkazuvchi o‘n xislat”, “Maktuboti Giloniy”, “Tuhfat ul-qodiriya”,“Devoni G‘avsul A’zam” (Toshbosma),“Sirrul asror”,“Rabboniylikni anglash” kabi asarlari tarjima qilinib nashr yuzini ko‘rmoqda.*

Kalit so‘z: *tasavvuf, qodiriya, so‘fiylik, apemya, spktizim, axloqiy me’yorlar, ma’naviy meros, yuksak kamolot, ijtimoiy mavjudot, qadriyatlar, faktual bilim.*

Кодирова Муаттар Ганиджоновна (преподаватель кафедры “Общественные науки” Бухарского государственного педагогического института, доктор философии (PhD)

ВОПРОС НАУКИ В УЧЕНИИ ВОСТОЧНЫХ ФИЛОСОФОВ

Аннотация. *В статье анализируются учение Абдулкадира Гилани (1079-1165), занимающего видное место в философской среде Востока, и его научные теории по философии, а также общие аспекты философских взглядов Сократа. Сократ ничего не написал. Его учение дошло до нас через «диалоги» Платона. Были переведены и опубликованы такие произведения Абдулкадира Гилани, как «Десять качеств, ведущих к совершенству», «Мактубати Гилани», «Тухфат ул-Кадирия», «Дивани Гавсул А’зам» (Лампа), «Сиррул Асрор» и «Понимание Раббанилик».*

Ключевые слова : *Суфизм, кадирийа, суфизм, апемья, скептицизм, моральные нормы, духовное наследие, высокое совершенство, социальное существование, ценности, фактические знания.*

Kodirova Muattar Ganidjonovna (Lecturer of the Department of Social Sciences of the Bukhara State Pedagogical Institute, associate professor)

THE ISSUE OF SCIENCE IN THE TEACHING OF EASTERN PHILOSOPHERS

Annontation. *This article analyzes the teachings of Abdulqadir Gilani (1079–1165), who has a place in the philosophical environment of the East, and his scientific theories on philosophy, as well as the common aspects of Socrates’ philosophical views. Socrates did not write anything. His teachings have come down to us through Plato‘s “dialogues”. Abdulqadir Gilani's works such as “Ten Qualities Leading to Perfection”, “Maktubati Gilani”, “Tuhfatul Qadiriya”, “Divani Ghavsul A’zam” (tashbosma), “Sirrul Asror”, “Understanding Rabbaniylik” are being translated and published.*

Key word: *Sufism, qadiriyah, Sufism, apemya, sceptizim, moral standards, spiritual heritage, high perfection, social existence, values, factual knowledge.*

Kirish (Видение/Introduction). Ilmdan boshqa najot yo‘q va bo‘lmagay, degan hadis tobora kun tartibimizga aylanib borayotgan hozirgi zamonda yoshlarimizning har tomonlama yetuk, ilmiy salohiyatli bo‘lib yetishlarida mutafakkirlarimiz ma’naviy merosini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Zero, tarixni o‘rganmasdan turib kelajak rejalarini tuzish mushkul ish. Shu ma’noda falsafa tarixida o‘z ilmiy nazariyalarini yaratgan va insoniyat uchun ko‘pgina ezgu ishlarning tamal toshini qo‘ygan allomalarimiz ma’naviy merosi serqirradir. Xususan, tasavvufning qodiriya ta’limoti asoschisi Abdulqodir Giloniy (1079–1165) ta’limoti va undan oldinroq falsafaning fundamentini yaratgan olim Suqrotning asarlarida ilm masalasiga alohida e’tibor qaratilganligining guvohi bo‘lamiz

Abdulqodir Giloniy ta’limoti bilan Suqrotning (mil. avv. 470–399) falsafiy qarashlarida umumiy tomonlarni kuzatish mumkin.

Suqrotdan oldin Falesdan to Demokritgacha (mil. avv. 460–370) 600–450-yillar naturfalsafa yo‘nalishi hukmron bo‘lib, falsafa, asosan, “tashqi” tomon, ya’ni tabiatni o‘rganish predmeti qilib o‘rgangan.

Suqrot hayotining asosiy davri natur falsafa davrida o‘tgan bo‘lsa, falsafiy tadqiqot predmeti ichki tomon, bilish, axloqiy me’yorlar bo‘lgan, 450–400-yillarda hukmronlik qilgan antropotsentrizm tarafdori bo‘lgan

Abdulqodir Giloniy qanday o‘zidan keyingi Sharqdagi so‘fiylik ta’limotiga chuqur ta’sir etgan bo‘lsa, Suqrot ham g‘arb dunyosi ruhiyatiga eng ko‘p ta’sir ko‘rsatgan kishilar sirasiga kiradi. Sofistlar zamondoshi bo‘lgan Suqrot dastlabki afinalik faylasuf edi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Suqrot hech narsa yozmagan. Uning ta'limoti Platon "dialog"lari orqali bizgacha yetib kelgan. Abdulqodir Giloniyning esa "Kamolotga yetkazuvchi o'n xislat", "Maktuboti Giloniy", "Tuhfatul qodiriya", "Devoni G'avsul A'zam" (Toshbosma), "Sirrul asror", "Rabboniylikni anglash" kabi asarlari tarjima qilinib, nashr yuzini ko'rmoqda [1].

Suqrot ta'limotining markazida ham, Abdulqodir Giloniy ta'limotida ham axloqiy muammolar yetakchi o'rinda turadi. Suqrot sofistlarning skeptitsizmini rad etib, umumiy ne'mat–oliy ezgulik va adolat hisoblangan qadriyatlar va me'yorlar mavjudligini ta'kidlaydi.

Abdulqodir Giloniy har bir amali, ibodatining mohiyatini bilishga qanday undagan bo'lsa, Suqrot nazarida, bilim kishini ezgu niyatli qilib, yaxshi ishlarga yetaklaydi. Bilimli kishi ongli tarzda gunoh qilmaydi, ayb, gunoh ishlar yomonlik, bilimsizlikdan kelib chiqadi [2].

Abdulqodir Giloniy ta'limotining mag'zi Xudoni anglash, tanish – insonni anglash va tanish orqali kechadi. "O'zini tanisa, Robbini taniydi", degan hadisning ma'nosi–ana shu. Aziziddin Nasafiy, Abu Homid G'azzoliy, Jaloliddn Rumiy bu hadisni mudom zikr etganlar. Uning barcha vasiyat va o'gitlari insonning o'z-o'zini bilishi, o'z-o'zini boshqara olishiga qaratilgan. U insondagi barcha hissiy, aqliy, nafsoniy, ruhoniy quvvatlarni boshqara olishga o'rgatadi.

Insonning, aslida, nima ekanligini bilishning o'zi haqiqiy bilim ekanligi sababli, axloqan (adolat bilan) ish tutish degani, odamning insonning, aslida, nima ekanligi haqidagi qoidaga muvofiq ish yuritishini anglatadi.

Abdulqodir Giloniy komil, mukammal inson haqida fikr yuritgan bo'lsa [4], Suqrot grekcha apemya, ya'ni, saxovatlilikka ezgulik sifatida qaragan [5]. Inson, agar unga ato etilgan barcha qobiliyatlarga muvofiq keladigan darajada gavdalansa, ya'ni, inson sha'niga muvofiq bo'lgan chinakam namunani o'z timsolida namoyon qilgan bo'lsa, unda saxovatli inson bo'ladi. "Saxovatli" bo'lish hayotda o'z o'rnini topish, degan ma'noda "bilim"ning ekvivalenti sifatida qo'llangan. Suqrot bilimni – bu bizning o'zimiz va o'zimizning mavjudligimizni ko'radigan vaziyatlar haqidagi bilim sifatida ifoda etadi. Bunday bilim, asosan, tushunchalarni tahlil etish orqali, adolatlilik, mardlik, saxovatlilik va yaxshi hayot tushunchalarini aniqlash orqali vujudga keladi.

Saxovat bizning taomilga binoan yashashimizni anglatadi. Bilim inson bilan "yakdil bo'lib ketishi" kerak, ya'ni, u inson shunchaki men amal qilaman deb gapiradigan fikr emas, balki u haqiqatda rioya etadigan bilim bo'lishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Abdulqodir Giloniy ham ma'rifatli bo'lishga chaqirgan: "Ey johil ilm o'rgan, ilmsiz ibodatda ham, ilmsiz ishonchda ham xayr yo'qdir. Ilm ol va unga amal qil. Shunda dunyo va oxiratda najot topasan. Agar senda ilm olishda va unga amal qilishda sabr bo'lmasa, qanday qilib najot topasan?" degan [6]. U niyat va sidq masalalariga e'tibor bergan. Riyoli amalni qoralagan. Shuningdek, Abdulqodir Giloniy hayotining o'zi ham barcha uchun namunadir. Mana, masalan, olim va valiy Shayx Abdulqodir hazratlari birmuncha muddat ustozlarining madrasasida ta'lim beradi, turli mavzularda va'z qiladi. So'ngra bu ishlardan o'zini tortib, o'z-o'zini ma'naviy va ruhoniy tarbiya qilishga kirishadi hamda 25 yil Iroqning sahro-yu xarobalarida insonlardan alohida yashaydi, xilvatda mujohada qiladi. Bu davr ichida ulug' shayx yuksak kamolotga erishish, borliqni mohiyatini his etish, qalbni turli dunyo fitnalaridan va shayton hiylalaridan poklash uchun riyozat chekdi [7].

Suqrot bilimni tushunchalarni aniqlash yordamida o'zini-o'zi bilish sifatidagi bilim deb o'rgangan. Bu insonni tabiiy va ijtimoiy mavjudot sifatida o'zini bilishni anglatadi. U bilim uch qismni:

1) faktual bilimni (mavjudlik haqidagi);

2) normativ bilimni (narsalarni, aslida, qanday bo'lishi kerakligi haqidagi);

3) inson chinakamiga amal qiladigan bilimni o'z ichiga oladi. O'z-o'zini bilish bilimning bu uch jihatini muayyan tarzda birlashtiradi.

Abdulqodir Giloniy butun so'fiylar kabi ma'rifatli bo'lish va Haqqa yetish uchun "ilm-al-yaqin", "ayn-al-yaqin" va "haq-al-yaqin" bosqichlarini o'tib o'z-o'zining aslini bilish mumkinligini asoslab bergan.

Suqrot nafaqat aql-idrok, shu bilan birga, intuitiv his etish yo'li bilan qo'shiladigan ilohiy zakovat yordamida etikani pirovard asoslashga intiladi. U vijdon kategoriyasiga e'tibor beradi. Abdulqodir Giloniy ham ilohiy axloq bilan bezanish Ilohiy Go'zallik darajasida yuksalish uchun qalb ko'zi ochilgan, niyat sof bo'lish zarurligini ta'kidlagan [8].

Suqrotning fikricha, yaxshilik umumiy tushuncha hisoblanadi. Binobarin, yaxshilik, baxt-saodat, ne'mat va shu kabi umumiy tushunchalarning konseptual tahlili to'g'ri, saxovatli hayot uchun muhim hisoblanadi.

Abdulqodir Giloniy ta’limotida ham yaxshilik eng asosiy tushunchadir. “Ey qavm! Modomiki, hayot eshigi ochiq ekan, fursatni g‘animat bilib, undan foydalaning, yaqinda bu eshiklar berkiladi. Modomiki, yaxshi amallar qilishga qodir ekansiz, ularni g‘animat biling” [9].

Darhaqiqat, har bir damning qadrini yuksak bilib, imkon qadar, xayrli ishlar qilish, odamlarning mushkulini oson qilish, og‘irini yengillatish har mo‘min uchun farzdir.

Suqrot baxt-saodatni insoniy barqarorlik va asllik bilan bog‘lagan. Saxovatni o‘zida mujassam etgan va shu tariqa asl inson bo‘lgan kishi “baxtiyordir”. Baxt-saodat, asllik va saxovat o‘zaro bir-biri bilan bog‘liqdir. Abdulqodir Giloniy ham inson aslini bilib, Alloh roziligi yo‘lida harakat qilganda boqiy yashaydi deydi [10].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Demak, Suqrot va Abdulqodir Giloniy turli makon va zamonda yashagan bo‘lsalar-da, ma’nan va ruhan bir-birlariga yaqin buyuk tarixiy shaxslar bo‘lganlar.

Yuqorida qodiriya ta’limotining noislomiy ildizlari xususida fikr yuritdik. Ushbu ta’limotning islomiy ildizlari esa o‘z-o‘zidan islom dinining muqaddas manbalaridan bo‘lmish Qur’oni karim va Hadislarga borib taqaladi. Chunki Abdulqodir Giloniyning qaysi bir asariga murojaat qilmasak, unda va’zlar, axloqiy pand-nasihatlar, albatta, oyatlar va hadislar mazmunini tahlil etish bilan izohlangan. Bundan tashqari, Giloniy o‘zi ustozlaridan olgan saboqlari uning dunyoqarashining mutasavvif sifatida kamol topishiga turtki bo‘lgan. “Deyarli barcha manbalarda, Abdulqodir hazratlarining 18 yoshida Bag‘dodga o‘qishga borgani ta’kidlanadi. U yerda zamonasining mashhur olimlaridan dars oldi. Jumladan,

–fiqh ilmini – Abu Xattob Mahfuz, Abulvafo Ali bin Uqayl, Abu Husayn bin qozi Abu Ya’lodan;

–hadis ilmini–Hasan Boqulloni, Abu Said Muhammad bin Karim, Abu G‘anim Muhammad bin Muhammad, Abu Bakr Ahmad bin Muzaffar, Abu Ja’far, Abu Qosim bin Ali, Abu Tolib bin Abdulqodir, Abu Bakr Hibbatulloh ibni Muborak, Abu’lizz Muhammad bin Muxtor, Abu Nasr Muhammad, Abu G‘olib Ahmad, Abu Abdulloh Yahyodan;

–tasavvuf ilmini esa Shayx Abu Said Mahzumiy va Hammod Dabbosdan oldi. Demak, Abdulqodir Giloniyning faqih olim, muhaddis va mutasavvif bo‘lib yetishishida yuqorida nomi qayd etilgan olimlarning ta’siri beqiyos bo‘lgan. Chunki olimning qaysi asarlariga murojaat etmaylik, unda ifoda etilgan g‘oyalar Qur’on oyatlari va hadislar bilan dalillangan.

Bu asarlar “Rabboniylikni anglash”, “Al kunya li tolibi tariqil Haqq”, “Sirrul asror” kabilardir. Masalan, “Rabboniylikni anglash” asaridan shunday misol keltirish mumkin: “Ey botil, ey yalqov, ey qabuli oz! Agar men aytgan narsani qabul etib, amal qilsang, o‘zing uchun amal qilasan. Agar amal qilmasang, nafsingga o‘ch va mahrum bo‘lib qolasan.

Alloh taolo aytadi: “Har kimning qilgan yaxshi amali o‘zi uchundir”(Baqara, 286) [11].

Keyinchalik, Abdulqodir Giloniyning vafotlaridan keyin xalq orasida u kishiga turli xil nisbatlar sharaflar berilgan. “Said Abdulqodir Hazratlarining shuhrati shu qadar yoyilib ketdiki, bu oradan necha asrlar o‘tsa ham, davom etib kelmoqda. Ul zotni “Sulton ul-avliyo”, “Mushohidalloh”, “Amrilloh”, Fazlulloh”, “Omonulloh”, “Nurulloh”, “Qutbulloh”, “Sayfulloh” “Farmonulloh”, “Burhonulloh” “Oyatulloh”, “G‘avsulloh”, “G‘avsi Samadoni”, Al-G‘avs-ul A’zam”[12] degan sifatlar bilan ulug‘laganlar.

Ushbu ta’riflar va unvonlar bu olimning naqadar ilmiga amal qiluvchi va ma’naviy yetuklik timsoli ekanligidan darak beradi.

Shayx ul-akbar Muhyiddin Muhammad ibn al-Arabiy (1165–1240) o‘zining mashhur “Al-Futuhot al-Makkiya” asarida Abdulqodir hazratlarining “insoni komil” va zamonining qutbi”, “tariqatning shohi va insonlarning taqdirida salohiyatdor” hamda “malomatiya arkonidandir”, deya zikr etadi. Haqli ravishda aytish mumkinki, Abdulqodir xalq hayotida shunday ulug‘ olim sifatida iz qoldirgan ekan, uning olimlar xususidagi fikri diqqatga sazovordir: “Inchinun ular nabiylarning vorisi, xalifasi va rasullarning xalqqa hurmatli qilgan kishilaridir. Ayni damda, payg‘ambarlar uchun eng yaxshi irfon tuyg‘usini ular biladilar.

Haq taolo ilm sohiblarini maqtar ekan, shunday buyuradi: “So‘ngra bu kitobga bandalarimizdan o‘zimiz tanlagan zotlarni (ya’ni, sizning ummatingizni) voris qildik. Bas, ularning orasida (Qur’onni o‘qisada unga amal qilmaydigan) o‘z joniga jabr qilguvchi ham bor, ularning orasida o‘rtacha amal qilguvchi ham bor va ularning orasida Allohning izn-u irodasi bilan mudom yaxshiliklarga shoshilguvchi ham bordir. Ana o‘sha (ya’ni, Qur’onga voris bo‘lish Allohning) katta marhamatidir”. Bu e’tirof shuni anglatadiki, olimlar haqiqiy ma’noda ilmiga amal qilib ham diniy ham dunyoviylik nuqtayi nazaridan barchaga o‘rnak bo‘lsagina, komil inson maqomiga erishadi. Bunday insonlar tarixda nomlarini abadiylashtirgan olimlardir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Demak, qodiriya ta’limotining takomillashuvida Yevropa falsafasi namoyandalari, faylasuf mutafakkirlarining ta’siri bo‘lgan, degan xulosaga ke-

lish mumkin. Qadimgi yunon faylasuflari Pifagor va Suqrot qarashlarining Abdulqodir Giloniy ta’limotida ham ta’siri bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Шайх Саййид Абдулқодир Гилоний. Сиррул асрор. Мактубот. Тошкент, “Мовароуннаҳр”, 2005, 24-бет.

(2). Назаров Қ. Ғарб фалсафаси. “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, Тошкент, 67-бет.

(3). Комилов Н. Тасаввуф. Тошкент, “Мовароуннаҳр”, “Ўзбекистон” нашриёти, 2009, 25-бет.

(4). Юнусова Г. Абдулқодир Гилоний таълимотида инсон моҳияти. Бухоро, “Камолот”, 2023, 165-бет.

(5). Гуннар Снирбек, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. Тошкент, “Шарқ”, 2002, 74-бет.

(6). Абдулқодир Жийлоний. Раббонийлиткни англаш. 1-китоб. Таржима Муҳаммаджон Нуриддин ва бошқалар, Тошкент, “Sharq”, 2005, 78-бет.

(7). Шайх Саййид Абдулқодир Гилоний. Сиррул асрор. Мактубот. Тошкент, “Мовароуннаҳр”, 2005, 12-бет.

(8). Шайх Саййид Абдулқодир Гилоний. Сиррул асрор. Мактубот. Тошкент, “Мовароуннаҳр”, 2005, 91-бет.

(9). Абдулқодир Жийлоний. Раббонийлиткни англаш. 1-китоб. Таржима Муҳаммаджон Нуриддин ва бошқалар, Тошкент, “Sharq”, 2005, .227-бет.

(10). Абдулқодир Жийлоний. Раббонийликни англаш. 1-китоб. Таржима Муҳаммаджон Нуриддин ва бошқалар, Тошкент, “Sharq”, 2005, 208-бет.

(11). Иноятов А., Зикриллаев. Ғ. Қуръони karим оятлари мазмун-маъносининг ўзбекча изоҳли таржимаси. Тошкент, “Hilol”, 2022, 2-бет.

(12). Шайх Саййид Абдулқодир Гилоний. Сиррул асрор. Мактубот. Тошкент, “Мовароуннаҳр”, 2005, 13-бет.

Kabulniyazova Gulchexra Tashpulatovna (O‘zMU “Ijtimoiy fanlar” fakulteti “Falsafa” kafedrasi professori, f.f.d. (DSc)

UYG‘ONISH DAVRI FALSAFASINING ANTROPOTSENTRIK VA GUMANISTIK YO‘NALISHLARINING ASOSIY VAKILLARI

Annotatsiya. *Maqolada G‘arbiy Yevropa falsafasi tarixida Uyg‘onish davri deb nom olgan muhim davrning antropotsentristik va gumanistik qarashlarining ayrim jihatlari ochib berilgan. Koluchcho Solutati, Lorenso Valla, Dante Aligeri, Franchesko Petrarka kabi mashhur faylasuflar va adiblar ushbu g‘oyalarni o‘z ijodi markaziga qo‘yishgan va keng ommaga badiiy-falsafiy tilda yetkazib berishga xarakat qilishgan. Maqolada ushbu muammolarni yoritishga harakat qilindi.*

Kalit so‘zlar: *Uyg‘onish davri, gumanizm, antropotsentrizm, panteizm, ontologiya, gnoseologiya, sxolastika, Foma Akvinskiy, inson g‘ururi, ruhiy erkinlik.*

Кабулниязова Гулчехра Ташпулатовна (профессор кафедры «Философия» факультета «Социальных наук» Национального университета Узбекистана, доктор философских наук (DSc)

ОСНОВНЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОГО И ГУМАНИСТИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЙ ФИЛОСОФИИ ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Аннотация. *В статье раскрываются некоторые аспекты антропоцентрических и гуманистических воззрений важного периода в истории западноевропейской философии, известного как эпоха Возрождения. Такие известные философы и писатели, как Колуччо Солютати, Лоренцо Валла, Данте Алигьери и Франческо Петрарка, ставили эти идеи в центр своих работ и стремились донести их до широкой публики на художественном и философском языке. В статье предпринята попытка пролить свет на эти вопросы.*

Ключевые слова: *Возрождение, гуманизм, антропоцентризм, пантеизм, онтология, эпистемология, схоластика, Фома Аквинский, человеческая гордость, духовная свобода.*

Kabulniyazova Gulchekhra Tashpulatovna (Professor of the Department of “Philosophy” of the Faculty of “Social Sciences” of the National University of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (DSc)

THE MAIN REPRESENTATIVES OF THE ANTHROPOCENTRIC AND HUMANISTIC TRENDS OF RENAISSANCE PHILOSOPHY

Annotation. *The article reveals some aspects of the anthropocentric and humanistic views of an important period in the history of Western European philosophy, called the Renaissance. Famous philosophers and writers such as Coluccio Solutati, Lorenzo Valla, Dante Alighieri, Francesco Petrarch*

put these ideas at the center of their work and tried to convey them to the general public in an artistic and philosophical language. The article attempts to shed light on these problems.

Keywords: *Renaissance, humanism, anthropocentrism, pantheism, ontology, epistemology, scholasticism, Thomas Aquinas, human pride, spiritual freedom.*

Kirish. XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrgacha Yevropa mamlakatlarida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy-ma'naviy o'zgarishlar. XIV asrning ikkinchi yarmida Italiyada paydo bo'lgan yangi oqim Gumanizm deb atalar edi. Gumanizm falsafasining asoschilari sxolastik falsafaga qarshi kurashgan olimlar shoirlar, san'atkorlar, ilmiy arboblar bo'lishgan. Ular, gumanistik falsafani, yangi dunyokarashni asoslashadi, sxolastikada ishlatiladigan lotin tilining o'rniga, italyan tilini kiritadilar va o'z fikrlarini badiiy obrazlar orqali ifoda etadilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Florensiya Respublikasining mashhur fuqarolaridan biri Koluchcho Solutati o'zining Petrarkaning shogirdi deb hisoblagan. U Florensiyada gumanistlar maktabiga asos soldi. Petrarkani sxolast faylasuflardan naqadar katta farq qilishini u o'z asarlarida tushuntirib beradi.

Bu farq umuman olganda gumanizm falsafasining sxolastikadan farqi edi. Gumanizm falsafasi vakillari o'z ijodini Aristotel va Platon asarlarini qaytadan tarjima qilishdan boshladilar. Urta asr sxolastikasi tomonidan kilingan tarjimalar nihoyatda qo'pol. Lug'aviy ma'noda kambag'al va bir taraflama tarjimalar edi. Bu tarjimalarning asosiy maqsadi Aristotelni sxolastikaning tarafdori qilib ko'rsatish edi. Gumanizm vakillarining tarjimalari esa Aristotel, Platon, Suqrot, Seneka, Sitseron kabi faylasuflarning asarlarini asl ma'nosini ochib berishga intilish edi.

Tadqiqot metodologiyasi. Gumanistlar antik davr merosini sxolastikaga nisbatan chuqurroq va har taraflama o'rganib chiqishdi. Ular Aristotel va Platon asarlari bilan chegaralanib qolmasdan Anaksagor, Demokrit, Epikur, Sitseron, Plotin kabi mashhur yunon va Rim faylasuflarining asarlarini chuqur o'rganib, tarjima qilishdi [1;29-b.]. Gumanistlar antik davr falsafasida hilma-xil oqimlarni chuqur tahlil qilishga kirishdi. Bu tahlil avtoritetlarga tayanishga asoslanmas edi. Aksincha, har bir antik falsafiy maktabda o'ziga xos bo'lgan fikrlar tizimini o'rganishga va mualliflar nima demoqchi bo'lganliklarini tushunishga xarakat qilishdi. Gumanistlar fikricha, har bir falsafiy maktab falsafa osmonida betakror bir yulduzdir va unga xos bo'lgan go'zallik va tarovat boshqa yulduzlarnikidan farq qiladi. Bu yulduzlar qanchalar ko'p bo'lsa, falsafiy fikr shunchalar boy va betakrordir. Har bir davrning o'ziga xosligi undagi falsafiy oqimlarning xilma-xilligida ham aks ettiiriladi. Ularning barchasi cheksiz xaqiqatning ayrim qirralaridir.

Tahlil va natijalar. Gumanistlar o'z asarlarini, ko'pincha, dialog sifatida yozishar edi. Dialogda qatnashuvchi ikki qaxramon savollar orqali bir-birini fikrini tushunishga harakat qiladi va bu dialog orqali ular o'z dunyoqarashini shakllantiradilar.

Gumanistlar davriga eng mos tushadigan falsafalardan biri epikur falsafasi edi. Bu falsafa yer olamini zavq va shavq bilan ifoda etadi va insonning qalbida quvonch his-tuyg'ularini uyg'otar edi. Epikur bu dunyoni zavk bilan qabul qilishni o'rgatar va yer muhabbatini olqishlar edi. Epikur, hatto xudolar ham atomlardan iborat deb, Demokritning falsafiy sistemasini kengaytirdi. Unga atomlarning erkin harakat qilish g'oyasini kiritdi. Epikurga hurfikrlilik nihoyatda xos bo'lgan. Bu esa gumanizm falsafasi vakillariga ham ma'qul kelar edi.

XV asrining eng yirik gumanistlaridan biri Lorenso Valla (1407–1457) edi. U yirik filolog, solishtirma tekshirish usulining asoschilaridan biri bo'lgan. Lorenso o'zining bu usulini Tit Liviy risolalariga, hatto, Injilga ham tatbiq qilgan. U sxolastik mantiqni inkor qilib, unga qaramaqarshi Sitseron ritorizmini qo'yadi. Uningcha, bu ritorizm insonga yangicha fikrlash va bahs yuritish uchun yordam beradi. Lorenso tomonidan "Konstantin sovg'asi" deb atalgan hujjatning haqiqiy emasligining isbot qilinishi katta shov-shuvga sabab bo'ladi. Ma'lumki, bu hujjat papa dunyoviy hokimiyatining huquqiy asosi, deb hisoblanardi. Lorenso Valla filologik, huquqiy, tarixiy dalillar asosida bu hujjatning haqiqiyligini inkor etadi. Axloq-odob masalalarida Lorenso Valla epikurchilikka moyil bo'lib, stoitsizmni inkor qiladi. U insonning tabiiy mohiyatini tan oladi. Uningcha, insondagi o'z-o'zini saqlash hissining muhim hayotiy tomoni-oliyjanoblikdir. Shuning uchun har qanday lazzat ham axloqsizlik emas. Lorenso Vallaning axloqiy ta'limoti individualistik (alohida inson manfaatidan kelib chiquvchi) xarakterdadir [2;26-b.]. Yana shu narsa muhimki, epikurchilikning qayta tiklanishi va yangilanishi davrning falsafiy tafakkuriga unutilgan antik davr atomizmining kirib kelishi uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Dantega lotin averroizmi ta'sir qilgan. U Siger Brabantskiy ta'limoti bilan tanish bo'lgan, ma'lum darajada Psevdo Dionisiy, Areopagit talqinidagi o'rta asr neoplatonizmining ta'siri ham bo'lgan. Averroesning faol aql va uning imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, uni amaliy faoliyatda ko'llashdir.

U o‘zining “Monarxiya” asarida cherkovga qarshi qaratilgan siyosiy nuqtayi nazarini ishlab chiqadi. Uningcha, cherkov faqat “mangulik”ka xos, ya’ni “narini dunyo” masalalari bilan shug‘ullanishi kerak, dunyoviy masalalar esa odamlarning tashvishidir. Odamlarning bu sohadagi faoliyati baxtga, farovonlikka, mustahkam tinchlikka asoslangan ijtimoiy tuzumni qurishdir. Dante o‘z gumanizmini ikki haqiqat haqidagi nazariya bilan uzviy bog‘lagan mutafakkirlardan biri edi. Dante ta’limotida sodda va sxolastik dalillar ko‘p uchraydi, lekin undagi eng muhim g‘oya–har bir insonga xos narsa, siyosat inson tafakkuriga bo‘ysunishi kerak.

Dantening “Ilohiy komediya”sida do‘zax va arosat olamlarida ham inson jonlari xuddi yerga o‘xshab xilma-xil kechinmalarni boshidan o‘tkazadi [2;49-b.]. Jonlar u dunyoda ham tinib tinchimaydilar. Yerdagi qilgan barcha ishlari u dunyoda ularni ta’qib etadi. Dantening bu fikri inson hayotining mohiyati ziddiyatli ekanini bildiradi. Bir tomondan, inson o‘lmas abadiy jonga ega bo‘lsa, ikkinchi tomondan, uning moddiy hayoti va tanasi o‘tkinchidir. Bu foniy dunyoda inson o‘zini ijtimoiy harakatlar va siyosiy hayotdan o‘zini chetlashtirmasligi kerak. Shundan kelib chiqqan holatda, Dante o‘zining siyosiy-ijtimoiy fikrlarini shakllantiradi. Uning fikricha, jamiyatni eng oqilona tuzumi cheklangan ziyoli monarxiya. Davlatning siyosiy tuzumi diniy ta’sirdan istisno bo‘lmog‘i kerak. Monarx esa papaning hukmronligiga bo‘ysunmasligi kerak. Dante katolik cherkovining ko‘pgina odatlarini tanqid qildi. Ayniqsa, katolik cherkovini moddiy boylikka qiziqishini va xilma-xil boyliklarga ega ekanligini noto‘g‘ri, deb hisobladi.

F.Petrarka italyan gumanizmining eng buyuk vakillaridan biri. U o‘zining “Sonetlar” kitobida madonna Lauraga bag‘ishlangan ashulalar bilan bir qatorda o‘z davrining siyosiy va ijtimoiy hayotiga tegishli bo‘lgan ko‘pgina she’rlarni yozdi.

Petrarkaning barcha ishqiy sonetlari 1327-yil 6-aprelda birinchi marta uchrashgan yagona sevgilisi Lauraga bag‘ishlangan. Laura turmush qurgan ayol bo‘lib, buyuk shoirning doimiy xayoliga, ulug‘ va erishib bo‘lmas orzusiga aylandi. Lauraning o‘zi uning his-tuyg‘ularini bilarmi yoki yo‘qmi noma’lum. Butun hayotida iz qoldirgan uchrashuv 6-aprel kuni Pasxa marosimida bo‘lib o‘tganini bilamiz, u shoirning o‘zi bu kun haqida nafaqat she’riy satrlarni, balki batafsil xotiralarini ham qoldirgan: “o‘zining fazilatlari bilan tanilgan va uzoq vaqt davomida qo‘shiqlarda ulug‘langan Laura, “menga birinchi marta” yoshligimning tongida, 1327-yilda, Avinondagi avliyo Kler cherkovida, 6-aprel kuni ertalab ko‘z oldimda “paydo bo‘ldi” [3;33-b.].

Laura yigirma yoshda, Petrarka esa yigirma uch yoshda edi. Ularning uchrashuvi baxtli sevgi hikoyasining boshlanishi bo‘lishi mumkin emas edi: Laura allaqachon turmushga chiqqan, Petrarka esa turmush qurmaslik va’dasi ostida edi. Oshiq shoir go‘zal xonimga faqat ma’yus nigoh tashlab, sonetlari, kansonalari, balladalari, madrigallari bilan uni maqtashi mumkin edi.

Petrarka antiq davrdagi madaniy merosni italyan jamiyati uchun qaytadan ochdi va uni oddiy italyan xalqining tiliga tarjima qilib keng omma o‘rtasida tarqatdi [4;22-b.].

U yunon va rim madaniyatini nihoyatda chuqur va har taraflama bilgan nodir mutaxassislardan biri edi. Antiq madaniyatga xos bo‘lgan dunyoviy hayotdan lazzatlanish g‘oyasini Petrarka o‘z davrining ommasiga ham singdirishga harakat kildi.

Petrarkaning ijodi boshlangan XIV asrning o‘rtalarida o‘rta asr sxolastikasining mashhur vakili avliyo Foma Akvinskiy ta’limoti ko‘pgina Yevropa universitetlarida asosiy darslik sifatida o‘tilar edi. Usha davrning sxolastik universitetlari Akvinskiy ta’limotini dastur sifatida qabul qilishgan edi. Petrarka o‘z zamonasining sxolastik fanini tanqid ostiga oladi. Agar o‘tmishda donishmandlarning soni hisobli bo‘lsa, deydi Petrarka, hozirgi davrda ularning soni mollarning to‘dasi kabi ko‘payib ketgan [5;51-b.]. Kallasida xech qanday bilim bo‘lmagan yosh yigitchalar kafedraga chiqishgandan keyin o‘zining tushunib bo‘lmaydigan ilmiy ishlarini o‘qib berishadi. Xudoni olamiy jon sifatida ko‘rish va uni tabiatda tajalli etishini, olamiy jon bilan inson joni o‘rtasidagi aloqani va bularning barchasining asosida yotgan muhabbat his-tuyg‘usi, ayniqsa, ruhiy muhabbat tuyg‘usini anglashmaydi. Gumanizm masalalarining barchasi o‘rta asrning ratsional falsafasi doirasidan chetga chiqib ketadi va yangi gumanizm davriga xos bo‘lgan irratsional dunyoqarashni yuzaga keltiradi [6;28-b.].

Petrarka davrida antiq madaniy merosni o‘rganishda tekstlarni tahlil qilish keng tarqalgan edi. Bu tahlil qilishda tekstning muallifi avtoritet darajasiga ko‘tarilar edi va uning fikri tanqid qilinmas edi. Petrarka tekstlarni tahlil qilish orqali ulardan farq qiluvchi yangi, falsafiy konsepsiyani yaratish vazifasini o‘z oldiga qo‘ydi. Bunday tahlil ijodiy falsafiy tahlil hisoblanadi va u yangi g‘oyalarni yaratishga olib keladi. O‘rta asr falsafasining markazida teotsentrizm dunyoqarashi yotar edi. Petrarka serqiralli ijodini esa inson masalasi egaladi [7;35-b.]. Teotsentrik qarashga binoan, inson gunohkor banda, u o‘zining nafs va hirslariga berilgan. Petrarkaning ijodida insonning go‘zal ichki tabiati kuylanadi, inson o‘z nafslaridan voz kechol-

maydi, lekin ularni nazorat qilish kerak, insonning barcha istaklari me'yorda bo'lishi kerak. Shunday qilib, Petrarka ijodi antropotsentrik xarakterga ega. Petrarkaning mashhur "Mening sirim" asarida Fransisk va Avgustin nomli qahramonlar o'rtasida bahs-munozara ketadi. Bu asardagi Avgustin Patristikaning dong taratgan vakili avliyo Avgustindir. Avgustin Fransiskni shuhratparastlik, moddiylikga berilishda, yer muhabbatini birinchi o'ringa qo'yishda ayblaydi.

Insonning bu xislatlari ruhiyat olami oldida o'tkinchi narsalardir. Avgustin Francheskoni yuksak ruhiy g'oyalarga da'vat etadi. Petrarka bu asarida moddiy va ruhiy hayotni birlashtirishga harakat qildi. Uning Avgustini moddiylikni inkor etmaydi, u darveshlik, tarkidunyochilikka da'vat etmaydi [8;42-b.]. Avgustin fikricha, Fransiskning ichki olami ziddiyatlarga to'la, bu ziddiyatlardan qanday chiqib ketishni Petrarkaning o'zi ham bilmaydi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, Uyg'onish davri falsafasining antropotsentrizmi va gumanizmi g'oyalarini rivojlantirgan mashhur faylasuflarning qarashlariga xos bo'lgan jihatlarni ko'rib chiqdik. Ularning qarashlari zamonaviy falsafada xam o'z ahamiyatini yo'qotmagan. XXI asr falsafasida inson va uning jamiyat, tabiat va koinotdagi o'rni, tabiat bilan munosabatlari, inson xayotining qadri – qiymati, uning g'ururi va ruhiy erkinligi masalasi dolzarbligini yo'qotmadi. XXI asrning boshlarida falsafada inson masalasi yana dolzarb masalalardan biriga aylandi. Ekologik muammolar esa tabiatga bo'lgan munosabatni qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Falsafa faqatgina umumfan metodologiyasi emas, u buyuk dunyoqarash xarakteriga ega ekanligi ko'pgina olimlar tomonidan ta'kidlandi. XXI asrning boshlarida inson masalasiga bo'lgan qiziqishni xuddi uyg'onish davri kabi yuzaga keltirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Гуговский М.А. Итальянское Возрождение. В 2-х томах, Л., ЛГУ, 1947–1961, с. 67.

(2). Блинников Л.В. Великие философы. М., "Логос", 1997, с. 80.

(3). Горфункель А.Х. "Философия эпохи возрождения". М., "Высшая школа", 1980, с. 27.

(4). Соколов В.В. Европейская философия XV–XVII веков. М., "Высшая школа", 1984, с. 28.

(5). Йўлдошев С. ва бошқалар. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси. Т., "Шарқ", 2002, 56 бет.

(6). Ғарб фалсафаси. Т., "Шарқ", 2004, 234-бет.

(7). Скирбекк Г., Гилье Н. Фалсафа тарихи. Т., "Шарқ", 2002, 134-бет.

(8). https://formasloff.ru/2020/07/20/sonety-franchesko-petrarki-o-lyubvi/

Jumayev Aslam Hazratovich (O'zberkiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti tadqiqotchisi; djumayev@bk.ru)

NAQSHBANDIYA TARIQATI TA'LIMOTIDA MEHNAT KONSEPSIYASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada naqshbandiya tariqati ta'limotida mehnat konsepsiyasi yoritilgan. Tariqatlar tasavvufning amaliy ko'rinishi bo'lib, o'ziga xos uslub va qoidalar bilan insonni kamolotga yetkazishga xizmat qilgan. Naqshbandiya tasavvufiy ta'limotidagi eng muhim masala inson va uning kamoloti masalasidir.*

Kalit so'zlar: *mutafakkir, tariqat, naqshbandiya, nafs, mehmnat, axloqiy tarbiya.*

Жумаев Аслам Хазратович (научный соискатель Института повышения квалификации МВД Республики Узбекистан; djumayev@bk.ru)

КОНЦЕПЦИЯ ТРУДА В ИДЕЯХ НАКШБАНДИЯ

Аннотация. *В данной статье освещается философский анализ концепции труда в идеологиях тарикаты накшбандия. Тарикат – практическая форма суфизма, служившая доведению человека до совершенства с помощью собственных методов и правил. Важнейшим вопросом суфийского учения накшбандия является вопрос о человеке и его совершенстве.*

Ключевые слова: *мыслитель, тарикат, накшбандия, желания, трудолюбие, нравственное воспитание.*

Jumayev Aslam Khazratovich (scientific candidate at the Institute for Advanced Studies of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan; djumayev@bk.ru)

THE CONCEPT OF LABOR IN NAQSHBANDIYA IDEAS

Annotation. *This article describes the concept of work in the ideas of naqshbandiya. Tariqats(sects) are a practical form of Sufism, which served to bring a person to perfection with their own methods and rules. The most important issue in Naqshbandi Sufi doctrine is the issue of man and his perfection.*

Key words: *thinker, sect, naqshbandiya, temptation, hard work, moral education.*

Kirish (Abstract). Naqshbandiya tariqati o‘rta asrlarda Markaziy Osiyoda keng tarqalgan. Naqshbandiya tariqati o‘zining mazmun-mohiyati jihatidan yangi tarbiya usullari ishlab chiqqan. Shuningdek, tasavvuf ta’limoti naqshbandiylik tariqatida o‘zining ijtimoiy, ma’naviy-mafkuraviy xususiyati bilan diniy va etnik bag‘rikenglikni ifodalgan. Naqshbandiya tariqati komil insonni tarbiyalashni targ‘ib qilgan va umumbashariyat tan olgan tariqatlardir.

Marakziy Osiyo hududida keng tarqalib, yassaviya tariqatidan ham kuchliroq nufuzga ega bo‘lgan naqshbandiya tariqati XV asrdan boshlab, Hindiston va Istanbulga yoyilgan. Manbalarga ko‘ra, naqshbandiya tariqati XVIII asrda Mavlono Xolid Bag‘dodiyning sa’y-harakatlari natijasida Turkiya davlatida keng tarqalib eng faol harakatga aylangan. Bugungi kunda Istanbulning o‘zida 65 ta naqshbandiya dargohlarining mavjudligi, mazkur tariqatning keng tarqalganligidan dalolatdir.

Sharq xalqlari tarixida tasavvuf ta’limoti Bahouddin Naqshband yaratgan tasavvufiy ta’limot asosidagi mehnatsevarlik, insonparvarlik, ilm-ma’rifatga intilish va butun borliqqa muhabbat g‘oyalarini targ‘ib etish orqali komil insonni tarbiyalashga xizmat qilgan [1;17-b.].

Adabiyotlar tahlili va metod (materials and methods). Tariqatlar borasida xojagon-naqshbandiya tariqatining vujudga kelishi quyidagicha izohlanadi. Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniy 1103-yilda Buxoro viloyati G‘ijduvon shahrida tug‘ilgan. Abdulxoliq G‘ijduvoniy Xoja Yusuf Hamadoniyning to‘rtinchi shogirdi sifatida e’tirof etilgan. Shuningdek, yassaviya tariqatining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy (1141–1167) ham Xoja Yusuf Hamadoniy bilan hamsuhbat va hammaslak bo‘lganligi hamda Abdulxoliq G‘ijduvoniy va Xoja Ahmad Yassaviy aynan tasavvuf yo‘lidagi tarbiyalarini Xoja Yusuf Hamadoniydan olib kamolotga yetganliklari ko‘plab manbalarda e’tirof etilgan. Abdulxoliq G‘ijduvoniy “Maqomoti Xoja Yusuf Hamadoniy” asrida ustozi Xoja Yusuf Hamadoniyni har jihatdan komil va “shayxlar shayxi” deb ta’riflagan [2;44-b.].

Abdulxoliq G‘ijduvoniy naqshbandiya tariqatida xojalar silsilasining asoschisi sanalgan. Xojagon-naqshbandiya tariqatining olti yirik piri murshidi – Abdulxoliq G‘ijduvoniy, Xoja Orif Revgariy, Mahmud Anjir Fag‘naviy, Xoja Ali Romitaniy, Muhammad Boboi Samosiy, Amir Kulol bilan birga naqshbandiya tariqatining asoschisi Bahouddin Naqshband hozirgi kungacha musulmon olamida “Yetti Pir” nomi bilan mashhurdirlar [3;7-b.].

Naqshbandiya ta’limoti Markaziy Osiyo, O‘rta va Yaqin Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-madaniy hayotida juda katta o‘rin egallagan. Bu ta’limot boshqalar mehnati bilan kun kechirishni, tekinxo‘rlikni, ijtimoiy zulmni qatiyan qoralagan. Shuningdek, ushbu ta’limot tarafdorlari tarkidunyochilikka, boy-zodagonlarning zulm va istibdodiga qarshi ma’rifat bilan kurashib, halol mehnat qilib kun kechirishga chaqirganlar. Naqshbandiya tariqati tarafdorlari kishilarni savdo-sotiq, dehqonchilik, hunarmandchilik, musiqa, ilm-ma’rifat, xattotlik, naqqoshlik kabi barcha foydali va xayrli ishlar bilan shug‘ullanishga da’vat etganlar. Shuning uchun ham o‘z davrining yirik namoyandalari bo‘lmish Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy kabi taraqqiyparvar mutafakkirlar naqshbandiya ta’limoti yo‘lini tanlaganlar.

Muhokama (discussion). Naqshbandiya tasavvufiy ta’limotidagi eng muhim masala inson va uning kamoloti masalasidir. Naqshbandiya tariqati ta’limotida insonning mohiyati, uning o‘ziga xos tuzilishga ega ekanligi va insonning ruhiy-ma’naviy kamoloti masalalariga alohida e’tibor beriladi. Bahouddin Naqshband ta’limoti va naqshbandiya tariqati g‘oyalarida ham asosiy e’tibor nafsni jilovlash, qalb tarbiyasi, nafsni boshqarish va me’yorga solish kabi tamoyillarga qaratilgan. Bahouddin Naqshband inson o‘z nafsining tarbiyasini mukammal cho‘qqisiga yetsa komili mukammallik darajasiga yetishini aytgan.

Bahouddin Naqshband inson o‘z nafsiga hokim bo‘lishi, uni tarbiyalashi va barcha kuch-g‘ayratini ezgulik tomon sarflashi lozimligini uqtiradi. Halol luqma masalasiga alohida to‘xtalib, halol mehnat qilishni tavsiya etgan. Naqshbandiya ta’limotiga ko‘ra, tavba yo‘lini tanlagan kishi nafs balosidan qutuladi. Ya’ni, doimiy qalbi zikr bilan band bo‘lib, qo‘li mehnatda bo‘ladi. Behuda uxlash, behuda, gapirish va behuda yeyishdan tiyiladi. Bu esa kishini jismoniy va ruhiy kamolot sari yetaklaydi [4;71-b.].

Naqshbandiya ta’limotida Haqni unutmagan holda halol mehnat qilish, ya’ni, “Dast ba kor-u, dil ba yor” shiori ostida nafs tarbiyasiga erishish tariqat ahlini tekinxo‘rlikdan saqlab, halol mehnat qilish va halol luqma topishga undagan. Naqshbandiyadan farqli o‘laroq, ko‘plab tariqatlarda darveshlarning uzlatga chekinishi, mehnat qilmay, tilanchilik, tekinxo‘rlik bilan kun kechirib, chilla saqlab nafsini tarbiyalash holatlari ham kuzatilgan [5;32-b.].

Bahouddin Naqshband yaratgan ta’limot asosidagi mehnatsevarlik, insonparvarlik, ilm-ma’rifatga intilish va butun borliqqa muhabbat g‘oyalari orqali komil insonni tarbiyalashga xizmat qilgan.

Bahouddin Naqshband doim halol yashashni targ‘ib etgan. Unga ko‘ra, dilni Alloh bilan bog‘lagan holda kasb-hunar va qo‘l mehnatini, aslo, tark etmaslik kerak. Faqirona yashash, xayr-ehson hisobiga emas,

o‘z mehnati hisobiga hayot kechirish lozim. Shuning uchun Bahouddin Naqshbandning hayot yo‘li va u yaratgan ta’limot Muhammad payg‘ambar sunnatlariga o‘xshashdir.

Natijalar (Results). Bahouddin Naqshband umr bo‘yi dehqonchilik bilan kun kechirgan. Shuningdek, butun umrini bilan faqirlikda o‘tkazgan Bahouddin Naqshband. ushbu tariqatning asl aqidasi bo‘lmish “Dast-ba kor-u, dil ba yor”, ya’ni, doimo qo‘ling ishda, ko‘ngling Allohda bo‘lsin”, degan g‘oyani ilgari surgan. Bahouddin Naqshband o‘z mehnati, kuchi bilan kun ko‘rishni yoqtirgan, ishlab topgan mol-mulkini yetim-yesirlarga, beva-bechoralarga in’om etgan. Hukmdorlardan doimo o‘zini yiroq tutishga uringan va ulardan hech qachon ta’magirlik qilmagan.

Naqshbandiya ta’limoti Markaziy Osiyoda Amir Temurning mo‘g‘ullar iste’losiga qarshi kurashi, mustaqil davlat barpo etib, unda madaniy-ma’naviy rivojlanishni ta’minlashga intilishida, temuriylar davri renessansining vujudga kelishida ulkan hissa qo‘shgan. XV asrning ko‘p olim-fozillari, davlat arboblari, san’atkorlari naqshbandiya tariqati ta’limotidan keng foydalanganlar va ushbu tariqatga o‘ta ijobiy munosabatda bo‘lganlar.

Bahouddin Naqshbandning tarkidunyochilik qilmay, bu dunyo ishlaridan ochiq-oshkor qo‘l siltamay turib ham yaratganga mukammal itoat etish mumkinligi haqidagi g‘oyasi musulmon olamida tasavvufning juda keng aholi qatlamlari ichiga kirib borishini ta’minlagan. Bugungi kunda Bahouddin Naqshbandning Buxorodagi qabri ziyoratgoh hisoblanadi. Bahouddin Naqshband va uning ta’limoti hamda naqshbandiy shayxlar to‘g‘risida ko‘plab asarlar yaratilgan va ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Xulosa (Conclusion). Tariqatlar tasavvufning amaliy ko‘rinishi bo‘lib, o‘ziga xos uslub va qoidalar bilan insonni kamolotga yetkazishga xizmat qilgan. Mumtoz tariqatlar XII asrda vujudga kelgan bo‘lsa, XIV asr ikkinchi yarmida vujudga kelgan xojagon-naqshbandiya tariqati butun tariqatlardagi (jumladan, yassaviya tariqatidagi) mushtarak unsurlarni o‘zida aks ettirgan mumtoz tariqatlarning biriga aylangan. Shu bilan birga, naqshbandiya tariqati ham boshqa tariqatlar kabi komil insonni tarbiyalashda o‘ziga xos uslub va qoidalardan foydalangan. Naqshbandiya tariqati mumtoz tariqatlarning oxirgisi va shuning uchun unda butun tasavvuf va tariqatlardagi eng yaxshi tomonlar o‘z aksini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (Reference):

(1). Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Т., “Янги аср авлоди”, 2003, 44-бет.

(2). Г.Н.Наврўзова. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва маънавий мероси. Тошкент, «Фан», 2021, 192-бет.

(3). Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод. (Авроди Баҳоия). Г.Наврўзова таржимаси. Бухоро, «Бухоро», 2000, 40-бет.

(4). С.Рахмонов. Икки тариқатнинг буюк даҳолари (Мавлоно Жалолиддин Румий ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд мисолида). Монография, Самарқанд, СамДЧТИ, 2022. 148-бет.

(5). Г.Н.Наврўзова, Э.Х.Зоиров. Бухорои шарифнинг етти пири. Тошкент, “Muharrir”, 2018, 80-бет.

Maxmudov Feruz Tulkinovich (O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti tadqiqotchisi)

YANGI O‘ZBEKISTONDA MAHALLABAY ISHLASH TIZIMINING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Yangi O‘zbekistonda mahallabay ishlash tiziminining xususiyatlari aks ettirilgan. Yurtimizda “Mahallabay” tizimni amaliyotda samarali ishlashini ta’minlash mexanizmlari ishlab chiqilmoqda. Bugungi kunda mahallalarni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha respublika, viloyat va tuman (shahar) kengashlari joriy etilmoqda.*

Kalit so‘zlar: *mahallabay ishlash, mahalla, mahalla beshligi, mahalla yettiligi, ijtimoiy himoya.*

Махмудов Феруз Тулкинович (соискатель института повышения квалификации МВД Республики Узбекистан)

ХАРАКТЕРИСТИКИ СИСТЕМЫ РАБОЫ С МАХАЛЛИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *В данной статье отражены особенности системы махаллинский работы в Новом Узбекистане. В нашей стране разрабатываются механизмы, обеспечивающие эффективное функционирование системы «Махалля» на практике. Сегодня для развития и поддержки микрорайонов введены республиканские, областные и районные (городские) советы.*

Ключевые слова: *махаллинская работа, махалля, «махаллинская пятерка», «махаллинская семерка», социальная защита.*

Makhmudov Feruz Tulkinovich (Scientific candidate at the Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan)

CHARACTERISTICS OF THE NEIGHBORHOOD WORKING SYSTEM IN NEW UZBEKISTAN

Annotation. *This article reflects the features of the neighborhood work system in New Uzbekistan. In our country, mechanisms are being developed to ensure the effective functioning of the "Mahallabay" system in practice. Today, republican, regional and district (city) councils are being introduced for the development and support of neighborhoods.*

Key words: *neighborhood work, neighborhood, neighborhood five, neighborhood seven, social protection.*

Kirish (Introduction). Yurtimizda olib borilayotgan “mahallabay” ishlash mexanizmining ham muhim asosini ana shu tamoyil ya’ni, barcha soha vkillarining hamjihat bo‘lib, hududlardagi masalalarni yechishga kompleks yondashish bilan ifodalanadi. Yangi O‘zbekiston sharoitida bugungi kunda mahallalarda mahalla raisi, hokim yordamchisi, xotin-qizlar faoli, yoshlar yetakchisi hamda profilaktika inspektoridan iborat “beshlik tizimi” keyinchalik soliq va ijtimoiy xizmat xodimining qo‘shilishi natijasida “mahalla yettiligi” tashkil etilmoqda. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad ehtiyojmand aholini ro‘yxatga kiritish, moddiy yordam, subsidiya va kredit ajratish kabi masalalarni tuman va viloyat idoralariga chiqmasdan, mahallaning o‘zida jamoaviy hal qilishdir. Shuningdek, bugungi kunda bandlik, tadbirkorlik va kasanachilik jamg‘armalari mablag‘lari har bir mahallaga taqsimlab berilmoqda.

Mahallalarda qulay va elektron ish yuritish yo‘lga qo‘yilib, amaldagi uchta platforma – “Onlayn mahalla”, “Xotin-qizlar”, “Yoshlar portali” o‘zaro integratsiya qilinib, yagona tizimda mujassamlashtirilgan. “Mahalla yettiligi” ishini muvofiqlashtirishda mahalla raislarining vakolatlari kengaytirilib, ular hokim yordamchisi, yoshlar yetakchisi, xotin-qizlar faoli, profilaktika inspektori, soliqchi bilan birgalikda ijtimoiy rag‘batlantirish yoki intizomiy jazo qo‘llash bo‘yicha taqdimnoma kiritish vakolatiga ega bo‘lib bormoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, mahallalar – davlatimizning eng katta zaminidir [1]. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan “mahallabay” va “fuqarobay” ish uslublari ayni damda aholi murojaatlari va jamiyatdagi ko‘plab muammolarni bartaraf etishda o‘z samarasini bermoqda.

Adabiyotlar tahlili va metod (Materials and methods). Mamlakatimizda barcha ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar aholining ijtimoiy talablaridan kelib chiqib amalga oshirilmoqda. Buning uchun mahallalarga ko‘plab vakolatlar, tashkiliy va moliyaviy imkoniyatlar berilmoqdaıo “Mahallabay” ishlash – bu barcha soha mutasaddilarining bir musht bo‘lib, mahallalardagi muammolar, aholi turmushidagi muhim masalalarni birgalikda hal etishning yangicha mexanizmidir [2]. Bugungi kunda yurtimiz hududlaridagi muammolarni “mahallabay” aniqlash va bartaraf etish, xususan, hududlarda “Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlari ijrosini ta’minlash maqsadida Mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash vazirligi va uning hududiy bo‘linmalari mas’ul xodimlaridan iborat Ishchi guruhlar tuzilgan hamda mazkur amaliyot natijasida joylardagi odamlarni qiynayotgan ko‘plab ijtimoiy muammolar hal etilmoqda.

Xususan, mahallalarning ichki yo‘llari, ichimlik suvi va elektr ta’minoti, irrigatsiya tarmog‘ini yaxshilash bo‘yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. Mahalla xodimlarining sektor rahbarlari va tegishli vazirlik va tashkilotlar bilan olib borgan uzviy hamkorligi natijasida bugungi kunga qadar ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarga ko‘maklar berilib, xotin-qizlarning bandligi ta’minlanib kasb-hunarga o‘qitish ishlari jadal olib borilmoqda.

Yurtimizdagi mavjud barcha fuqarolar yig‘inlari qoshida tashkil etilgan “Ayollar maslahat kengashlari”da malakali psixologlarni jalb etgan holda ijtimoiy himoyaga va psixologik ko‘makka muhtoj ayollar uchun treninglar tashkil etilgan. “Har bir oila – tadbirkor” dasturi doirasida fuqarolarga imtiyozli kreditlar ajratish, fuqarolarning hunarmandchilik va kasanachilik bilan shug‘ullanishlargiga imkoniyatlar yaratilmoqda.

Mahallalarda istiqomat qiluvchi fuqarolarga tomorqachilikni rivojlantirish maqsadida subsidiya ajratilib, ularning o‘quv kurslarida o‘qitilishi ta’minlanmoqda. O‘quv kurslarida kasb-hunarga o‘qitilgan fuqarolarga o‘z tadbirkorlik faoliyatlarini boshlash uchun subsidiyalar ajratilmoqda.

“Mahallabay” tizimni amaliyotda samarali ishlashini ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi va Jamoat xavfsizligi xodimlari tomonidan joylarda ishchi guruhlari tashkil etilib, yo‘l harakati xavfsizligi ta’minlanmoqda.

Muhokama (Discussion). Davlatimiz rahbari tomonidan yurtimizda barcha ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar aholi talabidan kelib chiqib, joylarda amalga oshirilayotgani, buning uchun mahallalarga ko‘plab vakolatlar, tashkiliy va moliyaviy imkoniyatlar berilayotganligi alohida ta’kidlangan. Zamon shiddat bilan

o‘zgaryapti. Mahallani joylarda muammolarni chinakam hal qiladigan institutga aylantirishimiz zarur. Yana tajriba orttiramiz, yana o‘zgartiramiz. Hayot bizni shunga majbur qilyapti. Hozirgi tahlikalarga yechim topamiz desak, bizning yagona yo‘limiz-mahalla, mahalla, mahalla va yana bir marta mahalla. Mahalla tizimi obro‘yini qancha ko‘tarsak, odamlar ishonadi, odamlar bizdan rozi bo‘ladi, deya ta’kidladi davlat rahbari.

Bugungi kunda “Mahallabay” ishlash tizimda har bir mahallaga tijorat banklarining mas’ul xodimlaridan iborat doimiy vakil biriktirilaib, ular mahalla raislari bilan birga xonadonlardagi ahvolni, ishsizlar soni, ularning qiziqishlari, hududning “o‘sish nuqtalari”, mavjud tadbirkorlik sub’yektlari faoliyatini kengaytirish masalalarini o‘rganmoqdalar. Har bir mahallani rivojlantirish bo‘yicha “Yo‘l xaritalari” ishlab chiqilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-dekabrdagi PF-29-farmoniga asosan, mahallalarda tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag‘allikni qisqartirish masalalari bo‘yicha tuman “hokim yordamchisi” lavozimi ta’sis etildi [3]. Ushbu lavozimlarga Respublika Ishchi guruhi bilan birgalikda tuman korxona va tashkilotlarida ishlayotgan rahbar xodimlar saralab olindi. Lavozimga tayinlangan hokim yordamchilarining faoliyatini samarali tashkil qilish maqsadida o‘qitish, nazariy va amaliy mashg‘ulotlar asosida tajribasini oshirish yuzasidan o‘quv seminarlar tashkil etildi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-dekabrdagi PQ-31-qaroriga asosan, tijorat banki va hokim yordamchilari faoliyati yo‘lga qo‘yilib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 24-dekabrdagi PQ-62-qaroriga asosan, hokim yordamchilari faoliyatini muvofiqlashtirib borish maqsadida Mahallabay ishlash va tadbirkorlikni rivojlantirish boshqarmasi va hududlarda markazlar tashkil etildi [4].

Natijalar (Results). Bugungi kunda hokim yordamchilarining hududlarda tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag‘allikni qisqartirish tizimli ishlarni olib bormoqdalar.

Xonadonlarni toifalarga ajratilib, daromadi kam, biroq daromad topishga harakat qilayotgan xonadonlar, doimiy daromadga ega, qo‘shimcha daromad topish istagidagi xonadonlar, ijtimoiy himoyaga muhtoj, boquvchisini yo‘qotgan, nogironligi bo‘lgan xonadonlar va iqtisodiy ahvoli yaxshi va o‘ziga to‘q xonadonlarga bo‘lib o‘rganilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-54-sonli qaroriga asosan namunali mahallalar va ulardagi namunaviy xonadonlar tashkil etilgan.

Xulosa (conclusion). Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda mahallalarni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha respublika, viloyat va tuman (shahar) kengashlari joriy etilmoqda. Respublika kengashiga bosh vazir, hududiy kengashlarga esa hokimlar rahbarlik qilishi belgilab berilgan. “Mahallabay” tizimi asosida yoshlar va ayollarni ish bilan ta’minlash, kambag‘allikni qisqartirishga alohida e’tibor qaratilib, aniq chora-tadbirlar asosida ishlar amalga oshirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Mahalla tizimini yanada kuchaytirish masalalari muhokama qilindi. 26.09.2023. https://president.uz/uz/lists/view/6695

(2). Mahallabay” ishlash tizimi samaralari. 18.06.2021. https://yuz.uz/news/mahallabay-ishlash-tizimi-sama ralari

(3). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.12.2021-yildagi “Mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi PF-29-farmoni. https://lex.uz/uz/docs/5758437

(4). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.12.2021-yildagi “Mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag‘allikni qisqartirish masalalari bo‘yicha hokim yordamchilari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-31-qarori. https://lex.uz/uz/docs/5758155

(5). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 16.12.2021-yildagi “Tomorqadan foydalanish samaradorligini oshirish, shuningdek, aholining tadbirkorlik tashabbuslarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-54-qarori. https://lex.uz/uz/docs/5777393

TILSHUNOSLIK

Mamatqulov Abdulxapiz Latipovich (Qo‘qon universiteti Andijon filiali, filologiya fanlari nomzodi, professor)

TILSHUNOSLIKNING O‘ZIGA XOS KATEGORIYALARI VA RITORIKANING UMUMIY OMILLARI O‘RTASIDAGI O‘ZARO BOG‘LIQLIK

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tilshunoslik, falsafa va ritorikaning universal kategoriyalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik o‘rganiladi. Ushbu sohalardagi kategoriya tushunchalarining o‘zaro munosabatlari tahlil qilinib, ularning qamrov doiralari belgilab beriladi. Tadqiqot natijasida nutq materialiga yo‘naltirilgan to‘rtta turkum kategoriya (lingvistik, leksik, falsafiy va ritorik kategoriyalar) bir-biri bilan uzviy bog‘liq ekani aniqlanadi. Xususan, deyksis hodisasi umumnutqiy universal kategoriya sifatida har qanday tilda namoyon bo‘lishi, ammo turli tillarda uning ko‘rinishlari madaniy omillarga ko‘ra farqlanishi ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar: *til universallari, falsafa, lingvistika, ritorika, deyksis.*

Маматкулов Абдулхапиз Латипович (кандидат филологических наук, профессор, Андижанский филиал Кокандского университета)

ВЗАИМОСВЯЗЬ СПЕЦИФИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ ЛИНГВИСТИКИ И ОБЩИХ ФАКТОРОВ РИТОРИКИ

Аннотация. *В статье исследуется взаимосвязь универсальных категорий лингвистики, философии и риторики. Проведен анализ взаимных отношений понятий категорий в этих областях и определены их границы. В результате исследования выявлено, что четыре класса категорий, ориентированных на речевую деятельность (лингвистические, лексические, философские и риторические категории), тесно взаимосвязаны между собой. В частности, показано, что феномен дейксиса является универсальной категорий речи, присущей всем языкам, хотя его проявления в разных языках различаются под влиянием культурных факторов.*

Ключевые слова: *языковые универсалии, философия, лингвистика, риторика, дейксис.*

Abdulkhapiz Latipovich Mamatkulov (Candidate of Philological Sciences, Professor, Kokand University (Andijan Branch)

INTERRELATION BETWEEN SPECIFIC LINGUISTIC CATEGORIES AND GENERAL RHETORICAL FACTORS

Annotation. *The article examines the interrelationship of universal categories of linguistics, philosophy, and rhetoric. The mutual relations of the category concepts in these fields are analyzed, and their scope and boundaries are delineated. As a result, the study identifies four classes of categories oriented toward speech (linguistic, lexical, philosophical, and rhetorical categories) that are closely interconnected. In particular, the phenomenon of deixis is shown to be a universal category of speech inherent in all languages, although its manifestations differ across languages due to cultural factors.*

Keywords: *language universals, philosophy, linguistics, rhetoric, deixis.*

Kirish. Til jamiyat a’zolarining muloqot vositasi sifatida ijtimoiy hodisaga aylanadi va nutq jarayonida o‘z ifoda imkoniyatlarini boyitib boradi. Keyingi yillarda til va nutq munosabatlarini, xususan, til birliklarining nutqda qo‘llanilishi va nutq elementlarining til tizimiga ta’sirini o‘rganish masalasi ommalashdi. Til odamlarning olam haqidagi bilim va fikrlarini boshqalarga yetkazuvchi hamda ularni shakllantiruvchi asosiy vositadir. Til va tafakkur o‘zaro dialektik munosabatda ekan, ularni o‘rganuvchi tilshunoslik va mantiq (tafakkur ilmi) o‘rtasida ham shunday dialektik aloqaning mavjudligi tabiiydir [7].

Ushbu munosabatlarni chuqurroq tushunish uchun “til universallari” tushunchasiga e’tibor qaratiladi. Mazkur tadqiqot doirasida “til universallari” atamasi ostida har qanday tilda umumiy holda namoyon bo‘ladigan kategoriyalar nazarda tutiladi. B.A.Uspenskiy fikriga ko‘ra, lingvistik universallar til hodisalarining o‘zaro korrelatsiyasi sifatida izohlanadi, bu tushuncha o‘rta asrlardagi “universalia” (koinotning umumiy qonunlari haqidagi falsafiy kategoriya)lar bilan qiyoslanadi [9]. Tilga doir universallar va o‘rta asr falsafiy universaliyalarining bog‘liqligi bejiz emas, chunki o‘rta asr “universalia”si mohiyatan borliqning kategoriyalarini ifodalagan va falsafiy kategoriya sifatida shakllangan edi. Filolog olimlar B.D.Panfilov [8], I.F.Vardul [2], G.V.Kolshansky [3;4] kabi tadqiqotchilar ham “til universallari”ni xuddi shunday ma’noda talqin qiladilar.

Yuqoridagi nazariy qarashlar tilshunoslik va ritorika kategoriyalarining o‘zaro aloqalarini o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Maqolaning maqsadi ana shu turli sohalarga xos kategoriyalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash, ularning qamrov chegaralarini belgilash va til hamda nutq birligida qanday universal qonuniyatlar namoyon bo‘lishini yoritishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Inson tafakkuri va nutq kategoriyalari masalasi azaldan falsafa va ritorika ilmlarida muhim o‘rin tutib kelgan. Qadimgi yunon faylasufi Aristotel har bir narsaning asosiy sifat va jihatlarini ifodalovchi kategoriyalar ta’limotini ishlab chiqqan [1]. Ritorikada esa Aristotel tomonidan boshlangan topika fani umumiy o‘rinlar (toposlar)ni – savol va tasdiq jumlalari mazmunidagi umumiy qismlarini o‘rganishga qaratilgan. Chunki toposlar, ya’ni nutqning “umumiy o‘rin”lari, nutq mazmunining asosiy ma’nosini tashkil qiladi. Agar ular nutqning modaliteti yoki so‘zlovchi shaxs bilan bog‘liq bo‘lmasa, ushbu topik birliklar nutq mazmunini umumlashtiruvchi mantiqiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Topika doirasida, masalan, sillogizmlarning tuzilishi, mushohada uchun asos bo‘ladigan qoida yoki hukmni qabul qilish usullari, atamalar ma’nolarini farqlash, narsalarda o‘xshashlikni topish kabi masalalar ham ko‘rib chiqiladi. Aslida, Aristotelning mashhur kategoriyalari aniq toposlarning eng umumlashgan ko‘rinishi ekanini payqash qiyin emas. Ritorika fanida esa maqollar mazmunini obrazli tarzda umumlashtiruvchi turli tipdagi toposlarga alohida e’tibor beriladi [1].

Keyinchalik, rus olimi M.V.Lomonosov o‘zining “Notiqlik bo‘yicha qisqacha qo‘llanma” asarida ritorik umumiy o‘rinlarning batafsil ro‘yxatini keltirgan. U umumiy o‘rinlar sifatida quyidagilarni sanab o‘tadi: tur va ko‘rinish (janr va xildagi kategoriyalar), butun va qismlar, moddiy xususiyatlar, hayotiy (mohiyatli) xususiyatlar, nom, harakatlar va holatlar, joy, vaqt, kelib chiqish, sabab, oldingi va keyingi holatlar, belgi, shart-sharoitlar, o‘xshashlik, qarama-qarshilik va farqlilik, hamda tenglik kategoriyalari [5]. Ushbu keltirilgan kategoriyalar mazmun-mohiyatiga ko‘ra, nutqiy ma’nolarning yadro qismini tashkil etadi. Boshqacha aytganda, nutq mazmunini ifodalovchi asosiy ma’no qatlamlari aynan shular sanaladi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, falsafa va ritorikada nutq ma’nolari talqini tilning aniq shakllariga bog‘lanmaydi, ya’ni yuqoridagi asosiy ma’nolar qaysi lingvistik vositalar yordamida shakllantirilishi va ifodalanishi masalasi ochiq qoladi.

Nutq shakllari va ularning ma’nolarini bevosita til tizimi darajasida o‘rganish esa universal grammatika konsepsiyasi doirasida amalga oshirilgan. Universal (umumiy) grammatika til kategoriyalarining umumlashgan tasnifini ishlab chiqib, til birliklarini keng qamrovli toifalarga ajratgan. Jumladan, universal grammatika nazariyasida quyidagi grammatik kategoriyalar ajratib ko‘rsatiladi: modallik (hukmning modal mazmuni), zamon (voqea sodir bo‘lish vaqti), predmet va predmetlilik (egalik va obyektga xoslik), belgi va belgilik (sifat va sifatlik darajasi), harakat sodir bo‘ladigan yoki holat kechadigan sharoitlar, shuningdek, olmoshlilik (shaxs-ishtirok kategoriya) kabilar [3]. Ushbu grammatik kategoriyalar tahlili gapning tuzilishi va shakliga asoslanib, til birligi sifatida gapning abstrakt (umumlashgan) modelini tasvirlashga xizmat qiladi.

Universal grammatika tasniflagan bu grammatik kategoriyalar yuqorida zikr etilgan falsafiy hamda ritorik “nutq kategoriyalari” bilan to‘liq mos kelmasligi kuzatiladi. Biroq ular o‘rtasida ma’lum bog‘lanish va izchillik mavjud. Xususan, falsafa va ritorika ajratgan nutq ma’nolari, ko‘p jihatdan, til tizimidagi grammatik va leksik kategoriyalar orqali ifodalanadi. Bu bog‘liqlikni yanada yaqqolroq tushunish maqsadida til leksik qatlamining semantik tasnifini ko‘rib chiqamiz.

Ma’lumki, Rojening lug‘ati (tezaurus)da (P.M.Roget tasnifida) leksik birliklar asosiy mazmuniy kategoriyalarga ajratilgan bo‘lib, ular inson tafakkurining turli sohalarini aks ettiradi. Ushbu tasnifga ko‘ra, leksik semantikaning muhim kategoriyalari quyidagilardir: hissiyot (affect)lar, iroda, intellekt, materiya, harakat, makon va mavhum munosabatlar. E’tiborlisi shundaki, falsafa va ritorika fanlari nutq kategoriyasi sifatida ajratib ko‘rsatgan mazmuniy toifalar yuqoridagi leksik kategoriyalarning uchtasiga – mavhum munosabatlar, makon va harakat kategoriyalariga to‘g‘ri keladi. Qolgan kategoriyalar esa (hissiyot, iroda, intellekt) bevosita insonning bilish faoliyati va psixologik holatlariga aloqador bo‘lib, nutq mazmunining ichki subyektiv jihatlarini ifodalaydi.

Roget tasnifida har bir yirik leksik kategoriya yanada kichikroq ma’no bo‘linmalariga ajratilgan. Masalan, mavhum munosabatlar sohasi quyidagi kichik kategoriyalarga bo‘linadi: mavjudlik, munosabat, miqdor, tartib, son, vaqt, o‘zgarish, sabab. Makon kategoriyasi doirasida: umumiy makon, oddiy fazoviy munosabatlar, shakl, harakat singari tarkibiy qismlar ajratilgan. Materiya kategoriyasi esa umumiy materiya, noorganik materiya va organik materiya kabi bo‘linmalarga ega. Leksik kategoriyalarning bunday batafsil tarkibi, ko‘rinib turibdiki, yuqorida qayd etilgan falsafiy va ritorik nutq ma’nolari bilan muayyan munosabatga ega. Biroq bu moslik ilgari tadqiqotchilar tomonidan yetarli darajada ochib berilmagan edi. Umuman olganda, til tizimidagi leksik va grammatik kategoriyalar o‘zaro sintaktik bog‘lanishda birlashib, nutq mazmunini hosil qiluvchi nutq kategoriyalarini (falsafiy va ritorik kategoriyalarni) vujudga keltiradi. Demak, lingvistik darajadagi kategoriya va tushunchalar birlashganda, ular yuqori darajadagi ma’no qatlamlarini – tafakkur va notiqlikdagi kategoriyalarni ta’minlaydi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, turli ilmiy manbalarda tilning leksik-semantik kategoriyalari, grammatik kategoriyalari hamda ritorik-falsafiy kategoriyalar haqida qimmatli nazariy ma’lumotlar mavjud. Ularni solishtirib o‘rganish orqali til va nutqning umumiy qonuniyatlari, xususan, universal kategoriyalar konsepsiyasi chuqurroq yoritiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ishda asosan nazariy va qiyosiy-tahliliy tadqiqot usullari qo‘llanildi. Avvalo, tilshunoslik, mantiqiy falsafa va ritorikaga oid ilmiy manbalar, jumladan Aristotel kategoriyalar haqidagi ta’limot, ritorik topika nazariyasi, universal grammatika doktrinasi hamda leksik-semantik tasniflar o‘rganilib, ular o‘zaro taqqoslandi. Adabiyotlar tahlilida deskriptiv (tasviriy) yondashuv bilan birga, konseptual solishtirish usuli qo‘llanilib, turli kategoriyalar tizimlari orasidagi bog‘liqlik va farqlar aniqlandi. Xususan, lingvistik kategoriyalar (grammatik va leksik) hamda falsafiy-returning kategoriyalarni qarama-qarshi qo‘yish va muvofiqlashtirish orqali ularning umumiy va o‘ziga xos jihatlari ochib berildi. Tadqiqot davomida mavjud nazariy qarashlar tahlili asosida yangi xulosalar chiqarish uchun induktiv va deduktiv usullar uyg‘unlikda qo‘llanilib, til fenomenlarini umumiy ilmiy kategoriyalar bilan bog‘lashga intilindi. Natijada, til va nutq kategoriyalarining o‘zaro munosabatlariga doir yaxlit nazariy model ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Til materialiga yo‘naltirilgan tahlillar natijasida to‘rtta turkum kategoriya ajratildi: 1) ritorik kategoriyalar (toposlar); 2) leksik kategoriyalar; 3) grammatik kategoriyalar; 4) falsafiy kategoriyalar. Ular mazmun yaratishda o‘zaro bog‘liq holda ishtirok etadi va shartli ravishda juft qarama-qarshi toifalar ko‘rinishida tasvirlanadi. Masalan, grammatik kategoriyalar ritorik toposlarga qarama-qarshi bo‘lsa, leksik kategoriyalar paradigmatik tizimni, falsafiy kategoriyalar esa sintagmatik tizimni ifodalaydi.

Ayrim kategoriyalar turli tizimlarda sinonimik vazifa bajaradi. Jumladan, grammatik modallik va shaxs olmoshlari paradigmatik xususiyatga ega bo‘lib, “hissiyot”, “iroda”, “intellekt” kabi leksik kategoriyalarni qamrab oladi. Emotsional holatlar, irodaviy aktlar va intellektual jarayonlar grammatik modallikning leksik sinonimlari sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, makon kategoriyasi barcha darajadagi ifoda proyeksiyalarini birlashtiruvchi universal tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi. U deyksis hodisasi orqali voqelikka ishora qilish nuqtasiga birikadi. Deyksis esa nutqdagi predmetga ishora qiluvchi olmoshlik xususiyatlariga ega til birliklarini anglatadi.

Nutqiy faoliyatda inson voqelikdan tashqaridagi dunyo haqidagi fikrlarini til orqali ifodalaydi. Bu jarayon mavjud lingvistik tizimga tayanadi. Til tizimi, ya’ni, paradigmatik munosabatlar majmuasi, kommunikativ nutqdan avval shakllanadi va avvalgi fikr yuritish tajribalarimiz asosida vujudga keladi. Shu bois, tildagi lingvistik birliklar yangicha fikrni to‘liq ifodalashga qodir bo‘lmay, ko‘proq ilgari shakllangan tushunchalarni uzatadi. Til tizimi insonning asl fikrini emas, balki odatga aylangan andozaviy tasavvurni bildiradi.

Deyksis esa sof lingvistik emas, balki umumiy nutqiy faoliyatga taalluqli universal kategoriya bo‘lib, u til va nutq o‘rtasidagi o‘zaro aloqada to‘liq namoyon bo‘ladi. Shaxsiy, makoniy va zamoniy deyksislar anaforaga qarama-qarshi qo‘yiluvchi mantiqiy-falsafiy va ritorik tushunchalarni umumlashtiradi. Deyksis barcha tillarga xos bo‘lsa-da, ularning ifodalanish shakllari madaniyatlararo tafovutlarga ko‘ra farqlanishi mumkin. Ammo uning shakllanishi inson tafakkuriga asoslangan umumiy qonuniyatlarga tayanadi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, tilshunoslikning o‘ziga xos kategoriyalari va ritorikaning umumiy omillari o‘rtasida muayyan tizimli bog‘liqlik mavjud. Turli darajadagi kategoriyalar (grammatik, leksik, falsafiy, ritorik) o‘zaro bog‘lanib, nutq mazmunini shakllantiruvchi yaxlit kategoriya tizimini tashkil etadi. Tadqiqot davomida lingvistik kategoriyalar va nutq kategoriyalari integratsiyasi misolida deyksis hodisasining alohida ahamiyati ko‘rsatildi. Deyksis – bu barcha tillarda uchraydigan, nutqning universalligini ta’minlovchi kategoriya bo‘lib, u til va tafakkurning bog‘lanish nuqtalarini o‘zida mujassamlashtiradi.

Shu bilan birga, deyksisning konkret ko‘rinishlari turli tillarda turlicha namoyon bo‘lishi kuzatildi. Genetik jihatdan turli tizimlarga mansub tillarning lokativ deyksis sistemalari bir-biridan farq qiladi. Xuddi shuningdek, shaxsni ko‘rsatish (personallik) kategoriyasining makon ko‘rsatkichlari (lokativlik) bilan parallel qo‘llanishi ham har bir tilda o‘ziga xos xususiyat kasb etadi. Bu holat tilshunoslikda universal kategoriya va til xususiyatlari o‘rtasidagi nisbatni yanada chuqurroq o‘rganishni talab qiladi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda turli tizimli tillarda deyksis va unga bog‘liq kategoriyalarning qiyosiy tahlilini olib borish maqsadga muvofiqdir. Bu har bir tildagi madaniy va lingvistik omillar deyksis kabi universal kategoriya namoyon bo‘lishiga qanday ta’sir etishini aniqlashga yordam beradi. Natijada tilning universalligi va o‘ziga xosligi masalalari bo‘yicha ilmiy tushunchalarimiz yanada boyiydi hamda til nazariyasining fundamental asoslari mustahkamlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Аристотель. Сочинения в 4-х т. Т.2, М., “Мысль”, 1978, с. 156.

(2). Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики (Синтаксис и супрасинтаксис). М., “Наука”, 1969. с. 34.

(3). Колшанский Г.В. Логика и структура языка. М., “Наука”, 1972, с. 308.

(4). Колшанский Г.В. Соотношение субъективных факторов в языке. М., “Наука”, 1976, с. 201.

(5). Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию. М., изд-во АН СССР, 1952, с. 52.

(6). Mamatqulov A.L. Deyksis hodisasining o‘ziga xos xususiyatlari. “Xorijiy filologiya”, 1-son (86), 2023, 28-bet.

(7). Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-jild, T., „Akademnashr“, 2012, 159-bet.

(8). Панфилов В.Д. О взаимоотношении языка и мышления. М., “Наука”, 1977, 134 с.

(9). Успенский Б.А. Структурная типология языков. М., изд-во восточной лит-ры, 1965, с. 14, 124.

To‘xtayeva Qo‘ysin Davlatovna (Navoiy davlat universiteti “Ingliz tilshunosligi” kafedrasi mudiri, professor, f.f.n.; kuysin.tukhtaeva1961@gmail.com)

PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIK-FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari, ularning lingvistik tabiati va tilshunoslikdagi o‘rni tahlil qilinadi. Paremiologik birliklarning semantik strukturasi, funksional xususiyatlari va pragmatik jihatlari o‘rganiladi. Tadqiqot natijasida paremiologik birliklarning semantik-funksional jihatdan murakkab tuzilishga ega ekanligi, ularning tilning turli sathlarida namoyon bo‘lishi aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *paremiologiya, maqol, matal, semantika, funksional xususiyatlar, pragmatika, lingvistika.*

СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. *В статье анализируются семантико-функциональные свойства паремиологических единиц, их языковая природа и место в лингвистике. Исследуются семантическая структура, функциональные свойства и прагматические аспекты паремиологических единиц. Установлено, что паремиологические единицы обладают сложной семантико-функциональной структурой, проявляющейся на различных уровнях языка.*

Ключевые слова*: паремиология, пословица, афоризмы, семантика, функциональные свойства, прагматика, лингвистика.*

SEMANTIC-FUNCTIONAL PROPERTIES OF PAREMIOLOGICAL UNITS

Annotation. *This article analyzes the semantic-functional properties of paremiological units, their linguistic nature and their place in linguistics. The semantic structure, functional properties and pragmatic aspects of paremiological units are studied. The study found that paremiologically, units have a semantically-functionally complex structure, manifested at different levels of language.*

Keywords: *paremiology, proverb, matal, semantics, functional properties, pragmatics, linguistics.*

Kirish. Paremiologik birliklar har bir tilning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular xalqning dunyoqarashi, madaniyati va qadriyatlarini aks ettiruvchi vosita sifatida alohida ahamiyatga ega [1]. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir. Bu birliklar tilning leksik-semantik tizimida o‘ziga xos o‘rin tutadi va turli kommunikativ vaziyatlarda muhim funksional ahamiyat kasb etadi [2].

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy-tipologik, tavsifiy va komponental tahlil metodlaridan foydalanildi. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o‘rganishda mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili amalga oshirildi. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarni, shartli ravishda, bir necha yo‘nalishga bo‘lish mumkin.

Birinchi yo‘nalish vakillari paremiologik birliklarning semantik strukturasini tadqiq etishga e’tibor qaratganlar. Jumladan, Permyakov paremiologik birliklarni tilning alohida sathi sifatida o‘rganib, ularning semantik strukturasini chuqur tahlil qilgan [3]. Uning fikricha, paremiologik birliklar ikki yoki undan ortiq semaning o‘zaro munosabati natijasida yuzaga keladi. Shuningdek, muallif paremiologik birliklarning semantik strukturasini tashkil etuvchi komponentlarning o‘zaro bog‘liqlik darajasini ham o‘rgangan.

Ikkinchi yo‘nalish vakillari paremiologik birliklarning funksional xususiyatlarini tadqiq etganlar. Bu borada Vinogradovning ishlari alohida ahamiyatga ega [6]. Olim paremiologik birliklarning nutqda bajara-

digan vazifalarini tahlil qilib, ularning kommunikativ, pragmatik, emotiv-ekspressiv kabi funksiyalarini ajratib ko‘rsatgan.

O‘zbek tilshunosligida Sh.Safarov paremiologik birliklarning pragmatik xususiyatlarini o‘rganib, ularning nutq vaziyatiga bog‘liq holda turli funksional ma’nolar kasb etishini ta’kidlaydi [4]. Olim paremiologik birliklarning pragmatik ma’nosi kontekstual omillarga bog‘liq ekanligini ilmiy asoslab bergan.

Maslova esa paremiologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlarini tadqiq etib, ularning milliy-madaniy xususiyatlarini ochib bergan [8]. Uning fikricha, paremiologik birliklar ma’lum bir xalqning dunyoqarashi, mentaliteti va qadriyatlarini aks ettiruvchi “til ko‘zgusi” hisoblanadi.

Taylor paremiologik birliklarning zamonaviy tildagi o‘rni va ahamiyatini tadqiq etgan [5]. Muallif paremiologik birliklarning hozirgi kunda qo‘llanilish doirasi, ularning semantik transformatsiyasi hamda yangi ma’nolar kasb etish xususiyatlarini o‘rgangan.

Maqol va matallarning leksikografik jihatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan Jukovning tadqiqotlari ham ahamiyatlidir [7]. Muallif paremiologik birliklarning lug‘atlarda aks ettirilishi, ularning semantik tavsifi va stilistik xususiyatlarini yoritib bergan.

Mokiyenko zamonaviy paremiologiyaning dolzarb masalalarini tadqiq etib, paremiologik birliklarning semantik-funksional jihatdan taraqqiy etish tendensiyalarini ko‘rsatib bergan [9]. Olim paremiologik birliklarning zamonaviy tillardagi transformatsiyasi va yangi shakllarining paydo bo‘lish sabablarini tahlil qilgan.

Teliya paremiologik birliklarning frazeologik sistema bilan aloqadorlik masalalarini o‘rgangan [10]. Uning tadqiqotlarida paremiologik va frazeologik birliklarning o‘xshash va farqli jihatlari, ularning semantik-funksional xususiyatlari qiyosiy aspektda tahlil etilgan.

O‘zbek tilshunosligida I.Mirzayev o‘zbek xalq maqollarining lingvistik xususiyatlarini tadqiq etgan [2]. Olim o‘zbek paremiologik birliklarining semantik-struktural, funksional-uslubiy va pragmatik xususiyatlarini yoritib bergan.

Natijalar va muhokama. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini tahlil qilish natijasida quyidagi muhim xulosalarga kelindi:

Birinchidan, paremiologik birliklarning semantik xususiyatlari kompleks xarakterga ega bo‘lib, ular bir nechta komponentlardan tashkil topadi. Bu komponentlar o‘zaro uzviy bog‘liqlikda bo‘lib, yaxlit ma’no hosil qilishga xizmat qiladi.

1-jadval

Paremiologik birliklarning semantik komponentlari

Semantik komponent	Xususiyati	Misol
Denotativ ma’no	Asosiy leksik ma’no	“Mehnat – mehnatning tagi rohat”
Konnotativ ma’no	Qo‘shimcha emotsional-ekspressiv ma’no	“Yaxshidan bog‘ qoladi”
Milliy-madaniy komponent	Xalqning dunyoqarashi	“Do‘ppi tor kelganda boshda ayb emas”
Pragmatik komponent	Nutq vaziyatiga bog‘liqlik	“Ko‘za kunda emas, kunida sinadi”

Ikkinchidan, paremiologik birliklarning funksional xususiyatlari turli nutq vaziyatlarida namoyon bo‘ladi [7]. Ularning funksional potensiali kontekstual omillarga bog‘liq bo‘lib, kommunikativ maqsadga ko‘ra turlicha funksional xususiyatlarni ifodalaydi.

2-jadval

Paremiologik birliklarning funksional xususiyatlari

Funksiya turi	Vazifasi	Qo‘llanish doirasi
Kommunikativ	Axborot uzatish	Kundalik muloqot
Pragmatik	Ta’sir o‘tkazish	Notiqlik san’ati
Kognitiv	Bilim saqlash	Ta’lim-tarbiya
Emotiv-ekspressiv	His-tuyg‘u ifodalash	Badiiy nutq

Uchinchidan, paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari o‘zaro dialektik bog‘liqlikka ega [8]. Semantik strukturaning murakkabligi ularning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa paremiologik birliklarning turli kommunikativ vaziyatlarda samarali qo‘llanilishini ta’minlaydi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari quyidagi omillarga bog‘liq [9]:

1.Lisoniy omillar:
▪grammatik strukturasi;
▪leksik tarkibi;
▪uslubiy xususiyatlari.
2.Nolisoniy omillar:
▪nutq vaziyati;
▪ijtimoiy kontekst;
▪madaniy omillar.

Shuningdek, paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari ularning lingvomadaniy potensialini ham belgilaydi. Ular ma'lum bir xalqning tafakkur tarzi, dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini korpus lingvistikasi metodlari asosida o'rganish tendensiyasi kuchaymoqda. Bu esa ularning qo'llanilish chastotasi, kontekstual ma'nolari va transformatsion imkoniyatlarini yanada chuqurroq tadqiq etish imkonini beradi.

Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o'rganish natijasida ularning tilning barcha sathlarida faol ishtirok etishi, nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim rol o'ynashi va madaniy-ma'rifiy ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini tahlil qilish natijasida quyidagi muhim natijalarga kelindi. Paremiologik birliklarning semantik xususiyatlari kompleks xarakterga ega bo'lib, ular bir nechta komponentlardan tashkil topadi. Bu komponentlar o'zaro uzviy bog'liqlikda bo'lib, yaxlit ma'no hosil qilishga xizmat qiladi. Semantik komponentlarni tahlil qilish natijasida to'rtta asosiy guruh ajratildi: denotativ ma'no (asosiy leksik ma'no), konnotativ ma'no (qo'shimcha emotsional-ekspressiv ma'no), milliy-madaniy komponent (xalqning dunyoqarashi), pragmatik komponent (nutq vaziyatiga bog'liqlik). Har bir komponentning o'ziga xos xususiyati va qo'llanilish doirasi mavjud.

Paremiologik birliklarning funksional xususiyatlari turli nutq vaziyatlarida namoyon bo'ladi. Ularning funksional potensiali kontekstual omillarga bog'liq bo'lib, kommunikativ maqsadga ko'ra turlicha realizatsiya qilinadi. Funksional jihatdan kommunikativ (axborot uzatish), pragmatik (ta'sir o'tkazish), kognitiv (bilim saqlash) va emotiv-ekspressiv (his-tuyg'u ifodalash) turlarga ajratiladi. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari o'zaro dialektik bog'liqlikka ega. Semantik strukturaning murakkabligi ularning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa paremiologik birliklarning turli kommunikativ vaziyatlarda samarali qo'llanilishini ta'minlaydi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari lisoniy (grammatik struktura, leksik tarkib, uslubiy xususiyatlar) va nolisoniy (nutq vaziyati, sotsial kontekst, madaniy omillar) omillarga bog'liq.

Gender xususiyatlariga ko'ra, paremiologik birliklar erkak va ayolga xos stereotiplarni, ijtimoiy rollerni va munosabatlarni aks ettiradi. Masalan: "Er yigitning bir kunlik g'ayrati – ming kunlik davlati", "Yaxshi xotin – erning davlati" kabi.

Uslubiy xususiyatlariga ko'ra, neytral, so'zlashuv, kitobiy va arxaik maqollar farqlanadi [6]. Zamonaviy nutqda ko'plab maqollarning strukturasi o'zgarishi, yangi ma'no kasb etishi, qisqarishi va kontaminatsiyaga uchrashi kuzatilmoqda [8].

Paremiologik birliklarning lingvokulturologik aspektlari ularning milliy mentalitetni ifodalash, axloqiy me'yorlarni belgilash, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, xalq donishmandligini saqlash kabi funksiyalarini ko'rsatadi [7].

Pragmalingvistik xususiyatlari nutq vaziyatiga ko'ra, ta'kidlash, ogohlantirish, maslahat berish, tanqid qilish kabi pragmatik funksiyalarda namoyon bo'ladi. Zamonaviy kommunikativ maydonda ommaviy axborot vositalari tili, reklama matnlari, internet muloqoti va siyosiy diskursda faol qo'llanilmoqda. Zamonaviy tilshunoslikda paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini korpus lingvistika metodlari asosida o'rganish tendensiyasi kuchaymoqda [1]. Bu ularning qo'llanilish chastotasi, kontekstual ma'nolari va transformatsion imkoniyatlarini yanada chuqurroq tadqiq etish imkonini beradi.

Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o'rganish natijasida ular tilning barcha sathlarida faol ishtirok etishi, nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim rol o'ynashi va madaniy-ma'rifiy ahamiyat kasb etishi ilmiy jihatdan tasdiqlandi [2].

Xulosa. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, paremiologik birliklar semantik jihatdan murakkab tuzilishga ega bo‘lib, ularning ma’no strukturasi denotativ, konnotativ, milliy-madaniy va pragmatik komponentlardan tashkil topadi. Bu komponentlarning o‘zaro munosabati paremiologik birliklarning semantik mazmunini shakllantiradi.

Ikkinchidan, funksional xususiyatlariga ko‘ra, paremiologik birliklar kommunikativ, pragmatik, kognitiv va emotiv-ekspressiv funksiyalarni bajaradi. Bu funksional xilma-xillik ularning nutqda keng qo‘llanilishini ta’minlaydi. Ayniqsa, zamonaviy kommunikativ maydonda paremiologik birliklarning yangi qo‘llanish sohalarining vujudga kelishi ularning funksional potensialini yanada kengaytirmoqda.

Uchinchidan, paremiologik birliklarning gender xususiyatlari jamiyatda tutgan ijtimoiy roli va stereotiplarni aks ettiradi. Bu esa ularning lingvokulturologik ahamiyatini ko‘rsatadi. Shuningdek, paremiologik birliklar xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va madaniy xususiyatlarini saqlash va avloddan avlodga yetkazish vazifasini bajaradi.

To‘rtinchidan, paremiologik birliklarning uslubiy xarakteristikasi ularning turli nutq uslublarida qo‘llanilish imkoniyatlarini belgilaydi. Zamonaviy tilshunoslikda paremiologik birliklarning transformatsiyaga uchrashi, yangi ma’nolar kasb etishi va kontaminatsiya hodisasi kuzatilmoqda. Kontaminatsiya lotincha contaminatio – “ifloslanish”, “aralashish” ma’nolarini anglatib, bu tilshunoslikda ikki yoki undan ortiq so‘z shakllari, iboralar yoki strukturalarning o‘zaro aralashuvi natijasida yangi, ko‘pincha, gibrid shaklning yuzaga kelishi hodisasidir. Bu hodisa fonetik, morfologik, leksik yoki frazeologik darajalarda sodir bo‘lishi mumkin. Bu esa ularning dinamik rivojlanishini ko‘rsatadi.

Kelajakda paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o‘rganishda quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

1. Zamonaviy korpus lingvistikasi metodlari asosida paremiologik birliklarning qo‘llanilish chastotasini o‘rganish.
2. Paremiologik birliklarning yangi kommunikativ maydonlardagi (ijtimoiy tarmoqlar, internet-muloqot) transformatsiyasini tadqiq etish.
3. Paremiologik birliklarning zamonaviy jamiyatdagi aksiologik ahamiyatini o‘rganish.
4. Paremiologik birliklarning lingvodidaktik potensialini ochib berish.
5. Paremiologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini qiyosiy aspektda tadqiq etish.

Xulosa qilib aytganda, paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari ularning tildagi o‘rnini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Ular nafaqat lisoniy hodisa, balki xalqning madaniy merosi sifatida ham talqin qilinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Paremiologik birliklarni zomonaviy metodlar vositasida o‘rganish, ilmiy jihatdan tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Kunin A.V. Frazeologiya zamonaviy ingliz tilida. Moskva, “Nauka”, 2017, 288-bet.
(2). Mirzayev T. O‘zbek xalq maqollari: lingvistik tahlil. Toshkent, “Fan”, 2020, 156-bet.
(3). Permyakov G.L. Paremiologiya asoslari. Sankt-Peterburg, “Nauka”, 2018, 240-bet.
(4). Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Toshkent, “Musiqa”, 2019, 224-bet.
(5). Taylor A. The Proverb in Modern Usage. New York, “Peter Lang”, 2016, 310 p.
(6). Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии. Москва, “Наука”, 2021, 280 с.
(7). Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. Москва, “Русский язык”, 2019, 544 с.
(8). Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва, “Академия”, 2020, 208 с.
(9). Мокиенко В.М. Современная паремиология. Москва, “Флинта”, 2017, 264 с.
(10). Телия В.Н. Русская фразеология. Москва, “Языки русской культуры”, 2018, 288 с.

Nematova Nargiza Azimovna (Navoiy davlat universiteti; nematovanargiza2019@gmail.com; 0000-0003-4699-3071)

ASSOTSIATIV ALOQALAR VA KONNOTATIV MA’NO: NOMINATSIYA JARAYONIDA MADANIY OMILLAR ROLI

Annotatsiya*. Ushbu maqolada assotsiativ aloqalar va konnotativ ma’nolarning nominatsiya jarayonidagi o‘rni va ular orqali madaniy omillarning tilshunoslikdagi ahamiyati tahlil etiladi. Denotativ va konnotativ ma’no farqlari, shuningdek, til birliklarining madaniy va kognitiv kontekstda shakllanishi, lug‘at boyligining yangilanishida nominatsiyaning roli yoritilgan. Maqolada lingvokulturologik yondashuv orqali nominatsiya aktlarining madaniyatlararo muloqotdagi ahamiyati ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar*: nominatsiya, assotsiatsiya, konnotatsiya, denotatsiya, madaniy omil, lingvokulturologiya, semantika, kognitiv tilshunoslik.*

Нематова Наргиза Азимовна (Навоийский государственный университет)

АССОЦИАТИВНЫЕ СВЯЗИ И КОННОТАТИВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ: РОЛЬ КУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ В ПРОЦЕССЕ НОМИНАЦИИ

Аннотация. *В статье рассматриваются ассоциативные связи и коннотативные значения в процессе номинации, а также значение культурных факторов в лингвистике. Раскрываются различия между денотативным и коннотативным значением, культурная обусловленность языковых единиц и роль номинации в обновлении словарного состава языка. Особое внимание уделяется значению номинации в межкультурной коммуникации с точки зрения лингвокультурологии.*

Ключевые слова*: номинация, ассоциация, коннотация, денотация, культурный фактор, лингвокультурология, семантика, когнитивная лингвистика.*

Nematova Nargiza Azimovna (Navoi State University)

ASSOCIATIVE CONNECTIONS AND CONNOTATIVE MEANING: THE ROLE OF CULTURAL FACTORS IN THE PROCESS OF NOMINATION

Annotation*. The article examines associative links and connotative meanings in the nomination process, emphasizing the role of cultural factors in linguistics. It distinguishes between denotative and connotative meanings, explores how linguistic units are shaped by cultural and cognitive contexts, and highlights the role of nomination in enriching the lexicon. The study also demonstrates the significance of nomination acts in intercultural communication from a linguocultural perspective.*

Keywords: *nomination, association, connotation, denotation, cultural factor, linguoculturology, semantics, cognitive linguistics*

Kirish. Til inson tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy tajribasining ko‘zgusidir. Nominatsiya jarayoni orqali inson atrof-muhitdagi obyekt va hodisalarga nom beribgina qolmay, ularni ongida tasniflaydi hamda jamiyatda o‘zaro tushunishni ta’minlaydi. Bu jarayon faqatgina denotativ (obyektiv, bevosita) ma’no bilan cheklanmay, balki konnotativ (subyektiv, baholovchi va hissiy) ma’nolar tizimi bilan ham boyitiladi. Aynan shu konnotativ qatlamda madaniy omillar muhim o‘rin egallaydi. Assotsiativ aloqalar – til birliklari orqali kishining ongida uyg‘onadigan tasavvurlar, hissiyotlar, tajribalar va madaniy kontekstlar majmuasidir. Masalan, “qizil” so‘zi rangi anglatishdan tashqari, turli madaniyatlarda ehtiros, xavf, g‘azab yoki inqilobni anglatishi mumkin. Demak, konnotatsiya bu til belgisi bilan bog‘langan hissiy, baholovchi va madaniy ahamiyatlar to‘plamidir. Nominatsiya jarayonida assotsiativ aloqalar madaniy jihatdan shakllanadi va turlicha ifodalanadi. Shu bois turli tillarda bir xil denotatga ega bo‘lgan birliklar turlicha konnotatsiyalarga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, “bo‘ri”–bir tilda jasorat timsoli bo‘lsa, boshqa tilda xavf yoki yovuzlik belgisi bo‘lishi mumkin.

Ushbu holat tillararo va madaniyatlararo muloqotda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki madaniy konnotatsiyalarni anglash va tahlil qilish, til vositasida ifodalangan voqelikni chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Shu sababli nominatsiya jarayonini faqat leksik-semantik jihatdan emas, balki lingvokulturologik nuqtai nazardan ham o‘rganish zaruratga aylanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Fanda konnotatsiyaning falsafiy (V.P.Alston), mantiqiy (J. Mill), semiotik (R.Bart, L.Yelmslev, S.Ullmann), psixologik (A.A.Leontyev), lingvistik (V.N.Telia, V.K. Xarchenko, V.I.Shaxovskiy), adabiy (M.M.Baxtin, G.N.Pospelov) va boshqa ko‘plab tushunchalari yaratilgan. Tilshunoslikda ushbu atama ilk bor XVII asrda Por-Royal grammatikasida qo‘llanilgan. Konnotatsiya tushunchasi turli gumanitar fanlarda ham qo‘llaniladi, lekin u, dastlab, mantiq fani doirasida paydo bo‘lgan. Konnotatsiya tushunchasini semiotikaga daniyalik tilshunos L.Yelmslev “Til nazariyasiga prolegomenlar” kitobida kiritgan. Nemis psixologi va tilshunosi K.Byuler konnotatsiya tushunchasiga matnda boshqa so‘zning paydo bo‘lishini bashorat qiluvchi so‘zning grammatik ma’nosi elementini kiritdi (masalan, predlog ma’lum bir padejdagi ot so‘z turkumiga tegishli so‘zga ishora qiladi). XIX asrda L.Blumfild asarlarida konnotatsiya nutqning pragmatik jihatidan ifodaning hissiy rangorang elementi sifatida qayd etildi. Turli davrlarda dunyoning turli qit’alarida F.de Sossyur, CH.S.Pirs, G.Frege, R.Bart, A.Greymas, G.N.Leech, V.V. Ivanov, R.Kevelzon, K.Kull, Y.M.Lotman, U.Eko, T.Shebyok, R.YAkobson, Y.S.Stepanov kabi olimlar til birliklari, denotat, designat, referent, semiozis, semiosfera, pragmatika, semantika kabi terminlar ustida tadqiqotlarni amalga oshirishgan.

Muhokama va natijalar. Tilda ikkita muhit: ifoda (bayon) plani hamda mazmun plani o‘zaro hamkorlik qiladi. So‘z, morfema, fonema va bo‘g‘inlar bayon planining denotatlarini tashkil etsa, mazmun plani ma’no birliklari va konstruksiyalaridan iborat. Mazmun plani tarkibini, avvalo, semantika, shuningdek, pragmatika o‘rganadi. Lingvistik (semantik va pragmatik) ma’nolarning asosini kognitiv (yoki konseptual) soha deb ataladigan inson ongida o‘rnashgan bilimlar, fikrlar, e’tiqodlar va baholashlarning tildan tashqari

sohasi tashkil qiladi. Bu yerda umumlashtirilgan obrazlar sifatidagi tashqi dunyoni aks ettiruvchi hamda dunyo manzarasini shakllantiruvchi g‘oya va tushunchalar, bilimlarni tashkil etish sxemalari ko‘rinishidagi qoliplar joylashgan. So‘zlovchining maqsadi to‘liq kommunikativ birlik sifatida mazmunli nutqni qurishdir. Bunday jarayonda nominatsiya aktlari muhim rol o‘ynaydi. Ushbu harakatlarni amalga oshirishda til mavjud nominativ birliklardan foydalanadi yoki yangilarini yaratadi, ular yordamida voqelik nomlanadi, ular tajribaning alohida elementlari (jismoniy obyektlar, jonli mavjudotlar, odamlar, harakatlar, holatlar, obyektlarga xos xususiyatlar, obyektlar o‘rtasidagi munosabatlar)ni, shuningdek, butun bir hodisa, faktlar, holatlar, vaziyatlarni ifodalaydi.

Element nominatsiyalari (so‘zlar, frazeologik birliklar, shuningdek, atributiv xarakterdagi predikativ bo‘lmagan iboralar) integral hodisalarning individual, nisbatan sodda komponentlarini lingvistik tasvirlash vazifasini bajaradi. So‘z va frazeologik birliklar kabi nominativ birliklarning tabiatini leksikologiya, xususan, leksik semantika o‘rganadi.

Tilning lug‘aviy tarkibi til doirasidan tashqaridagi voqelik bilan eng yaqin munosabatda bo‘lganligi sababli, bu voqelikdagi eng so‘nggi o‘zgarishlarni aks ettiruvchi samarali vositadir. Bu nominatsiya jarayoni orqali sodir bo‘ladi. Insonning borliq bilan “o‘zaro hamkorlik”ka kirishishi uchun, avvalambor, undagi obyekt, hodisalarni qandaydir belgi tizimi orqali nomlashi lozim. Ona tili yordamida bunday jarayonni amalga oshirishni nominatsiya, deb atash mumkin. Nominatsiya bu “til elementlari ular bildiruvchi obyektlarga mos tushadigan nomlash jarayoni va hosilasidir”. Nominatsiya atrofdagi voqelik qismlarini tushunish natijalarini aks ettiradi va tilning rivojlanishini belgilovchi ekstralingvistik omillarning o‘zgarishi bilan nominativ birliklarning o‘zi ham, nomlash jarayonida uning alohida tarkibiy qismlarining faolligi ham o‘zgaradi. Bu jarayon til lug‘atini doimiy yangilab, boyitishning eng sermahsul vositasi hisoblanadi. So‘zlarni semantik qayta tushunish asosida borliqdagi hodisa va dalillarning o‘zaro ta’siri borasidagi tushuncha va tasavvurlarimizni aks ettiruvchi assotsiativ aloqalar yotadi. Ijtimoiy muhitga singib ketgan birliklar olamning til manzarasini tillararo va madaniyatlararo muloqot darajasida o‘rganishga katta qiziqish uyg‘otadi.

Nominatsiya uning tarkibini tashkil etuvchi denotat tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq. Tilning yagona belgisi deb atash mumkin bo‘lgan voqelikning barcha elementlari, ya’ni, ma’lum bir nominativ xususiyatga ega bo‘lgan elementlar fanda belgining denotat (tegishli so‘z axborot beruvchi narsa yoki hodisa) lari deb ataladi. Belgida aks etgan ana shu xususiyatlar uning denotativ ma’nosini tashkil etadi. Natijada bu ma’no obyektiv voqelikning belgisi va elementi o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi va ayni shu lisoniy belgi yordamida inson ongidagi voqelik obyektiga xos bo‘lgan qandaydir muhim xususiyatga dalolat qilish yo qilmaslik imkoniyatiga ega bo‘ladi. Masalan, “uy” so‘zi denotativ jihatdan yashash uchun mo‘ljallangan bino degan ma’noni anglatadi. “Olma” esa ma’lum bir mevaning nomi sifatida tushuniladi. Quyida lug‘atda denotatning ayrim umumiy xususiyatlari bayon qilingan:

1. Ma’lum bir nutq parchasi denotati referent (Ch.Ogden va A.A.Richards belgilaganidek)ning o‘zidir. Bu ma’noda “denotat” Bedeutung (asl. “ma’no”) (G.Frege) va B.Rassel va A.Chorch tomonidan qo‘llangan inglizcha denotation terminining muqobili sifatida qo‘llaniladi. 2. Til (abstrakt) birligi denotati – mazkur birlik vositasida (uning til mazmuni doirasida) nomlanishi mumkin bo‘lgan voqelik obyektlari (narsa, sifat, munosabat, vaziyat, holat, jarayon, harakat va h.k.)ning jamlanmasi, odatda, leksik birliklar denotatlari nazarda tutiladi. J.S.Millning denotation terminiga borib taqaladigan “denotat” terminining bu tarzdagi qo‘llanishi (K.I.Luis, U.O.Kuayn, J.Layonz va b.) an’anaviy mantiq doirasida “tushuncha ko‘lami”, R.Karnapda “ekstensional” deb ataladigan tushunchaga mos keladi. Bu o‘rinda denotata, birinchi navbatda, signifikat (an’anaviy mantiqning “tushuncha mazmuni”, Karnapning “intensionali”)ga, ikkinchi o‘rinda, referentga qarama-qarshi qo‘yiladi. Olamning ilmiy manzarasida, masalan, “bodring” yoki “tarvuz” so‘zlari denotati “rezavor” so‘zi denotati, “kit” so‘zi denotati “hayvon” yoki “sut emizuvchi” so‘zi denotati tarkibiga kirsa, ushbu so‘zlar denotatlari olamning oddiy, jo‘n manzarasidagi “sabzavot”, “meva”, “baliq” so‘zlari deno-+tatalariga kiritilgani holda til ifodasi denotati farq qiladi. Shunday qilib, denotat predmetning verbal “qiyofa”si bo‘lib, I.A.Sternin va Z.D.Popovalar fikricha, konseptning bir qismi. Konseptlar esa tashqi olamda mavjud barcha narsa va hodisalarning verbal va noverbal ifodalari yig‘indisidir.

Xulosa. Voqelik obyektining ongda aks etishi nafaqat uning obyektiv sifatlari (denotativ ma’nosi)ni, balki shaxs tomonidan obyektga berilgan sifatlarni tavsiflovchi xususiyatlarni ham o‘z ichiga oladi. Qandaydir lingvistik belgi bilan ifodalangan bu alomatlar jamlanmasi uning konnotativ ma’nosini hosil qiladi. Anglash ko‘rsatkichi va subyekti o‘rtasidagi aloqani ifodalaydigan hamda ushbu til belgisi vositasida insonning ongida voqelikning aniq obyekti bilan bog‘liq bo‘lgan his-tuyg‘ulari, baholashlari va tajribasiga ishora qila olish yo qila olmaslik imkoniyatiga ega bo‘ladi. Misol uchun, “uy” so‘zi iliqlik, xavfsizlik, oilaviy mehr kabi hissiyotlarni uyg‘otishi mumkin. “Qizil” so‘zi nafaqat rangni bildiradi, balki ehtiros, xavf yoki

inqilobiy kayfiyatni ham anglatishi mumkin. “Bo‘ri” so‘zi shunchaki yirtqich hayvonni anglatsa ham, ertaklarda mag‘rurlik, qo‘rqinch, yolg‘izlik yoki yovuzlik sifatlari bilan bog‘lanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Бахтин М.М. (1981). Эстетика слова, Москва.“Искусство”.
(2). Телия, V.N. (1991). Семантика и прагматика русского языка,Москва “Наука»
(3). Харченко, В.К. (1992). Лексикология русского языка. Москва, “Высшая школа”.
(4). Ельмслев Е. (1957). К теории языка. Москва, “Прогресс”.
(5). Ullmann, S. (1977). Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. Oxford, Basil Blackwell.
(6). Леонтьев, А.А. (1970). Психология и речь. Москва, “Академия”.
(7). Frege, G. (1892). Über Sinn und Bedeutung. Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik.
(8). Пешковский А.М. (1972). Современный русский язык,Москва “ Высшая школа”.
(9). Шаховский В.И. (1999). Прагматика и семантика. Москва, “Наука”.
(10). Степанов Ю.С. (2001). Русская лингвистика: очерки. Москва, RGGU.

Atamirzaeva Maxliyo Xabibullaevna (Qo‘qon universiteti Andijon filiali “Tillarni o‘qitish” kafedrasi oqituvchisi; e-mail: atamirzayevamaxliyo@gmail.com)

NANOTEXNOLOGIK TERMINLARNING SHAKLLANISHIDAGI KOGNITIV MEXANIZMLAR

Annotatsiya. *Maqolada nanotexnologiya terminlarining shakllanishida metafora, metonimiya va analogiyaning kognitiv asoslari tahlil qilingan. Ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi misollar asosida bu mexanizmlarning yangi tushunchalarni ifodalashdagi roli ko‘rsatib beriladi. Ularning to‘g‘ri tarjimasi va standartlashtirilishi uchun mazmuni chuqur anglanishi zarur.*

Kalit so‘zlar: *nanotexnologiya, nanoterminologiya, metafora, metonimiya, analogiya, kognitiv lingvistika, neologizm.*

Атамирзаева Махлиё Хабибуллаевна (преподаватель кафедры преподавания языков, Андижанский филиал Кокандского университета; e-mail: atamirzayevamaxliyo@gmail.com)

КОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАНОТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются когнитивные механизмы (метафора, метонимия, аналогия) в формировании терминов нанотехнологий. На основе примеров из английского, узбекского и русского языков показано значение этих механизмов для наименования новых понятий и их корректного перевода.*

Ключевые слова: *нанотехнологии, нанотерминология, метафора, метонимия, аналогия, когнитивная лингвистика, неологизм.*

Atamirzaeva Maxliyo Khabibullaevna (Lecturer, Department of Language Teaching Andijan Branch of Kokand University; e-mail: atamirzayevamaxliyo@gmail.com)

COGNITIVE MECHANISMS IN THE FORMATION OF NANOTECHNOLOGY TERMS

Annotation. *The article analyzes cognitive mechanisms (metaphor, metonymy, analogy) in forming nanotechnology terms. Examples from English, Uzbek, and Russian show their role in conceptualizing new terms and the importance of deep understanding for accurate translation and standardization.*

Keywords: *nanotechnology, nanotechnology terminology, metaphor, metonymy, analogy, cognitive linguistics, neologism.*

Kirish (Introduction). Nanotexnologiya sohasidagi so‘nggi ilmiy-texnik yutuqlar natijasida ko‘plab yangi ilmiy atamalar paydo bo‘lmoqda. Bu yangi terminlar, aksariyat hollarda, mavjud tushunchalarning ma’nosini kengaytirish yoki ko‘chirish orqali hosil qilinadi, ya’ni, ular inson tajribasi va tasavvurlariga tayangan holda nomlanadi. Kognitiv lingvistikada metafora, metonimiya va analogiya kabi ma’no ko‘chirish mexanizmlari inson ongida yangi hodisalarni tushunish va til birligida ifodalashda asosiy vosita ekani qayd etiladi [1]. Boshqacha aytganda, odamlar yangi hodisalarni tushuntirishda o‘z tajribasi va tanish obrazlarga tayanadi, bu esa metafora va metonimiya singari usullar orqali til birligida namoyon bo‘ladi. Shu bois ilm-fan va texnikaning yangi tarmoqlarida paydo bo‘layotgan terminlar, ko‘pincha, mavjud tushunchalar ma’nosining ko‘chishi yoki kengayishi natijasida yuzaga keladi. Metafora, metonimiya va analogiya nanotexnologiya terminlarini yaratishda muhim kognitiv vositalar bo‘lib xizmat qilmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi nanotexnologik terminlar shakllanishida namoyon bo‘layotgan metafora, metonimiya va analogiya kabi kognitiv mexanizmlarni tahlil qilish va ularning har birining o‘ziga xos rolini misollar asosida yoritib berishdir. Maqolada, dastlab, mavzuga oid ilmiy adabiyotlar sharhi keltirilib,

so‘ng tadqiqot metodlari bayon qilinadi hamda asosiy tahlil natijalari misollar bilan taqdim etiladi. Yakunda xulosalar va tegishli tavsiyalar bildiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Kognitiv lingvistikada metafora va metonimiya yangi tushunchalarni anglatuvchi konseptual modellar sifatida muhim ahamiyatga ega ekani ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan. J.Balkin [1] va M.Basilio [2] o‘z tadqiqotlarida metafora va metonimiyaning inson tafakkurida konseptual modellashtirish hamda yangi atamalar yaratishdagi fundamental o‘rnini ta’kidlaganlar. Nanoterminologiya, ya’ni, nanotexnologiya atamalari shakllanishi ham bir qator tadqiqotlarda o‘rganilgan. Xususan, O.B.Ivanova [3] ingliz va rus tillaridagi nanoterminlarning rivojlanish dinamikasini o‘rganib, ularda metafora, metonimiya va shu kabi ma’no ko‘chish hodisalari umumadabiy tildagidek namoyon bo‘lishini tasdiqlaydi. A.V.Razduyev [4] esa ingliz nanoterminologiyasini antropotsentrik nuqtayi nazardan tahlil qilib, yangi atamalar insonning tanish tasavvurlari va qulaylik omiliga tayangan holda nomlanish tendensiyasini ko‘rsatadi. Shuningdek, M.A.Martemyanova [5] o‘z tadqiqotida zamonaviy ilmiy-texnik terminlar (jumladan, nanotexnologiya atamalari) shakllanishida o‘xshashlik (metafora) va aloqadorlik (metonimiya)ka asoslangan usullar yetakchi o‘rin tutishini qayd etadi. Terminologiyaning boshlang‘ich bosqichida atamalar, ko‘pincha, semantik jihatdan noaniq va motivatsiyasi yetarli bo‘lmagan holda stixiyali ravishda yuzaga kelishi, vaqt o‘tishi bilan esa ularning ma’nosi aniqlashib borishi ham kuzatiladi [5]. Terminlarning metaforik tabiati ba’zan tarjimada muammo tug‘dirishi mumkin bo‘lib, bunday holatda atama ortidagi ma’noni chuqurroq anglash zarurligi ta’kidlanadi [6]. Yangi texnologiyalar haqida jamiyatda fikr yuritishda analogiyalarning o‘rni ham alohida e’tiborga molik, masalan, nanotexnologiyalarning xavfliligini tushuntirishda “asbestga qiyoslash” kabi analogiyalar qo‘llanadi va bu usul murakkab tushunchalarni soddaroq shaklda tasavvur qilishga yordam beradi [7]. So‘nggi yillarda nanoterminlarning leksik-semantik xususiyatlari (xususan, terminlarda polisemiyaning shakllanishi va kontekst orqali hal bo‘lishi) ham tahlil qilinmoqda [8]. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida ilmiy til uslubida metafora va termin munosabatlari [9] hamda ma’no ko‘chish hodisalarining nazariy asoslari [10] yuzasidan tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, mazkur ishlar ushbu mavzuni yoritishda metodologik asos bo‘ldi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotda kognitiv lingvistika va terminologyya tahlili usullari qo‘llanildi. Dastlab, mavzuga doir nazariy manbalar o‘rganilib, nanotexnologiya terminologiyasini shakllantiruvchi omillar haqidagi ilmiy qarashlar tizimlashtirildi. So‘ngra ingliz tilidagi nanotexnologiyaga oid bir qator terminlar misol sifatida tanlanib, ularning kelib chiqishi va ma’nosiga doir ilmiy izohlar asosida qaysi kognitiv mexanizmga (metafora, metonimiya yoki analogiya) tayangan holda yaratilgani tahlil qilindi. Har bir terminning ma’no kelib chiqishi va motivatsiyasi yoritilib, ortidagi obraz yoki aloqadorlik modeli aniqlandi va tasniflandi. Tadqiqot, asosan, sifat jihatidan (ya’ni, kuzatuv va tahlil) olib borilib, misollarni chuqur o‘rganish orqali umumiy xulosalar chiqarildi. Keltirilgan terminlar izohini sharhlash jarayonida nufuzli ilmiy manbalardagi ma’lumotlar va ta’riflardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results). Metafora asosida nanoterminlarning shakllanishi. Tilshunoslik nazariyasida metafora ikki narsa yoki hodisa o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslangan ma’no ko‘chishi sifatida tariflanadi. Ya’ni, bir obyektga xos nom boshqa bir obyektga o‘xshash belgiga ko‘ra ko‘chiriladi. Ma’lumki, metafora tilda nafaqat badiiy uslubda, balki inson tafakkurida yangi tushunchalarni anglashning asosiy kognitiv yo‘llaridan biri sanaladi. Nanotexnologiya sohasida ham metafora vositasida ko‘plab yangi atamalar yaratilmoqda, chunki nanomiqyosdagi ko‘rinish va jarayonlarga odamlar, odatda, tanish obrazlar orqali nom beradi. Masalan, *lotus effekti* termini nanotuzilmali gidrofob (o‘z-o‘zini tozalovchi) sirtlarni tasvirlash uchun ishlatiladi va lotus gulining barglaridagi suvni tutmaslik xususiyatiga ishora qilib yaratilgan. Shu tarzda tabiiy hodisa nomi texnik tushunchaga ko‘chirilgan va yangi ilmiy atama hosil qilingan. *Buckyball* atamasi ham qiziqarli misollardan biridir. Bu kimyoda *buckminsterfullerene* (C_{60}) molekulasi-ning norasmiy nomi bo‘lib, uning shakli futbol to‘piga o‘xshash (“ball”) va termin tarkibida ixtirochi R.Buckminster Fuller familiyasi (“Bucky”) qisqartmasi ham aks etgan. Demak, *buckyball* atamasi, bir vaqtning o‘zida, metaforik (shar shakli) va metonimik (shaxs nomi) asosga ega. Ushbu termin aynan sferik fullerenlarga nisbatan qo‘llanadi. Yana bir misol, kvant fizikasidagi *kvant tunnel* atamasi: bunda zarrachalarning potensial to‘siqdan, goyo tunnel orqali o‘tishi tasavvur qilinib, *tunnel* so‘zi abstrakt hodisaga nom sifatida ko‘chirilgan. Bu kabi misollar metaforaning nanoterminlar shakllantirishdagi qudratini ko‘rsatadi.

Metonimiya asosida nanoterminlar shakllanishi. Metonimiya – ma’no ko‘chishining yana bir turi bo‘lib, bunda o‘xshashlikka emas, balki ikki tushuncha o‘rtasidagi aloqadorlikka asoslangan nomlash sodir bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, bir narsa nomi, u bilan bog‘liq boshqa bir narsa yoki hodisaga nisbatan qo‘llanadi (masalan, idish nomining ichidagi mahsulot ma’nosida ishlatilishi – *stakanni ichish* kabi). Ilmiy terminologiyada metonimiya, ko‘pincha, “qism–butun”, “sabab–natija” kabi munosabatlar orqali namoyon

bo‘ladi. Nanotexnologiya terminologiyasida ham qator atamalar metonimik yo‘l bilan shakllangan yoki ma’nosi kengaygan. Masalan, polimeraza zanjir reaksiyasi (PCR), dastlab, DNKni ko‘paytirish jarayonini anglatsa-da, ilmiy amaliyotda ushbu jarayon natijasiga ham PCR deb ishora qilinadi. Bu jarayon nomining natijaga ko‘chishi bo‘lib, metonimik nomlashga misoldir. Shuningdek, metonimik ma’no ko‘chish natijasida paydo bo‘lgan *eponim* atamalar – kashfiyotchi yoki olim nomi bilan yuritiluvchi terminlar ham ilm-fanda keng tarqalgan. Misol uchun, *Feynmanium* elementi (Mendeleyev jadvalidagi 100-elementga bir paytlar taklif qilingan nom) mashhur fizik Richard Feynman nomidan olingan bo‘lib, bu holatda shaxs nomi uning kashfiyotiga ko‘chgan termin vazifasini bajarmoqda. Metonimiya tufayli ba’zi terminlar ma’nosi kengayib, umumlashgan tarzda qo‘llanishi ham mumkin. Masalan, *nano* so‘zi aslida 10^{-9} o‘lcham prefiksidir, lekin hozirgi kunda u keng ma’noda butun nanotexnologiya sohasini anglatadigan atamaga aylangan (“nano soha”). Bu yerda terminning bir qismi (prefiks) butun soha nomi o‘rnida ishlatilmoqda. Natijada terminologiyada ma’lum bir ixchamlik va qulaylik paydo bo‘ladi. Biroq metonimik terminlar aniq kontekstsiz qo‘llansa, ma’no noaniqligiga olib kelishi mumkin, masalan, yakka holda “nano” deyilganida nima nazarda tutilgani tushunarsiz bo‘lib qoladi. Shunga qaramay, ilmiy matnlarda konteks, odatda, ma’lum bo‘lgani uchun bunday terminlar noto‘g‘ri talqin etilmaydi. Terminologiyani standartlashtirish jarayonida metonimik atamalarning mazmunini aniqlashtirib borish va zarur hollarda ularni aniqroq yangi terminlar bilan almashtirish maqsadga muvofiqdir.

Analogiya asosida nanoterminlar shakllanishi. Analogiya – biror narsa yoki jarayonni boshqa bir narsa/jarayonga o‘xshatish orqali tushuntirish va nomlash usuli. Tilshunoslikda analogiya mavjud til birliklariga taqlid qilish yoki ularga o‘xshash modelga asoslanib yangi birlik yaratishda namoyon bo‘ladi. Metafora va analogiya mazmunan yaqin hodisalar bo‘lib, har ikkisida o‘xshashlik asosida ma’no ko‘chishi kuzatiladi, lekin analogiyada o‘xshashlik ko‘proq tuzilish va funksiyaga taalluqli bo‘ladi. Ilm-fanda analogiyalar yordamida olimlar murakkab va ko‘zga ko‘rinmas jarayonlar uchun tanish modellarni qo‘llaydi – bu yangi konsepsiyalarni shakllantirish va ularni tasavvur qilishda muhim ahamiyatga ega. Nanotexnologiyada ham ko‘plab atamalar va tushunchalar analogik nom va ta’rifga ega. Masalan, *lab-on-a-chip* atamasi mikrochip ustida amalga oshiriladigan butun bir laboratoriya funksiyasini ifodalovchi tushunchani bildiradi – bu yerda kichik chip “laboratoriya”ga qiyoslangan va murakkab tizim obrazli nom bilan atalgan. Yana bir misol, *nanoquvur* termini uglerod nanostrukturasining truba (quvur) shaklini ifodalovchi atamasidir. Shuningdek, *nanosim* va *nanofiltr* kabi terminlar ham ularning makrodunyodagi ekvivalentlariga o‘xshatib yaratilgan bo‘lib, nanoobyektlarning shakl va vazifaviy muvofiqligiga asoslangan. Analogik yondashuv tufayli nanoterminlar oddiy va esda qolarli bo‘ladi, chunki yangi tushunchani anglash uchun kishi ongida tanish model hosil bo‘ladi. Nano- prefiksi misolida ham buni ko‘rish mumkin – ilm-fanda turli atamalar (robot, sensor, kompozit va hokazo) oldiga *nano-* qo‘shimchasi qo‘shilib, ularning miniatyura variantini anglatuvchi terminlar yaratildi (nanorobot, nanosensor, nanomaterial va boshqalar). Bugungi kunda esa *nano* so‘zi, hatto kundalik hayotda ham “juda kichik” ma’nosini beruvchi umumiy iboraga aylangan (masalan, *iPod nano*).

Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations). Yuqoridagi tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, nanotexnologiya terminologiyasining shakllanish va rivojlanish jarayonida metafora, metonimiya va analogiya kabi kognitiv ma’no ko‘chirish mexanizmlari hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tadqiqot davomida aniqlanganidek, yangi sohaga oid terminlar, ko‘pincha, metaforik yoki analogik asosda stixiyali yuzaga keladi [5], keyinchalik, ularning ma’nosi aniqlashib, terminlar standartlashadi. Hozirgi davrda ham nanoterminologiya inson tajribasi va tasavvuriga tayangan holda boyimoqda, terminlar mazmunida antropotsentrik tendensiyalar kuchli ekanini kuzatish mumkin [4]. Shu sababli yangi atamalarni yaratish, ularni boshqa tillarga tarjima qilish va terminologiyani standartlashtirish jarayonida bu terminlarning ortidagi kognitiv asosni inobatga olish zarur. Metaforik atamalarni rasmiy muomalaga kiritishda ularning konseptual mazmunini aniq izohlash, noaniq yoki ko‘p ma’noli terminlarni imkon qadar aniqroq ekvivalentlar bilan almashtirish tavsiya etiladi. Xususan, ilmiy matnlarni tarjima qilishda atama ortidagi metafora yoki analogiya modelini ochib berish, zarur bo‘lsa, izoh qo‘shish maqsadga muvofiqdir [6]. Kelgusida nanotexnologiya sohasidagi terminlarni shakllantirish va ularni o‘zbek tiliga integratsiya qilishda ham ushbu kognitiv yondashuvlar va ularning samaralarini chuqurroq o‘rganish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Balkin, J. (1998). Metaphor, Metonymy, and Cognitive Models. In Cultural Software. A Theory of Ideology. Yale University Press.

(2). Basilio, M. (2006). Metaphor and metonymy in word formation. DELTA, 22 (spe).

(3). Иванова О.В. (2010). Динамика становления терминологии новой предметной области (на материале терминосферы нанотехнологии в английском и русском языках). Автореф. дисс. канд. филол. наук, М., МГУ.

(4). Раздуев А.V. (2015). Современная англоязычная терминология нанотехнологий в антропоцентрическом аспекте. Вопросы когнитивной лингвистики (1).

(5). Мартемьянова М.А. (2011). Особенности формирования современных научно-технических терминосистем (на примере терминов нанотехнологий). Автореф. дисс. канд. филол. наук, Ижевск.

(6). Алимурадов О.А., Latu, M.N. (2006). Метафоричность термина как переводческая проблема. Вестник ПГЛУ, (4), с. 24–27.

(7). Schwarz-Plaschg, C. (2018). The Power of Analogies for Imagining and Governing Emerging Technologies. NanoEthics, 12(2), p. 139–153.

(8). Miloud, M.R. (2023). Lexical and Semantic Features of Nanotechnology Terms. SHS Web of Conferences, 172, 04002.

(9). Abduolimova, M. (2022). Metaforaning tilshunoslikda namoyon bo‘lishi va uning ilmiy ahamiyati. Oriens ilmiy jurnali, 2022 (fevral).

(10). G‘olib, G‘. (2021). Fan tilida metafora va termin. «Til va adabiyot» ilmiy jurnali, 2021.

(11). U.S. Environmental Protection Agency (EPA). (2007). Nanotechnology White Paper (Glossary). Washington, DC, EPA.

Ochilova Noila Farmonovna (Samarqand davlat Chet tillar institute katta o‘qituvchisi, Samarqand, O‘zbekiston; noila.ochilova@bk.ru)

KELASI ZAMONGA OID VAZIYATLARDA IRREALIS TALQINI

Annotasiya. *Ushbu maqolada kelasi zamon holatida irrealisning ifodalanishi va uning boshqa zamonlarda ham kelishi haqida to‘xtalib o‘tilgan. Tilshunoslikda ayrim lingvistik holatlarni solishtirish uchun turli semantik, leksik va pragmatik tushunchalarni ham taqqoslash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Agar terminologiya uchun umumiy semantik yoki pragmatik asos bo‘lmasa, uni bunday turli hodisalarga tatbiq etish chalkashliklarga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, lingvistik holatlarni keyinchalik tilshunoslikda irrealis va realis hodisalari bilan bir nechta tillarning toifalarini taqqoslash orqali solishtirish mumkin. Bu farq qo‘llaniladigan toifalarning xilma-xilligini ko‘rsatish uchun tavsiya etiladi.*

Kalit so‘zlar: *pragmatika, irrealis, lingvistik holat, semantika, dinamik, epistemik modallik, konstruksiya.*

Очилова Ноила Фармоновна (Самарканд, государственный институт иностранных языков, старший преподаватель, Самарканд, Узбекистан; электронная почта noila.ochilova@bk.ru)

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИРРЕАЛА В СИТУАЦИЯХ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ

Аннотация. *В этой статье рассматривается выражение ирреала в случае будущего времни и его появление в других временах. В лингвистике считается целесообразным также сравнивать различные семантические, лексические и прагматические понятия. Для сравнения отдельных языковых ситуаций. Если для терминологии нет общей семантической или прагматической основы, ее применение к таким различным явлениям может привести к путанице. Таким образом, лингвистические случаи могут быть сопоставлены позже в лингвистике с явлениями ирреального и реального, сравнивая категории нескольких языков. Это различие рекомендуется для демонстрации разнообразия применяемых категорий.*

Ключевые слова: *прагматика, ирреализм, лингвистический статус, семантика, динамика, эпистемическая модальность, конструкция.*

Ochilova Noila Farmonovna (Samarkand State Institute of Foreign languages, Samarkand, Uzbekistan; e-mail: noila.ochilova@bk.ru)

IRREALIS INTERPRETATION IN FUTURE TENSE SITUATIONS

Annotation. *This article discusses the expression of Irrealis in the state of the next tense and its arrival in other tenses. In linguistics, it is also advisable to compare different semantic, lexical and pragmatic concepts to compare certain linguistic states. If there is no general semantic or pragmatic basis for terminology, applying it to such different phenomena can lead to confusion. Thus, linguistic states can then be compared in linguistics by comparing the phenomena of irrealis and realis with the categories of several languages. This distinction is recommended to indicate the diversity of categories applied.*

Key words: *pragmatika, irrealis, lingvistik holat, semantika, dinamik, epistemik modallik, konstruksiya.*

Kirish. Tilshunoslikda ayrim lingvistik holatlarni solishtirish uchun turli semantik, leksik va pragmatik tushunchalarni ham taqqoslash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Agar terminologiya uchun umumiy semantik yoki pragmatik asos bo‘lmasa, uni bunday turli hodisalarga tatbiq etish chalkashliklarga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, lingvistik holatlarni keyinchalik tilshunoslikda irrealis va realis hodisalari bilan bir nechta tillarning toifalarini taqqoslash orqali solishtirish mumkin. Bu farq qo‘llaniladigan toifalarning xilma-xilligini ko‘rsatish uchun tavsiya etiladi. Zotan, realis va irrealis terminologiyasi grammatikaning ba’zi jarayonlari haqidagi tushunchalarni yanada chuqurlashtirish uchun potentsial taqqoslashni taqozo qilishi mumkin. Biroq “irrealis” va “realis” deb atalgan toifalar barcha tillarda bir xil bo‘lmasligi mumkin. Agar farq mavjud bo‘lsa, umumiy terminologiya aralash tushunchalarni o‘z ichiga olishi mumkin. Agar farqlar faqat ularning qo‘llanilishida mavjud bo‘lsa, bu grammatik kategoriyalarning diaxronik rivojlanishini hisobga olgan holda, har bir tilda tushunarli bo‘lishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ingliz tilida ba’zi konstruksiyalar qarama-qarshi yoki bir xil holatlarni tasvirlasa-da, ko‘plab grammatiklashtirilgan tillarda realis sifatida tasniflanadi. Biroq ba’zi konstruksiyalar tillar bo‘yicha o‘zaro farq qiladi. Xususan, imperativlar, savollar va negativlar turli gap konstruksiyalari vazifasida kelishi mumkin. Quyida o‘zgaruvchanlik asosida yotishi mumkin bo‘lgan diaxronik tushuntirishlar turlari bo‘yicha takliflar beriladi. Diaxronik ishlanmalarning bir nechta turlari imperativlarni Realis sifatida tasniflashga olib kelishi mumkin. Mumkin bo‘lgan tushuntirishlardan biri paydo bo‘lgan tartibdan kelib chiqishi mumkin. Irrealis shakl qo‘shimcha vaqt davomida yangi kontekstlarda qo‘llanilishi mumkin va farqlanishi ham mumkin. Farq birinchi navbatda faqat indikativ bandlarda bo‘lishi mumkin, keyingi farq boshqa kontekstlarda, ular orasida imperativda ham tarqaladi. Imperativlar Irrealis deb tasniflanmagan tizimlarda o‘z aksini topishi mumkin. Birinchi holatda bunday rivojlanishning oraliq bosqichini ifodalashi mumkin. Ikkinchi holatda esa mumkin bo‘lgan tushuntirish aktuatsiyaning turli taxminlaridan kelib chiqishi holatlarini ko‘rish mumkin [3;259-b.]. Qarama-qarshi takliflar sodir bo‘lmasligi yoki, umuman, sodir bo‘lmasligi kutilgan bo‘lsa-da, imperativlarni muvofiqlikning shunchaki oqilona taxminlarini ko‘rish mumkin edi. Ba’zi jamiyatlarda, masalan, buyruqning aytilishi shartli ravishda zudlik bilan va harakatning muayyan bajarilishiga olib kelishi mumkin. Shu kabi holatlarda biz irrealisni gap strukturasida qo‘llaymiz. Uchinchi holatda esa mumkin bo‘lgan tushuntirish ma'ruzachilarning kutish variantidan foydalanish usullaridan kelib chiqishi mumkin. Ma’ruzachilar buyruqlarni qasddan real tushuncha sifatida belgilashlari mumkin. Bu holat ularning darhol amalga oshirilishiga kuchli ishonchni anglatadi [1;14-b.]. Aslida, ko‘p tillarda ikkita variant mavjud: lrrealis deb tasniflangan muloyim imperativ va realis deb tasniflangan kuchli imperativ bilan gapda o‘z aksini topadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasida “realis” va “irrealis”ning tavsiflovchi belgilaridan (ya’ni, grammatika uchun muhim bo‘lgan aniq modal farq uchun) shu tarzda foydalanishni quyidagi doimiy o‘sib borayotgan lingvistik tavsiflar va jurnal maqolalarida topish mumkin. Amerikada; Janubiy Amerikada, Avstraliyada, Avstroneziya, shuningdek, Yangi Gvineya va Sharqiy Indoneziyaning genealogik jihatdan xilma-xil papua tillari uchun. Garchi bu to‘liq ro‘yxat bo‘lmasa-da, u realis va irrealis o‘rtasidagi farq keng tarqalgan hodisa ekanligini va tillararo nuqtayi nazardan o‘rganishga loyiqligini ko‘rsatadi [2;69-b.].

Realis va irrealis o‘rtasida farqning mavjudligini tushunish va anglash tilshunoslikda o‘ta muhim hisoblanadi. Ammo grammatikaning bir nechta punktlarida qayd etilgani kabi dunyodagi juda kam tillarda ushbu farqning mavjudligi izohlanadi. Bunday tillarga quyidagilar kiradi: Oregon sohilidagi alsi, janubiy Aravakan tillari va shimoli-sharqiy Yangi Bel tillari Gvineya. Kiny – bu fe’l morfologiyasi va jumla bog‘lanish morfologiyasidagi realis/irrealis farqlari qanday bog‘liqligini o‘rganish uchun etarli ma’lumotlar mavjud bo‘lgan yagona til [3;87-b.].

Tahlil va natijalar. Ilmiy tahlillarga e’tibor qaratsak realis/irrealisning konseptual nuqtayi nazardan o‘rganish tillararo taqqoslashning ko‘plab muammoli ko‘ringan masalalarini yangi nuqtayi nazardan ko‘rish imkonini beradi. Ya’ni, berilgan har qanday realis/irrealis farqining funksional xossalari nafaqat tilga bog‘liq, yoki grammatik belgilardan, balki so‘zlovchi va tinglovchi tafakkurida voqealarga bo‘lgan munosabatni aks ettiradi. Shunday qilib, o‘zbek tilidagi (masalan) fe’llarning -sa, -day, -dek shakllarida qayd etilgan irrealis farqi ingliz tilidagi morfologik shakllar bilan funksional jihatdan ham, konseptual tomonlama ham mos kelmaydi. To‘g‘rirog‘i, biz ikkita tizimdan kutgan narsa modallikdagi konseptual makonining qaysidir qismini ikkita qarama-qarshi kategoriyaga bo‘lish uchun asos bo‘lishgagina xizmat qiladi.

G.Risinkning qayd etishicha, meta til tilga xos ma’nolarni ifodalashi haqida taqqoslanadigan tizimlardagi funksional farqlarni yo‘q qilish mumkin. Tilshunoslarning “realis” va “irrealis” so‘zlaridan foydalanishi, ayrim nazariyotchilar ta’kidlaganidek, ba’zi tillardagi kategoriyalar ushbu atamalarni qo‘llash

orqali, haqiqatan ham, nazariy asoslardan uzoqlashgan bo‘lishi mumkin. Bizning fikrimizcha, buni hisobga olish zarur. S.Kristofoar o‘z maqolasida “ba’zi tillarda “irrealis” deb ataladigan kategoriyaning xususiyatlarini noto‘g‘ri ifodalash” masalasiga to‘xtaladi [3;56-b.].

S.Kristofoarning realis va irrealis haqidagi fikri tilshunoslarga modal kategoriyalarni atamalarni ishlatishda ehtiyotkorlik bilan yondashish zarurligini eslatadi. Chunki “irrealis” so‘zi turli ma’nolarda ishlatilgan. Biroq bunday holatning salbiy tomonlari ham mavjud. Agar biz realis va irrealis kategoriyalarining konseptual jihatlarini chuqurroq nazariy tarzda o‘rganadigan bo‘lsak, masalan, zamon, aspekt, mayl, inkor kabi kategoriyalar va ularga bog‘liq tushunchalar nuqtai nazaridan qarasak, realis va irrealisni tushunish imkoniyatini o‘rganishimiz mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, bu nazariy kategoriyalarga kuchli tayanishni funksional asosga egaligini tavsiflovchi atamalar va tushunchalar sifatida realis va irrealisni alohida o‘rganish shart yoki shart emasligi borasida dalillarga duch kelish mumkin. Ammo, bizning fikrimizcha, kategorial belgilar har doim ham amaliy vositalar faollashuvi bilan bog‘liq bo‘lib qolmasdan, nazariy asosga ega hodisalarga ham taalluqlidir. Misol uchun, kognitiv tilshunoslikda keng tarmoq otayotgan prototip kategorial belgilar va ularning nazariyasi bunga dalil bo‘lishi mumkin. Prototiplikni realis va irrealis doirasida ko‘rib chiqish masalasi ham, qayd etilganidek, nazariy qarashlarga mos keladi. Shu jihatdan masala mohiyati nazariy va amaliy (lingvistik) kategoriyalarni chalkashtirmaslikni talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bybee J. R Perkins, Pagliuca W., The evolution of grammar: tense, aspect and modality in the language of the world. University of Chicago Press, Chicago, 1994.

(2). Bybee, J., Irrealis as a grammatical category. Anthropological Linguistics 40, 1998, p. 257–271.

(3). Cristofaro S. Descriptive notions vs. grammatical categories: Unrealized states of affairs and 'irrealis'. Language Sciences 34. 2012, p. 131–146.

(4). de Haan, F. 2012. Irrealis: Fact or fiction? Language Sciences 32, p. 107–130; Exter, Mats. 2012.

Tilovmurodova Shamsiqamar Furqat qizi (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti; E-mail: tilovmurodovashamsqamar@gmail.com)

NIRMAL VARMANING DASTLABKI HIKOYALARIDA O‘TMISHGA QAYTISHLAR: NARRATIV TUZILMA VA BADIIY MAQSAD

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Nirmal Varmaning “Yangi hikoya” harakati doirasidagi yozilgan dastlabki hikoyalarida o‘tmishga qaytish (flashback) usulidan foydalanilishi tahlil qilinadi. Tadqiqot Janet (Gérard Genette)ning narrativ nazariyasi asosida olib borilib, o‘tmishga qaytishlar zamonaviy inson tajribasining parchalanishini, o‘tgan hayotiy iztiroblar sababli vujudga kelgan ruhiy jarohatlarni va mavjudlikning ma’nosizligini yoritishda qanday badiiy vosita sifatida xizmat qilishi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Nirmal Varma, yangi hikoya harakati, o‘tmishga qaytish (flashback), bayon qilish tuzilmasi, zamonaviy inson tajribasi, ruhiy jarohat, mavjudlik ma’nosizligi.*

Тиловмуродова Шамсикамар Фуркат кызы (Ташкентский государственный университет востоковедения, докторант; e-mail: tilovmurodovashamsqamar@gmail.com)

АНАЛЕПСИС В РАННИХ РАССКАЗАХ НИРМАЛА ВЕРМЫ: НАРРАТИВНАЯ СТРУКТУРА И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЦЕЛЬ

Аннотация. *В данной статье анализируется использование приёма возвращения в прошлое (flashback) в ранних рассказах Нирмала Вермы, написанных в рамках движения «Новый рассказ». Исследование проводится на основе нарратологической теории Жерара Женетта и показывает, как возвращения в прошлое служат художественным средством для раскрытия фрагментации современного человеческого опыта, душевных травм, вызванных пережитыми страданиями, и ощущения бессмысленности существования.*

Ключевые слова: *Нирмал Варма, движение «Новый рассказ», возвращение в прошлое (flashback), нарративная структура, опыт современного человека, психологическая травма, бессмысленность существования*.

Tilovmurodova Shamsiqamar Furqat qizi (Tashkent State University of Oriental Studies PhD Candidate; e-mail: tilovmurodovashamsqamar@gmail.com)

FLASHBACKS IN NIRMAL VERMA’S EARLY STORIES: NARRATIVE STRUCTURE AND ARTISTIC PURPOSE

Annotation. *This article analyzes the use of the flashback technique in Nirmal Verma’s early short stories, written within the framework of the “Nayi Kahani” (“New Story”) movement. The study is based on Gérard Genette’s narratological theory and examines how flashbacks serve as an artistic device to depict the fragmentation of modern human experience, the psychological wounds caused by past sufferings, and the sense of existential meaninglessness.*

Keywords: *Nirmal Verma, “Nayi Kahani” movement, flashback, narrative structure, modern human experience, psychological trauma, meaninglessness of existence.*

Kirish (Introduction). 40–50-yillarda tanqidiy realizm hindiy adabiyotida o‘z o‘rnini saqlab turgan bo‘lsa-da, ammo o‘zgarayotgan jamiyatning yangi muammolari hamda yangi mavzular hamda g‘oyalarning talablariga yetarlicha javob bera olmayotganligi yaqqol kuzatila boshladi. Buning asosiy sabablari sifatida esa uzoq kutilgan xalqning ozodlikka erishganligi hamda ozodlikdan kutilgan natijalarga erisholmagan xalq kechinmalari hisoblandi [1;350-b.]. G‘arb mafkuralaridan ta’sirlangan yozuvchilar ushbu kayfiyatni “yangi hikoya” (“नयी कहानी”) harakati ostida qalamga olishdi. Atoqli hind tanqidchisi Namvar Singhning fikriga ko‘ra, ushbu harakatning shakllanishiga hamda rivojlanishiga Nirmal Varmaning o‘rni beqiyos hamda yangi hikoyaning uslubiyatini rivojlantirishda ham nazariy, ham amaliy hissasini ta’kidlash joiz hisoblanadi [2;52-b.]. Adibning hissalaridan biri badiiy qurilmalardan, sujet burilishi, *o‘tmishga qaytish* (flashback) yoki *orqaga nazar tashlash* (analepsis) lardan foydalanadi. Ushbu badiiy qurilma – anaxroniya (hikoya vaqt tartibining buzilishi, voqealar o‘z vaqtida emas, balki orqaga yoki oldinga siljib bayon qilinishi)ning bir shakli bo‘lib, unda asardagi voqealarning ayrimlari voqelikning keyingi qismi ba-yon qilinganidan keyin orqaga qaytish, eslash, yodga olish orqali tasvirlanishi hisoblanadi. Ushbu istilohni *orqaga nazar tashlash (analepsis)* yoki *o‘tmishga qaytish (flashback)* deb nomlash mumkin [3;21-b.]. Ma’lumki, ushbu badiiy uslub sujet davomida o‘tgan zamondagi muhim hodisalar, voqealar yoki xotiralar asosida keltiriladi hamda ular hikoyaning hozirgi voqealariga bog‘liq bo‘ladi *(Maqola davomida analepsis hamda flashback istilohlarini shu yerdan boshlab o‘tmishga qaytish deb nomlashga qaror qilindi.)* Hind

adabiyo-tida “yangi hikoya” (“नयी कहानी”) harakati rivojlanishi bilan birgalikda hikoyanavislikda nafaqat mazmun balki shaklda ham bir qancha o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Ushbu harakat asoschilari hamda shakllantiruvchilari hikoyaning mazmunini o‘zgartirish bilan chegaralanib qolmasdan o‘tmishga qaytish kabi ham badiiy hamda bayon qilish qurilmasini keng qo‘llay boshladi. Ma’lumki, bu ularning ushbu badiiy uslubdan foyladanuvchi birinchi yozuvchi bo‘lganliklarini anglatmaydi, chunki mumtoz hind adabiyotida Ramayana hamda Mahabharatada o‘tmishga qaytishning dastlabki namunalari uchraydi, undan so‘ng begal yozuvchiari Sharat Chandra Chattopadhyay o‘zining dunyoga mashhur asari “Devdas”; Bankim Chandra Chattopadhyay “Baxt ibodatxonasi” yoki hind nasrining asoschilaridan biri hisoblangan Premchandning ham (“Qurbonlik”), “Shaxmat ustasi” nomli asarlarida qisman bu uslubning elementlari kuzatiladi, Varmagacha bo‘lgan davrda romantizm hamda ramziylik elementlarini aks ettirgan Jaishankar Prasad “Jasad” nomli romanida hamda Ageyning “Shekhar: bitta hayot” romanida ushbu badiiy uslub nisbatan asar shakliga ta’sir o‘tkazganligi hamda vaqt tartibining buzilishi kuzatiladi. “Yangi hikoya” (“नयी कहानी”) harakati davriga kelib ushbu usul nisbatdan ommalashib bordi, Nirmal varma esa ushbu uslubdan ham badiiy qurilma (adabiy uslub), ham bayon qilish (narrativ) qurilmasi sifatida foydalanishni ommalashtirdi. Uning dastlabki hikoyalarida adib ushbu uslub orqali qahramonning ruhiy holatini ochib berish, dramatik taranglik yaratish, hikoya sujetiga qo‘shimcha mazmun yaratish, vaqtni ham psixologik ham subyektiv darajada tasvirlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Hindiy adabiyotda modernizmning rivojlanishi va undagi yangi mavzular, yangi janrlar va yozish uslublari bir qancha sharqshunos olimlarning tadqiqot manbayiga aylandi. Jumladan, XX asr o‘rtalarida rus adabiyotshunoslaridan Sank-Peterburg universitetining bir guruh olimlari tomidan chop etilgan monografiyada [7;157-b.], o‘zbek olimasi T.A. Xodjayeva [6;365-b.] tadqiqotlarida Nirmal Varmaning hayoti va ijodi qisman o‘rganilgan. Mazkur maqola hindiy modern adabiyotida norealistik uslubda ijod qilgan Nirmal Varmaning dastlabki hikoyalaridagi o‘tmishga qaytishlarga bag‘ishlangan dastlabki tadqiqot ekanligi ahamiyatga molikdir.

Tadqiqot metodologiyasi va manbalar (Research Methodology and Materials). Ushbu maqola nazariy-tadqiqot metodi sifatida fransuz adabiyotshunosi va narratologiya (bayon ilmi) sohasidagi eng muhim nazariyotchilardan biri hisoblanagan Jerald Janet (Gérard Genette) tomonidan ishlab chiqilgan Bayon (narratologik) modelga, xususan, uning “Narrative Discourse” (1980) asarida bayon etilgan hikoyada vaqt hamda shakl modeli tahlillariga asoslanadi [4;32-b.]. Metodologiyaning asosiy e’tibori Janet tomonidan tadqiq ostiga olingan “Vaqt tartibi” tushunchasiga qaratilgan bo‘lib, u voqealarning voqeilikda yuz berish tartibi (hikoya vaqti) bilan ularning matnda bayon qilinish tartibi (sujet vaqti) o‘rtasidagi munosabatni tahlil qiladi. Jenet vaqt nomuvofiqligini 2ga bo‘lib tahlil qiladi. Uning fikricha: 1) flashback (o‘tmishga qaytish) – hikoyada hozirgi vaqt ichida o‘tmishdagi voqealarni orqaga qaytib eslash; 2) flashforward (kelajakka o‘tish) – kelajakdagi voqealarni oldindan ko‘rsatish yoki eslatib o‘tish. Maqolada Nirmal Varma qalamiga mansub 1959-yilda nashr etilgan “Qushlar” nomli hikoyalar to‘plamiga kiruvchi “Kundalik o‘yini”, “Mayaning haqiqati”, “Uchinchi guvoh”, “Zulmatda”, “Rasmli otrkitka”, “Setabrning bir oqshomi”, “Qushlar” [5;7-b.] nomli hikoyalarining shakl hamda mazmunida o‘zgarishlar kuzatilganligi sababli ushbu hikoyalarni tahlil ostiga olish muvofiq deb hisoblandi. Mazkur hikoyalar Janetning narrativ modeli asosida tahlil qili-nadi va hikoyalarning vaqti bilan sujet vaqti o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘liqlik grafik modelda ifoda-lanadi. Shuningdek, ushbu model orqali Nirmal Varmaning “yangi hikoya” (“नयी कहानी”) harakati uslubi-da yozilgan hikoyalarning hikoya qilish uslubini tizimli tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot tahlili, muhokamalar va natijalar (Analysis, Discussion and Results). 1972-yilda nashr etilgan Jerald Janet (Gérard Genette) “Bayon Diskursi” asarida vaqtning, xronologik ketma-ketlik yoki uning aksiga munosabat birdirgan holda sunday deydi: *“Bir voqeani vaqt o‘tishini o‘rganish, voqealar yoki vaqt bo‘limlarining bayon qilish (narrativ)da qanday tartibda joylashtirilganligini, shu voqealar yoki vaqt segmentlarining hikoyada qanday tartibda ketishi bilan taqqoslashni anglatadi. Bu tartib hikoyaning o‘zida aniq ko‘rsatilgan yoki biron-bir ishoralar yordamida taxmin qilinishi mumkin”* [4;32-b.]. Janetning fikricha hikoyada, yoki umuman olganda asarda 2 turdagi voqealar tartibi mavjud: a) voqealar xronologik ketma-ketlikda sodir bo‘lsa (A→B→D→E...), unda hikoyada xronologik tartib kuzatiladi (xronologiya), b) matnda voqealar ketma-ketligi boshqa tartibda berilishi mumkin (masalan, C→A→B...), unda bayon tartibi asosida yozilgan bo‘ladi (axronologiya) [4;35-b.]. Jerar Jenet voqeilik vaqt tartibini aks ettirish uchun simvolik tuzilma ishlab chiqadi. Bu hikoyada qanday voqealarning ketma-ketligini buzib hikoya qilishini tushunishga yordam beruvchi usul hisoblanadi. Yozuvchilar, ko‘pincha, vaqtni bevosita izchil taqdim etmasligi sababli, ular o‘tmishga qaytish, xotiralar, hissiyotlar orqali voqeama voqea sakrashadi. Jenet bu harakatlarni belgilash uchun maxsus belgilar tizimini yaratgan: 1) kvadrat qavslar **[**...**]** voqealar ko‘pligi yoki gu-

ruhlashib o‘tmishga qaytishdan foydalanilganda [xotira qismi]ni ko‘rsatadi; 2) dumaloq qavslar **(...)** ichki, chuqurroq xotirani, o‘tmishdagi voqeani bildiradi; 3) egri qavslar **{...}**esa psixologik lahza yoki lavha ajratib ko‘rsatadi. Har bir voqea (A2, B1, D3 kabi) raqamlanadi, shunda voqealar va hissiyotlarning harakat oqimi aniq ko‘rsatiladi. Janet modeliga asosan, xronologik ketma-ketlikda voqeilikni yaratishda hikoyada voqelik H1→H2→H3→H4... deb belgilab olinadi. Hikoyada bayon qilingan tartibni esa alifbo ketma-ketligini belgilab olamiz A→B→D→E→.... Modelga ko‘ra, o‘tmishga qaytishni belgilab olish uchun () lardan foydalaniladi. {} belgisi esa psixologik o‘tmishga qaytish sifatida olinadi. Nirmal Varmaning “yangi hikoya” (“नयी कहानी”) uslubida yozilgan dastlabki hikoyalari Jenetning ushbu modeli asosida tahlil ostiga olindi. Adib qalamiga mansub “Kundalik o‘yini”, “Mayaning haqiqati”, “Uchinchi guvoh”, “Zulmatda”, “Rasmli otrkitka”, “Setabrning bir oqshomi”, “Qushlar” hikoyalari umumiy hisobda quyida keltirilgan jadval orqali o‘tmishga qaytishlar aniqlandi:

Hikoyalar	**O‘tmishga qaytish**	**Janet modelida aks etishi**
“Kundalik o‘yini”	3	A2[B1(D3)E1(F2)(G3)H1]I2
“Mayaning haqiqati”	1	A2[B1(D3)E1{F2}G1]H2
“Uchinchi guvoh”	1	A2 [B1(D3) E1{F2}G1] H2
“Zulmatda”	3	A2[B1(D3)E1{F2}G1(H3) I1(J3)]K2
“Rasmli otrkitka”	2	A2 [B1(D3)E1{F2}G1(H3) I1]J2
“Sentabrning bir oqshomi”	1	A2 [B1(D3) E1{F2}G1]H2
“Qushlar”	1	A2[B1(D3)E1{F2}G1]H2

Nirmal Varma tomonidan yozilgan dastlabki 7 ta hikoyaning barchasida o‘tmishga qaytishlar foydalanganligi aniqlandi. Tahlil jarayonida har bir hikoyada o‘tmishga qaytishlar nima maqsadda foydalanilganligini aniqlash maqsadida hikoyada voqealarning xronologik hamda axronologik modeli ishlab chiqildi. Quyida ba’zi hikoyalarning Janet modeliga asoslanib tahlil qilindi:

Hikoya	**Hikoyada voqealarning xronologiyasi**	**Hikoyada voqealarning axronologiyasi**
“Kundalik o‘yini”	H1) Bittoning bolaligi, uning Anandamayi Ona bilan uchrashuvi (axronologik ketma-ketlik bo‘yicha D3)	A2) Bitto allaqachon vafot etgan, kundaligi orqali bosh qahramon Bittoni xotirlaydi.
Janet modelida aks etishi	H2) Kanpurdagi 1-unashtiruv	B1) Asosiy o‘tmishga qaytish boshlanadi. Unda Bittoning kelishini, telegrammani, vagzaldagi ikkalasining uchrashuvi, birinchi taassurot, birga o‘tkazgan vaqtlari-ni yodiga oladi.
A2[B1(D3)E1(F2)(G3)H1]I2	H3) Dehliga kelishi hamda Bosh qahramon (hikoyachi) bilan uchrashuv	D3) Chuqur o‘tmishga qaytish. Hinduizm dining 20-asrdagi mashhur diniy allomalaridan bo‘lgan Anandamayi Ona bilan qolishni xohlashi, unga ergashishi Bittoning diniy-falsafiy qarashlari tushuntirishga qaratilgan.
	H4) Bosh qahramon bilan Dehlidagi birga o‘tkazgan kunlari	E1) Bittoning bosh qahramon bilan Dehlidagi o‘tgan kunlari
	H5) Kundalik o‘yini hamda rasmni yirtib tashlashi, bosh qahramondan hissiy uzoqlashuvi	F2) Bittoning Shimladagi o‘tgan kunlari
	H6) Ikkinchi unashtiruv, Bittoning ahvoli yomonlashuvi	G3) Kelinoyilaridan eshitgan Bittoning birinchi unashtiruvning buzilishi
	H7) Bosh qahramonlarning cherkov bo‘ylab tungi sayohati	H1) Bittoning rasmni yirtib tashlashi, bosh qahramondan hissiy uzoqlashuvi, cherkov bo‘ylab tungi sayohati, Ikkinchi unashtiruv, Bittoning ahvoli yomonlashuvi
	H8) Bittoning vafoti aks ettirish uchun bosh qahramonnning sog‘in-	I2) Bosh qahramon (Hikoyachi) yolg‘iz Bittoni sog‘inishi

	chi	
Hikoya	**Hikoyada voqealarning xronologiyasi**	**Hikoyada voqealarning axronologiyasi**
“Uchinchi guvoh”	H1) Bosh qahramonning muharrir sifatida ishlashi hamda eski bir uyga ko‘chib o‘tishi	A2) Hikoya hozirgi zamonda Janob Rohatgining mayxo‘rlikdan keyin hissiyotlarga berilishi bilan boshlanadi
Janet modelida aks etishi	H2) Nirja hamda kasal onasining shaharga qaytishi	B1) Bosh qahramon (Janob Rohatgi) sevgilisi Nirga bilan uchrashuvini yodiga olib o‘z hikoyasini boshlaydi
A2 [B1 (D3) E1 { F2 } G1] H2	H3) Nirjaning sham so‘rab chiqishi va bosh qahramon bilan uchrashuvi	D3) Nirjaning bosh qahramondan sham so‘ragani hamda birinchi marotaba ikkalasi o‘rtasida bog‘liqlik boshlanganligini
	H4) Ikkalasi o‘rtasida iliq munosabatlarining boshlanishi	E1) Ikkalasi o‘rtasidagi munosabatlar-ning qalinlashuvi
	H5) Nirjaning onasining ahvoli yomonlashuvi, Bosh qahramonning yordami, Nirjaning unga nisbatan ishonchi ortishi	F2) Nirjaning onasi betobligi sababli bosh qahramonga nisbatan ishonchining ortishi
	H6) Oila qurishga qaror qilishlari hamda bosh qahramoning ichki kechinmalari	G1) Oila qurishga qaror qilishlari, ammo nikohdan oldin Nirjaning yo‘qolib qolishi
	H7) Nirjaning nikohdan oldin ketib qolishi	H2) Hozirgi vaqtga qaytish, Janob Rohatgi hikoyasini aytib berishi
	H8) Yillar o‘tib, hozirgi kundagi klubdagi Janob Rohatgining o‘z hikoyasini so‘zlab berishi	
Hikoya	**Hikoyada voqealarning xronologiyasi**	**Hikoyada voqealarning axronologiyasi**
“Mayaning haqiqati”	H1) Onasining befarligi asosida o‘tgan bolalik yillari	A2) Yomg‘irdan keyin bo‘sh xonada o‘tirib bosh qahramonning sukunatga cho‘mishi
Janet modelida aks etishi	H2) Bosh qahramon voyaga yetgan shaxs, ishsiz yomg‘irdan keyin xonada o‘tirishi	B1) Bosh qahramon ko‘chaga chiqishi, yomg‘irdan keyin hammayoq loy hamda bolalar shovqini bilan to‘la
A2[B1(D3)E1{F2}G1]H2	H3) Ko‘chaga chiqadi qarasa hammayoq loy hamda bolalar shovqini	D3) Ariqqa tushib ketayotganida bir bolakayni qutqarib qoladi
	H4) Tasodifiy Lata ismli qizchani uchratib qoladi, uni ariqga tushib ketishidan qutqarib qoladi	E1) Lata bilan suhbat
	H5) Lata bilan bolalarcha suhbat quradi	F2) Ertakni xotirlash (“Sakkiz dengiz ortidagi mamlakat”)
	H6) Lata ertak aytib beradi (“Sakkiz dengiz ortidagi mamlakat”)	G1) Qayiqning suzishi hamda vaqtni ikkalasi unutib qo‘yadi
	H7) Bosh qahramon va Lata ikkalasi qayiqda suzishadi hamda go‘yoki vaqt to‘xtagandek bo‘ladi	H2) Hozirgi zamonga qaytish, hikoya yana qaytadan boshlanadi
	H8) Bosh qahramon hozirgi zamonga qaytadi hamda hikoya yana qayta-dan boshlanadi	

Hikoyalarning xronologik hamda axronologik tartibini tuzib chiqish orqali biz Nirmal Varmaning o‘tmishga qaytishlardan nima maqsadda foydalanganligini aniqlashimiz oson boldi. Hikoyalar tahliliga asosan, adib o‘tmishga qaytishdan quydagilarni ochib berish uchun foydalangan:

1. Zamonaviy inson hayotining parchalanishi:

a) hayotning faqat bir tekisda bo‘lmasligi, xotira, ruhiy jarohatning yillar o‘tsada insonlarning hozirgi hayotiga ta’sir etishini hikoyalarida aks ettirgan. Adibning “Uchinchi guvoh” hikoyasidagi ushbu o‘tmishga qaytish parchasida bosh qahramonning yillar o‘tsada o‘tmishdagi voqealari u bilan, uning bugungi kun hayotiga ta’sir qilayotganligini kuzatish mumkin:

"मैं आपकी बात मानने के लिए तैयार नहीं हूँ," वकील साहब जरा गर्म हो गए, "कौन स्त्री अपनी मरजी से उस आदमी को छोड़कर चली जाएगी, जिसे वह सचमुच सच्चे दिल से चाहती है। हाँ, अगर वह सनकी या पगाल हो तो बात दूसरी है।" [5;48-b.]. *("Men sizning fikringizga qo'shilishga tayyor emasman", advokat janoblari biroz g'azablanib dedi, –"qaysi ayol chin yurakdan sevgan odamni o'z xohishi bilan tashlab ketadi? Mumkinki, agar u telba yoki aqldan ozgan bo'lsa, unda bu boshqa masala).*

"जिस लड़की को मैं जानता था, वह पागल या सनकी कुछ भी न थी, लेकिन फिर भी... ।" रोहतगी साहब सहसा चुप हो गए। उनकी आँखों में अवसाद की हल्की-सी छाया सिमट आई।" [5;48-b.]. *("Men tanigan qiz na telba edi, na alqdan ozgan, lekin, baribir,..."– Rohtagi janob birdan jimib qoldi. Uning ko'zlarida qayg'uning yengil soyasi paydo bo'ldi);*

b) o'tmishga qaytish qahramonlarning o'tmish hamda bugungi kun arosatida qolib ketganliklarini, bugungi kun bilan ularning yashay olmasliklarining sabablarini ko'rsatib berish uchun foydalanilgan. Shu asnoda, adibning "Qushlar" hikoyasidagi bosh qahramon Latika sevgilisi vafotidan so'ng bugungi hayoti ma'nosizlarcha qolganini, u na o'tmishda na bugungi kunda yashayotgani qalam ostiga olingan. Nima uchun bunday yashayotganligi o'tmishga qaytishlar orqali berilgan.

2. O'tmishga qaytishlar qahramonlarning ruhiy jarohatlarining sabablari sifatida. Dastlabki hikoyalarida Varmaning qahramonlari hech biri o'z og'rig'ini ochiqchasiga ifodalay olishmaydi, shuningdek buning sabablarini ham. Varma qahramonlarining ichki bo'shlig'ini, afsuslarini, oila, do'stlar va boshqalar bilan munosabatlarning buzilishi sabablarini ochib berish uchun o'tmishga qaytishdan foydalangan. Uning "Rasmli atkritka" hikoyasida Paresh do'sti SD bilan suhbatidan Nilu bilan bo'lgan munosabatlarining buzilishiga sabablari o'tmishga qaytish orqali berilgan:

बारिश के बाद भी रात गर्म थी। गीली सड़कों पर दुकानों की नियोन लाइट्स के नीचे चलते हुए मुझे वे सब बातें याद हो आईं, जो मैं नीलू से कहना चाह रहा था और नहीं कह पाया था। मुझे अच्छा लगा कि मैंने उन्हें नहीं कहा। अब सोचकर मुझे शर्म आ रही थी, क्योंकि कुछ बातें हैं, जो एक उम्र के संग जुड़ी होती हैं, और अगर उम्र बीत जाए, और वे अनकही रह जाएँ, तो उन्हें कभी कहना नहीं होता। [5; 124-b.].

(Yomg'irdan keyin ham tun issiq edi. Ho'l ko'chalarda do'konlarning neonsimon chiroqlari ostidan yurganimda, Niluga aytmoqchi bo'lgan, ammo aytolmagan barcha gaplar yodimga tushdi. Yaxshiyamki, ularni aytmaganman. Ayni damda yodimga olsam, uyalib ketaman, chunki ba'zi gaplar borki, ular ma'lum vaqtga tegishli bo'ladi, va agar o'sha vaqt o'tib ketgan bo'lsa va ular aytilmagan bo'lsa, endi hech qachon ularni aytishga hojat yo'q).

3. Inson mavjudligining ma'nosizligi. Varmaning tahlilga olingan hikoyalarida bosh qahramonlar boshqalardan hamda o'zlaridan ham uzoqlashgan bo'lib, o'tmishga qaytish orqali qahramonlarning o'tmishdagi omadsizliklari, buzilgan munosabatlari, bolalikdagi ruhiy jarohatlari hamda yomon tajribalari bugungi kunda ham qahramonlarning hayotiga ta'sir ko'rsatayotganligini hamda bugungi hayotining ham ma'nosizligiga olib kelganligini ko'rsatish uchun foydalanilgan. "Sentabrning bir oqshomi" nomli hikoyada bosh qahramonning bolaligida dadasi bilan janjal qilib, uyini tark etgani, yoshi katta bo'lib ham bugungi kundagi hayotining ma'nosiz bo'lib yurganini aks ettirish uchun o'tmishdan qaytishdan foydalanilgan.

"बच्ची, क्या तुम्हें याद है, जब हम दोनों बहुत छोटे थे, तब मैं घर से नहीं भागा था। तब तुम्हारा ब्याह नहीं हुआ था, तब हम कुछ नहीं जानते थे, जब हम सब कुछ जानते थे। आज तुम सोचती हो कि मैं इससे भिन्न हो सकता था जो आज हूँ-किन्तु जो आज हूँ वह उन दिनों मेरे भीतर था, और उसे देखकर तुम नहीं डरती थीं।" [5; 132-b.].

(Kichkintoy, esingdami, ikkalamiz juda kichkina bo'lganimizda, o'shanda men uydan qochib ketmagan edim. O'shanda sen turmushga chiqmagan eding, o'shanda biz hech narsani bilmas ham edik, lekin hamma narsani ham bilardik. Bugun o'ylaysanki, men bugungidan boshqacha odam bo'lishim mumkin edi, lekin bugungi menim o'sha kunlarda ham ichimda bor edi va o'shanda sen uni ko'rib, qo'rqmasding.

Janet modeliga asoslangan holda hikoyalarda voqealarning qanday ketma-ketlikda kelishini modellashtirish orqali adib nima maqsadda o'tmishga qaytishlardan foydalanganligini aniqroq tushunish imkonini berdi. A2[B1**(D3)**E1(F2)**(G3)**H1]I2, A2[B1**(D3)**E1{F2}G1]H2, A2 [B1**(D3)** E1{F2}G1] H2, A2[B1**(D3)**E1{F2}G1**(H3)** I1**(J3)**]K2, A2 [B1**(D3)**E1{F2}G1**(H3)** I1]J2, A2 [B1**(D3)** E1{F2}G1]H2, A2[B1**(D3)**E1{F2}G1]H2 modellarida qoraga olingan voqealar o'tmishga qaytishlar orqali aks ettirib, adib ko'p qatlamli xotiralarni (xotira ichida xotira) uslini ham foydalangan. Bunda qahramonlarning o'tmishdagi xatti-harakatlari sabablarini berish uchun foydalangan. Shuningdek, u hikoyalarda psixologik lahza yoki lavha (tahlilda, modelda {...} ichida berildi) berish orqali voqealar kulminatsiyasini emas, balki ruhiy kulminatsiya yaratadi. Tahlilga olingan 7 ta hikoyaning barchasida o'tmishga qaytishlar usulidan foydalangan-

lik zamonaviy inson tajribasining parchalanishini, o‘tgan hayotiy tajribalarning keltirib chiqargan psixologik iztiroblarni va mavjudlikning ma’nosizlik g‘oyasini yoritish uchun xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ushbu maqolada Nirmal Varmaning dastlabki hikoyalari “yangi hikoya” (“नयी कहानी”) harakati asosida yaratilgan bo‘lib, undagi bayon uslubidagi o‘zgarishlarni hamda ular nima maqsadda foydalanganligini aniqlash maqsadida Janet modelidan foydalanib shuni aytish mumkinki, adibning tahlil ostiga olingan barcha hikoyalarida o‘tmishga qaytishlardan foydalanilgan bo‘lib, ko‘p qatlamli xotiralar asosida o‘tmishga qaytishlar guruhlashgan holda aks ettirilgan. Hikoyalardagi o‘tmishga qaytishlar oddiy bayon usul sifatidan chetga chiqib, balki badiiy maqsadni tasvirlash uchun muhim badiiy vosita sifatida foydalanilgan. Ko‘p qatlamli xotiralar (D3,G3,H3) va psixologik o‘tmishga qaytishlar orqali Varma o‘z qahramonlarining hozirgi hayotiga ta’sir qilgan yoki bugungi hayotini qanday bo‘lishiga sababchi ichki, yoki ruhiy jarohatlarni ochib bergan. Shuni ta’kidlash joizki, adibning bayon usuli rivoji haqida yanada chuqur tahlillar olib borilishi mumkin, ayniqsa, uning “yangi hikoya” (“नयी कहानी”) harakatidan so‘ng yozilgan hikoyalarini tahlil qilish, bayon qilish (Narratologiya) ilmi uchun ham kerakli ilmiy hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Xodjayeva T.A., Muxibova U.U. Hindiston adabiyoti. T., Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020, 552-bet.

(2). नामवर स. कहानी नई कहानी. – द.: लोकभारती प्रकाशन, 1982, 196 प.

(3). Chris B. The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms. USA, Oxford University Press Inc, 2001, 291-bet.

(4). Gerard G. Narrative Discourse. USA, Cornell University Press, 1980, 284-bet.

(5). निर्मल व. परिंदे. – द.: राजकमल प्रकाशन, 2024, 182 प.

(6). Xodjayeva T.A., Muxibova U.U. Hindiston adabiyoti. T., Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020, 552-bet.

(7). Цветкова С.О. Очерки истории литератур Индии: X–XX вв. СПб, Санкт-Петербургский Государственный университет, 2014, 320 с.

https://orcid.org/0000-0001-6347-1203

Ulkanboyeva Matluba Hasanboy qizi (O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti; matluba-1990@umail.uz)

O‘ZBEK HIKOYACHILIGIDA BADIIY KOMPOZITSIYA TIPOLOGIYASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yoshlar hikoyachiligida badiiy kompozitsiya qurilishidagi an’anaviylikning davom etishi va uning zamonaviy talqinda yangilanishi tahlil qilinadi. Mahorat bilan tashkillangan kompozitsion butunlik ijodkorning badiiy niyati va estetik pozitsiyasini ochishda muhim omil bo‘lishi mumkinligi, shuningdek, ayrim kompozitsion kombinatsiyalar davrlararo adabiy an’anaga aylanib, zamonaviy hikoyachilikda ham davom etayotgani misollar asosida tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *badiiy kompozitsiya, badiiy obraz, sujet, roviy, kompozitsion tafakkur, badiiy unsurlar, an’anaviylik, novatorlik.*

Улканбоева Матлуба Хасанбоевна (докторант PhD Института узбекского языка, литературы и фольклора)

ТИПОЛОГИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КОМПОЗИЦИИ В УЗБЕКСКОМ РАССКАЗЕ

Аннотация. *В данной статье анализируется продолжение традиции в построении художественной композиции в молодежной прозе и её обновление в современной интерпретации. На основе примеров рассматривается, как мастерски организованная композиционная целостность может стать важным фактором в раскрытии художественного замысла и эстетической позиции автора. Также анализируется, как некоторые композиционные приемы, превратившись в межпериодную литературную традицию, продолжают существовать и в современном повествовании.*

Ключевые слова: *художественная композиция, художественный образ, сюжет, рассказчик, композиционное созерцание, художественные элементы, традиционность, новаторство.*

Ulkanboyeva Matluba Hasanboy qizi (PhD student, Institute of Uzbek language, literature and folklore)

TYPOLOGY OF ARTISTIC COMPOSITION IN UZBEK STORY

Annotation. *This article analyzes the continuation of tradition in the construction of artistic composition in youth prose and its renewal in contemporary interpretation. Through examples, it examines*

how skillfully organized compositional integrity can become a crucial factor in revealing the author's artistic intent and aesthetic position. It also explores how certain compositional techniques, having evolved into an inter-period literary tradition, continue to exist in contemporary narratives.

Keywords: *artistic composition, artistic image, plot, narrator, compositional contemplation, artistic elements, traditionality, innovation.*

Kirish (Introduction). Poetik matn unsurlari badiiy asar tahlilida muhim o‘rin tutishi barchamizga ma’lum. O‘quvchi sujet, badiiy obraz va detallar orqali yozuvchining asl badiiy niyatini tushunishga urinadi. Badiiy matnning tag ma’nosini anglashda yana bir muhim jihat bor. Bu poetik matn kompozitsiyasidir. Kompozitsion tafakkur badiiy asar mag‘zini chaqishda asosiy o‘rin egallaydi. Chunki xarakterli voqea, yorqin badiiy obraz va detallar, shirali til kabi poetik uzvlar ustalik bilan kombinatsiyalanmas ekan, ijodkor ko‘zlagan maqsadiga yetishishi mushkul. Badiiy asar sistem butunlik sifatida e’tirof etilar ekan, unutmaslik kerakki, ustalik bilan joylashtirilgan poetik unsurlar kompozitsiyasi badiiy barkamol hikoyaning tayanchi hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Suvon Meliyev, Dilmurod Quronov, Ulug‘bek Hamdamov, Bahodir Karimov, Uzoq Jo‘raqulov, Komiljon Hamroyev kabi adabiyotshunoslarning tadqiqotlarida talqin-u tahlil qilish jarayonida badiiy asar kompozitsiyasiga alohida diqqat qaratishganini kuzatish mumkin. Masalan, Suvon Meliyevning doktorlik dissertatsiyasidan o‘rin olgan “O‘tkan kunlar” romani strukturasida uchlik prinsipi” faslida yangi xulosalar taqdim etishda kompozitsion tafakkur, struktur tahlil asosiy rol o‘ynagan. Olim “O‘tkan kunlar” romanining bosh badiiy g‘oyasini ochishda uning strukturasi (tuzilishi, kompozitsiyasi–M.U.) muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydi va roman uchlik – triada asosiga qurilganini ilmiy tahlil qiladi. Tahlildagi yangicha yondashuv roman matnidan yangi xulosalar chiqarilishiga imkon yaratadi. “O‘tkan kunlar” romani strukturasida uchlik prinsipi yetakchilik qiladi ekan, demak u asarda inkishof etilgan badiiy g‘oya va ma’no ko‘lamining dolzarblashuvi va yaqqolashuvida ilk tashkilotchi vazifasini o‘taydi. Buyuk romanimizga xos bo‘lgan bunday struktur belgi orqali undagi chuqur falsafiy ma’nolarga yo‘l ochiladi” [1;84-b.]. Asar kompozitsiyasi va obrazlarning o‘zaro munosabatini ushbu tajriba asosida tahlil qilish ulardan anglashiladigan badiiy ma’no geografiyasini kengaytirib yuboradi. Bu yangi, asosli talqinlar demak.

Atoqli olim Ulug‘bek Hamdamov “Bir davr: ikki yozuvchi – ikki yo‘l” maqolasida Qodiriy va Cho‘lpon nasrining o‘ziga xosligi xususida fikr yuritar ekan, “O‘tkan kunlar” va “Kecha va kunduz” romanlarining kompozitsion qurilishi va fabulasidagi ayrichalikka diqqatini qaratadi. Keyingi davr yozuvchilari ayni shu ikki adabiy an’ananing izdoshlari ekanligini asosli dalillaydi [2;55–63-b.].

Adabiyotshunos olim Komiljon Hamroyevning “Hikoya kompozitsiyasi” nomli monografiyasi kompozitsion tafakkur va uning atrofida chiqarilgan xulosalarni jamlaganligi, yangi xulosalar berilganligi bilan e’tiborga loyiq: “Birinchidan, hikoya kompozitsiyasi tadrij qonuniyatlariga ko‘ra shakllanib, takomillashib kelgan sof badiiy-tarixiy kategoriya hisoblanadi; ikkinchidan, badiiy kompozitsiyaga yaxlit badiiy hodisa sifatida qarash, qism tahlili orqali butunga xos nazariy kriteriylarni to‘g‘ri belgilash imkonini beradi; uchinchidan, kompozitsiya mazmun-shaklni uyg‘un ifodalovchi hodisa bo‘lib, janr (hikoya janri) xossalarini to‘la qamrab oladi va hikoya poetik kriteriylarini to‘g‘ri tushunishga zamin hozirlaydi; to‘rtinchidan, kompozitsiya ijodkor badiiy g‘oyasining hosilasi sifatida namoyon bo‘ladi, epik tasvirdagi regulativ jarayonlar vazifadoshligini belgilaydi; beshinchidan, badiiy kompozitsiya o‘zining xilma-xil tip va shakllariga ega, mustaqil, doimiy harakatdagi o‘sib-o‘zgarib boruvchi poetik birlikdir” [3;24]. Ushbu xulosalardan anglashiladiki, kompozitsion tafakkur yozuvchining asl badiiy niyatini ochishda asosiy ochqich bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy adabiyotshunoslikdagi adabiy bahslardan birida atoqli nazariyotchi olim D.Quronovning kompozitsion tafakkur vositasida fikrlarini asosli dalillagani qarashlarimizni qo‘llab-quvvatlaydi. Xususan, Suvon Meliyevning “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida e’lon qilingan “Mehr sehri” [4] deb nomlangan maqolasiga javoban yozilgan D.Quronovning “O‘g‘ri”ning himoyasiga ikki og‘iz so‘z” [5;35–40-b.] maqolasiga to‘xtalish joiz. Maqolada olim “O‘g‘ri” hikoyasini tuzum manfaatlariga xizmat qilgan asar sifatida baholagan S.Meliyevga quyidagi dalil bilan asosli qarshi chiqadi: “Bu strukturada esa, odatlanib qolganimizdek, ikkita emas, uchta tayanch nuqtasi bor: **mahalla – Qobil bobo – amaldorlar**. Yuqorida ko‘rganimizdek, bu nuqtalarning har biri kontekstdan uzilib, reallik bilan bog‘langanida umumlashma ma’no kasb etadi: **mahalla – omma timsoli, Qobil bobo – totalitar tuzumdagi alohida olingan shaxs timsoli, amaldorlar – totalitar davlat timsoli**” [5;38-b.]. D.Quronov hikoya kompozitsiyasidagi obrazlar triadasi va ular orqali ramziy ifodalangan real voqelikdan quyidagi xulosaga keladi: “Hikoyada kuzatganimiz intellektuallik darajasining yuqoriligi, muallif konsepsiyasini ifodalovchi hayotiy holatlarni modellashtirishga

(ekzistensializmdan farq qilaroq, bunda model ham reallik illiuziyasini hosil qiladi) intilish kabilar shu fikrga olib keladi. Taxminimizning qanchalik haqiqatga yaqin-uzoqligini, bu o‘xshashlikning sabab va omillarini keyingi izlanishlar ko‘rsatar. Biroq shuning o‘ziyoq, A.Qahhor doim ham hokim mafkura iskanjasida, sotsialistik realizm qoliplari doirasida qolib ketmagan, ijod onlarida ba’zan ichki erkinlikka ham ega bo‘lgan deyishga asos beradi”.

Professor D.Quronov “Qor qo‘ynida lola” hikoyasida kompozitsion tafakkur” maqolasida sujet voqealarining qismlarga ajralishi va har bir uzv muallif badiiy niyatini ochishga xizmat qilgani xususida fikr yuritadi [6;46–51-b.]. Olim kompozitsion tafakkur nazariyasiga oid muhim qarashlarni ilgari suradi. Shuningdek, ushbu hikoya misolida Cho‘lponning boshqa asarlaridagi kompozitsion butunlik va uning ahamiyati haqida ham to‘xtaladi. “Cho‘lponning boshqa nasriy asarlarida ham kompozitsion tafakkur imkoniyatlaridan samarali foydalanilgan. Jumladan, «Kecha» romanida Zebi va Maryam obrazlarining yonmayon qo‘yilgani, kundoshlarning bir-birini to‘ldirgan holda bitta taqdirni umumlashtirishi; «Novvoy qiz»-dagi kompozitsiya darajasida qo‘llangan kontrast usuli, «Nonushta» hikoyasida boshlanish va yakunning bir xilligi – bari muayyan fikrni ayni shu usulda ifodalashga xizmat qiladi” [6;51-b.].

Ushbu adabiy-ilmiy tajriba adabiyotshunoslikning yangi metodologiyasiga asos soladi. Demak, badiiy kompozitsiya nafaqat asar sujeti va fabulasi bilan bog‘liq, balki badiiy obrazlar va detallarning asarda o‘rinlashuvida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Yuqoridagi ilmiy-adabiy tajribalar asosida XX asr o‘zbek hikoyachiligida kompozitsion tafakkur tadrijini kuzatish va bu an’nana zamonaviy hikoyachilikda qay tarzda davom etayotgani va yangilanayotganini tahlil qilish, yangi mulohazalarni o‘rtaga tashlash mumkin. Bunda tarixiy-qiyosiy hamda struktur tahlil metodlaridan foydalanish yaxshi samara beradi deb o‘ylaymiz. Keyingi mulohazalarimizda ushbu metodlardan foydalanamiz.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yuqoridagi mulohazalardan ayon bo‘ladiki, Cho‘lponning “Qor qo‘ynida lola” hikoyasidagi obrazlarni uchlik munosabatda (Sharofatxon – Eshon – mahalla-ko‘y) ifodalanishidan ma’lum adabiy maqsad ko‘zlangan. Matematikada to‘qqiz taqsim uchni yaxlit uchgacha qisqartirish imkoni bo‘lganidek, adabiyotda ham real voqelikni qisqartira borish, mikrobadiiy olam orqali ulkan borliq tasvirini berish mumkin. Bu xuddi D.Quronov Qobil bobo – amaldorlar – mahalla-ko‘y obrazlari ortida Sho‘ro tuzumida yakkalangan shaxs va befarq olomon fojiasini ko‘rgani kabi holdir. Zotan, “O‘g‘ri”da atoqli olimimiz tomonidan kuzatilgan triada fojiasi “Qor qo‘ynida lola” hikoyasidagi triadaning mantiqiy davomidir. Cho‘lpon Sharofatxon obrazi orqali yolg‘izlangan shaxsiyatni, Eshon bobo obrazi orqali mustabid tuzumni, mahalla-ko‘y ramzi orqali befarq olomonni nazarda tutib, o‘z davri voqeligining in’ikosini yaratganiga shubha yo‘q.

Obrazlarni uch nuqtaga joylashtirish va davr voqeligidagi ziddiyatni ko‘rsatish adabiy an’ana sifatida yashashda davom etdi. Shukur Xolmirzayevning “Cho‘loq turna” hikoyasida cho‘loq turna – yolg‘izlangan shaxs, gala – befarq olomon, tabiat esa mutlaq hokimiyat timsolida namoyon bo‘ladi. Adib yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy voqeligida ham kollektivlashtirish shaxs qiymatini yo‘qqa chiqargan, istiqlol orzusidagi ziyoli cho‘loq turnaday yolg‘iz o‘zi mutlaq hokimiyatga qarshi kurashishga majbur bo‘lgan vaziyatligini hisobga olsak, tahlillar o‘zini oqlaydi. Yolg‘izlanib qolish xavotiri ijodkorni o‘z olamiga chuqurroq kirib ketishiga, asl badiiy niyati va xulosalarini ramzlar ortiga yashirib ifodalashiga sabab bo‘ldi va adabiyotda istalmagan shunday an’ana shakllandi. Ushbu silsilada “Mening o‘g‘rigina bolam”, “Fanorchi ota”, “O‘g‘ri”, “Anor”, “Dahshat”, “O‘zbek xarakteri”, “Bandi burgut”, “Cho‘loq turna”, “Baliq ovi”, “Hovlidagi daraxt”, “Kichkina pushtirang maxluqcha” kabi qator klassik hikoyalar yaratildi. Aytish mumkinki, bu adabiy an’ana bugungi yoshlar hikoyachiligida ham davom etmoqda.

Raxshona Ahmedovaning “O‘qituvchining sukuti” hikoyasi ham yuqoridagi kabi uch tayanch nuqta asosiga qurilgan. Abdusamad domla – majlisning boshqa a’zolari – “katta”. Muallif “katta”ning qanday amal egasi ekanini izohlamaydi. Uni barcha huquqqa ega qahramon sifatida tasvirlaydi. “Katta”ning Abdusamad domlaga nisbatan munosabati, muomalasi tasvirida xarakteri chiziladi.

– “Nimaga dalaga chiqarmading? – “katta”ning yuz-ko‘zidan olov sachrab, savol-javob qilarkan, xonada yigirma-o‘ttiz chog‘li kishi o‘tirar, birma-bir turg‘azmoqda edi.

–Aziz Akbarovich, – dedi Absamad domlaning jur’ati yetib, – ikki oydan beri hamma dalada, o‘qish yo‘q, programmadan ortda qolib ketyapmiz…” [7;127-b.].

Suhbatning davomida “katta” o‘zini tutolmay qoladi va Abdusamad domlaga qo‘l ko‘tarib yuboradi. Shaxslik huquqining poymol bo‘lishi va ilojsizlik Abdusamad domlaning hayotiga nuqta qo‘ydi. Majlisda “jim” turolmagani uchun izzat nafsi yerga qorilgan Abdusamad domla bir umr “jim” qoldi. Alam qiladigani 20–30 chog‘li majlis boshqa a’zolari ham sukut saqlashi, jabrdiydani yolg‘izlatib, quruq tomoshabin bo‘lib

qolishida. Paxta siyosatining og‘riqli nuqtalarini qalamga olgan muallif salaflar ijodida ushbu adabiy an’anadan qolip sifatida foydalanadi, ammo yangi davrning yangi muammosini o‘rtaga tashlaydi.

Hikoya kulminatsiyadan keyingi holdan boshlanadi. Yechimga yaqin qolgan holat tasviridan tugunga o‘tiladi. Tugun qo‘yilgach, Abdusamad domlaning olis o‘tmishiga keyin esa yana tugunga qaytiladi. Voqealar rivoji “qayta eslash” tarzida kiritiladi. Nihoyat kulminatsiya bo‘y ko‘rsatadi. Kulminatsiyadan yechimga kelinadi. Hikoyaning qurilishidagi individuallik bilan muallif kitobxon diqqatini tutib turishga erishgan. Obrazlar joylashuvidagi uchlik bilan esa asosiy badiiy niyatini amlaga oshirgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilsak, R.Ahmedova o‘zbek adabiy tajribalari, an’analaridan oziqlangan holda yangi davr muammosiga nigoh tashlaydi va ijodiy pozitsiyasini namoyon qiladi. Bu esa adabiy an’analar zamonaviy o‘zbek nasrida ham davom etayotganini ko‘rsatadi. Raxshona Ahmedova salaflari kabi obrazlarni uch nuqtaga joylashtiradi, umumiy kompozitsiyasida esa o‘ziga xosligini saqlaydi.

Badiiy asarni tahlil qilishda obraz tabiati, sujet, badiiy detallar qatorida kompozitsion tafakkur imkonlaridan foydalanish yangi talqinlarga yo‘l ochishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Miliyev S. Global ilmiy-badiiy talqin poetikasi. F.f.d. (DSc) dissertatsiyasi, T., 2020, 226-bet.
(2). Hamdamov U. Abdulla Qodiriy va o‘zbek adabiyoti. T., “Yangi asr avlodi”, 2022, 208-bet.
(3). Hamroyev K. Hikoya kompozitsiyasi. T., “Nurafshon business”, 2020, 140-bet.
(4). “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, 1995, 23-iyun.
(5). Quronov. D. Mutolaa va idrok mashqlari. T., “Akademnashr”, 2013, 336-bet.
(6). Quronov. D. Adabiyot va boshqalar haqida. T.: “Akademnashr”, 2019, 142-bet.
(7). Ahmedova R. Tushunarsiz sevgi izhori. T., “Read book” nashriyoti, 2023, 190-bet.

Nasirdinova Yorkinoy Abdumuxtarovna (Qo‘qon universiteti Andijon filiali, “Tillarni o‘qitish” kafedrasi mudiri; E-mail: nasirdinovayorkinoy@gmal.com)

MARKAZIY OSIYO TASAVVUF ADABIYOTI FRANSUZ MADANIY IDROKIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Markaziy Osiyo tasavvuf adabiyotining fransuz madaniy idrokida shakllanishida Aleksandr Papas tadqiqotlarining o‘rni tahlil qilinadi. Papasning nazariy qarashlari, ijodiy tatabbu’ an’anasi, mashhur mutasavvif adiblar ijodiga oid ishlari hamda tasavvufiy matnlarning fransuz madaniy kontekstida qabul qilinishi ko‘rib chiqiladi. Papas qo‘llagan metodologiyaning Yevropa ilmiy jamoatchiligi tomonidan Markaziy Osiyo tasavvuf adabiyotini tushunish va baholashdagi ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Markaziy Osiyo, tasavvuf adabiyoti, Aleksandr Papas, fransuz madaniy idroki, tatabbu’, adabiy meros, madaniyatlararo aloqalar.*

Насирдинова Ёркиной Абдумухтаровна (заведующая кафедрой преподавания языков, Кокандский университет, Андижанский филиал; E-mail: nasirdinovayorkinoy@gmal.com)

СУФИЙСКАЯ ЛИТЕРАТУРА СРЕДНЕЙ АЗИИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ КУЛЬТУРНОМ ВОСПРИЯТИИ

Аннотация. *В статье анализируется роль исследований французского учёного Александра Папаса в формировании французского культурного восприятия центральноазиатской суфийской литературы. Рассматриваются теоретические подходы Папаса, традиции литературного подражания (татаббу’), его изучение творчества выдающихся суфийских авторов, а также восприятие суфийских текстов в контексте французской культуры. Раскрывается значимость методологии Папаса в знакомстве европейского научного сообщества с суфийской литературой Центральной Азии.*

Ключевые слова: *Центральная Азия, суфийская литература, Александр Папас, французское культурное восприятие, татаббу’, литературное наследие, межкультурные связи.*

Nasirdinova Yorkinoy AbdumuxtarovnaHead of the Department of Language Teaching, Andijan Branch of Kokand University; E-mail: nasirdinovayorkinoy@gmal.com)

SUFI LITERATURE OF CENTRAL ASIA IN FRENCH CULTURAL PERCEPTION

Annotation. *This article analyzes the role of French scholar Alexandre Papas’s research in shaping the French cultural perception of Central Asian Sufi literature. Papas’s theoretical approaches, traditions of literary imitation (tatabbu’), his studies of prominent Sufi authors, and the reception of Sufi texts within*

the French cultural context are examined. The significance of Papas's methodology in introducing Central Asian Sufi literature to the European academic community is also highlighted.

Keywords: *Central Asia, Sufi literature, Alexandre Papas, French cultural perception, tatabbu', literary heritage, intercultural connections.*

Kirish. Markaziy Osiyoda tasavvuf adabiyoti va tasavvuf ta'limoti ilmiy merosi boy madaniy qatlamlardan biri bo'lib, so'nggi yillarda ilmiy doiralarda yanada kuchli e'tibor qozonmoqda. Mintaqadagi tasavvuf adabiy an'ana, xususan, Naqshbandiya, Yassaviya, Qodiriya kabi tariqatlar tarixi, mashoyix va avliyolarning hagiografik asarlari hamda tasavvufiy she'riyat namunalari – ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tadqiqotlariga mavzu bo'lgan. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida, sobiq Sovet davridagi mafkuraviy cheklovlar bartaraf etilgach, Markaziy Osiyo tasavvuf tarixiga yangi nazar bilan yondashish imkoni paydo bo'ldi. Natijada mintaqada tasavvuf tarixi va adabiyotini o'rganishda yangicha ilmiy usullar va nazariyalar qo'l-lanila boshlandi.

Mavzuga oid avvalgi tadqiqotlar tahlili. Markaziy Osiyo tasavvuf adabiyoti va tarixini G'arbda o'rganishda bir qator tadqiqotchilar muhim hissa qo'shgan. Jumladan, amerikalik olim Devin DeVees Markaziy Osiyo tasavvuf tarixini asl manbalar asosida qayta talqin qilib, ilgari mavjud bo'lgan ayrim noto'g'ri qarashlarni (masalan, tasavvufni shomonizm qoldig'i deb hisoblash) tanqid qiladi [1; 110–112-b.]. Jo-Ann Gross mintaqadagi avliyo sulolalari va ziyoratgohlar tarixi orqali tasavvuf an'analari va xotira masalalarini o'rganadi. Anke fon Kügelgen tasavvuf va davlat aloqalarini, B.G'.G'afurov esa tasavvufning umumtarixiy ahamiyatini ko'rsatib, uni Markaziy Osiyo madaniy hayotining muhim qismi sifatida tasvirlaydi [1; 210-b.].

Shuningdek, fransuz sharqshunosligining Markaziy Osiyo adabiyotiga oid tadqiqotlari Muhammadjon Xolbekov tomonidan ham chuqur tahlil qilingan. U o'z izlanishlarida fransuz olimlarining Zahiriddin Muhammad Bobur va Alisher Navoiy merosiga bo'lgan qiziqishini o'rganib, ularning asarlarini tahlil qilgan. Biroq Muhammadjon Xolbekovning ta'kidlashicha, fransuz sharqshunoslari tomonidan Markaziy Osiyo adabiyotiga bo'lgan qiziqish, ko'proq tarjima va sharhlarga asoslangan bo'lib, matnlarning ichki poetik tuzilmasi, ramziy qatlamlari va tasavvufiy mazmuni yetarlicha chuqur o'rganilmagan. Xolbekov, ayniqsa Alisher Navoiy asarlarining fransuz tiliga tarjima qilingan namunalarida, poetik obrazlar va tafakkur tizimining noto'g'ri yoki yuzaki talqin etilgan holatlarini ko'rsatadi [2;58-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada qiyosiy-tahliliy va tavsifiy metodlardan foydalanildi. Dastlab, Aleksandr Papasning Markaziy Osiyo tasavvufiy adabiyoti bo'yicha asosiy ishlari ("Ainsi parlait le derviche" va "Jomiyning mintaqaviy kontekstlarda qabul qilinishi") o'rganilib, uning tarixiy-kognitiv va antropologik yondashuvlari tahlil etildi. Keyin bu qarashlar D.DeVees va J.Gross, A.fon Kügelgen metodlari bilan solishtirildi. Ushbu uslub Papasning yondashuvini boshqa olimlar fonida ko'rsatish va uning Markaziy Osiyo tasavvuf adabiyotini tadqiq qilishdagi ahamiyatini aniqlash imkonini berdi. Manbalar matnda [6;112-b.] shaklida ko'rsatildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results). So'nggi yillarda Markaziy Osiyoda tasavvuf adabiyotini madaniy va adabiy kontekstda o'rganishga qiziqish ortib bormoqda. Bu yo'nalishda fransuz olimi Aleksandr Papas (Alexandre Papas) muhim nazariy-uslubiy yondashuvlarni ilgari surdi. U, asosan, islomdagi tasavvuf va tariqatlar tarixi, avliyo va shayxlar kultlari, tasavvuf she'riyati va ularning madaniy ahamiyatini tadqiq etadi. Papasning yondashuvi devonalar hayoti, avliyolar maqbaralari, tasavvuf tili, adabiy ramzlar, hamda madaniyatlararo adabiy ta'sirlar kabi muhim masalalarni qamrab oladi. Tadqiqotlarida u Markaziy Osiyo, Sharqiy Turkiston, Yaqin Sharq kabi hududlar o'rtasidagi ma'naviy bog'liqlikni ham yoritadi. Ushbu maqolada aynan Papasning tasavvuf adabiyoti bilan bog'liq qarashlari tahlil qilinadi; siyosiy va ijtimoiy masalalar muhokama doirasiga kiritilmagan.

Aleksandr Papas Markaziy Osiyo tasavvuf adabiyotini br butun yaxlit tizim sifatida qaradi va fanlararo tahlil metodini qo'lladi. U tasavvufni jamiyat hayotining boshqa sohalari – adabiyot, falsafa, xalq e'tiqodlari va ramziy tafakkur bilan uzviy bog'liq tarzda tahlil qildi. Papas tasavvufiy ramz va timsollarning yashirin ma'nolarini ochishga alohida e'tibor qaratgan holda, jumladan, qalandar darveshlarning kosa, aso va chillaxona kabi buyumlarini ramziy jihatdan tahlil qilib, sufiylarning dunyoqarashi va ruhiy tajribalarini yoritib beradi [3;47-b.]. Uning kognitiv yondashuvi tasavvufiy matnlarni chuqur anglashga imkon yaratadi.

Markaziy Osiyo tasavvuf adabiyoti tarixida sofiy-shoirlarning o'rni beqiyosdir. Aleksandr Papas ushbu mutasavvif adiblarning ijodini yangi rakursda ko'rib chiqib, ayniqsa, XV asr – Temuriylar davri ulug' shoir-mutafakkiri Abdurahmon Jomiy (1414–1492) ijodiga alohida e'tibor qaratadi. Papas hammualliflikda chop etgan "Jomiyning mintaqaviy kontekstlarda qabul qilinishi" asarida mutaffakkirning she'riy merosining Markaziy Osiyo va boshqa mintaqalarga ta'siri, asarlariga payrov qilingan ijodiy tatabbu'larni

tahlil qiladi [5;15–17-b.]. Shuningdek, Papas Markaziy Osiyo Turkiy tasavvuf adabiyotining yetakchisi Alisher Navoiy ijodiga ham urg‘u beradi. Xususan, Navoiy qalamiga mansub “Mahbub ul-qulub” asaridagi darveshlar hayoti orqali XV–XVI asrlardagi tasavvufiy muhit haqida qimmatli tarixiy-etnografik xulosalar chiqaradi [4;210-b.]. XVIII asrda Sharqiy Turkistonda ijod qilgan sufiy shoiri Xorobotiy asarlari ham Papas tomonidan maxsus tahlil etilgan bo‘lib, bu asarlarda Rumiy va Navoiy masnaviylarining uslubiy ta’siri mavjudligi, ijodiy davomiylik va tatabbu’ an’analarining yorqin misoli ekanligi qayd etiladi [5;85–87-b.].

Markaziy Osiyo tasavvufiy adabiyotining eng qadimiy namunalari XII asrda yashagan türk mutasavvifi Xoja Ahmad Yassaviy qoldirgan «Hikmatlar» to‘plamidir. Bu asar xalq tilida sodda uslubda bitilgan bo‘lib, unda tasavvufiy axloqiy ta’limot nazm orqali ifodalangan. Aleksandr Papas tadqiqotlarida Yassaviydan boshlangan turkiy tasavvufiy she’riyat an’anasi Navoiy va uyg‘ur shoiri Xorobotiy kabi keyingi avlod ijodkorlari tomonidan davom ettirilgani qayd etiladi. Ularning ijodida avvalgi ustozlar, xususan, Jaloliddin Rumiy va Abdulrahmon Jomiy asarlariga bog‘liqlik mavjud.

Papasning ta’kidlashicha, Markaziy Osiyo tasavvuf adabiyotining rivoji asosan ijodiy tatabbu’ (ijodiy taqlid) an’anasi orqali amalga oshgan. Bu an’anaga ko‘ra, keyingi shoirlar oldingi ustozlarning she’rlariga nazira va tatabbu’lar bitib, umumislomiy adabiy almashinuvga hissa qo‘shganlar. Masalan, Abdulrahmon Jomiyning she’riy merosi faqat Xurosonda emas, balki Markaziy Osiyo va Hindiston kabi boshqa mintaqalarda ham keng tarqalib, mahalliy shoirlar uning asarlariga javoban nazira va tatabbu’ she’rlar yozganlar. Alisher Navoiy esa fors adabiyoti vakillari Jomiy va Sa’diy asarlariga ergashib, ularning g‘azallariga javoban tatabbu’ she’rlarni yaratgan. Shuningdek, uyg‘ur shoiri Xorobotiy ijodida ham Rumiy va Navoiyning poetik an’anasi davom etgani Papas tomonidan qayd etiladi.

Tasavvuf adabiyotining badiiy-uslubiy xususiyatlari haqida gapirar ekan, Papas bu she’riyatning asosan fors va turkiy tillarda yaratilganligini va undagi obrazlarning ramziy-majoziy tabiatini ta’kidlaydi. G‘azal, ruboiy, qasida va masnaviy janrlarida yaratilgan tasavvufiy asarlarda «sharob», «yor», «mayxona» kabi allegorik obrazlar orqali ilohiy haqiqat va ruhiy holatlar tasvirlanganligini qayd etadi. Papasning fikricha, tasavvufiy adabiyotning tili ikki qatlamli bo‘lib, zohiran oddiy so‘zlar orqali chuqur ma’nolar anglatilgan.

Markaziy Osiyo tasavvufiy adabiyoti rivojiga mahalliy ijtimoiy-madaniy muhit bilan bir qatorda, tashqi madaniy ta’sirlar ham sezilarli hissa qo‘shgan. Papas bu jihatni tadqiq qilarkan, Markaziy Osiyoning qo‘shni mintaqalar bilan tarixiy aloqalarini diqqat bilan o‘rganadi. Uning fikricha, Markaziy Osiyo tasavvufiy merosi doimo keng mintaqaviy intellektual almashinuv jarayonining bir qismi bo‘lib kelgan [4;50-b.]. Masalan, Papas Sharqiy Turkiston (Xitoy tarkibidagi Shinjon) misolida Markaziy Osiyo va Xitoy-Tibet olami o‘rtasidagi diniy-madaniy bog‘lanishlarni o‘rganadi. XVIII–XIX asrlarda Sharqiy Turkiston o‘lkasida faoliyat ko‘rsatgan Xoja Afaq va uning avlodlari tarixi orqali u islom tasavvufining ushbu mintaqada mahalliy (xitoy, mo‘g‘ul) an’analar bilan qanday uyg‘unlashganini tahlil qiladi [5;77-b.]. Natijada tasavvufiy harakat ba’zan transchegaraviy xususiyat kasb etib, islom dunyosi va Sharq uyg‘onishlari o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘tashi ilmiy dalillar bilan tasdiqlanadi.

Papas shuningdek Markaziy Osiyodan Hijozga – Makka va Madinaga – amalga oshirilgan haj va ziyorat safarlari tarixini ham o‘rgangan. U 2012-yilda Berlinda chop etilgan “Markaziy Osiyo hojilari: Markaziy Osiyodan Hijozga haj yo‘llari va ziyoratlar” to‘plamidagi tadqiqotlari orqali Markaziy Osiyo musulmonlarining Yaqin Sharq bilan doimiy ma’naviy aloqada bo‘lganini ko‘rsatadi. Xususan, haj safari davomida mintaqa ziyoratchilari va boshqa musulmon o‘lkalar o‘rtasida ilmiy va adabiy muloqot kechganini, ya’ni markaziy osiyolik hojilar Hijozda o‘sha davrning ilmiy-adabiy muhitidan ta’sirlanib qaytganini ta’kidlaydi [5;112-b.]. Bu kabi dalillar Markaziy Osiyo tasavvufiy adabiyoti rivojida faqat mahalliy omillar emas, balki keng Islom olamidagi madaniy jarayonlar ham muhim ahamiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Papasning xulosasiga ko‘ra, Markaziy Osiyo tasavvufiy adabiyoti yopiq, izolatsiyalangan hodisa bo‘lmay, aksincha, umumislomiy adabiy-intellektual maydonning bir qismi sifatida taraqqiy etgan [5;52-b.]. Bu jihatni tasdiqlovchi yana bir misol – o‘rta asrlarda Markaziy Osiyoda yashagan mutasavviflar arab va fors tillarida yaratilgan sufiylikka oid asarlarni o‘z ona tillariga tarjima qilganlari va sharhlaganlari, shuningdek, o‘zlari ham shu tillarda ijod qilib, asarlarini boshqa mintaqalarga yoyganlar. Demak, madaniyatlararo ta’sir va adabiy aloqalar Markaziy Osiyo tasavvufiy adabiyotining tarkib topishi va boyishida uzviy jarayon bo‘lgan.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan tahlillardan kelib chiqqan holda, xulosa qilish mumkinki, Aleksandr Papas Markaziy Osiyo tasavvufiy adabiyoti va tariqatlar tarixini o‘rganishga yangicha ilmiy ufqlar olib kirgan olimdir. Uning tadqiqotlari natijasida ilm-fan tasavvufiy merosni tor ma’nodagi tariqatlar tarixi doirasidagina emas, balki keng adabiy-madaniy kontekstda tushunish zarurligini anglab yetdi. Papas,

xususan, tasavvufiy adabiyotga doir nazariy va amaliy masalalarni yoritishda tarixiy-kognitiv va antropologik uslullarni qo‘shib, yangicha yechimlarni taklif etdi. U ko‘pincha ilmiy e’tibordan chetda qolgan “pastki qatlam” manbalar – darveshlar kundaligi, xalq orasidagi rivoyatlar, tasavvufiy she’r va qo‘shiqlar – ni ilmiy muomalaga kiritish orqali Markaziy Osiyo tasavvufiy hayotining naqadar boy va rang-barang manzarasini chizib berdi. Papasning ishlari ko‘rsatdiki, Markaziy Osiyo tasavvuf tarixi va adabiyoti bir butun madaniy hodisa bo‘lib, unda sulton ham, darvesh ham, she’riyat ham, xalq an’analari ham uzviy ravishda bog‘langan holda namoyon bo‘ladi. Bu yondashuv milliy va mintaqaviy chegaralardan chiqib, tasavvufiy merosni global islomiy madaniyat kontekstida talqin qilish zarurligini asoslab berdi.

Taqdim etilgan ilmiy natijalar shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyoda tasavvufiy adabiyot taraqqiyoti doimo avlodlar davomiyligi va madaniyatlararo almashinuv bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Papas bu haqiqatni aniq misollar bilan isbotlab, adabiyotshunoslik va tarix faniga qo‘shimcha bilimlar kiritdi. Uning xulosalari bugungi ilmiy jamoatchilik tomonidan keng e’tirof etilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Devin DeWeese**.** Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania State University Press, 1994. (O‘zbek tilidagi tarjima orqali keltirilgan ma’lumotlar).

(2). Холбеков М.Н. Узбекско-французские литературные взаимосвязи (в аспекте перевода, критики и восприятия). Дис.док.филол.наук, Ташкент, 1991, 424 с.

(3). Alexandre Papas. Ainsi parlait le derviche: Contes, témoignages et études sur les saints d’Asie centrale. Paris: Maisonneuve & Larose – IFRI, 2008.

(4). Alexandre Papas & Thibaut d’Hubert (eds.). Jami in Regional Contexts: The Reception of ʿAbd al-Rahman Jami’s Works in the Muslim World. London: I.B. Tauris, 2019.

(5). Alexandre Papas. “Soufisme et politique entre Chine, Tibet et Turkestan (XVIIIe–XIXe siècles)”. Journal of the Economic and Social History of the Orient, 58(4), 2015, pp. 531–569.

(6). Jo-Ann Gross. The Begums of Bukhara: A Study of Female Authority in Nineteenth Century Central Asia. Modern Intellectual and Political History of the Middle East Series, 2016 (Markaziy Osiyoda muqaddas sulolalar tarixi).

(7). Anke von Kügelgen. Der Historiographische Diskurs über das Verhältnis von Islam und Staat in Zentralasien (16.–19. Jahrhundert). Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2002.

Rakhimova Dilfuza Masharip qizi (TTA Urganch filiali o‘qituvchisi; e-mail: dilfuza_raximova1@icloud.com)

KAZUO ISHIGURO ASARLARIDA MULTIKULTURALIZM VA SHAXSIY XOTIRA: O‘TMISH, XOTIRA VA HAYOTNING MURAKKABLIGI

Annotatsiya. *Kazuo Ishiguro asarlaridagi multikulturalizm va shaxsiy xotira mavzularini tahlil qiladi. Ishiguro, yapon kelib chiqishi bo‘lgan britaniyalik muallif sifatida, madaniyatlar o‘rtasidagi sintezi va shaxsiy tajribalarni o‘z asarlarida muvaffaqiyatli aks ettiradi. Maqolada, uning “Tepaliklar tumanda” va “Beqaror dunyo rassomi” romanlaridagi asosiy qahramonlarning shaxsiy xotiralari va o‘z o‘tmishi bilan munosabatlari yoritiladi. Shuningdek, yozuvchining murakkab til uslubi va “soxta tarjima” effektini yaratish maqsadida ingliz va yapon muloqotidagi ko‘prik sifatida ishlatilgan til elementlari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *Kazuo Ishiguro, multikulturalizm, shaxsiy xotira,“Tepaliklar tumanda”, “Beqaror dunyo rassomi”, ingliz va yapon muloqoti, hikoyachilik, estetik tajriba, tarixiy kontekst, shaxsiy va jamiyat xotirasi.*

Рахимова Дильфуза Машарип кизи (преподаватель Ургенчского филиала ТТА; e-mail: dilfuza_raximova1@icloud.com)

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ И ЛИЧНАЯ ПАМЯТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ КАДЗУО ИСИГУРО: ПРОШЛОЕ, ПАМЯТЬ И СЛОЖНОСТЬ ЖИЗНИ

Аннотация. *Анализируются темы мультикультурализма и личной памяти в творчестве Кадзуо Исигуро. Исигуро, как британский писатель японского происхождения, успешно отражает в своих произведениях синтез культур и личного опыта. В статье исследуются личные воспоминания и отношения со своим прошлым главных героев романов «Холмы в тумане» и «Художник нестабильного мира». В статье также анализируется сложный языковой стиль писателя и языковые элементы, используемые в качестве связующего звена между английским и японским языками с целью создания эффекта «фальшивого перевода».*

Ключевые слова: *Кадзуо Исигуро, мультикультурализм, личная память, «Холмы в тумане», «Художник нестабильного мира», англо-японский диалог, повествование, эстетический опыт, исторический контекст, личная и общественная память.*

Rakhimova Dilfuza Masharip qizi (Teacher of the Urgench Branch of the TTA;
e-mail: dilfuza_rakhimova1@icloud.com)

MULTICULTURALISM AND PERSONAL MEMORY IN THE WORKS OF KAZUO ISHIGURO: THE COMPLEXITY OF THE PAST, MEMORY, AND LIFE

Annotation. *The article analyzes the themes of multiculturalism and personal memory in the works of Kazuo Ishiguro. Ishiguro, as a British writer of Japanese descent, successfully reflects the synthesis of cultures and personal experiences in his works. The article examines the personal memories and relationships with their past of the main characters in the novels "Hills in the Mist" and "Artist of the Unstable World". The article also analyzes the complex linguistic style of the writer and the linguistic elements used as a link between English and Japanese in order to create the effect of "false translation".*

Keywords: *Kazuo Ishiguro, multiculturalism, personal memory, "The Hills in the Mist", "The Artist of the Unstable World", English-Japanese dialogue, storytelling, aesthetic experience, historical context, personal and social memory.*

Kirish (Introduction). Kazuo Ishiguro – zamonaviy adabiyotning eng muhim va ta'sirchan ovozlaridan biri bo‘lib, uning asarlari ko‘plab madaniyatlar va tarixiy kontekstlar o‘rtasidagi murakkab munosabatlarga chuqur e'tibor qaratadi. 1954-yilda Yaponiyaning Nagasaki shahrida tug‘ilgan, keyinchalik, Britaniyaga ko‘chib o‘tgan Ishiguro, o‘zining shaxsiy tarixi orqali multiculturalizm mavzusini o‘z asarlarida ochib beradi. Ishiguro asarlarida o‘z o‘tmishi, shaxsiy xotiralar va madaniy identitet insonning ichki kurashlari bilan birgalikda ochiladi. Ushbu maqolada Ishiguroning "Tepaliklar tumanda" va "Beqaror dunyo rassomi" romanlari orqali shaxsiy xotira, madaniyatlararo muloqot va tarixiy kontekstlarni o‘rganamiz. Bu asarlar, qahramonlar o‘zlarining shaxsiy tarixlari bilan yuzma-yuz kelayotganda, vaqt, joy va madaniyatni qanday qabul qilishlarini aks ettiradi. Maqola davomida, shuningdek, Ishigoroning bilingvistik yondashuvi, asarlardagi til va muloqot usullari ko‘rib chiqiladi va bu usullar orqali o‘quvchilarga qahramonlarning histuyg‘ulari, muammolari va murakkab hayotiy tajribalari qanday etkazilishi tahlil etiladi. Shu tariqa, ushbu kirish qismi Ishiguroning asarlaridagi multikulturalizm va shaxsiy xotira temalarining o‘zaro bog‘liqligini yoritib beradi va ularni tushunishda muhim kontekst taqdim etadi. Maqola oxirida, yapon va ingliz madaniyatlarining o‘zaro aloqa va ta'siri, shuningdek, adabiyot orqali insonning ichki dunyosi va ijtimoiy muammolarni qanday yangitdan talqin etish mumkinligini ko‘rsatishga harakat qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Kazuo Ishiguro asarlarida multikulturalizm va shaxsiy xotira temalarini o‘rganish jarayonida o‘ziga xos adabiyotlar mavjud. Ularning tahlili, Ishiguroning yozuvi va hikoyachiligi haqida chuqurroq tushuncha beradi. Multikulturalizm va identitet: Adabiyotda multikulturalizm va identitetni o‘rganadigan ko‘plab mualliflar Ishiguroning asarlarini misol sifatida keltiradilar. Masalan, Edward Saidning "Orientalism" asari shunday nazaria va kontseptsiya bilan Ishiguroning yapon va ingliz madaniyatlari o‘rtasidagi munosabatlarini har qanday xulq-atvor yoki matnning kontekstual asosida ko‘rish uchun foydali maqola hisoblanadi. Ishiguroning asarlarida madaniyatlar o‘rtasidagi o‘zaro ta'sirlar va bog‘lanishlar, shuningdek, o‘z-o‘zini anglash va identitet ta'siri yangicha yondoshiladi. Xotira va tarix: Ishiguroning asarlaridagi xotira masalasi, muhim tarixiy voqealar (masalan, Ikkinchi jahon urushi) bilan bog‘liq. "Tepaliklar tumanda" va "Beqaror dunyo rassomi" romanlarida qahramonlar o‘z hayotlari va tarixiy voqealar o‘rtasidagi bog‘lanishni qidiradilar. Paul Ricoeurning "Memory, History, Forgetting" asari, xotira va tarix o‘rtasidagi o‘zgaruvchan bog‘lanishlarni tahlil etadi va Ishiguroning asarlari bu nazariyani sinovdan o‘tkazadi. Til va muloqot: Ishiguro asarlarida til va muloqot haqidagi tadqiqotlar ham muhimdir. "Soxta tarjima" konsepsiyasi orqali muallif o‘zining bilingvistik uslublarini yaratarak, muloqotdagi mushkulotlarni va madaniyatlararo tushunmovchiliklarni aks ettiradi. Umberto Eko va Mikhail Bakhtin kabi nazariyotchilarning asarlari bu mavzuni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Psixologiya va ichki kurashlar: Ishiguroning qahramonlari ko‘pincha o‘z ichki xotiralaridan va psixologik kurashlaridan azob chekadilar. Sigmund Freydan tortib, Junggacha bo‘lgan psixologik nazariyalar, bu ko‘rsatkichlarni tahlil qilishda yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Reaserch Methodolgy). Literaturani tahlil qilish: Ishiguro asarlaridagi muhim mavzularni, xarakterlarni va vaziyatlarni juda chuqur tahlil qilish maqsadida, turli xil adabiyotlar va ilmiy maqolalar ko‘rib chiqiladi. Bu bosqichda mualliflarning asarlariga qo‘yilgan izohlar va tahlillar orqali muloqot, xotira va madaniyat masalalari o‘zaro bog‘langan holda o‘rganiladi. Matniy tahlil: Ishiguro asarlarida matnning strukturasini chiqarib tashlash va qahramonlarning ichki dunyosi, hissiyotlari, shaxsiy

tarixlari va muammolarini tushunishga qaratilgan matniy tahlil o‘rganiladi. Bu texnik usulda o‘qish va matnni ravon tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Qahramonlarning ichki monologlari: Ishiguro asarlarida qahramonlarning ichki monologlari muhim rol o‘ynaydi. Ularning his-tuyg‘ulari va o‘z-o‘zini anglash jarayonini aniqlash maqsadida, ichki monologlar tahlil qilinadi. Bu jarayonda qahramonlarning shaxsiy xotiralaridan qanday azob chekkanliklarini va ularni qanday qabul qilishlarini tushunish muhim ahamiyatga ega. Tahliliy ichki va tashqi kontekst: Ishiguroning asarlarini o‘rganishda nafaqat individual qahramonlar, balki o‘z vaqtida yashagan madaniyatlar va tarixiy kontekstlarni o‘rganish zarur. Bu asarlarning yozilishi va qahramonlarning harakatlari bilan bog‘liq voqealar va ijtimoiy muhitni baholashga yordam beradi. Qo‘-shimcha manbalar: Ishiguro haqida yozilgan tahliliy maqolalar, intervyular, hujjatlar va biografiyalar tadqiqot davomida foydalaniladi. Bu manbalar uning ijodiy jarayoni, uslubi va mulohazalari haqida yanada ko‘proq ma’lumot beradi. O‘quvchilar reaksiyasini o‘rganish: Tadqiqotda, Ishiguroning asarlari ustida o‘qiganlarning fikr va izohlarini o‘z ichiga olgan hisobotlar va intervyular o‘rganiladi. Bu o‘quvchilarning asarlarni qanday qabul qilishi, qanday his-tuyg‘ularni his qilishi va tajribalari haqida ma’lumot to‘plashda yordam beradi.Tadqiqot haqida aniq va mukammal tushuncha yaratish, Ishiguroning asarlaridagi multikulturalizm va shaxsiy xotira o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlash maqsad qilingan. Tahlil natijalari esa badiiy adabiyotlar va madaniyatlararo muammolarni anglashda yordam beradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Multikulturalizmning aks etishi: Ishiguro asarlarida ingliz va yapon madaniyatlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir va sintez jarayoni ko‘rinadi. Masalan, "Tepaliklar tumanda” romanida qahramonning britaniya muhitida yashashi, ammo o‘zining yapon ildizlarini unutmasligi, uning shaxsiy identitetiga ta’sir qiladi. Ishiguroning qahramonlari doimo ikki madaniyat o‘rtasida tuganmas bir ichki kurashni boshdan kechirishadi, bu esa ularning shaxsiy xotiralari bilan bog‘liq. Shaxsiy xotira va o‘zini anglash: Qahramonlarning xotiralari, asarlarida markaziy o‘rin egallaydi. Ular o‘z hayotlari va o‘tgan voqealari bilan qanday bog‘lanishayotganini tushunishda o‘zlarini topishga urinadilar. “Beqaror dunyo rassomi” romanida, Matsui Ono o‘z hayotidagi epizodlarni eslab, o‘z san’atini va shaxsiy tarixini qayta ko‘rib chiqadi. Ushbu tahlil qahramonlarning xotira jarayonlari orqali o‘zlarini tanib olishga harakatlarini ko‘rsatadi. Xotira tumanlari: Ishiguro o‘z asarlarida xotira tumanlarini ko‘rsatishga ixtisoslashgan. Qahramonlar o‘z xotiralari va his-tuyg‘ulari orqali hayotning murakkabligi va noaniqligini ta’kidlaydilar. O‘z hayotlaridagi muhim voqealarni eslashga uringanida, ko‘pincha, qiyinchiliklarga duch keladilar, bu esa o‘z-o‘zini anglash jarayonini yanada murakkablashtiradi.Til va kommunikatziya muammolari: Asarlarda til va muloqot masalalari ham alohida ahamiyatga ega. Ishiguroning bilingvistik uslublari, muloqotdagi noaniqliklarni aks ettiradi. U “soxta tarjima” usulidan foydalanib, ikkilamchi madaniyatda yashovchi qahramonlarning kuchli hissiyotlarini ifodalaydi, o‘ziga xos bir til uslubini yaratadi. O‘quvchi tajribasi: Ishiguroning asarlarini o‘qigan o‘quvchilarning munosabatlari ham muhim ahamiyatga ega. Ularning fikrlariga ko‘ra, Ishiguroning asarlari nafaqat qahramonlarning harakatlarini, balki o‘quvchilarning ichki kurashlariga ham ta’sir qiladi. O‘quvchilar Ishiguroning xotira va identitet haqida fikr yuritishlari, faqat shaxsiy o‘ziga xos tajribalaridan kelib chiqqan holda, turli hissiyotlarni his etadilar. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Ishiguro asarlarida multikulturalizm va shaxsiy xotira bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Qahramonlar o‘z o‘tmishlari bilan yuzma-yuz kelib, o‘zlarini qanday anglashlari va ta’sirchanliklarini ko‘rsatadilar. Ushbu tahlil Ishigoroning adabiyotdagi o‘ziga xos yondashuvini, shuningdek, uning asarlarida shaxsiy va madaniy identitet o‘rtasidagi o‘zaro bog‘lanishlar haqida yanada mukammal tasavvur beradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendation). 1. Kazuo Ishiguro asarlarida multikulturalizm va shaxsiy xotira mavzularining qanday aks ettirilishini o‘rganishga qaratilgan. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, Ishiguro asarlaridagi qahramonlar o‘z tarixlari bilan doimo tengdosh muammolarga duch kelishadi. Ularning shaxsiy xotiralari va madaniyatlararo bog‘lanishlari, o‘z-o‘zini anglash jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Multikulturalizm, qahramonlarning ichki kurashlari, obyektiv va subyektiv xotira o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirlar, Ishiguro ijodining ajralmas qismi sifatida ko‘rinadi.

2. Madaniyatlararo sintez: Ishiguro asarlarida yapon va ingliz madaniyatlari o‘rtasida davom etayotgan o‘zaro ta’sirlar, qahramonlarning shaxsiy tarixlarini shakllantiradi. Bu jarayon, ularning identitetlarini va o‘zini anglash jarayonlarini murakkablashtiradi. Xotira va shaxsiy tarix: Qahramonlar o‘z xotiralari bilan bog‘langan holda, o‘z-o‘zini anglashga harakat qiladilar. Ishiguro asarlarida xotira tumanlari, shaxsiy hayotning noaniqligi va murakkabligi bilan bevosita bog‘liqdir.

3. Kommunikativ muammolar: Ishiguroning bilingvistik yondashuvlari va “soxta tarjima” effektlari o‘quvchilarga hissiyot va muloqotdagi noaniqliklarni yetkazishga yordam beradi, bu esa ikki madaniyat o‘rtasidagi muloqotning qiyinchiliklarini aks ettiradi**.**

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Ishiguro, K. (1982). A Pale View of Hills. Faber & Faber.
(2). Ishiguro, K. (1986). An Artist of the Floating World. Faber & Faber.
(3). Ishiguro, K. (1989). The Remains of the Day. Faber & Faber.
(4). Ishiguro, K. (2005). Never Let Me Go. Knopf.
(5). Said, E.W. (1978). Orientalism. Pantheon Books.
(6). Ricoeur, P. (2004). Memory, History, Forgetting. University of Chicago Press.
(7). Eco, U. (1990). The Limits of Interpretation. Indiana University Press.
(8). Bakhtin, M. M. (1981). The Dialogic Imagination. Four Essays. University of Texas Press.
(9). Danius, S. (2017). The Invention of Celebrity: Kazuo Ishiguro and the New Task of the Novelist. The New Yorker.
(10). Matus, J. (2015). Kazuo Ishiguro: A Critical Study. Bloomsbury Academic.
(11). Caldwell, P. (2009). “Memory and Mind: The Use of Memory in Kazuo Ishiguro‘s Fiction”, Journal of Contemporary Literature, 4(2), p. 143–162.
(12). Chen, J. (2012). “Negotiating Identity in Kazuo Ishiguro‘s Fiction”, Journal of Postcolonial Writing, 48 (6), p. 651–663.
(13). Malpas, S. (2010). The Place of Meaning: Science, Semiology, and the Futurity of Meaning. Cambridge University Press.

Halimova Sayyora Abdurahimovna (O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikasiyalar universiteti “Media nazariyasi va amaliyoti” kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi, Toshkent, O‘zbekiston; sayyorahalimova1971@gmail.com)

RAUF MUZAFFARZODANING “SADOYI TURKISTON” GAZETASIDAGI PUBLITSISTIK FAOLIYATI

Annotasiya. *Mazkur maqolada jadid publitsistlaridan biri Rauf Muzaffarzodaning “Sadoyi Turkiston” gazetasidagi faoliyati tahlilga tortilgan. Xususan, uning maorif, til, matbuot xususidagi ilg‘or qarashlariga alohida e’tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *guberniya, uezd, tanazzul, maorif, milliy madaniyat, komissiya, toshbosma, sinf, tabaqa.*

Халимова Сайёра Абдурахимовна (Университет массовых коммуникаций и журналистики Узбекистана, доцент кафедры «Теория и практика медиа», кандидат филологических наук, Ташкент, Узбекистан; sayyorahalimova1971@gmail.com)

ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РАУФА МУЗАФФАРЗОДЫ В ГАЗЕТЕ «САДОИ ТУРКИСТАН»

Аннотация. *В статье анализируется творчество одного из представителей джадидской прессы Рауфа Музаффарзода в газете «Садои Туркестан». В частности, особое внимание уделяется его передовым взглядам на образование, язык, прессу.*

Ключевые слова: *губерния, уезд, упадок, образование, национальная культура, комиссия, каменная печать, класс, классификация.*

Halimova Sayyora Abdurahimovna (Associate Professor at the “Media Theory and Practice” Department, University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan, Candidate of Philological Sciences; Tashkent, Uzbekistan)

RAUF MUZAFFARZODA’S PUBLICISTIC ACTIVITY IN “SADOI TURKISTAN” NEWSPAPER

Annotation. *This article analyzes the work of Rauf Muzaffarzoda, one of the modern publicists, in “Sadoi Turkistan” newspaper. In particular, special attention is paid to his advanced views on education, language, press.*

Key words: *gubernia, uezd, decline, education, national culture, commission, stone print, class, caste.*

Kirish (Introduction). O‘zbek milliy matbuoti tarixida 1914–1915-yillarda birinchi o‘zbek advokati Ubaydulla Asadullaxo‘jayev bosh muharrirligida chop etilgan “Sadoyi Turkiston” gazetasi alohida o‘rin egallaydi. Ushbu nashrda ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy, milliy adabiyot, til va matbuot hamda masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Bugun mamlakatimizda demokratik jarayonlar, fikrlar xilma-xilligiga, matbuot va so‘z erkinligiga keng imkoniyatlar berilmoqda. Shu bilan birga, milliy matbuotimiz tamal toshini qo‘ygan ulug‘ ajdodlarimiz – jadid ma’rifatparvarlari merosini o‘rganishga alohida e’tibor qaratilmoqda. “Sadoyi Turkiston” gazetasining faol muharriri Rauf Muzaffarzoda faoliyati, uning ma’rifatparlik g‘oyalari bilan sug‘orilgan maqolalari o‘zbek milliy matbuoti tarixining nodir manbalaridan hisoblanadi. Ijodkor o‘z faoliyati davomida milliy matbuot, ta’lim-tarbiya, til va imlo masalalariga alohida ahamiyat qaratgan. Rauf Muzaffarzoda faoliyatining o‘rganilishi milliy matbuotimiz tarixini xolis tadqiq etishda, jadid namoyandalarining ilg‘or g‘oyalarini yosh avlod tafakkuriga singdirishda muhim bir manbadir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Millati tatar bo‘lgan Rauf Muzaffarzoda - 1889 yilda Rossiyaning sobiq Simbirsk gubernasidagi Sinchilevsk uezdi, Staro –Timoshkino qishlog‘ida tug‘ilgan. Millati – tatar. Otasi dehqon bo‘lgan. Taqdir taqozosiga ko‘ra, u 1914-yilning boshlarida Turkistonga kelib qolgan [1]. Rauf Muzaffarzodaning “Sadoi Turkiston” gazetasida 40 dan ortiq dolzarb mavzularda maqolalari mavjud. Uning turmush o‘rtog‘i Sora Muzaffariyaning ham ushbu gazetaning 36- va 43-sonlarida maqolalari e’lon qilingan. Publitsistning deyarli barcha maqolalari “Rauf Muzaffarzoda”, “A. Muzaffarov” imzolari bilan chop etilgan. Bu ijod namunalari muallifning o‘tkir zehnli, bilimdon, muammolarni teran fahmlovchi, e’tiqodi kuchli publitsist bo‘lganligidan dalolat beradi. Rauf Muzaffarzoda “Sadoyi Turkiston” gazetasi to‘xtagandan so‘ng ham maqolanavislik faoliyatini davom ettirgan. Chunonchi, Munavvar qori muharrirligida nashr qilingan “Najot” gazetasida hamkorlik qilgan [2]. Ma’rifatparvar publictsistning “Tarbiyaga ahamiyat bermaymiz”, “Maorif manbalarimiz”, “Madaniyat nardboni”, “Mustaqil insonlar”, “Taraqqiy yo‘linda”, “Yangi yildan eski tilaklar”, “Til va din”, “Milliy hayot va Turkiston musul-

monlari”, “Madaniyat va biz”, “Madaniy jarayon va milliy tariximiz”, uch qismdan iborat “Madaniyat nardboni”, “Din, millat milliyat ila qoyimdir”, “Til va imlo masalasi” kabi dolzarb mavzularda yozilgan maqolalari bor. Jumladan, “Sadoyi Turkiston” gazetasining 48-sonida bosilgan “Mustaqil insonlar” nomli maqolasida muallif ta’lim va tarbiyaning inson hayotidagi o‘rnini quyidagicha ta’riflaydi: “Inson asosli bir tarbiya va ta’lim ko‘rmasa va nuqsonlarini ulum va funun sharti iqtizosincha isloh va takmil etmasa, anda asosli bir nuqtada sabot va xorijiy ta’sirlarg‘a maqovamat xossasi tavallud topmas. Ul kishi xayolig‘a kelgon asossiz va bir-biriga muxolif har bir fikrni so‘ylamakdan va yozmakdan hatto e’tiqod etmakdan tortunmas. Insonni bu razolatka soladurgon narsa ul kishida ruhni ulviyat va kamolotg‘a yetishduruvchi, ya’ni, bunga mutaalliq jumlai ulum va fununning yo‘qlig‘idir. Shuning uchundurki har yerda insonning qiymati aning mezoni bo‘lub mezoni esa aning so‘zi, yozuvi va amalidir” [3].

Publisistning “Yangi yildan eski tilaklar” sarlavhali maqolasida ham ilm-ma’rifatning mamlakat rivojidagi o‘rni, ayniqsa, xotin-qizlarni dunyo ilmlaridan xabardor bo‘lishga ijtimoiy hayotda ilg‘orlar safida bo‘lishga chaqiradi. Gazetada mana shu da’vatlar, e’lon qilingach, tahririyatga ko‘plab maktublar kela boshlaydi. Hatto Toshkentning Sebzor dahasi, Taxtapul mahallasida istiqomat qilayotgan 15 nafar qizning ilm darajasini aniqlash uchun imtihon joriy qilinadi. Bu haqda gazeta mamnunlik bilan shunday yozadi: “Bu qizlar imtihoni butun Turkiston musulmonlarining ilm maoruf yo‘liga birinchi urinishlari bo‘lib, mundan so‘ngra maktablarimizning adadlarini ko‘paytirmog‘ini janob haqdan so‘rab qolurmiz” [4]. Albatta, maorif ishlarini shu darajada yo‘lga qo‘yish gazeta tahririyati uchun oson kechmadi. Muharrirlar nafaqat chorizm ta’qibiga, balki mahalliy ulamolar qarshiligiga ham uchragan hollari ko‘p bo‘lgan. Hatto Rauf Muzaffarzoda ham madrasalardagi ahvolni tanqid qilganligi uchun mahalliy ulamolar tomonidan hatto kaltaklangan [5]. Bu haqda gazeta sahifalarida ma’lumot berilgan. Jadid ma’rifatparvarlari vaqtli matbuot orqali o‘lkadagi maorifning haqiqiy ahvoli yuzasidan jamoatchilikka to‘g‘ri va yorqin tasavvur berishga harakat qiladi. Turkistonning ta’lim masalasida ahvoli , hal qilinishi lozim bo‘lgan muammolar va uni isloh qilish bilan bog‘liq maqolalar “Sadoyi Turkiston” gazetasining deyarli barcha sonlaridan o‘rin oladi. Rauf Muzaffarzoda bilan bir qatorda Mirzozodaning “Ilm va maorif”, Mo‘minjon Muhammadjonovning “Bizda muallimlar”, “Eski maktablar turmushidan”, Maktab do‘sti imzosi ostida “Turkiston maktablari”, M.Rasuliyning “Bizda o‘quv va o‘qituv”, Xolid Saidning “Jim o‘tir, juvonmarg, gapurma xaromi!”, Muftizodaning “Ulamolarimizga”, Nushiravon Yovushevning “Maktab va muallimlarimiz”, Mahmud Bediliyning “Musulmonlar hayotidan bir lavha”, Karim Norbek o‘g‘lining “Bizim yoshlarga milliy tarbiya” kabi ta’lim va tarbiya mavzusiga doir maqolalari gazeta sahifalarida chop etib boriladi. “Umrlarin madrasalarda o‘tkazgan mullalarimizning fikri va aqli shul darajasindadur”, deb yozadi alam bilan muallif. “Qachon bizim kutubxonalarimiz aholi uchun zarur bo‘lg‘on turli kitoblar ila to‘lu… Milliy matbuot degan so‘zdan yolg‘uz jarida va majallalargina fahmlanmasun. Kutubxonalarimizdagi totorcha kitoblar o‘rnig‘a muhim asarlarni qachon o‘zimiz yoza boshlarmiz” [6]. Bu satrlar publisist Rauf Muzaffarzodaning “Yangi yildan eski tilaklar” sarlavhali maqolasidan olingan. Rauf Muzaffarzoda xalqning milliyligini saqlab qolgan holda turmush tarzini zamonaviylashtirishni madaniyatning bir belgisi deb hisoblaydi. Muzaffarzodaning “Sadoyi Turkiston” sahifalarida chop etilgan maqolalarida aynan shu masalalar o‘rtaga tashlanadi. Uning “Millat krabi nima kutar”, “Milliy hayot va Turkiston musulmonlari”, “Madaniyat va biz”, “Madaniy jarayon va milliy tariximiz”, uch qismdan iborat “Madaniyat nardboni”, “Din, millat milliyat ila qoyimdir”, “Til va imlo masalasi” va boshqa bir qator maqolalarida Turkiston xalqi madaniyatining taraqqiyoti, hal qilinishi lozim bo‘lgan muammolari va isloh etish yo‘llarini yoritishga harakat qildi. R.Muzaffarzoda yevropalik ma’rifatparvarlik harakati namoyandalarining asarlari bilan tanish bo‘lgan. Binobarin, uning fikr-mulohazalari aksariyat hollarda yevropalik allomalarning nazariy qarashlari bilan yaqinligini ko‘rishimiz mumkin. R.Muzaffarzodaning madaniyat va tarix haqidagi nazariy qarashlarida nafaqat Turkiston, balki taraqqiyotga muhtoj har qanday jamiyatni yorug‘likka olib chiqish, rivojlangan millatlar safidan o‘rin olish zarurligi kabi fikrlar o‘rin olgan” [7].

“Milliy hayot va Turkiston musulmonlari” sarlavhali maqola Rauf Muzaffarzodaning eng muhim publisistik asarlaridan biridir. Unda muallif tomonidan “Sadoyi Turkiston” va “Sadoyi Farg‘ona” gazetalari hamda “Oyna” jurnalining Turkiston aholisi uchun yetarli emasligi, gazeta-jurnallarning ko‘lamini kengaytirish masalasi ko‘tariladi. Mavjud tanazzulli holatda matbuotni saqlab qolish, ayniqsa, unga iste’dodli yosh soha mutaxassislarini jalb etish, kuchli qalam sohiblarini ko‘paytirish kabi dolzarb masalalar maqolaning asosini tashkil etgan. Bu borada yoshlarning faol ishtiroki lozimligi, ammo ularning aksariyati ijtimoiy-madaniy jarayonlarga loqayd qarayotganligi Muzaffarzodada nadomat tuyg‘ularini uyg‘otadi: “Hozirda Turkiston yoshlari shul qadar fikrsiz va ruhsizdurlarki bularning orzulari ham bobolarining orzulari ila barobardur. Milliy til, milliy adabiyot va matbuot havaskorlari yoshlardan biroz bo‘lsa ham, yo‘q masobasida ozdir.

Bularni haqincha taqdir etuvchilar har yuz mingtadan birgina kishi bo‘lsa ham, Turkiston musulmonlarining hollari bir oz umidli bo‘lur edi” [8].

Muallif mulohazalarining nechog‘li teranligini maqola yakunidagi ushbu satrlardan ko‘rish mumkin: “Bir zamonlar kelur, bu haqiqatlar shoyad maydonga chiqmasdan qolmas”. Gazetaning 35-sonida bosilgan “Madaniyat nardboni” sarlavhali 3-qismdan iborat maqolada muallif fikrlarini yanada davom ettiradi. Matbuotni xalqning tili va odatlaridan xabardor qiluvchi fikr kishilarini maydonga chorlovchi madaniyat bayrog‘iga qiyos etadi. “O‘zimizning ona tilimizda milliy matbuot sahifalarida aholimizga ilm va madaniyat nima bo‘lg‘onligini har vaqt yozib turmak aholining maishat va ahvolidan va ona tilidan xabardor hamiyatli ziyolilarimizga teyishli bir vazifadur. Alar bul qarzni ustlaridan tushurmasalar, millat va aholi huzurida hech vaqt mas’uliyatdan qutula olmasliklari muqarrardur”[9]. Publisistning “Bizda ziyolilar va milliy matbuot” sarlavhali maqolasida ham jiddiy muammolar ko‘tarilgan. “Millat ifrodini oqartirish maktab, ta’lim va tarbiya usullari ila boshlanur… Millatda himmat ahllari va ziyolilar ko‘payturmak uchun ikki yo‘l bor. Biri milliy matbuotni taraqqiy etdirmak, ikkinchisi yoshlarimizni muntazam ilm o‘ylarig‘a kirg‘uzmakdir” [10]. Bu fikrlar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini aslo yo‘qotmagan.Sifatli ta’lim va erkin matbuot xalq tafakkurining bebaho manbai. Shuning uchun ham R.Muzaffarzoda matbuotni yoshlarda shijoat ruhini uyg‘otadigan asosiy vosita deb biladi: “Bunga matbuotdan boshqa hech bir quvvatli va ta’sirli iloj topilmas. Xalqimiz orasida oq fikrli va maorifparvar zotlar hozirlamak va bu soyada millatimizning moddiy va ma’naviy yordamiga yetishmoq uchun eng muhim va umidli chora milliy matbuotdir”. Publitsist yana bir muhim g‘oyani ilgari surgan. Millat o‘z tilida matbuot bayroqdori bo‘lishi kerak. Sir emas, o‘sha paytlarda tilimizda juda ko‘p ruscha, tatarcha, fors so‘zlar zaruratsiz ishlatilgan, bu esa milliy tilning sofligiga zarar yetkazayotgan edi. Shuning uchun ham muallif “Ona tilisiz va milliy matbuotsiz dunyoda hech bir millat taraqqiy va madaniyat yo‘liga qadam qo‘ymaydi”, degan qat’iy fikrni bildiradi [11]. R.Muzaffarzodaning bu qadar kuyinishiga muayyan sabab mavjud edi. XX asr boshlarida mahalliy aholi orasida matbuotni katta ijtimoiy kuch deb tanuvchilar kam edi. “Sadoyi Turkiston”ning atigi 1000 tagina obunachisi borligi bunga yorqin dalildir. Publisist “Taraqqiy”, “Shuhrat”Xurshid” gazetalari ham obunachilari kamligidan keng ommaviylasha olmaganligini alohida ta’kidlab, matbuotni qanday rivojlantirish mumkinligini tushuntirib beradi. Buni uch u asosda ko‘radi: boylar sarmoyasi, muharrirlar qalami, aholining e’tibori, ya’ni, obunachilar sonining ko‘pligi. Shuning uchun ham uning 47-sonida “Hurmatlu vakil va mushtariylarimizg‘a murojaat” sarlavhali tahririyat maqolasi e’lon qilinadi. Unda “Sadoyi Turkiston”ning moddiy mushkulotlari ochiq bayon qilingan. Gazeta tahririyati xalqqa murojaat qilib: “Matbuot – millatning oynasidur. Binoan alayha, millatning butun hayoti majmuasi matbuotida in’ikos etar. Biz o‘zimizning nuqsonlarimizni yozmasak va ko‘rsatmasak qachon isloh etilurmiz va qachon taraqqiy qilurmiz?” deya masalani keskin qo‘yadi [12].

R.Muzaffarzoda matbuotni jamiyatning “islohchisi” deb ataydi.“Yoshlarimiz g‘ayrat qilsalar, boylarimiz yordam bersalar, muharrir va mualliflar qalamlari ila, muallim va muallimalar o‘qutishlari, shoirlar she’rlari ila xizmatlarida mahkam turub xizmatlarida mahkam turub davom etsalar bizim millat o‘z vaqtida oyoqqa bosub ketishiga aslo shubhamiz yo‘qdur” [13] . Muallif “milliy matbuotning vazifasi nima”, degan savolga javob berarkan: “Milliy matbuotning vazifasi millatning ehtiyojotin kuzatmak va maydonga chiqozub qo‘ymak, eng muhim mavzularni aholi nazariga arz etmakdur”, deya ta’kidlaydi.Rauf Muzaffarzodaning ma’rifatparvarlik, milliy matbuotga oid ilg‘or g‘oyalari xalqning siyosiy-huquqiy savodxonligini, milliy tafakkurini oshirishda, o‘zbek milliy matbuotining shakllanishi va rivojlanishida muhim manba hisoblanadi. Uning publitsistik merosi barchamiz uchun ibrat maktabidir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Jadid matbuoti haqidagi dastlabki ma’lumotlar orasida Z.Said, A.Avloniy, N.Abduazizova, M.Xudoyqulov, B.Do‘stqoraev qalamiga mansub asarlar alohida ahamiyatga ega [13]. Mazkur asarlarda XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda chop etilgan milliy nashrlar tarixiga oid qimmatli ma’lumotlar berilgan. Ayniqsa, dosent Boybo‘ta Do‘stqorayevning “O‘zbekiston jurnalistikasi tarixi” darsligi va yosh olimlarning Mahmudxo‘ja Behbudiy, Ubaydulla Asadullaxo‘jaev, Cho‘lpon, Hoji Muin va boshqa jadidlarning muharrirlik va publitsistik faoliyati bo‘yicha dissertasiyalar himoya qilindi. “Al-Isloh”, “Oyina”, “Sadoyi Turkiston” gazetasi bo‘yicha alohida tadqiqotlar yaratildi. Filologiya fanlari nomzodi, dosent B.Do‘stqorayevning “O‘zbekiston jurnalistikasi tarixi” darsligi asl manbalarga asoslanganligi va tahlillarga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Ammo aynan Rauf Muzaffarzodaning milliy matbuot nashrlaridagi publisistik faoliyati alohida va to‘liq hali tadqiq etilmagan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Jadid ma’rifatparvarlari milliy matbuot orqali o‘lkadagi ijtimoiy illatlarni keng tahlil etgan. Xususan, “Sadoyi Turkiston” gazetasining deyarli barcha sonlarida maorif, milliy matbuot, adabiyot, teatr, xotin-qizlar savodxonligi masalasi o‘rin olgan. Shu o‘rinda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning quyidagi fikrlarini keltirib o‘tish lozim: “Hammamizga ayonki, taraqqiyot-

ning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham, bu ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir. Ertangi kunimiz, Vatanimizning yorug' istiqboli, birinchi navbatda, ta'lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog'liq" [14]. Darhaqiqat, yosh avlodini imli, zukko va tadbirkor qilib tarbiyalagan xalq faqat taraqqiyot tomon qadam tashlaydi. Rauf Muzaffarzoda kabi jadid publisistlari aynan mana shu ilg'or konsepsiya asosida milliy taraqqiyot modellarini yaratib ketishgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). "Sadoyi Turkiston" gazetasida o'z davrining barcha nufuzli qalam ahllari ishtirok etgan. Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Miskin, Tavallo, So'fizoda, Munavvarqori Abdurashidxonov, Rauf Muzaffarzoda kabi iste'dod sohiblari gazetaning chiqishiga munosib hissalarini qo'shganlar. Ular she'r, badiiy lavha va publisistik asarlari bilan shakllanib kelayotgan yangi adabiyot uchun poydevor qo'ydilar. Xalqchil adabiyot va uning rivoji uchun kurashdilar. "Sadoyi Turkiston" mana shu yo'lda qalam ahli Rauf Muzaffarzoda o'z maqolalarida milliy matbuotning eng asosiy vazifasini "millatning ehtiyojotin kuzatmak, va maydong'a chiqozub qo'ymak, eng muhim mavzularni aholi nazarig'a arz etmakdur", deya belgilab beradi va maqolalarida ifoda etilgan qimmatli fikrlar bilan milliy matbuot taraqqiysi uchun kurashdi. U millatni inqirozdan qutqarmoq uchun zamona ilmini, maorifni o'rganmoq lozim, degan fikrlarni maqolalari negiziga singdirdi. Bu ilg'or g'oyalarni o'rganish, yosh avlod tafakkuriga singdirish va amaliyotga tadbiq etish jamiyatimizni rivoji va tafakkur salohiyatini oshishiga, demokratlashuviga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). O'zMDA, TF-132, 1-ish, 20-varaq.

(2). Ziyo Said. O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga oid materiallar. T., "O'zdavnashr". 1927, 44-bet.

(3). "Sadoyi Turkiston", 1914-yil 19-noyabr, 48-son

(4). "Sadoyi Turkiston", 1914-yil 18-iyul.

(5). "Sadoyi Turkiston", 1915-yil 15-yanvar.

(6). "Sadoyi Turkiston", 1915-yil 6-yanvar.

(7). Mustafayeva N. Rauf Muzaffarzodaning "Sadoyi Turkiston" sahifalaridagi madaniy taraqqiyotga oid maqolalari. Milliy matbuotimizning ikki durdonasi – "Sadoyi Turkiston" va "Sadoyi Fargona" gazetalarining o'zbek xalqini erk va hurriyat, milliy birlik va taraqqiyot g'oyalari ruhida tarbiyalashdagi o'rni va ahamiyati" mavzuidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Toshkent, "MUMTOZ SO'Z", 2015, 58–59-betlar.

(8). "Sadoyi Turkiston". 1914-yil 29-iyul 31-son.

(9). "Sadoyi Turkiston" gazetasi, 1914-yil,20-avgust.

(10). "Sadoyi Turkiston" gazetasi, 1914-yil 18-oktyabr.

(11). "Sadoyi Turkiston" gazetasi, 1914-yil 47-son.

(12). Sadoyi Turkiston" gazetasi, 1915-yil 2-yanvar.

(13). Sh.Mirziyoyev. https://xs.uz/uzkr/post/talim-tizimi-islohotlari-ozbekistonda-yangi-uygonish-davri-poydevorini-yaratadi.

(14). Said Z. O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar. 1870–1927, Toshkent–Samarqand, "O'zbekiston", 1927, 36-bet.

(15). Avloniy A. Burung'i o'zbek vaqtli matbuotining tarixi. "Turkiston",1924, 24-iyun.

(16). Abduazizova N. O'zbekiston jurnalistikasi tarixi. T., "Sharq", 2002.

(17). Do'stqorayev B. O'zbekiston jurnalistikasi tarixi. T., "Ma'naviyat", 2009.

Isakov Zakirjon Soliyevich (Qo‘qon davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi)

“ONA TILI” FANIDAN TALABALARGA MUSTAQIL ISHLARNI TASHKIL ETISHDA TABAQALASHTIRILGAN TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ona tili fanidan talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanishning dolzarbligi yoritilgan. Tadqiqotda tabaqalashtirish yondashuvi asosida tuzilgan topshiriqlar orqali talabalarning mustaqil ta’lim olishga bo‘lgan motivatsiyasi va til kompetensiyasi rivojlantirilishi ko‘rsatib berilgan. Maqolada kuzatuv, pedagogik eksperiment va suhbat metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, tabaqalashtirilgan topshiriqlar talabalarning individual o‘ziga xosliklarini hisobga olib, ularning mustaqil o‘quv faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Muallifning amaliy tajribasiga asoslangan xulosalar va takliflar taqdim etilgan.*

Kalit so‘zlar: *ona tili, mustaqil ish, tabaqalashtirilgan topshiriq, talaba, bilim, ko‘nikma, malaka, kompetensiya, ijodiylik.*

Исаков Закиржон Солиевич (доцент Кокандского государственного университета, кандидат филологических наук)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫХ ЗАДАНИЙ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ РАБОТ СТУДЕНТОВ ПО ПРЕДМЕТУ “РОДНОЙ ЯЗЫК”

Аннотация. *В данной статье освещается актуальность использования дифференцированных заданий при организации самостоятельной работы студентов по предмету «Родной язык». В исследовании показано, что задания, составленные на основе дифференцированного подхода, способствуют развитию мотивации студентов к самостоятельному обучению и формированию языковой компетенции. В статье использованы методы наблюдения, педагогического эксперимента и интервью. Результаты показывают, что дифференцированные задания положительно влияют на самостоятельную учебную деятельность студентов, учитывая их индивидуальные особенности. Представлены выводы и предложения, основанные на практическом опыте автора.*

Ключевые слова: *родной язык, самостоятельная работа, дифференцированное задание, студент, знание, навык, умение, компетенция, креативность.*

Isakov Zakirjon Soliyevich (Associate Professor at Kokand State University, Candidate of Philological Sciences)

THE USE OF DIFFERENTIATED TASKS IN ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN THE SUBJECT “NATIVE LANGUAGE”

Annotation. *This article highlights the relevance of using differentiated tasks in organizing students' independent work in the subject “Mother Tongue”. The study demonstrates that tasks designed based on a differentiated approach enhance students’ motivation for independent learning and contribute to the development of their language competence. The article employs observation, pedagogical experiment, and interview methods. The results show that differentiated tasks positively influence students’ independent learning activities by taking their individual characteristics into account. Conclusions and recommendations based on the author's practical experience are presented.*

Keywords: *Native language, independent work, differentiated task, student, knowledge, skill, proficiency, competence, creativity.*

Kirish. Hozirgi kunda oliy ta’lim tizimida talabalarni faol, mustaqil fikrlovchi va raqobatbardosh kadrlar sifatida shakllantirish dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, filologik yo‘nalishlarda o‘qitiladigan “Ona tili” fanida talabalarning mustaqil ishlash malakasini rivojlantirish pedagogik tajriba va ilmiy izlanishlarni talab etadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – mustaqil ishlarni tashkil etishda tabaqalashtirilgan topshiriqlardan samarali foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tabaqalashtirilgan yondashuv, asosan, ta’lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishga qaratilgan bo‘lib, u zamonaviy pedagogikaning muhim tamoyillaridan biri sifatida qaraladi. Bu yondashuvning nazariy asoslari psixologik-pedagogik tadqiqotlarda chuqur ishlab chiqilgan. Jumladan, V.V.Davidov va D.B.Elkoninlarning [1] faoliyatga asoslangan ta’lim nazariyasi, shuningdek, S.Y.Rubinshteynning [4] shaxs taraqqiyotiga oid g‘oyalari differensial yondashuvning ilmiy poydevorini tashkil etadi. Ularning tadqiqotlarida o‘quvchilar faoliyatini individuallashtirish va tabaqalashtirish orqali o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish masalalari keng yoritilgan. Xususan, V.V. Davidov ta’limning rivojlantiruvchi xususiyatini asoslab, bolalarning fikrlash faoliyatini yuqori darajada

shakllantirish uchun o‘quv topshiriqlarini turlicha darajalarda taklif qilish zarurligini ko‘rsatib bergan. D.B. Elkonin esa o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga moslashtirilgan differensial metodikalar orqali bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirish imkoniyatlarini tahlil qilgan.

O‘zbekiston ilmiy maktabida ham bu yo‘nalish jadal rivojlanib bormoqda. Jumladan, A.Jo‘rayev [2] tomonidan ta’limda muammoli yondashuv asosida mustaqil fikrlashni rivojlantirish masalalari yoritilgan. M.Egamberdiyev [3] esa o‘qituvchining individual yondashuv asosidagi faoliyati samaradorligini oshirish bo‘yicha nazariy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqqan. Z.To‘xtayeva [5] esa talabalar bilan ishlashda mustaqil ta’limni tashkil etishning psixologik-pedagogik jihatlarini tadqiq qilgan. Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanish talabalarning shaxsiy qobiliyatlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi, mazkur maqolada yoritilgan masala zamonaviy pedagogik ehtiyojlarga javob beruvchi dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda ona tili fanidan talabalarga mustaqil ishlarni tashkil etishda tabaqalashtirilgan topshiriqlarning samaradorligini o‘rganish maqsadida bir nechta metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Xususan, kuzatuv, suhbat, va eksperiment metodlari tadqiqotning asosiy tayanch uslublarini tashkil etdi.

Tajriba Qo‘qon davlat Pedagogika universitetining “Boshlang‘ich ta’lim” yo‘nalishi 2-kurs talabalari ishtirokida amalga oshirildi. Eksperiment doirasida 100 nafar talaba tanlab olindi va ular o‘quv yutuqlari va til kompetensiyasidan kelib chiqqan holda, uch guruhga ajratildi: yuqori, o‘rta va past tayyorgarlik darajasidagi talabalar. Har bir guruhga tabaqalashtirilgan topshiriqlar asosida mustaqil ishlar taklif etildi; ushbu topshiriqlar talabalarning individual qobiliyatlari, o‘quv uslubi va tilni o‘zlashtirish sur’atlari inobatga olingan holda ishlab chiqildi.

Tadqiqot davomida o‘quv jarayonining turli bosqichlarida muntazam kuzatuvlar olib borildi, talabalarning faoliyatidagi o‘zgarishlar, motivatsiya darajasi va topshiriqlarni bajarish sifati qayd etildi. Shuningdek, talabalar bilan hamda ularning fan o‘qituvchilari bilan individual va guruhli suhbatlar tashkil etilib, mustaqil ishlarning mazmuni, talabalarning qiziqishlari va qiyinchiliklari aniqlashtirildi.

Eksperiment metod yordamida tabaqalashtirilgan topshiriqlarning ta’siri amaliy jihatdan sinovdan o‘tkazildi. Eksperimentoldi va keyingi bosqichlarda talabalar bilim darajasi maxsus tuzilgan testlar orqali baholandi.

Tahlil jarayonida sifatli (kvalitativ) va miqdoriy (kvantitativ) yondashuvlardan foydalanildi. Miqdoriy yondashuv doirasida statistik ma’lumotlar – test natijalari, ballar taqqoslovi, mustaqil ishlarni bajarish davomiyligi va muvaffaqiyat foizlari hisobga olindi. Sifatli yondashuv esa suhbat natijalari, kuzatuvlar protokoli va mustaqil ishlarning mazmuniy tahliliga asoslandi. Ushbu yondashuvlar orqali tabaqalashtirilgan topshiriqlar asosida tashkil etilgan mustaqil ishlarning samaradorligi, talabalarning faol ishtiroki va mustaqil fikrlash darajalaridagi o‘zgarishlar aniqlandi.

Tahlil va natijalar. Tajriba davomida tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanish orqali talabalar bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga qanday ta’sir ko‘rsatishi sinovdan o‘tkazildi. Dastlab, talabalar bilim darajasiga qarab uch guruhga – yuqori, o‘rta va past darajadagi guruhlarga ajratildi. Har bir guruh uchun moslashtirilgan topshiriqlar tuzildi va mustaqil ish jarayonida qo‘llandi.

O‘rta darajadagi talabalar bilimini mustahkamlash. Tajriba natijalariga ko‘ra, o‘rta darajadagi talabalar uchun mo‘ljallangan topshiriqlar ularning mavjud bilimlarini chuqurlashtirish va nazariy tushunchalarni amaliyotda qo‘llashga xizmat qildi. Bunday topshiriqlar aynan bu guruh uchun yetarlicha murakkablikka ega bo‘lib, ulardan faol fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarishni talab qildi. Bu esa talabalarning nutqiy kompetensiyasini oshirish, yozma va og‘zaki fikr bayonini aniq va mantiqiy ifodalash malakasini shakllantirishda ijobiy natijalar berdi.

Yuqori darajadagi talabalar ijodkorligining faollashuvi. Yuqori darajadagi talabalar uchun mo‘ljallangan murakkab topshiriqlar, xususan, matn tahlili, stilistik vositalarni aniqlash, muqobil matn yaratish kabi faoliyatlar ijodiy yondashuvni talab etdi. Bu talabalar faqat bilim darajasini emas, balki analitik va ijodiy fikrlash salohiyatini ham namoyon qildilar. Ular topshiriqlarni mustaqil izlanish, qo‘shimcha manbalarni o‘rganish orqali ijodiy hal qilishga intildilar. Natijada ularning o‘z fikrini asosli ifodalash, mantiqiy dalillar keltirish va tahliliy yondashuv ko‘nikmalari rivojlandi.

Past darajadagi talabalar motivatsiyasining oshishi. Past darajadagi talabalar uchun esa soddalashtirilgan, ko‘proq vizual va amaliy yondashuvga asoslangan topshiriqlar taklif qilindi. Bu topshiriqlar ularda dastlabki ishtiyoq va ishonchni shakllantirdi. Oddiy va tushunarli mashqlar orqali ular mustaqil ishlashga odatlandi, til o‘rganishga nisbatan ijobiy munosabat paydo bo‘ldi. Ayniqsa, interaktiv elementlar (rasm aso-

sida matn tuzish, matn asosida hikoya yozish) ular uchun motivatsion omil bo‘lib xizmat qildi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida aytish mumkinki**,** tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanish mustaqil ishlar samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynadi. Har bir talabaga uning bilim va tayyorgarlik darajasiga mos topshiriq berilishi, o‘z navbatida, til kompetensiyasining har tomonlama rivojlanishiga zamin yaratdi. Bu yondashuv talabalarning o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchini oshirdi, faol ishtirok va mustaqil fikrlashga undadi. Shuningdek, tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki, tabaqalashtirilgan topshiriqlarning didaktik imkoniyatlari talabalarning tilni o‘rganishdagi individual ehtiyojlarini hisobga olishga yordam beradi.

“Ona tili” fanida tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanish natijasida quyidagi ijobiy jihatlar kuzatildi:

– talabalar bilim darajasiga qarab individual yondashuv ta’minlanadi, bu esa ularning o‘zlashtirish salohiyatini oshiradi;

– mustaqil ta’lim ko‘nikmalari, ayniqsa, tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish, mantiqiy tahlil qilish kabi kompetensiyalar shakllanadi;

– har bir talabaning o‘z qobiliyati darajasida faollashuvi ta’minlanadi, bu esa umumiy o‘quv motivatsiyasining ortishiga olib keladi;

– o‘qituvchi va talaba o‘rtasida samarali muloqot va fikr almashinuvi kuchayadi, natijada o‘quv jarayoni shaxsga yo‘naltirilgan xususiyat kasb etadi.

Shuningdek, bu metodika ta’lim sifatini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qilishi mumkin. Kelgusida tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanish tajribasini quyidagi yo‘nalishlarda davom ettirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

▪Boshqa fanlarda ham tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanish orqali interfaol va individual yondashuvni kengaytirish.

▪Elektron platformalarda tabaqalashtirilgan topshiriqlarni avtomatlashtirish, ya’ni, ularni sun’iy intellekt asosida shakllantirish va monitoring qilish tizimlarini ishlab chiqish.

▪Metodik qo‘llanmalar yaratish orqali o‘qituvchilarni tabaqalashtirish metodikasiga tayyorlash va ularni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirish.

▪Tajriba almashinuvi seminarlarini tashkil etish orqali oliy ta’lim muassasalari o‘rtasida innovatsion yondashuvlarni tatbiq qilishni rag‘batlantirish.

Umuman olganda, tabaqalashtirilgan topshiriqlar o‘qitish jarayonini samarali tashkil etish, talabalarning individual o‘ziga xosliklarini inobatga olish va ularni ijodiy fikrlashga yo‘naltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Давыдов В.В. Психология обучения школьника. Москва, “Просвещение”, 1996, 240 с.
(2). Jo‘rayev A. Mustaqil ta’limni tashkil etish. Toshkent, TDPU, 2019, 134-bet.
(3). Egamberdiyev M. Til o‘rgatishda interfaol metodlar. Samarqand, 2020, 102-bet.
(4). Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Москва, “Педагогика”, 1989, 328-бет.
(5). To‘xtayeva Z. Filologik fanlarda tabaqalashtirish metodikasi. Toshkent, “Ilm Ziyo”, 2021, 87-bet.

Alimov Farhod (Andijon davlat universiteti dotsenti, ped. f.f.d. (PhD); alimovfarhod1976@gmail.com)

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA TALABALARINING YOZMA NUTQ KOMPETENSIYASINI MODELLASHTIRISHNING METODIK TIZIMI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ta’lim jarayonining barcha sohalarida, jumladan, chet tillarini o‘rgatishda yangi va samarali modellashtirish yondashuvini topish zarurligini ko‘rsatib o‘tilgan. Olingan natijalarga ko‘ra, raqamli ta’lim tizimida nofilologik fakultet talabalarning xorijiy til kasbiy yozma nutq kompetensiyalarini shakllantirishning mazmuni va jarayonini modellashtirish, malakali mutaxassislar tayyorlash dolzarb muammolardan biri ekanligi qayd etildan.*

Kalit so‘zlar: *model, modernizatsiya, raqamli ta`lim, kompetensiyasi, kasbiy, yozma nutq, kommunikativ model.*

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА МОДЕЛИРОВАНИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Аннотация. *В статье рассматривается необходимость поиска нового и эффективного подхода к моделированию во всех областях образовательного процесса, включая обучение иностранным языкам. По полученным результатам отмечается, что моделирование содержания и процесса формирования компетенций профессиональной письменной иноязычной речи студентов нефилоло-*

гических факультетов и подготовки квалифицированных специалистов является одной из актуальных проблем при внедрении системы цифрового образования.

Ключевые слова: *модель, модернизация, цифровое образование, компетентность, профессиональная, письменная речь, коммуникативная модель.*

METHODOLOGICAL SYSTEM FOR MODELING STUDENTS' WRITTEN SPEECH COMPETENCE IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION

Annotation. *This article deals the need to find a new and effective modeling approach in all areas of the educational process, including foreign language teaching. According to the results obtained, it is noted that modeling the content and process of forming foreign language professional written speech competencies of students of non-philological faculties and training qualified specialists is one of the urgent problems during the implementation of the digital education system.*

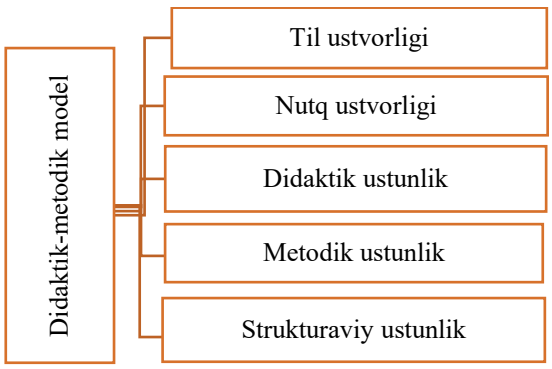
Keywords: *model, modernization, digital education, competence, professional, written speech, communication model.*

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining zamonaviy rivojlanish bosqichida ta'lim jarayonining xarakterli xususiyatlari iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning global tendensiyalarining vazifalari bilan belgilangan. Zamonaviy dunyoda ta'limning ahamiyati katta bo‘lib, ilg‘or mamlakatlarning ta'lim tizimidan orqada qolish xavfi har bir mamlakatda ta'lim sohasida samarali choralar ko‘rishni talab qiladi. O‘zbekistonda ta'lim tizimini takomillashtirishga katta e'tibor berilmoqda. Bunga ta'lim sohasiga oid bir qator davlat hujjatlari, jumladan, 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining "Ta'lim to‘g‘risida"gi O‘RQ-637-qonuni, "2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasida oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi" va "2022–2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish" bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-mayda imzolagan № PQ-134-farmoni misol bo‘la oladi.

Mazkur davlat hujjatlari O‘zbekiston Respublikasida ta'limni modernizatsiya qilishning uzoq muddatli istiqbollarini belgilab berdi. Ta'limni modernizatsiya qilish jamiyatning barqaror va dinamik rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi. Model ilm-fan kontseptsiyasining asosiy tushunchasi bo‘lib, unda mantiqan mukammal o‘quv materiallari jamlangan. Ta'lim jarayonini modellashtirish til o‘rganishning eng istiqbolli tizimlaridan biri hisoblanadi. Inson miyasining o`rganish tizimiga yaxshi moslashadi. Shu nuqtayi nazardan, modelni ta'lim jarayonining "hujayrasi" sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy-metodik adabiyotlarda modellashtirish tajribasini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy bosqichda oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislarni tayyorlash samaradorligini oshirish, ta'lim tizimini modernizatsiya qilish ustvor ahamiyat kasb etadi. Yozma nutq kompetensiyasini modellashtirish va shakllantirish masalalari L.D.Apushkin, M.A.Pavlov, A.Yu.Suslov, V.N. Kopytko, S.V.Titov, X.Fang, M.Malik va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan [1,2,3,4,5,6,7].

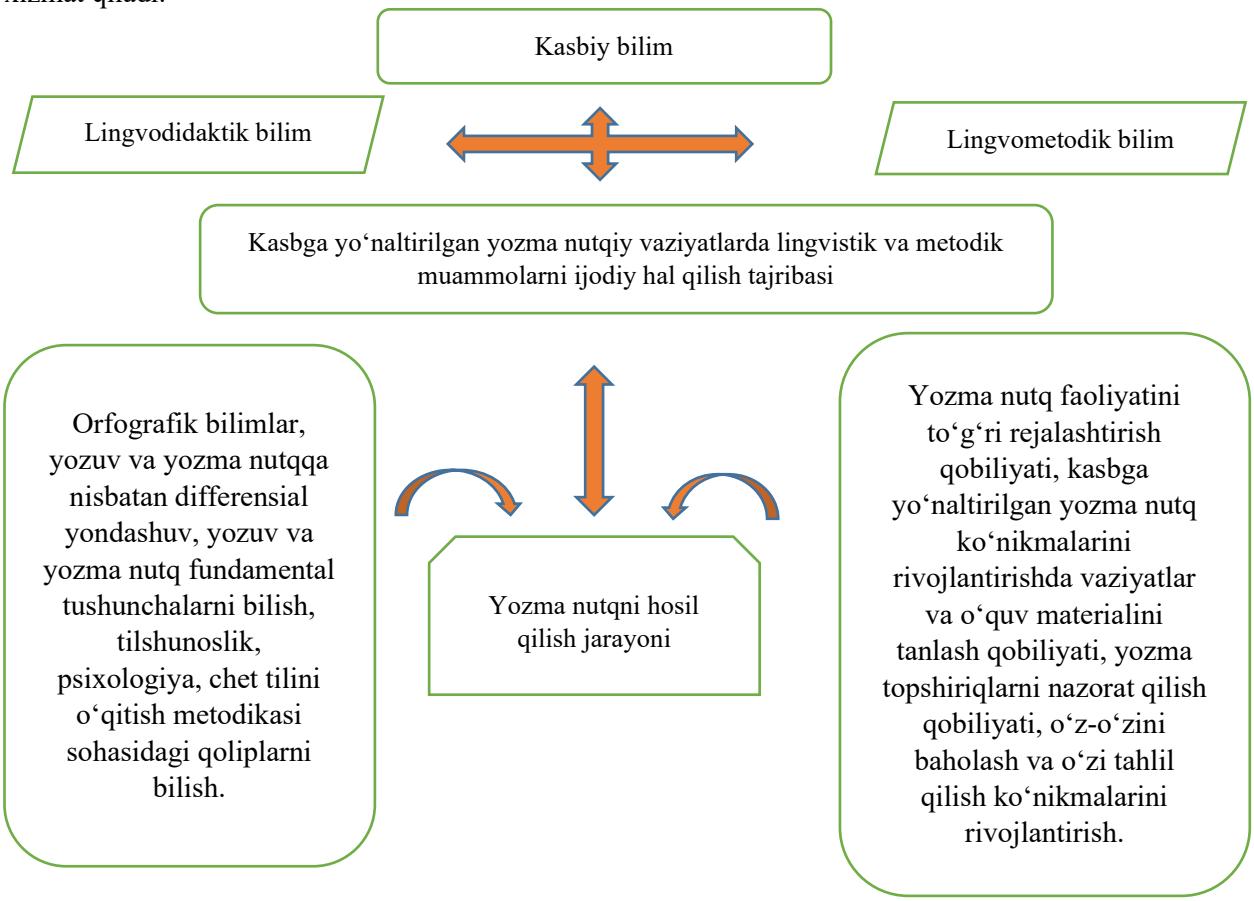
Tadqiqod metodologiyasi. Modellar ta'lim jarayonda til faoliyatini, shu jumladan, yozma nutq faoliyatini amalga oshirishga qaratilgan muhim didaktik vosita hisoblanadi. Ta'lim jarayoni modeli metodik tizim sifatida aniqlanib, unga ta'lim mazmuni, metodlari, shakllari, vositalari va o‘quv jarayonining barcha elementlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash texnologiyasi kiradi. Modelning o‘quv funksiyasi yozma nutq ko‘nikmalarini, shu jumladan, nofilologik fakultet talabalarining ingliz tilida kasbiy yozma nutq kompetensiyasini bosqichma-bosqich shakllantirishda namoyon bo‘ladi. Professor O.Mixaylova ta'kidlashicha, har bir dars turiga o‘ziga xos "didaktik-metodik model" mos keladi va modellashtirishda quyidagi omillarni ajratib ko‘rsatadi:

1-rasm. 1. Didaktik-metodik modelning tarkibiy qismi.

Yozma nutqni o‘rgatishda ushbu modeldan foydalanish talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyatlariga bo‘lgan kognitiv va shaxsiy qiziqishlarini rivojlantiradi, chunki u bilimlarni shakllantirish va rivojlanti-

rishga, shuningdek, kognitiv kasbiy tajriba olishga yordam beradi. Ijodiy yondashuvni shakllantirishda olingan bilimlarni qo‘llash, asosiy e’tiborni raqamli tehnologiyalar asosida talabalarning yozuv va yozma nutq bilan bog‘liq lingvistik-metodik muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratish maqsadga muvofiqdir. Shu nuqtai nazardan, talabalarning yozma ishlarida o‘z-o‘zini baholashga va tahlil qilishga qobiliyatlarini rivojlantirishga, tajriba orttirishga, turli muloqot jarayonida o‘zini boshqarish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi. Kasbga yo‘naltirilgan yozma nutqiy vaziyatlarda olingan tajriba talabalarga yozma nutq faoliyatiga nisbatan kelajakdagi kasbiy o‘sishlariga rag‘batlantiruvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

2-rasm. Kasbiyga yo‘naltirilgan yozma ijodiy yondashuvni rivojlantirish modeli.

Talabalarning turli muammolarni darslarda hal qilishdagi ijodkorligi, kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida kasbiy tafakkurini takomillashtirishning mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, ularni kelajakdagi o‘z kasblariga nisbatan shaxsiy va axloqiy munosabatlar tizimini shakllantirishga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan, talabalarning kasbga yo‘naltirilgan yozma nutq faoliyatida ijodiy yondashuv, bilimlar, ko‘nikmalar, tajriba va talabalarning kasblariga nisbatan shaxsiy munosabatlariga asoslangan lingvodidaktik model sifatida qaraladi. Talabalarning yozma nutqiy muammolarini hal qilishdagi ijodkorligi ko‘p jihatdan aniqlik, onglilik, faollik, ilmiylik, tizimlilik, izchillik, qulaylik va motivatsiya kabi umumiy didaktik tamoyillarga asoslanadi. Lingvistik-metodik tamoyillar, masalan, kasbga yo‘naltirish fundamental bilimlardan xabardorlik, nazariyani amaliyot bilan bog‘lash qobiliyati, individual rivojlanish va boshqa faktorlar talabalarda ijodiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda juda muhim ahamiyatga ega. Talabalarning ilmiy-metodik adabiyotda keltirilgan turli g‘oya va yondashuvlar bilan tanish ekanligi, ularni zamonaviylik nuqtai nazardan tahlil qilish, o‘qituvchilarning lingvistik-metodik tajribasini, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni, o‘qituvchining talabalarni kuchli va zaif tomonlarini aniqlash qobiliyatini, talabalarning ijodiy salohiyatiga tayanishni, muammoli vaziyatlarni hal qilishni, o‘z faoliyatini tahlil qilish va o‘z-o‘zini anglash qobiliyatini o‘z ichiga olgan barcha omillar ijodiy yondashuvni tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. Kasbga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonida talabalarning metodik ko‘nikmalarini rivojlantirishning samaradorligi, ko‘p jihatdan, talabalarda yozma nutq ko‘nikmalarini shakllantirishdagi strategik va taktikalik maqsadlarni to‘g‘ri belgilash qobiliyatini rivojlantirishga bog‘liq, bu esa talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Shuningdek, yozma nutqqa oid o‘quv

materiallarining til va nutq xususiyatlarini inobatga olish ham muhim. Talabalarda ijodiy yondashuvni rivojlantirishda axborotni tahlil qilish, to‘g‘ri lingvistik-metodik qarorlar qabul qilish, o‘z-o‘zini tahlil qilish qobiliyatini o‘z ichiga olgan ijodiy yo‘naltirilgan ko‘nikmalarni rivojlantirish muhim.

Nutq ko`nikma va malakalarini shakllantirishda chet tili til hodisalarini va nutq modellari asosida o‘rganish modellashtirish usulining mohiyatini tashkil etadi. Tilshunoslik va lingvometodologiya sohalarida modellashish obyektlari talabalarning yozma nutq faoliyatining tematikasi va mazmuni bo‘lishi mumkin. Bu yerda yozma nutq o‘qitish jarayoni modellashuvi amalga oshiriladi.

Yozma nutq nutq faoliyati turlaridan biri bo‘lib, chet tilini o‘rganish jarayonida muloqotning o‘ziga xos shakli bo‘lgan kommunikativ funktsiyaga ega. Ma’lumki, o‘qituvchi va talaba o‘rtasida kommunikativ faoliyatning asosisi uchta komponentdan iborat kommunikativ model tashkil etadi: xabar yuboruvchi (o‘qituvchi), xabar matni (yozma matn) va xabar qabul qiluvchi (talabalar). Bu jarayonda o‘qituvchining asosiy vazifasi talabalarning o‘qish jarayonini samarali tashkil qilishda, ularni to‘g‘ri muloqot qilishda va mos metod va usullarni tanlashida yordam berishdir. Ammo shuni ta’kidlash kerakki, hozirgi vaqtda o‘qituvchining o‘quv jarayonidagi roli ba’zi jihatlarda kamayganini ta’kidlash lozim. Garchi o‘qituvchida boshqaruvchi rol saqlanib qolgan bo‘lsa-da, u o‘quv jarayonini tashkil etishda, an’anaviy “sinfga yo‘naltirilgan” (class-oriented) o‘rgatish usulidan farqli o‘laroq, boshqaruvchi rolni egallamaydi. Endi “talabaga yo‘naltirilgan” (student-oriented) o‘quv jarayonining vaqti keldi. Shu nuqtayi nazardan, o‘qituvchi o‘quv jarayonida “moderator” sifatida ishtirok etadi, talaba esa o‘quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Bunga didaktik-metodik model va kommunikatsiyaga asoslangan o‘quv modeli yordam beradi, chunki bu modellarda ko‘p tomonlama kommunikatsiya mavjud bo‘lib, bu talabalarning ta`lim jarayonida faolligini oshiradi. Kommunikativ model talabalarga o‘zaro muloqotda bo‘lish, shuningdek, o‘qituvchi bilan ham aloqada bo‘lish imkoniyatini yaratadi, bu esa eshitish, gapirish, eshitilganlarni tiklash, o‘qilgan va eshitilganlarni talqin qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Xulosa. Nutq jarayonini modellashishda asosiy vazifa talabalarni nutqiy muloqotga undash, bunda muloqot ishtirokchilari axborot almashish, o‘z fikrlarini yozma ravishda ifodalashadi. O‘quv jarayonini modellashish ma’lum bir tizimni tashkil etadi, unda o‘qituvchi va talabaning o‘zaro bog‘liq harakatlarining ichki tashkil etilgan majmuasi mavjud. Kommunikativ model talabalarga o‘zaro muloqotda bo‘lish, o‘qituvchi bilan aloqada bo‘lish imkoniyatini yaratadi, bu eshitish, gapirish, eshitilganlarni tiklash, o‘qilgan va eshitilganlarni talqin qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Nutq jarayonini modellashishning asosiy maqsad nofilologik fakultet talabalarni kasbiy yozma nutqiy muloqotiga undash, bunda muloqot ishtirokchilari axborot almashish, o‘z fikrlarini erkin yozma ravishda ifodalashadi. O‘quv jarayonini modellashish ma’lum bir tizimni tashkil etadi, unda o‘qituvchi va talabaning o‘zaro bog‘liq harakatlarining ichki tashkil etilgan majmuasi mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Апушкина Л.Д., Жуковская Т.Д. Пути обучения студентов академическому письму: правила формулирования тезиса. Молодежный вестник Санкт-Петербургского государственного института культуры. 2019, № 1 (11), с. 177 – 180.

(2). Павлова М.А., Сахарова Е.Е. Принципы коммуникативного подхода в обучении иностранным языкам. “Молодой исследователь Дона”, № 5 (20), 2019, с.141–144.

(3). Копытко В.Н. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку студентов нелингвистических вузов. Проблемы современного педагогического образования. № 64-1, 2019, с. 170–172.

(4). Титова С.В. Обучение иноязычной письменной речи в цифровой среде вуза. Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки, т. 28, № 2, 2023, с. 302–316.

(5). Fang X. English-language creative writing in a Chinese context: translation as a supplement. Journal New Writing, 20(4), 2023, p. 420–438.

(6). Malik M.A., Azam T., Pathan H., Khatoon S. Influence of Mother Tongue on English Writing: An Error-analysis Study about Grade 9 Students in Pakistan. 3L: Language, Linguistics, Literature. 28(2), 2022, p. 83–95.

Choriyev Nurislam Nuritdinovich (Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi;
e-mail: nurislomchoriyev69@gmail.com

BO‘LAJAK “TEXNOLOGIYA” FANI O‘QITUVCHILARIDA KONSTRUKTORLIK FAOLIYATIGA OID KO‘NIKMALARINING SHAKLLANISHIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada hozirgi kunda dolzarb mavzuga aylangan barcha sohalar, jumladan, ta’lim tizimiga raqamli texnologiyalarni qo‘llash tushunchasi, uni joriy etishning ahamiyati va iqtisodiy samarasi haqida ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, raqamlashtirilgan muhitni ta’lim jarayoniga joriy*

etishning iqtisodiy samaralari tahlil qilinadi. Raqamlashtirilgan texnologiyalarining ishlab chiqarish jarayonlari, xizmat ko‘rsatish tarmoqlari va iqtisodiy resurslar boshqaruvi sohalaridagi samaradorligi, shuningdek, mehnat bozori va ishchi kuchining o‘zgarishi hamda yangi ish joylarini yaratishdagi roli o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *raqamli texnologiyalar, konstruktorlik, iqtisodiy samaradorlik, pedagogik jarayon, ta’lim texnologiyalari, iqtisodiy samara, algoritm, texnologiyalar, axborot xavfsizligi.*

Чориев Нурислам Нуритдинович (преподаватель Термезского государственного университета; e-mail:nurislomchoriyev69@gmail.com)

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ДИЗАЙНЕ ДЛЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация*. В статье представлена информация о концепции применения цифровых технологий во всех сферах, в том числе и в системе образования, которая стала актуальной темой на сегодняшний день, о важности и экономическом эффекте ее внедрения. Также будут проанализированы экономические эффекты внедрения цифровой среды в образовательный процесс. Будет изучена эффективность цифровых технологий в сферах производственных процессов, сферы услуг и управления экономическими ресурсами, а также их роль в изменении рынка труда и рабочей силы, создании новых рабочих мест.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, проектирование, экономическая эффективность, педагогический процесс, образовательные технологии, экономическая эффективность, алгоритм, технологии, информационная безопасность.*

Choriyev Nurislam Nuritdinovich (Teacher at Termez State University; e-mail:nurislomchoriyev69@gmail.com)

ECONOMIC ASPECTS OF THE APPLICATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN DESIGN FOR FUTURE TECHNOLOGY TEACHERS

Annotation. *This article presents information on the concept of applying digital technologies to all areas that have become a topical issue, including the education system, the importance of its implementation and its economic impact. It also analyzes the economic impact of introducing a digital environment into the educational process. The effectiveness of digital technologies in production processes, service industries and economic resource management, as well as their role in changing the labor market and workforce, and creating new jobs, are studied.*

Keywords: *digital technologies, design, economic efficiency, pedagogical process, educational technologies, economic impact, algorithm, technologies, information security.*

Kirish. Zamonaviy texnologiyalar ta’lim tizimiga tobora chuqur kirib borayotgani sababli, pedagogik kadrlar tayyorlashda raqamli texnologiyalarni o‘zlashtirish dolzarb masalaga aylangan. Ayniqsa, “Texnologiya” fanidan ta’lim beruvchi o‘qituvchilar uchun konstruktorlik faoliyatida raqamli vositalardan foydalanish nafaqat metodik yondashuv, balki iqtisodiy nuqtayi nazardan ham katta ahamiyatga ega.

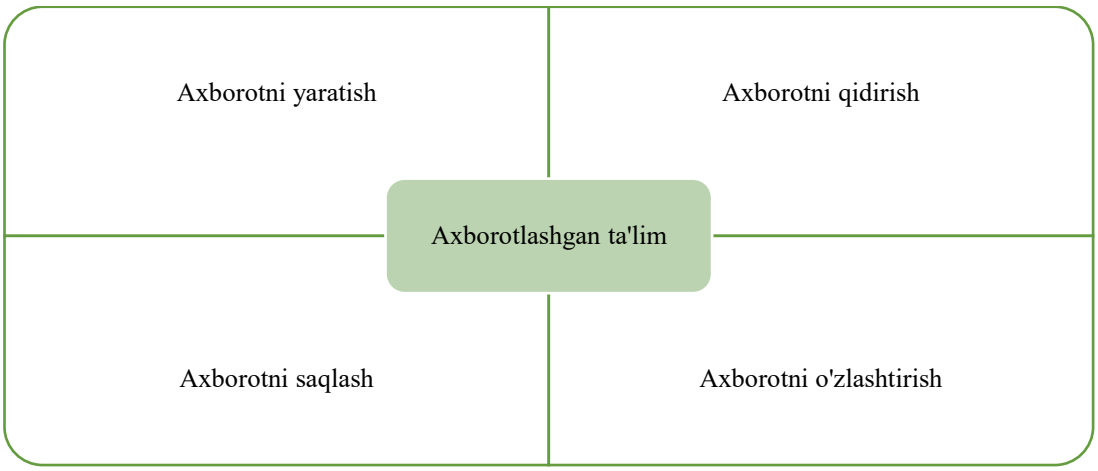
Mamlakatimizda oliy ta’lim muassasalarining o‘quv-tarbiya jarayoni moddiy-texnika va axborot bazasini mustahkamlash, yuqori sifatli o‘quv adabiyotlari va ilg‘or pedagogik texnologiyalar bilan ta’minlash, jahonning yetakchi ilmiy ta’lim muassasalari bilan hamkorlik qilish borasida olib borilayotgan islohotlar pedagog kadrlarning zamonaviy kasbiy bilimlari va pedagogik mahoratlarini doimiy oshirish zaruratini kuchaytirmoqda. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish chora-tadbirlarida “mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda oliy ta’lim muassasalarining ishtiroki hamda tashabbuskorligini oshirish, professor-o‘qituvchilarning bilimi va pedagogik mahorati monitoringini yuritish” kabi vazifalar belgilangan (1).

Har qanday murakkab zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, integratsiyalar, fan sohasidagi olamshumul yangiliklar, raqamli tendensiyalar, avvalo, o‘qituvchi tomonidan o‘zlashtirilib, so‘ngra, uning bilimi, saviyasi, qobiliyati evaziga talabalar ongiga va tafakkuriga yetkaziladi. Yildan yilga o‘qituvchining kasbiy faoliyatiga nisbatan talablar kuchaymoqda. Bu–hozirgi zamon talabi. Demak, o‘qituvchiga nisbatan qo‘llaniladigan pedagogik mahorat atamasi hech qachon o‘z mavqeyini yo‘qotmaydi, balki tobora takomillashib, boyib va zamon talablariga mos o‘zgarib boraveradi. Raqamli jamiyatni rivojlanishida bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy salohiyat jihatdan tayyorlash asosini texnologik ishlab chiqarish va jamiyat qonuniyatlari ta’sir etadigan sohaga oid, bilimlarga asoslanib tayyorlash maqsadga muvofiq. Zamonaviy ta’lim muhitidagi raqamli kompetentlikga ega bo‘lgan o‘qituvchilarni soha faoliyatga tayyorlash mexanizmlari, vositalari, texnologiyalarini ishlab chiqish muammolari dolzarb bo‘lib qolmoqda. O‘z navbati-

da, ushbu faoliyat sohasida raqamli kompetentligi yuqori bo‘lgan o‘qituvchilarni tayyorlash mohiyatini ilmiy jihatdan anglash zarurligini bildiradi.

Bugungi kunda raqamli kompetensiyasiga ega bo‘lgan mutaxassislarni shakllantirish zamonaviy jamiyat ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biridir. Qo‘yilgan vazifaga faqatgina AKT va DTM kompetensiyasini multimediali ta’lim texnologiyalari asosida o‘qitish metodikasini maqsadli olib borish bilan erishish mumkin, bunda ta’lim oluvchiga yangi bilimlarni tushunishga, ulardan dars mashg‘ulotlarida mohirona foydalanish asnosida yangilik yaratishi va yaratilgan yangi metodikalarini amaliyotga samarali tatbiq etishiga imkon berilishi lozim. Aynan shuning uchun ham hozirgi zamonaviy ta’limning raqamlashtirish davrida oliy ta’lim tashkilot tizimini talabalarining interaktiv texnologiya va multimedia vostalari yordamida ularning raqamli kompetentligini rivojlantirish zamonaviy ta’limning asosiy vazifalaridan biri sanalmoqda. Olimlar Y.E.Sherbik, A.A.Kondakova ta’kidlashicha, raqamli kompetensiyalarning shakllanishini baholashda uchta darajani aniqlash mumkin – yuqori. Raqamli va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan to‘liq foydalanish qobiliyati (shu jumladan, raqamli mahsulotni yaratish) bilan tavsiflanadi – o‘rta. Bu barcha raqamli kompetensiyalarning mavjudligini bilish, ammo ularni faqat qisman qo‘llash sifatida tavsiflanishi mumkin – past. Raqamli komponentlar haqidagi bilimlarning mavjudligidan farq qiladi, bilimni tarkibiy qismlarini kasbiy vazifalar bilan o‘zaro bog‘lash mumkin emas. Shuning uchun raqamli kompetesiyalarni rivojlantirish uchun nafaqat fanlararo bog‘lanishlardan foydalanish, balki o‘rganilayotgan fanlarga individual interfaol metodlardan foydalangan holda, zamonaviy dars olib borish metodlarini ham kiritish kerak. Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, raqamli kompetensiya hayotning barcha sohalarida axborot jamiyati texnologiyalaridan ishonchli va tanqidiy foydalanishni nazarda tutadi [2].

Raqamli kompetensiya axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi asosiy ko‘nikmalarga asoslanadi (kompyuterlarni ma’lumot izlash, baholash, taqdim etish, saqlash va almashish, elektron vositalar va internet orqali muloqot qilish uchun). XXI asrdagi tadqiqotchilikning muhim xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1-rasm. Axborotlashgan ta’lim muhitining shakllanishi.

Quyida biz axborotlashgan ta’lim muhitada bo‘lajak o‘qituvchilarning ta’lim berish jarayonini samarali tashkil etish usullarini ko‘rib chiqdik.

Adabiyotlar tahlili. Raqamlashtirilgan muhitningning funksiyasi va mashhurligi kundan kunga oshib bormoqda. Raqamlashtirish – o‘rganish, tushunish, fikr yuritish va o‘zaro ta’sir qilish kabi insonga o‘xshash kognitiv jarayonlarni bajaradigan mashinalarni tavsiflash uchun ishlatiladigan atama hisoblanadi. U turli shakllarda bo‘lishi mumkin, shu jumladan, texnik infratuzilma (ya’ni algoritmlar), ishlab chiqarish jarayonining bir qismi yoki oxirgi foydalanuvchi mahsuloti. Sun’iy intellekt zamonaviy jamiyatlarning yashash tarzini tubdan o‘zgartirishi mumkin.

To‘g‘ridan to‘g‘ri raqamlashtirilgan muhit ostida bizda mashinani o‘rganish mavjud bo‘lib, u ma’lumotlarga asoslangan bashorat yoki qarorlar qabul qilish uchun algoritmni o‘rgatish orqali modellarni yaratishni o‘z ichiga oladi. U kompyuterlarga ma’lum vazifalar uchun aniq dasturlashtirilmagan holda ma’lumotlardan o‘rganish va ular asosida xulosalar chiqarish imkonini beradigan keng ko‘lamli texnikalarni o‘z ichiga oladi.

1. Unumdorlikka ta’siri. RM texnologiyalari muntazam vazifalarni avtomatlashtirish, qarorlar qabul qilishni yaxshilash va resurslarni taqsimlashni optimallashtirish orqali samaradorlikni oshiradi. Brynjolfsson va McAfee (2014) kabi tadqiqotlardan foydalanadigan firmalar sezilarli samaradorlikka erishishi mumkinligini ta’kidlaydi [3]. Masalan, ma’lumotlarni tahlil qilish va qarorlar qabul qilish uchun raqamlashtirilgan texnologiyalardan foydalanadigan kompaniyalar jarayonlarni optimallashtirishi mumkin, bu esa tezroq ishlash va mehnat xarajatlarini kamaytirishga olib keladi. Bu tendensiya, ayniqsa, raqamlashtirilgan texnologiyaga asoslangan avtomatlashtirish ish jarayonlarini soddalashtirgan va ish vaqtini minimallashtirgan ishlab chiqarish va logistikada yaqqol namoyon bo‘ldi. Empirik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, sun’-iy intellektni integratsiyalashgan firmalar yuqori rentabellik va raqobatdosh ustunlikka hissa qo‘shib, unumdorlikni 20–30%ga oshirishi mumkin.

2. Mehnat bozori dinamikasi. RMning bandlikka ta’siri munozarali bo‘lib qolmoqda. Arntz, Gregory, and Zierahn (2016) kabi ba’zi olimlar raqamlashtirilgan muhit ma’lum ish joylarini siqib chiqarishi mum-kinligini ta’kidlasa [4], boshqalari ish o‘rinlarini o‘zgartirish va yaratishga urg‘u beradi. Bessen (2019) [5] RM insonning imkoniyatlarini oshirishi mumkinligini ko‘rsatadi, bu esa ilg‘or ko‘nikmalarni talab qiladigan yangi ish toifalarining paydo bo‘lishiga olib keladi. Ish bilan ta’minlanishning umumiy sof ta’siri, ehtimol, texnologiyani o‘zlashtirish tezligi va ishchi kuchining moslashuvi bilan bog‘liq.

3. Ish haqi tengsizligi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, RM ish haqi tengsizligini kuchaytirishi mumkin. OECD (2019) [6] hisobotiga ko‘ra, yuqori malakali, yuqori ish haqi bo‘lgan sohalardagi ishchilar RM yutuqlaridan ko‘proq foyda olishadi, past malakali, kam maoshli ishlar esa avtomatlashtirish xavfi yuqori. Bu tafovut iqtisodiy qutblanishning kuchayishiga olib kelishi, ijtimoiy barqarorlik haqidagi xavotirlarni kuchaytirishi va siyosat aralashuvini talab qilishi mumkin.

4. Sohaviy o‘zgarishlar. RMning ta’siri turli sohalarda sezilarli darajada farq qiladi. Masalan, McKinsey (2017) sog‘liqni saqlash, moliya va chakana savdo kabi sohalarda jiddiy o‘zgarishlarni bashorat qiladi [7]. Sog‘liqni saqlash sohasida sun’iy intellekt ilovalari diagnostika aniqligi va operatsion samaradorlikni oshiradi, bu potensial xarajatlarni tejashga va bemorlarning yaxshi natijalariga olib keladi. Aksincha, qo‘l mehnatiga tayanadigan tarmoqlar ko‘proq buzilishlarga duch kelishi mumkin.

5. Iqtisodiy o‘sish va innovatsiyalar. RM kelajakdagi iqtisodiy o‘sishning asosiy haydovchisi sifatida ko’rsatilgan. PwC (2018) [8] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, RM 2030-yilga kelib, jahon iqtisodiyotiga 15,7 trillion dollargacha hissa qo‘shishi mumkin. Bu o‘sish ham to‘g‘ridan to‘g‘ri samaradorlikning oshishi, ham yangi bozorlar va biznes modellarining rivojlanishiga olib kelishi mumkin bo‘lgan sun’iy intellekt ilovalari tomonidan rag‘batlantirilgan innovatsiyalardan kelib chiqadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning maqsadi raqamlashtirilgan ta’lim muhitini joriy etishning iqtisodiy samarasi, raqamlashtirilgandan dasturlardan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklari, raqamlashtirilgan ta’lim muhitining iqtisodiy tizimidagi ahamiyatini tahlil qilish, uni yanada rivojlantirish va shakllantirish yo‘nalishlarini aniqlashdir. Mavzuni ilmiy o‘rganish, statik tahlillar, mantiqiylik, tahlil va tadqiq etish jarayonida turli xil adabiyotlar va maqolalar tahlilidan foydalanilgan.

Muhokama va natijalar. Ta’limda raqamli texnologiyalarni o‘qitish sifatini saqlab qolgan holda, samarali qo‘llash uchun quyidagi vazifalar muvaffaqiyatli hal etilmog‘i darkor:

Birinchidan, albatta, mamlakatimizda internet infratuzilmasini yaxshilashimiz, mobil operatorlar tomonidan ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish, eng muhimi, aholining, ayniqsa, talaba-yoshlarni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining so‘nggi yutuqlarini o‘zlashtirishga shart-sharoitlar hamda imtiyozlar yaratib berish lozim.

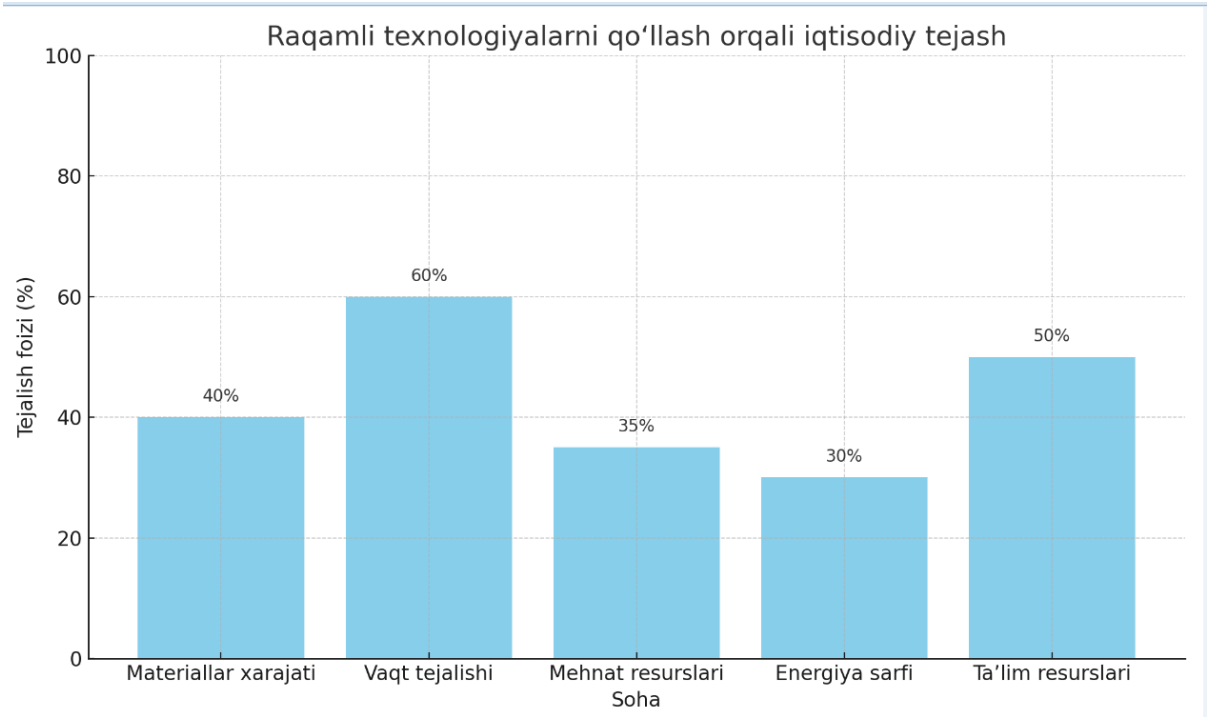
Ikkinchidan, o‘quv jarayonini tashkil etishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘lamini kengaytirish va axborot resurslari, o‘qitish vositalari va masofaviy o‘qitish texnologiyalarini rivojlantirish, ijodkor talabalarni universitetni raqamlashtirish loyihalariga jalb qilish bilan oliy ta’lim muassasalari faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarga o‘zgartirish kiritish bo‘yicha vakolatli organlarga takliflar berish, yuqori samaradorlikka ega raqamli qurilmalar bilan jihozlangan tuzilmalar, o‘quv xonalari, laboratoriyalar, mediastudiyalar va boshqalarni o‘z ichiga olgan markazlarni tashkil etish hamda unda orttirilgan tajribani O‘zbekistonning barcha oliy ta’lim muassasalarida qo‘llash.

Uchinchidan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta’lim texnologiyalarining mustahkam integratsiyasini ta’minlash, bu borada pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini uzluksiz rivojlan-tirib borish uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratish.

To‘rtinchidan, interfaol taqdimot tizimlaridan foydalanish, ma’ruza va seminar darslari uchun internet bilan bog‘liq holda interfaol va multimediali taqdimotlarni ishlab chiqish kabi mavzular bo‘yicha o‘qituvchilarning malakasini oshirish uchun kurslarni tashkil qilish va o‘tkazish.

Beshinchidan, real vaqt rejimida interfaol taqdimot tizimlari, videokonferesaloqa tizimlari, virtual zallar, elektron resurslardan foydalanib istalgan vaqtda masofaviy o‘qitish jarayonini amalga oshirish.

Oltinchidan, bulutli texnologiyalar, virtual voqelik, kengaytirilgan voqelikdan foydalanish hamda didaktik materiallar va tajriba dizaynlarini ishlab chiqishda 3D printerini qo‘llash, raqamli didaktika va raqamli ta’lim modellarini qo‘llash, o‘qituvchilar va talabalar uchun loyihalar, diplom ishlari, ilmiy izlanishlar va boshqalarini muhokama qilish uchun ilmiy veb-saytlar ishlab chiqish lozim. Shundagina, biz raqamli texnologiyalardan foydalanib, ta’lim sifatini tushirmagan holda, talabayoshlarga bugungi kun talabi darajasida bilim olishlariga erishamiz.

2-rasm. Raqamlashtirilgan texnologiyalarni qo‘llash orqali iqtisodiy sarflarni tejash ketma-ketligi.

Xulosa va takliflar. Konstruktorlik faoliyatida raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘lajak “Texnologiya” fani o‘qituvchilari uchun muhim ahamiyatga ega. Bu texnologiyalar nafaqat ta’lim jarayonini zamonaviylashtiradi, balki iqtisodiy jihatdan ham ko‘plab afzalliklarni beradi. Shu bois raqamli texnologiyalarni o‘quv dasturlariga keng jalb etish, ularni o‘rgatish va ulardan samarali foydalanish bo‘yicha tizimli ishlar olib borilishi lozim.

Raqamli texnologiyalarni konstruktorlik faoliyatida keng qo‘llash pedagogik jarayonning iqtisodiy samaradorligini oshiradi. Misol uchun, an’anaviy usullar bilan taqqoslaganda, raqamli simulatsiyalar orqali o‘quvchilar ko‘proq tajriba orttirish imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Bu esa dars jarayonini interaktivlashtirib, materiallar sarfini kamaytiradi [9]. Xususan, 3D modellashtirish dasturlari yordamida murakkab texnik chizmalarni yaratish orqali o‘qituvchilar o‘z darslarini vizual tarzda boyitadi va bu o‘quvchilarda yuqori darajada qiziqish uyg‘otadi. Bundan tashqari, raqamli platformalar yordamida yaratilgan loyiha namunalarini saqlash, ko‘paytirish va ulardan takroriy foydalanish imkoniyati mavjud bo‘lib, bu holat ishlab chiqarish bilan bog‘liq xarajatlarni kamaytiradi. Har bir loyiha uchun alohida material xarid qilish o‘rniga, raqamli shaklda modellashtirish katta iqtisodiy foyda keltiradi. Ta’lim tizimida raqamli transformatsiyaning joriy etilishi, ayniqsa, texnologik fanga oid yo‘nalishlarda dars beruvchi o‘qituvchilarning zamonaviy texnologiyalar bilan ishlay olish ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan. Bu esa ularning raqobatbardoshligini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yi-

cha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3775-qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami: 07/18/3775/1313-son. 06.06.2018.

(2). Тоджибаева К.С. Формирование мотивационной сферы нравственных качеств учащихся. Проблемы педагогики. 2017, №.4 (27), с. 14–16.

(3). Brynjolfsson, E., McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies.

(4). Arntz, M., Gregory, T., Zierahn, U. (2016). The Risk of Automation for Jobs in OECD Countries: A Comparative Analysis.

(5). Bessen, J.E. (2019). AI and Jobs: The Role of Demand.

(6). OECD. (2019). Future of Work: Employment Outlook.

(7). McKinsey Global Institute. (2017). A Future That Works: Automation, Employment, and Productivity.

(8). PwC. (2018). The Economic Impact of Artificial Intelligence on the UK Economy.

(9). “Raqamli ta’limning zamonaviy tendensiyalari va ularni ta’lim-tarbiya jarayoniga tadbiq qilish yo’llari’ mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, 25-oktabr 2023-yil.

Abdupattaev Hasanboy Abdurahmonovich (Qo‘qon davlat Pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi, p.f.f., dok., PhD; bdupattaevhasanboy@gmayil.com)

Sharipova Oqibat (Qo‘qon davlat Pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi)

UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA “TARBIYA” FANINING JORIY ETILISHI HAMDA TARBIYA VA MILLIY TARBIYA TUSHUNCHALARINING MAZMUNI

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2020–2021-o‘quv yilidan boshlab xalq ta’limi tizimiga “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich joriy qilish taklifi, shuningdek, “tarbiya” va “milliy tarbiya” tushunchalarining ilmiy tadqiq etilishi masalalari ko‘rib chiqiladi. Ushbu tushunchalar ilmiy-pedagogik, ijtimoiy-mafkuraviy va tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar*: tarbiya, milliy tarbiya, uzluksiz ma’naviy tarbiya Konsepsiyasi, “Tarbiya” fani, akademik ta’lim, ijtimoiy aloqa, o‘yin, o‘z-o‘zini anglash, obyektiv va subyektiv ta’sir.*

Абдупаттаев Хасанбой Абдурахмонович (старший преподаватель Кокандского государственного педагогического университета, к.п.н.; abdupattaievhasanboy@gmayil.com)

Шарипова Окибат (старший преподаватель Кокандского государственного педагогического университета)

ВВЕДЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ И СОДЕРЖАНИЕ КОНЦЕПЦИЙ ОБРАЗОВАНИЯ И НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье говорится, что предложение Президента Республики Узбекистан о постепенном введении предмета «Образование» в систему народного образования с 2020–2021 учебного года поставило вопрос о проведении научных исследований по понятиям «образование» и «народное образование». Анализируются эти концепции с научно-педагогической, социально-идеологической и исторической точек зрения.*

Ключевые слова: *образование, национальное образование, концепция непрерывного духовного образования, предмет «воспитание», академическое образование, социальная коммуникация, игра, самосознание, объективное и субъективное влияние.*

Abdupattaev Hasanboy Abdurakhmonovich (Senior teacher of Kokan State Pedagogical University p.f.f., doc., PhD; abdupattaevkhasanboy@gmail.com)

Sharipova Oqibat (Senior teacher of Kokan State Pedagogical University)

INTRODUCTION OF EDUCATION IN SECONDARY SCHOOL AND CONTENT OF EDUCATION AND NATIONAL EDUCATION CONCEPTS

Annotation. *The article says that the proposal of the President of the Republic of Uzbekistan on the gradual introduction of the subject “Education” into the public education system from the 2020/2021 academic year raised the question of conducting scientific research on the concepts of “education” and “education”. “Public education”. These concepts are analyzed from the scientific-pedagogical, socio-ideological and historical points of view.*

Key words: *education, national education, the concept of continuous spiritual education, the subject of “upbringing”, academic education, social communication, play, self-awareness, objective and subjective influence.*

Kirish (Introduction). Dunyo ta’lim tizimida o‘quvchilarda erkin fikrlash, axborot bilan ishlash va bilish motivatsiyasini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. O‘quvchilarda tadbirkorlik, yetakchilik, raqobatdoshlik kabi hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish, moddiy va ma’naviy merosga nisbatan qad-

riyatli munosabatni tarbiyalash dolzarb vazifaga aylangan. Ayniqsa, global fuqarolikni shakllantirish, zo‘ravonlikka qarshi kurashish va milliy o‘zlikni anglashda pedagogik mexanizmlarni takomillashtirish zarurati kuchaygan.

O‘zbekiston ta’lim tizimida xalq ta’limini umummilliy harakatga aylantirish, yosh avlodda ma’naviy immunitetni mustahkamlash uchun buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy-ma’naviy merosini chuqur o‘rganish, “Tarbiya” fanini o‘qitish mexanizmlarini takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimi inson kapitalini rivojlantirishning asosiy omiliga aylanmoqda. Shu boisdan o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv va hayotiy muammolarni hal eta olish ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, maktab ta’limi nafaqat bilim berishga, balki shaxsiy taraqqiyot va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishga xizmat qilishi lozim.

Shuningdek, raqamli savodxonlik, madaniy kompetensiyalar va ekologik ong kabi transversal (kesishuvchi) kompetensiyalarni rivojlantirish orqali o‘quvchilarning ijtimoiy-adabiy va texnologik muhitda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi ta’minlanadi. Shu jihatdan ta’lim mazmunini integratsiyalashgan, kompetensiyaga yo‘naltirilgan va shaxsga qaratilgan yondashuv asosida yangilash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston ta’lim tizimida esa milliy qadriyatlar asosida barkamol avlodni tarbiyalash, ularning tarixiy xotira va madaniy identitetini mustahkamlash orqali global o‘zgarishlarga moslashuvchan, ammo milliy ildizlariga sodiq shaxsni shakllantirish yo‘lida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, ta’lim muassasalarida pedagogik innovatsiyalarni joriy etish, zamonaviy metodik yondashuvlar asosida o‘qituvchilarning malakasini oshirish ham ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ma’lumki, “har qanday narsa va hodisani aniqlashdan avval, uning mohiyatini anglatuvchi tushunchalar yoki u haqda ma’lumot beruvchi ta’riflarni chuqur tahlil va tadqiq etish qo‘yilayotgan muammoni ilmiy-amaliy yechimini topishda eng qulay vosita hisoblanadi” [1;10-b.]. Shunga ko‘ra, dastlab, e’tiborni tadqiqotning asosini tashkil qiluvchi “tarbiya” tushunchasini tahliliga qaratamiz. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasida keltirilishicha, tarbiya deganda shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma’naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy-pedagogik jarayon tushuniladi. Tarbiya insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo‘lgan xususiyatlarga ega bo‘lishini ta’minlash yo‘lida ko‘rsatiladigan chora-tadbirlar yig‘indisi bo‘lib, u insonning insoniyligini ta’minlaydigan eng qadimgi va abadiy qadriyatdir. Tarbiyasiz alohida odam ham, kishilik jamiyati ham mavjud bo‘la olmaydi. Chunki odam va jamiyatning mavjudligini ta’minlaydigan qadriyatlar tarbiya tufayligina bir avloddan boshqasiga o‘tadi [2;270-b.]. Mazkur masala bo‘yicha Sharq mutafakkirlari orasida Abu Ali ibn Sinoning qarashlari diqqatga sazovor bo‘lib, “u tarbiya jarayoni aqliy, jismoniy, axloqiy, estetik va mehnat (hunar o‘rgatish) tarbiyalarining bir butunligini tashkil etadi, deb ko‘rsatgan edi. U maktabda o‘qish, tarbiya ishlarini jamoa tarzida tashkil etish g‘oyasini olg‘a surdi. O‘qitish jarayonining didaktik asoslarini yaratdi. Uning fikricha, bolani birdan kitobga band qilib qo‘ymaslik, o‘qish sekin-asta, yengildan og‘irga qarab borish orqali olib borilishi kerak” [3;37-b.]. Hozirgi kunda mamlakatimiz olimlari tomonidan tarbiya tushunchasi bo‘yicha ko‘plab ta’rif va talqinlar berilgan bo‘lib, Jumladan, bir guruh olimlar, ya’ni, R.H.Djurayev, S.T.Turg‘unov, G.M.Nazirovalar fikriga ko‘ra, “tarbiya – insonlar rivojlanishida asosiy rol o‘ynaydigan jarayon bo‘lib, bir avlod ijtimoiy tajribasining keyingi avlodlar tomonidan o‘zlashtirilishi va ularning ijtimoiy hayotga qo‘shilishlarini ta’minlab beruvchi zaruriy faoliyatdir” [4;76-b.]. N.G‘aybullayev, R.Yodgorov va R.Mamatqulovalar fikricha, “tarbiya keng ma’noda yoshlarni, insonlarni obyektiv va subyektiv ta’sirlar asosida axloqiy, aqliy, amaliy, jismoniy shakllanish jarayonidir” [5;43-b.].

Tadqiqotning maqsadi va metodologiyasi. Tadqiqotda “Tarbiya” fanini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuv asosida didaktik modelni ishlab chiqish va uni ta’lim jarayoniga tatbiq etish taklif etiladi. Shuningdek, tarbiya tushunchasi chuqur tahlil qilinib, uning ilmiy-amaliy ahamiyati ko‘rib chiqiladi. O‘zbekiston Milliy rnsiklopediyasiga ko‘ra, tarbiya – bu shaxsda jismoniy, ruhiy, axloqiy va ma’naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon. Tarbiya insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo‘lgan xususiyatlarga ega bo‘lishini ta’minlash uchun ko‘rsatiladigan chora-tadbirlar yig‘indisidir.

Shu bilan birga, Abu Ali ibn Sinoning qarashlari ham e’tiborga molik, u tarbiya jarayonini aqliy, jismoniy, axloqiy va mehnat tarbiyasining bir butunligi sifatida ta’riflagan. Bugungi kunda tarbiya tushunchasiga bir nechta ilmiy yondashuvlar mavjud, jumladan, R.H.Djurayev, S.T.Turg‘unov va G.M.Nazirovlarning fikricha, tarbiya – bu insonlar rivojlanishida asosiy rol o‘ynaydigan jarayon.

Tahlil va natijalar. Maqolada tarbiya masalalariga nazariy yondashuvlarning umumiy va zamonaviy pedagogik asoslarga qaratilganligi ko‘rsatilgan. Bu o‘rganish natijasida umumta’lim maktablarida “tar-

biya” fanini o‘qitish samaradorligini oshirish texnologiyalari yuzasidan chuqur ilmiy yondashuvlar, yangi bilimlarga bo‘lgan ehtiyojni oshirishi kerakligi ta’kidlangan.

Zamonaviy pedagogikada tarbiya jarayoni faqat axloqiy qoidalarni o‘rgatish bilan cheklanib qolmay, balki shaxsning ijtimoiy-psixologik rivojlanishini ta’minlovchi murakkab tizim sifatida qaralmoqda. Shu nuqtayi nazardan, tarbiya masalalariga nazariy yondashuvlar konstruktivizm, humanistik pedagogika va kompetensiyaviy yondashuv kabi zamonaviy pedagogik paradigmalarga asoslanayotgani, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega. Bunday yondashuvlar orqali “Tarbiya” fani o‘quvchilarning ijtimoiy tajribasini boyitish, ularda ongli va mustaqil qaror qabul qilish, shaxsiy mas’uliyatni his qilish kabi fazilatlarni shakllantirishga xizmat qilmoqda. “Tarbiya” fanining o‘quv jarayoniga chuqur integratsiyalashuvi uning nazariy va amaliy asoslarini zamonaviy texnologiyalar bilan boyitishni talab qiladi. Xususan, interaktiv metodlar, loyihaviy faoliyat, amaliy mashg‘ulotlar va refleksiv yondashuvlar orqali o‘quvchilarda o‘z-o‘zini anglash, ijtimoiy muhitda to‘g‘ri yo‘l tutish, madaniy va ma’naviy qadriyatlarga asoslangan fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish imkoniyati kengayadi.

Xulosa va takliflar. Bugungi axborot almashinuvi davrida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2019-yil 23-avgustda taklif qilingan “Tarbiya” fani tizimi orqali maktabda milliy qadriyatlar, axloqiy normlar va fuqarolik masalalariga e’tibor qaratish zarurati oshmoqda. “Tarbiya” fanining joriy etilishi yosh avlodni mustahkam axloqiy asosda tarbiyalash va jamiyatda faollikni oshirishga qaratilgan faoliyatni o‘z ichiga oladi. Shu maqsadda “Tarbiya” fanining o‘qitilishiga aloqador pedagogik va ijtimoiy-mafkuraviy mexanizmlar ishlab chiqilib, bu fanni o‘qitishning metodologik jihatlari va nazariy asoslari yanada rivojlantirilishi kerak. “Tarbiya” va “milliy tarbiya” tushunchalarini yanada chuqurroq tahlil qilish va ular asosida yangi ta’lim strategiyalarini ishlab chiqish zamon talabi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Norliyev R.I. Milliy taraqqiyot va ma’naviy yuksalishning o‘zaro aloqadorligi va ta’sir xususiyatlari. Falsa-fa fan. nom. diss. avtorefarati, T., 2011.

(2). O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. T., “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” nashr., 8-jild, 2004.

(3). Hasanboyeva O. Pedagogika tarixidan xrestomatiya. T., “O‘qituvchi”, 1993.

(4). Djurayev R.H., Turg‘unov S.T., Nazirova G.M. Pedagogika. T., “Riso EZ 200 E”, 2013.

(5). G‘aybullayev N.R., Yodgorov R., Mamatqulova R. Pedagogika (oliy o‘quv yurtlari uchun qo‘llanma). T., M.Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti, 2005.

Atadjanova Mehribon Ilxamovna (Urganch davlat Pedagogika institute “Tarix va geografiya” kafedrasi o‘qituvchisi; E-mail:m.atadjanova 89@mail.ru)

GEOGRAFIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILAR EKOLOGIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-AMALIY AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada geografiya darslarida ta’limning muhim tarbiyaviy komponentlaridan biri bo‘lgan ekologik tarbiyani va o‘quvchilarda ekologik tafakkurni rivojlantirishning ilmiy-amaliy ahamiyati yoritib berilgan. Bundan tashqari, ekologik tafakkur komponentlari, geografiya ta’limida o‘quvchilarga bevosita tabiat va jamiyat munosabatlarini tushuntirish orqali o‘quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirish masalalari qarab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *ekologik tarbiya, ekologik tafakkur, tabiat, ekologik tafakkur komponentlari, milliy qadriyat, tabiat muvozanati.*

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСГО МЫШЛЕНИЯ УЧЕНИКОВ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ

Аннотация. *В данной статье освещены научно-практическое значение развития экологического мышления учеников на уроках географии, как важный воспитательный компонент образования. Кроме этого, рассмотрены вопросы компонентов экологического мышления, развития экологического мышления учеников непосредственно с объяснениям отношений между природой и обществом.*

Ключевые слова: *экологическое воспитание, экологическое мышление, природа, компоненты экологического мышления, национальная ценность, природное равновесие.*

SCIENTIFIC AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF DEVELOPING SCHOOL STUDENTS' ECOLOGICAL THINKING IN GEOGRAPHY LESSONS

Annotation. *This article highlights the scientific and practical significance of the development of students' ecological thinking in geography lessons, as an important educational component. In addition,*

the issues of the components of ecological thinking, the development of students' ecological thinking directly with an explanation of the relationship between nature and society are considered.

Key words: *environmental education, environmental thinking, nature, components of environmental thinking, national value, natural balance.*

Kirish. O‘tgan so‘nggi o‘ttiz yil ichida mamlakatimizda ta’limga bo‘lgan e’tibor yildan yilga kuchayishi munosabati bilan geografiya ta’limida ham muhim islohotlar va o‘zgarishlar amalga oshirildi. Maktab geografiyasi kurslarining tarkibiy tuzilishida bir qator o‘zgarishlar bo‘ldi, uning dasturlari mazmunan takomillashtirildi. Geografiya ta’linidagi ayrim o‘quv kurslari maktab dasturidan olib tashlandi, ayrimlarining mazmuni o‘zgartirildi, ayrim fanlar yangidan yaratilib, o‘quv jarayoniga joriy qilindi. Geografiya fanlarining o‘quv kurslari dasturlari va ularning tuzilishi O‘zbekiston maktab ta’limi tizimida sodir bo‘lgan o‘zgarishlarni inobatga olingan holda qayta ko‘rib chiqildi. Shu sababli geografiya o‘qitish metodikasi mazmunida ham bir qator muhim o‘zgarishlar amalga oshirildi. Geografiya fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini qo‘llash zaruriyatining paydo bo‘lishi bilan uni o‘qitish metodikasida ham jiddiy o‘zgarishlar bo‘ldi, xususan, geografiya faniga oid pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va ularning dasturiy ta’minotlarini yaratishga ham kirishildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aholining ekologik bilimini oshirish, ijtimoiy ekologiya, ekologik savodxonlik, ekologik madaniyat va yoshlarning ekologik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish yo‘nalishida mamlakatimiz olimlaridan Y.Shodimetov, A.To‘xtayev, E.Turdiqulov, A.Nig‘matov, A.Ergashev, Q.Abirqulov, J.Xolmo‘minov, Sh.Avezov, X.Norbo‘tayev, E.Ikromov va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.

Yoshlarda ekologik savodxonlik va ekologik ongni shakllantirish, ularda tabiatdan va tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish, tabiatga nisbatan to‘g‘ri munosabatda bo‘lishning metodologik masalalari bilan xorijlik olimlardan P.Oldak, E.Moll, E.Babina, S.Solomina, A.Danilyuk, V.Lazareva, B.Komissarovlar shug‘ullanganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umum qabul qilingan metodlar–tizimli tahlil, tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil tamoyillari asosida yoritildi.

Muhokama. Yangi avlod darsliklarida o‘quvchi yoshlarda tabiatga nisbatan mehr, unga nisbatan to‘g‘ri munosabatni shakllantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Maktab geografiya ta’limida o‘quvchi yoshlarga fan asoslari o‘qitilar ekan, darsning muhim tarbiyaviy komponentlaridan biri sifatida ekologik tarbiya alohida o‘rin tutadi. O‘quvchilarning ekologik tafakkuri esa ekologik tarbiya jarayonida shakllantiriladi va rivojlantiriladi. Geografiya ta’limida o‘quvchilarda ekologik tafakkurni shakllantirishdan asosiy maqsad quyidagilar hisoblanadi:

▪insonni o‘rab olgan va uning hayot faoliyati (mehnat qilish, dam olish) makoni hisoblangan atrof tabiiy muhit haqida to‘laqonli tasavvurni shakllantirish;

▪bizni o‘rab turgan tevarak-atrofni sezish organlari orqali his qilish va unga nisbatan qiziqish paydo qilish;

▪yoshlarga tabiat qonunlari, tabatdagi ekologik muvozanat haqidagi bilimlarni berib, ularda umuminsoniy axloq me’yorlariga mos holda tabiatga nisbatan oqilona munosabatda bo‘lish ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish.

O‘quvchilarda ekologik tafakkurni shakllantirish masalasi bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan 4 ta komponentdan tashkil topadi, bular:

1. *Bilishga oid* – bu odam, uning xo‘jalik faoliyati, tabiat va jamiyat hamda ular o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik haqidagi tushunchalardir.

2. *Qadriyatga oid* – o‘quvchi-yoshlar tomonidan tabiatni inson hayoti va faoliyati uchun xizmat qiluvchi umuminsoniy qadriyatlardan biri sifatida anglanishi.

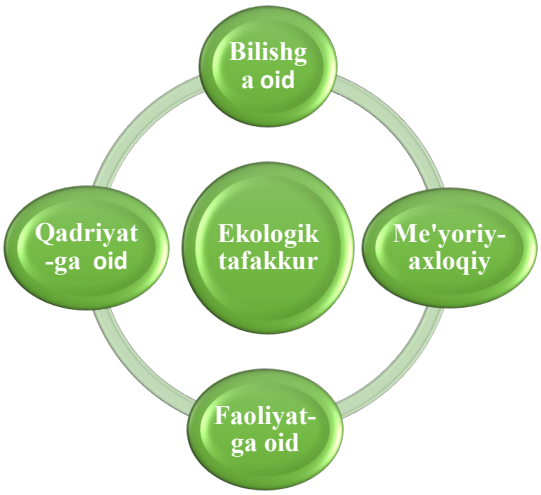
3. *Me’yoriy-axloqiy* – bu tabiatda o‘zini tutish, unga nisbatan to‘g‘ri munosabatda bo‘lish qoidalari (me’yorlari)ni egallaganlik.

4. *Faoliyatga oid* – o‘quvchi yoshlarning ekologik xarakterdagi ijtimoiy foydali faoliyat turlarini (ko‘chat ekish, gullarni parvarishlash, o‘zi yashaydigan hududni obodonlashtirish ishlarida ishtirok etish va boshqalar) egallaganligi.

Shuni ta’kidlash lozimki, ekologik tafakkur va uning barcha komponentlari negizida ekologik ta’lim va tarbiya yotadi. Ekologik ta’lim va tarbiya esa uzluksiz davom etadigan jarayon bo‘lib, bunda tabiat va jamiyatning bir-biri bilan aloqalari obyektiv reallik ekanligini, inson ham tabiatning ajralmas bir bo‘lagi ekanligini, tabaiatning barcha komponentlari o‘zaro bir-biri bilan bog‘langan bo‘lib, bir komponentdagi salbiy o‘zgarish boshqalariga ham ta’sir ko‘rsatishi, natijada tabiatdagi muvozanat buzilib, ekologik mu-

ammolar yuzaga kelishini, tabiiy resurslar cheklanganligini va ulardan oqilona foydalanish zarurligini, tabiat bizga ajdodlarimizdan omonat sifatida qoldirilganini, biz ham uni kelgusi avlodlarga

1-chizma.

Ekologik tafakkur komponentlari.

yaxshi bir holatda qoldirishimiz zarurligi yoshlar ongiga singdirilib, ularda ekologik tafakkur shakllantiriladi. Mazkur masala yuzasidan tadqiqotchi olimlar tomonidan bir qator fikrlar bayon qilingan, jumladan:

•“Ekologik tarbiya tabiat muhofazasi tizimimg bir qismi sifatida emas, balki sivilizatsiyamiz taraqqiyoti keyingi bosqichi vazifalarini hal qiluvchi shaxs shakllanishining muhim komponenti sifatida qaralmog‘i kerak”.[1]

•“Ekologik tafakkurni shakllantirish bilan bog‘liq bo‘lgan ekologik ta’lim bugungi kunda o‘quvchini shaxsan tabiat muhofazasi ishida ishtirok etish faoliyatiga yo‘naltirilgan jarayon hisoblanadi. O‘quvchilarda ekologik tafakkurni shakllantirishga qaratilgan tizimli yondashuv bevosita darsda va darsdan tashqari vaqtlarda amalga oshiriladi”.[2]

“Ekologik tarbiya o‘quvchilarning yosh, individual, milliy xususiyatlari va xalqning an’ana, urf-odatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Inson o‘z ajdodlari va o‘zi yaratgan madaniy muhitda yashaydi. Shu bois odam o‘z an’analari, urf-odatlari bilan birgalikda istiqomat qilayotgan atrof-muhitini ham birgalikda asrashi lozim. Bunday yondashuv yoshlarda ekologik madaniyat va ekologik tafakkurning shakllanishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi”.[3]

“Ekologik bilim va ko‘nikmani har bir shaxs tafakkuriga singdirishning uzluksizligini ta’minlash ekologik dunyoqarash asoslarini mustahkamlashning muhim sharti hisoblanadi”.[4]

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilar ekanmiz, insoniyat jamiyat paydo bo‘lgandan beri kishilarning atrof muhitga, umuman, tabiatga bo‘lgan munosabatlari turlicha bo‘lganligini ko‘ramiz. Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida insonning tabiatga ta’siri deyarli sezilarsiz bo‘lgan bo‘lsa, feodalizm va undan keyingi bosqichlarda, ayniqsa, fan-texnika inqilobi ro‘y bergach, insonning tabiatga bo‘lgan ta’sir ko‘lami nihoyatda kuchayib, tabiiy boyliklar ayovsizlarcha o‘zlashtirila boshlandi, tabiat qonunlariga bepisandlarcha munosabatda bo‘lindi. Oqibat natija shu darajaga borib yetdiki, insonning tabiiy boyliklarni o‘zlashtirish tezligi tabiiy resurs-larning tabiatda qayta tiklanish jarayoniga nisbatan bir necha o‘n baravarga ortib ketdi.

Shuni ta’kidlash lozimki, jamiyat ham, shaxs ham tabiatdan mutlaqo ajralgan holdagi hodisa emas, balki uning tarkibiy qismlaridan biridir. O‘z navbatida, shaxsning ekologik tafakkuri, uning milliy qadriyatlarga bo‘lgan munosabati u yashab turgan mintaqaning tabiiy geografik sharoiti, kishilarning turmush tarzi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu omillarning ta’siri hamda o‘zaro aloqadorligi, uning ekologik dunyoqarashi shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Maktab tabiiy geografiya kurslari ana shu tabiiy-geografik xu-

[1] Теплов Д.Л. Экологическое воспитание школьников в процессе дополнительного образования. Автореф. дисс.на соиск. уч.степ.докт.пед.наук, М., 2005, с. 16.

[2] Ламехова Е.А. Системный подход к формированию экологического мышления школьников и подготовка будущих учителей к организации этой работы. “Самарский научный вестник”, 2019, т. 8, № 2 (27), с. 346.

[3] Сидикова З.Е., Карабаева Г.У., Ибрагимова З.А. Пути совершенствования формирования экологической культуры школьников в учебно-воспитательном процессе. Globalization, the State and the Individual, № 2(26), 2020, с. 10.

[4] Очилова Б.М. Экология ва дунёқараш. Ўқув қўлланма, Т., “Тафаккур”, 2013, 35-бет.

susiyatlarning milliy qadriyatlarimiz, kishilarimiz ruhiyati hamda tabiatga bo‘lgan munosabati shakllanishidagi o‘rni, tabiiy muhitning kishilik jamiyati taraqqiyotidagi ahamiyatini yoritib, yoshlarimizda ekologik tafakkurni shakllantirishda keng imkoniyatlarga ega.

Binobarin, maktab tabiiy geografiya va iqtisodiy geografiya kurslarida tabiiy resurslar va ulardan oqilona foydalanish masalalari o‘rganiladi. Ana shu masalalar mohiyatini o‘quvchilar ongiga singdirar ekanmiz, tabiat unsurlari bo‘lgan suv, tuproq, o‘simlik olamidan bemaqsad foydalanishni o‘tmishdagi ajdodlarimiz uvol hisoblaganliklarini, bu masala zardushtiylikning muqaddas kitobi hisoblangan “Avesto”da ham tilga olinganini, hatto bu tabiat ne’matlarini isrof qilganlar jazoga tortilganini aytish o‘rinlidir. Ushbi kitobda tabiatga munosabatning ikki jihati yoritiladi, biri tabiat unsurlarini muqaddaslashtirish bo‘lsa, ikkinchisi, insonning moddiy yaratuvchanligini ulug‘lashdir.[1] Bundan kelib chiqadiki, o‘sha davrlardayoq, inson va tabiat uyg‘unligi ekologik dunyoqarashni boyitishga xizmat qiluvchi qadriyat sifatida e’zozlangan ekan.

Xulosa. Mamlakatimiz ta’lim tizimidagi islohotlarning hozirgi bosqichida barcha fanlarda bo‘lgani kabi geografiya kurslarini o‘qitishda ekologik muammolarning tobora keskinlashib, global mazmun kasb etayotganligini, jamiyatimiz, millatimiz hayotida tabiatni asrashga yo‘naltirilgan tadbirlarning amalga oshirilayotganini turli misollar orqali asoslab berish o‘quvchi-yoshlarning ekologik tafakkurini shakllantirishda, ularning ekologik savodxonligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Binobarin, insonni, eng avvalo, tafakkuri, aql-zakovati, ma’naviyati bilan boshqa jonzotlardan ajralib turadigan jihati, uning tabiatga munosabati, ya’ni uning ekologik bilimi va ekologik madaniyatidir, deyish mumkin.

Geografiya ta’limida o‘quvchi-yoshlarni tabiat va jamiyat haqidagi bilimlar bilan qurollantirib, ularning umumiy dunyoqarshini kengaytirar ekanmiz, ularda ekologik tafakkurni shakllantirish, uni rivojlantirib, boyitib borish, har bir o‘quvchida jamiyat va tabiat hodisalariga sog‘lom tafakkur asosida munosabatda bo‘lish ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish ta’limning ajralmas bir tarbiyaviy qimi bo‘lishi zarur. Zero, bu masalaga nafaqat bizning mintaqamizda, balki butun dunyoda jiddiy e’tibor qaratilayotganligi mazkur muammoning dolzarbligini ko‘rsatadi.

Mamaziyoyeva Orzixon Odiljon qizi (Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti mustaqil izlanuvchisi; e-mail: sardorbekmamasidiqov@gmail.com)

YUQORI SINF O‘QUVCHILARINING GRAMMATIK KOMPETENSIYASINI KOMMUNIKATIV YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada, grammatik kompetensiya chet tili (ingliz tili)ni o‘rganish jarayonida, lingvistik kompetensiyani rivojlantirishda muhim rol o‘ynashi va kommunikativ yondashuv orqali grammatik kompetensiyani o‘rganuvchilarga yetkazib berish usullari, shuningdek, yuqori sinf o‘quvchilari uchun grammatik kompetensiyasini rivojlantirish va mustahkamlash uchun tajriba-sinovlaridan o‘tgan metodlar haqida batafsil yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *grammatika, kommunikativ yondashuv, yuqori sinf o‘quvchilari, metodika, induksiya.*

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ НА ОСНОВЕ КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА

Аннотация. *В этой статье подробно рассказывается о том, как грамматическая компетентность играет важную роль в процессе изучения иностранного языка (английского), в развитии лингвистической компетентности и о способах доведения грамматической компетентности до изучающих посредством коммуникативного подхода, а также о методах, прошедших экспериментальную проверку для развития и закрепления грамматической компетентности старшеклассников.*

Ключевые слова: *грамматика, коммуникативный подход, старшеклассники, методика, индукция.*

METHODOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF GRAMMATICAL COMPETENCE OF UPPER-CLASS STUDENTS ON THE BASIS OF A COMMUNICATIVE APPROACH

Annotation. *In this article, grammatical competence is covered in detail in the process of learning a foreign language (English), the important role-playing in the development of linguistic competence and the methods of delivering grammatical competence to learners through a communicative approach, as well*

[1] Авесто. “Шарқ”, 2001, 3-бет.

as methods that have passed experimental tests for the development and strengthening of grammatical competence for upperclassmen.

Key words: *grammar, communicative approach, upperclassmen, methodology, induction.*

Kirish. Bugungi kunda yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish bilan bir qatorda, ularni ma'naviy va ruhiy jihatdan kuchli qilib tarbiyalash, ularni ham ma'nan, ham bilim jihatdan kuchli qilib tarbiyalash bizning asosiy maqsadimiz hisoblanadi. Hozirgi shiddat bilan rivojlanib borayotgan texnika asrimizda, zamonaviy bilimlar bilan birga chet tillarini o'rgatish ham biz, pedagoglarning vazifamiz sanaladi. Chet tilida erkin muloqot qila olishlari uchun turli xil metodlardan foydalanib, yosh avlodga qoniqarli bilim berish dolzarb hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon pedagogik ta'limida grammatikani o'qitish, grammatik qobiliyat va kompetensiyalarga daxldor muammolarga bag'ishlangan ko'pgina ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Masalan, N.Chomskiy, A.N.Shamanov, E.N.Passov, I.V.Chernaskaya kabi olimlarning ilmiy tadqiqot ishlarida uchraydi. Bu ilmiy tadqiqotlarga, o'z navbatida, munosabatimizni bildirdik va ilmiy tajriba-sinovlar, shuningdek, maqola davomida ilmiy tadqiqot ma'lumotlaridan foydalandik.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umumqabul qilingan pedagogik metodlar – kuzatuvchanlik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, tajriba-sinov aniqlash tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, yuqori sinf o'quvchilarning grammatik kompetensiyasini kommunikativ yondashuv asosida rivojlantiruvchi metodlar va usullar o'rinli tadqiq etilgan.

Tahlil va natijalar. Inson yashar ekan, uning o'z vatani, tili va dini mavjud. Til ijtimoiy hodisa hisoblanib, insonlar bilan o'zaro muloqot natijasida rivojlanadi, har bir tilning o'ziga xos bo'lgan qat'iy belgilab qo'yilgan qonun-qoidalari mavjud bo'lib, shu jihatlari bilan bir-biriga o'xshaydi yoki farq qiladi. Bu qonuniyatlar esa grammatika deb ataladi. Grammatikani lisoniy kompetensiyaning rivoji uchun yoki til o'rganish jarayonida qanchalar kerakligi haqida turli xil manbalarda olimlarimiz turli xil fikr yuritganlar. Tadqiqotimiz avvalida biz ham bu turli bildirilgaan gaplargaa munosabatimizni aniqlashtirib olishni maqsadga muvofiq deb topdik.

Til materialining tarkibiy qismi hisoblangan grammatika bo'yicha ilmiy manbalarda turli fikr va mulohazalar bayon qilingan. Grammatikani (1) tilning grammatik qurilishi, (2) tilning grammatik qurilishi haqidagi fan; (3) amaliy grammatikani, ya'ni, konkret tilga oid grammatik qoidalar, grammatik hodisalar tavsifi, grammatik ko'nikma va malakalar deb qarovchilar mavjud [4].

Nemis lingvodidakti G.Xelbingning fikricha, uch turdagi grammatikani o'zaro farqlash lozim (1): muayyan tilga xos bo'lgan grammatik hodisalar majmuyi (2), tildagi grammatik qoidalar majmuyining ilmiy tahlili, ya'ni, grammatikaning tilshunoslik fanida aks etishi (3), nutqiy muloqot chog'ida qo'llanadigan qoidalar tizimi.

Professor J.J.Jalolov grammatikaga (1) nutqning grammatik tomoni – tilning gapirish, tinglab tushunish, o'qish va yozuvda uchraydigan grammatik hodisalar (2), til hodisalarini ta'riflovchi mavhumotlar deb ta'rif bergan [2;149–170-b.].

Chet til o'qitish metodikasi tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, grammatikaga turlicha munosabatda bo'lib kelinganligini kuzatishimiz mumkin. Grammatik-tarjima metodi tarafdorlari til o'rganish deganda, grammatikani o'zlashtirishni tushunganlar. To'g'ri metodda esa grammatik qoidalarni o'rgatishni, umuman, rad etilgan. Ushbu metod tarafdorlari o'qitish chog'ida ona tilini chetlab o'tib, chet til so'zi bilan predmet orasida bevosita aloqa (assotsiatsiya) o'rnatishga harakat qilganlar. Ongli-qiyosiy metod tarafdorlari grammatikani o'rgatishga jiddiy e'tibor berganlar. Grammatika alohida aspekt sifatida o'rganilgan. Grammatik qoidalar sistemali ravishda o'rganilgan. Hozirgi paytda grammatikaga nutqiy muloqotni ta'minlovchi vosita sifatida qaraladi.

Yuqori sinflarda ingliz tili grammatikasini o'rgatishning xususiyatlaridan biri uni ona tili grammatikasidan o'rganilgan bilimlarga asoslanishidir. Ona tilida grammatika til amaliy o'zlashtirilgandan keyin o'rgatilib, ko'p hollarda, nazariy va amaliy grammatikaning qorishmasidan iborat bo'ladi.

O'quvchilarning o'rganishlari zarur bo'lgan grammatik minimumlar umumta'lim maktablarining davlat ta'lim standardlari va o'quv dasturlarida keltirilgan bo'ladi. O'quv dasturiga ko'ra, yuqori sinflar, olmosh, zamonlar, modal fe'llar, sifat darajalari, predloglar, artikl, shart ergash gaplar, gerundi va infinitiv, majhul nisbat, iboralar kabi grammatik qoidalarni o'zlashtirishlari kerak bo'ladi, grammatik kommetensiyalarini to'laqonli rivojlantirish va malakaga ega bo'lishlari uchun darsliklarida keltirilgan mashqlar esa to'liq talabga mos keladi.

Grammatika sohasidagi eng dolzarb masalalardan biri grammatik ko'nikmalarni shakllantirishdir. Grammatik hodisalarni nutq faoliyati turlarida erkin qo'llay oladigan bo'lishlari uchun o'quvchilarda gram-

matik ko‘nikmalarni shakllantirish talab etiladi. Grammatik ko‘nikma deganda, nutqda morfologik-sintaktik hodisalarni avtomatlashgan tarzda qo‘llashni va tanib olishni ta’minlovchi amallar tushuniladi.

Grammatik ko‘nikmalarni shakllantirish taqdimot, mashq qilish, qo‘llash bosqichlaridan o‘tadi. Taqdimot bosqichida yangi grammatik birlikni tanishtirish (nutq namunasida taqdim etish), o‘rni kelganda, ularni tushuntirish va dastlabki grammatik amallarni bajarish nazarda tutiladi. Mashqlarni bajarish bosqichida e’tibor grammatik ko‘nikmani hosil qilishga qaratiladi. Grammatik hodisani nutq faoliyati turlarida qo‘llash bosqichida grammatik ko‘nikmalarning malakaga aylanishi ustida ish olib boriladi.

Grammatik materiallarni taqdim etishda induktiv va deduktiv usullardan foydalaniladi. Induktiv usuldagi taqdimotda, avval, misollar beriladi, keyin, qoidaga o‘tiladi. Deduktivda esa qoida (yoki nutq namunasi) berilib, so‘ngra misollarda mashq qilinadi. U yoki bu usulni tanlashda quyidagi metodik omillar hisobga olinadi: (1) grammatik hodisaning tabiati, shaklning o‘xshashligi, ma’noning oson ochilishi induktiv usuldan foydalanishni taqozo etadi. Masalan, sifatlarning ingliz tilidagi qiyosiy va orttirma darajalarining yasalishidagi aniq belgilarning mavjudligi induksiyani talab etadi (2), o‘xshashlik induksiyani, tafovut esa deduksiyani taqozo etadi (3), fe'l zamonlarining birini oldin o‘zlashtirilishi keyingisiga zamin bo‘ladi va h.k. (4), yangi hodisa mikrobirliklarini turli usullarda o‘rganish mumkin. Masalan, fe’l zamonlarining yasalishi va ma’nosi induksiyada, qo‘llanishi deduksiyada yoki aksincha, taqdim etish mumkin.

Tillardagi o‘xshashlik va tafovutlarni bilib olish o‘quvchilarni bilim saviyasini oshishi, xotira va mantiqiy tafakkurini rivojlanishi, ularning lingvistik saviyasini ko‘tarish uchun xizmat qiladi.

Grammatikani har qanday tilni o‘zlashtirish chog‘ida muhim deb hisoblayiz. Hatto, ingliz tilinining o‘qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish qismlarini o‘rganish chog‘ida ham bunga ishonch hosil qilishimiz mumkin. Tilni o‘rganish chog‘ida grammatikani kommunikativ yondashuv asosida o‘rganishni ham qiziqarli ham samarali usul deb hisoblaymiz. Tadqiqotimizning endigi qismida grammatikani kommunikativ yondashuv asosida rivojlantirish haqida fikr yuritishni lozim topdik.

Kommunikativ yondashuv orqali grammatik kompetensiyani rivojlantirish o‘quvchilarga grammatikadan faqat qoidalarni yodlashdan ko‘ra, hayotiy muloqotda samarali foydalanishga imkon berishga qaratilgan. Kommunikativ yondashuv grammatik o‘qitishni mazmunli, interaktiv faoliyat bilan birlashtiradi, o‘quvchilarga og‘zaki va yozma muloqot uchun grammatik tuzilmalarni tushunish va qo‘llashda yordam beradi.

Grammatika qoidalarni yodlash yoki o‘rganish bilan yuza chiqmaydi, uni amaliyotga tatbiq etish lozim. Bu esa kommikatsiyani talab qiladigan yoki o‘z ichiga olgan mashqlarni bajarish orqali erishiladi. Mashqlar haqiqiy hayot situatsiyalariga o‘xshash bo‘lishi, o‘quvchilarni turli vaziyatlarda qo‘llashga undashi lozim. Bu yo‘nalish orqali darslar interavtiv tarzda, ya’ni, urg‘u o‘quvchilarga berilgan holda, juftliklarda ishlash, guruh bilan munozara, kommunikativ o‘yinlar tarzida olib borilishi lozim, bunda ham grammatik qoidalar o‘zlashtiriladi va nutq ravonligiga erishiladi [5].

Grammatik kompetensiyani quydagi kommunikativ mashg‘ulotlar va usullar yordamida rivojlantirish mumkin. Rolli o‘yinlar, axborot bo‘shlig‘i mashqlari va muammolarni hal qilish vazifalari kabi mashg‘ulotlar o‘quvchilardan aniq natijalarga erishish uchun grammatikadan foydalanishni talab qiladi.

Texnologiyalardan foydalanish: interaktiv platformalar va videomateriallar kabi raqamli vositalar va multimedia resurslari, kontekstli grammatika amaliyotini va darhol fikr-mulohazalarni ta’minlaydi.

Xulosa. Kommunikativ yondashuv grammatik ko‘rsatmalarni mazmunli, interaktiv muloqotga kiritish orqali grammatik kompetensiyani rivojlantiradi. Ushbu usul nafaqat grammatik aniqlikni yaxshilaydi, balki o‘quvchilarning grammatikadan real vaziyatlarda samarali foydalanishlarini ta’minlaydi, bu ham tilni bilish, ham professional muloqot qobiliyatlarini qo‘llab-quvvatlaydi. Yuqori sinf o‘quvchilarining grammatik kompetensiylarini rivojlantirishda kommunikativ yondashuvning o‘rni beqiyos ekanligiga yuqoridagi keltirilgan fikr asos bo‘la oladi. Bundan tashqari, grammatikani amaliyotga qo‘llash grammatik kompetensiyani egallashda samarali usul bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Umumiy o‘rta ta’limning o‘quv dasturi. 2022-2-23.

(2). Жалолов Ж.Ж. Чет тил ўқитиш методикаси. Чет тиллар олий ўқув юрт (факультет)лари талабалари учун дарслик, Т., “Ўқитувчи”, 1996, 368-бет.

(3). Мисиров С.А. Касб-ҳунар коллежларида тилга оид ўқув предметларини ўргатишда амалий мақсад тавсифига доир. “Педагогик таълим”, 2006, 3-сон, 99–100-бетлар.

(4). Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе/Под ред. А.А.Миролюбова, И.В. Рахманова, В.С.Цетлин. М., “Просвещение”, 1967, 450 с.

(5). O.V.Hladka. Communivativ approach to forming future foreign language teacher's grammatical competence. 2021.
(6). https://consenses.app.

Abdurashidova Rushana Farhodovna (Toshkent davlat Pedagogika universiteti magistranti),

MNEMONIK TEXNIKALAR VA ULARNING OG'ZAKI VA YOZMA NUTIQNI RIVOJLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqola mnemonik texnikalar va ularning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Nutq insonning fikrlash, o'z fikrini ifodalash va boshqalar bilan muloqot qilishning asosiy vositasi sanaladi. Og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda mnemonik texnikalarning samaradorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi zamonaviy tadqiqotlar mnemonik texnikalarning o'quvchilarning xotirasini yaxshilashi, so'z boyligini oshirishi, nutq tuzilmalarini shakllantirishga yordam berishi va ijodiy fikrlashni rag'batlantirishi asoslab bermoqda. Umuman olganda, mnemonik texnikalarni o'qitish jarayoniga integratsiya qilish innovatsion ta'limda ijobiy samara beradi.*

Kalit so'zlar: *mnemonika, mnemonik texnikalar, nutq, xotira, kompetensiya, qobiliyat, ko'nikma, malaka, assotsiatsiyalar, akronimlar, joylashuv usuli, hikoya usuli.*

РОЛЬ МНЕМОНИЧЕСКИХ ТЕХНИК В РАЗВИТИИ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Аннотация. *В данной статье описаны мнемонические приемы и их значение в развитии устной и письменной речи. Речь является основным средством мышления, выражения своего мнения и общения с другими людьми. Эффективность мнемонических приемов имеет большое значение в развитии устной и письменной речи. Сегодняшние современные исследования доказывают, что мнемонические приемы улучшают память учащихся, увеличивают словарный запас, помогают формировать речевые структуры и стимулируют творческое мышление. В целом интеграция мнемонических приемов в учебный процесс положительно влияет на инновационное образование.*

Ключевые слова: *мнемотехника, мнемонические приемы, речь, память, компетентность, способность, умение, компетентность, ассоциации, аббревиатуры, метод локации, метод повествования.*

MNEMONICAL TECHNIQUES AND THEIR IMPORTANCE IN THE DEVELOPMENT OF ORAL AND WRITTEN SPEECH

Annotation. *This article describes mnemonic techniques and their importance in the development of oral and written speech. Speech is the main means of thinking, expressing one's opinion and communicating with others. The effectiveness of mnemonic techniques is of great importance in the development of oral and written speech. Today's modern research proves that mnemonic techniques improve students' memory, increase vocabulary, help form speech structures and stimulate creative thinking. In general, the integration of mnemonic techniques into the teaching process has a positive effect on innovative education.*

Key words: *mnemonics, mnemonic techniques, speech, memory, competence, ability, skill, competence, associations, acronyms, location method, narrative method.*

Kirish. Nutq insonning fikrlash, o'z fikrini ifodalash va boshqalar bilan muloqot qilishning asosiy vositasidir. O'quvchilarning nutqini rivojlantirish ta'lim sohasining muhim vazifalaridan biri hisoblanib, o'quvchilar nutqini rivojlantirishni jadallashtirishda turli metodlar va texnikalar foydalaniladi. Mamlakatimizdagi davlat siyosati, hukumat qarorlari va Bosh qomusimiz bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Davlat tili" hamda "Ta'lim to'g'risida"gi qonunlarda, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", Taraqqiyot strategiyasi va boshqa me'yoriy hujjatlarda ta'lim sohasi, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya hamda til o'rganish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Zamonaviy taraqqiyot yoshlarda xorijiy tillarda, xususan, ingliz tilida ravon so'zlasha olish hamda zamonaviy kadr sifatida xalqaro maydondagi xorijiy mutaxassislar bilan fikr almasha olish qobiliyatlarini o'zida shakllantishni taqozo etmoqda. O'quvchilarga xorijiy tillarni o'rgatishda uning kommunikativ funksiyalari bilan cheklanib qolmasdan, til o'rganishning manbalari va texnologiyalarini ham o'rgatib borisi lozim. Hozirgi kunda o'quvchining qarashlari, maqsadlari, qiziqishlarini inobatga olgan holda, uning og'zaki va yozma nutqni rivojlantirishda turli zamonaviy texnikalardan foydalanish ularning idrok etish qobiliyatini intensiv shakllanishiga yordam berishi mumkin. Yana shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, o'quvchilarda ko'p hollarda matnlarni yodlashda va o'rganishda qiyinchiliklarga duch kelish holatlari kuzatiladi. Masalan, keng lug'atni eslab qolish, saqlash va murakkab til tuzilmalarini tushunishda qiyinchiliklar, ko'pincha, o'quvchilar uchun kerakli malaka darajasiga erishishda to'siq bo'lib qoladi. Shu sababli bu qiyin-

chiliklarni bartaraf etishda o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan innovatsion ta’lim usullaridan foydalanish ijobiy samara beradi.

Xorijiy tilning ko‘nikma va malakalarini o‘rganish jarayonida o‘quvchi qiyinchiliklarni yengish va tajriba orttirish kabi xususiyatlarni o‘zida shakllantirishi mumkin, bu esa o‘rganganlarini mustaqil va samarali takomillashtirish hamda kelajakda mavjud imkoniyatlardan muvaffaqiyatli foydalanishda xizmat qiladi. Xorijiy tillarni o‘zlashtirishda mnemonik qobiliyatlarni rivojlantirish texnikalarini egallash yaxshi samara beradi. Bunday texnologiyadan foydalanish xorijiy tillarni o‘rganish samaradorligini oshirishga qaratilgan bo‘lib, xorijiy tillarni o‘qitishda interfaol usullardan foydalangan holda, konstruktiv fikr-mulohazalarni o‘quvchilarga yetkazishga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan, xotirani mustahkamlashga asoslangan va o‘rganish usuli bo‘lgan mnemonik texnikalar xorijiy tillarni intensiv o‘rganishda potensial yechim bo‘la olishi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan [2].

Xorijiy tillarni o‘qitishda mnemonik texnikalardan foydalanish usuli o‘quvchilarda eslab qolish qiyin bo‘lgan ma’lumotlar yoki eslab qolish osonroq, shuningdek, allaqachon ma’lum bo‘lgan ma’lumotlar o‘rtasida assotsiatsiyalar (aloqadorlik) yaratishga ko‘maklashadi. Umuman olganda, mnemonik texnikalar o‘quvchilarda xotirani yaxshilash va ma’lumotlarni eslab qolishga yordam beradigan zamonaviy innovatsion ta’lim usullaridan biridir.

Adabiyotlar tahlili va metod (Materials and methods). Shuni ham alohida ta’kidlash kerakki, ta’lim hjarayonida mnemonik texnikalardan foydalanishdan maqsad o‘quvchilarda nafaqat operativ xotira hajmini rivojlantirish, balki ma’lumotni yodlash usullarini takomillashtirishdan iboratdir. Chunki chet tilini o‘zlashtirishda qiynalayotgan o‘quvchilarga mnemonik texnikalarni qo‘llash ularning xotirani yaxshilashga qaratilgan turli xil usullardan foydalanish amaliy natijaga erishishga yordam beradi. Qaysi yo‘nalishda bo‘lmasin, mnemonika ma’lumotlarni osonroq va samaraliroq eslab qolish uchun yordamchi vosita sifatida foydalanishga asoslangan.

Ba’zi tadqiqotlarida mnemonika quyidagicha ta’rif berilgan. “Mnemonika o‘xshashlik va bog‘liqlik asosida xotira hajmini kengaytirish va kerakli ma’lumotlarni eslab qolish uchun ishlab chiqilgan maxsus uslublar to‘plamidir. Bunda yangi noma’lum bo‘lgan tushunchalar inson ongida allaqachon ma’lum bo‘lgan ma’lumotlar bilan bog‘lanadi va natijada yangi ma’lumotni eslab qolish osonlashadi [3]. Masalan, yilning qaysi oylari ottiz birinchi va qaysilari ottizinchi kun ekanligi har doim ham insonning yodida turavermaydi. Bu dalilni o‘quvchilar mnemonikaning qofiya va qo‘shiq usuli yordamida osonlik bilan o‘rganib olishi mumkin:

Thirty days have **September**,
April, June and **November**,
All the rest have thirty-one;
February has twenty-eight alone”.

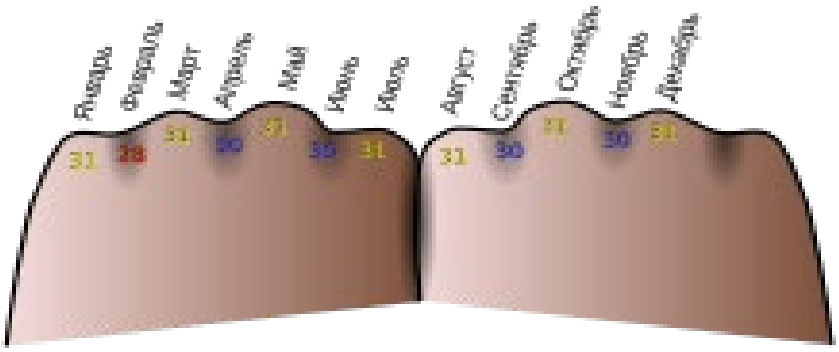
Shunday ekan, mnemonik texniklardan ma’lumotlar ro‘yxatini, yangi so‘zlarni, faktlarni va tushunchalarni esda saqlash uchun ijobiy samara beradi. Bugingi zamonaviy innovatsion ta’limda, asosan, mnemonikaning quyidagi usullaridan keng foydalaniladi: “Ilgaklar” yoki “kalit so‘zlar” – usuli yangi ma’lumotlarni eslab qolish uchun “ilgaklar” sifatida yaxshi tanish so‘zlar yoki obyektlardan foydalanishdir. Masalan, chet tilidagi so‘zlarni eslab qolish uchun ularni ona tilidagi o‘xshash tovushli so‘zlar bilan bog‘lashingiz mumkin.

Qisqartmalar va akrostikalar – bu boshqa so‘zlarning birinchi harflaridan tashkil topgan so‘zlar. Akrostikalar – bu har bir so‘z yodlangan ma’lumotlarning birinchi harfi bilan boshlanadigan iboralar. Ushbu usullar ro‘yxatlar yoki ketma-ketliklarni eslab qolish uchun juda yaxshi. Masalan, ingliz tilida kamalak rangini yodlash uchun «roygbiv» qisqartmasi ishlatiladi (qizil, to‘q sariq, sariq, yashil, ko‘k, indigo, binafsha).

Vizualizatsiya va rasm – bu ongda yorqin va batafsil rasmlarni yaratish, ma’lumotni tasvir sifatida taqdim etish. Ushbu tasvirlarni chizish ham xotirani mustahkamlashga yordam beradi. Masalan, tarixiy voqealarni eslab qolish uchun siz komiksni chizishingiz yoki asosiy fikrlar va belgilar bilan aqliy xaritani yaratishingiz mumkin.

Joylashuv usuli (Sitseron usuli) – usul tanish joyni tasavvur qilish va yodlangan ma’lumotlarning elementlarini ushbu joyning turli nuqtalariga joylashtirishga asoslangan. Bu usul “Rim xonasi usuli” yoki “saroy texnikasi” deb ham ataladi. Masalan, nutq qismlarini yodlash uchun siz yotoqxonangizni tasavvur qilishingiz va to‘shakda otlarni, stol ustidagi fe’llarni, javondagi sifatlarni va boshqalarni “joylashtirishingiz” mumkin [4].

1-rasm

Oydagi rasmda kunlar sonini barmoqlarda eslab qolish uchun mnemonik usullardan foydalanish texnikasi keltirilgan [5].

Mnemonik texnikanilarni qo‘llash biz uchun kerakli yakuniy natijaga erishish strategiyasi sifatida ko‘rib chiqiladi, chunki chet tilini o‘rganish jarayoni hozirda qayta ishlanishi va eslab qolishi kerak bo‘lgan ko‘plab ma’lumotlar bilan birga keladi. Har qanday ma’lumot va hodisalarni o‘rganib, muntazam ravishda o‘qib o‘rganish davom ettirilsa, inson xotirasining imkoniyatlari kengayib boraveradi. Keling, xotira haqidagi ma’lumotlarga bir nazar tashlasak, jumladan, “Inson miyasining potensiali odamlarga o‘z miya kuchlaridan maksimal darajada foydalanishni o‘rganishga yordam berdi. “Aql xaritasi kitobi” xotira borasidagi eng muhim va keng qamrovli kitobdir. Ma’lumotni o‘rganish, eslab qolish va yozib olish qobiliyatini tezlashtirish uchun barcha darajalarda fikrni rejalashtirish va tizimlashtirishda xotira, konsentratsiya va ijodkorlikdan foydalanish va takomillashtirishning qiziqarli yangi usullarini taklif etadi. Aql xaritasi va yorqin fikrlash–bu muallif tomonidan ko‘p yillar davomida ishlab chiqilgan aql-zakovatga kirishning ilg‘or usullari va bu yerda u miyasidan to‘liq foydalanishni istaganlar uchun to‘liq operatsion qo‘llanmani taqdim etadi. Bu hozirda transmilliy korporatsiyalar, yetakchi universitetlar, chempion sportchilar va taniqli rassomlar tomonidan ajoyib muvaffaqiyat bilan foydalanilayotgan jarayondir. Bir qator rag‘batlantiruvchi mashqlar va texnikani aks ettiruvchi to‘liq rangli fotosuratlar va original aql xaritalarining to‘plamidan iborat bo‘lib, u sizga qanday qilishni aniq ko‘rsatib beradi:

• Miyangizning idrok va assotsiatsiya modelini o‘rganish, fikrlash va yaratish yo‘llarida aks ettiring va kattalashtiring.

• Eslatmalar olish, nutq, yozish topshirig‘i, hisobot tayyorlashning to‘g‘ri usulini tezda o‘zlashtiring

• Samarali fikrlash uchun boshqalar bilan qo‘shiling, katta hajmdagi ma’lumotlarni yodlang, o‘z g‘oyalaringizdan ozod bo‘ling va doimiy ravishda chuqur va kengayib boradi” [6].

Xotira bu inson tanasining asab tizimining axborotni idrok etish, saqlash va ko‘paytirish xususiyatidir. Xotira – bu miyaning ma’lumotni qabul qilish, saqlash, keyinchalik, eslab qolish qobiliyati. Bu juda murakkab jarayon bo‘lib, turli xil miya tuzilmalari va jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Xotira faqatgina ma’lumotlarni saqlash emas, balki ularni qayta ishlash, tashkil etish va chaqirishni ham o‘z ichiga oladi. ”Xotira - bu insonning eng qadimgi dushmaniga qarash. Psixolog Elizabeth Loftus bizga nafaqat xotiraning ishlashi haqida, balki xotira nima uchun noto‘g‘ri qobiliyat, haqiqat uchun, ko‘pincha, ishonchsiz manba ekanligini ham aytadi. U xotiraning ko‘p o‘lchovlarini chuqur tahlil qiladi va bu topilmalarning oqibatlarini turli kontekstlarda muhokama qiladi va unutish bilan kurashish bo‘yicha aniq maslahatlar beradi. Loftus xotira ishonchliligi va uning manipulatsiyasi haqida ko‘plab tadqiqotlar olib borgan. Bu asar xotira va mnemonika usullari haqida muhim ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi” [7].

Muhokama (Discussion). Mnemonik texnikalar ma’lumotlarni eslab qolish va ularni xotirada saqlash imkoniyatini oshiradi. Shu bilan bir qatorda, undan foydalanish diqqatni ma’lumotga jam-lashga yordam beradi. Uni tildan tortib, fan, tarix va boshqa sohalarga qadar ko‘plab sohalarda qo‘llash mumkin. Mnemonik texnikalar xotirani kuchaytirishning samarali va qiziqarli usulidir. Shuningdek, ular ma’lmotlarni oson eslab qolishga yordam beradi, o‘rganishni osonlashtiradi, ijodiy fikrlashni rivojlantiradi va diqqatni jamlashga yordam beradi. Zero, mnemonik texnikalar nutq rivojlanishida ko‘p ishlatilsa, u yangi so‘zlarni eslab qolishni osonlashtirib, o‘quvchilarning so‘z boyligini oshiradi. Xotirani mustahkamlaydi va ma’lumotlarni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi. Bu esa, o‘z navbatida, o‘quvchilarning nutqida so‘zlarni tez va to‘g‘ri ishlatishiga imkon beradi. Mnemonikaning asosiy tamoyillari takrorlash, aniq vizualizatsiya, mazmunli assotsiatsiyalardan foydalanish va axborotda naqsh yoki tuzilmalarni shakllantirishni o‘z ichiga oladi. Uni turli kontekstlarda, ayniqsa ta’lim sohasida samarali ekanligi isbotlanmoq-

da. Ulardan foydalanish, ayniqsa, ilmiy kontekstlarda tez-tez uchrab turadigan faktlar, sanalar, ismlar, tillar va boshqa tushunchalarni yodlashda foydalidir. Empirik tadqiqotlar esa shuni ko‘rsatadiki, mnemonika, ayniqsa, takrorlash kabi an’anaviy o‘rganish usullari bilan solishtirganda, ma’lumotni saqlash va qayta tiklashni yaxshilashi mumkin. Mnemonik texnikalardan foydalanish o‘quvchilarning nutqini rivojlantirishda sezilarli natijalarga olib keladi. Masalan, yana bir tadqiqotlardan, mnemonik usullardan foydalangan o‘quvchilar oddiy usullar bilan o‘rganadigan o‘quvchilarga nisbatan yangi so‘zlarni ancha yaxshi eslab qolgan. Bundan tashqari, mnemonik texnikalardan foydalangan o‘quvchilarning yozma nutqi ham ravon va mazmunli bo‘lgan. Darhaqiqat, mnemonikalar orqali esda qolgan so‘zlar va iboralar nutq tuzilmalarining shakllanishiga yordam beradi.

Xulosa (Conclusion). Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, mnemonik texnikalar o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ular so‘z boyligini oshirish, fikrni aniq ifodalash, nutq ravonligini yaxshilash, yozma nutqda xatolarni kamaytirish va ijodiy yozishga rag‘batlantirishga yordam beradi. Ta’lim jarayonida mnemonik texnikalardan oqilona foydalanish o‘quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirish va ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Zero, ta’kidlaganimizdek, mnemonik texnikalar xotirani kuchaytirishning eng samarali va qiziqarli usulidir. Ular ma’lumotlarni oson eslab qolishga yordam beradi, o‘rganishni osonlashtiradi, ijodiy fikrlashni rivojlantiradi va diqqatni jamlashga yordam beradi. Ular nafaqat ma’lumotlarni eslab qolishni osonlashtiradi, balki muloqot jarayonini samarali qiladi va ijodiy fikrlashni rag‘batlantiradi. O‘qituvchilar va talabalarga mnemonik texnikalardan foydalanishni o‘rganish, ularning nutq ko‘nikmalarini yanada rivojlantirishga yordam beradi. Shunday qilib, mnemonik texnikalar ta’lim jarayonida muhim vosita sifatida xizmat qiladi va kelajak avlodlarning nutq madaniyatini oshirishda katta rol o‘ynaydi

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). “Har bir bitiruvchi kamida 2 ta chet tilini mukammal bilishi shart”. https://www.gazeta.uz/oz/2021/05/06/videoselector/O‘zbekiston

(2). Abduraimova Sh., Muydinov S. Mnemonika (yod olish san’ati). Toshkent, “Akademnashr”, 2020, 128-bet.

(3). Shohruh-Mirzo Rahmanov va Iskandar Sattibayev. So‘z yodlash sirlari, Toshkent. “Istiqlol nuri” nashriyoti, 2025, 124-bet.

(4). Мнемотехника для развития памяти. Интересные и полезные методы для школьников. https://oxbridgeschool.uz/mnemonika-xotirani-rivojlantirish-uchun/?lang=uz

(5). Mnemonika. https://uz.wikipedia.org/wiki/Mnemonika

(6). “The Mind Map Book: How to Use Radiant Thinking to Maximize Your Brain’s Untapped Potential Paperback” – Illustrated, March 1, 1996 by Tony Buzan (Author), Barry Buzan (Author).

(7). “Memory: Surprising New Insights into How We Remember and Why We Forget – Hardcover” Elizabeth F.Loftus Addison-Wesley; First Edition (January 1, 1980).

Rahimova Sarvinoz Sadiq qizi (Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti; sarvinozrahimovaa@gmail.com)

MARKAZIY OSIYO MUTAFFAKKIRLARINING BOSHQARUV MASALALARIDAGI NAZARIY QARASHLARI

Annotatsiya*. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo mutafakkirlarining boshqaruv masalalariga oid nazariy qarashlari tahlil qilingan. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Bahouddin Naqshband, Alisher Navoiy kabi allomalarning boshqaruv tamoyillari, rahbarlik fazilatlari va ijtimoiy adolat haqidagi fikrlari zamonaviy boshqaruv konsepsiyalari bilan solishtirilib o‘rganilgan. Maqolada tarixiy qarashlarning bugungi boshqaruv tizimlariga ta’siri va ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar*: Forobiy, Navoiy, boshqaruv nazariyasi, adolat, rahbarlik, tarixiy meros, Sharq mutafakkirlari.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация*. В статье анализируются теоретические взгляды мыслителей Центральной Азии на вопросы управления. Рассматриваются идеи Абу Насра Фараби, Ибн Сины, Бахауддина Накшбанди и Алишера Навои о принципах управления, качествах лидера и социальной справедливости. Также раскрывается значение этих идей для современных концепций управления.*

***Ключевые слова**: Фараби, Навои, теория управления, справедливость, лидерство, историческое наследие, мыслители Востока.*

THEORETICAL VIEWS OF CENTRAL ASIAN THINKERS ON MANAGEMENT ISSUES

***Annotation**. This article analyzes the theoretical views of Central Asian thinkers on governance issues. The views of scholars such as Abu Nasr Al-Farabi, Ibn Sina, Bahauddin Naqshband, and Alisher Navoi on governance principles, leadership qualities, and social justice are compared and studied with modern governance concepts. The article reveals the impact and significance of historical views on today's governance systems.*

***Keywords**: Farabi, Navoi, management theory, justice, leadership, historical heritage, Eastern thinkers.*

Kirish. Sharqda qadimdan boshqaruv sohasiga alohida e'tibor qaratib kelingan. Sababi, jamiyat va davlat boshqaruvi qadimdan sharqlik mutafakkirlarning e'tiborini o'ziga jalb qilib kelgan. Ko'plab olimlar va ulamolar jamiyat va davlatni boshqarishda adolat va tenglik g'oyalarini ilgari surishgan. Turkiy xalqlarning tarixini yorituvchi qadimgi manbalarda pand-nasihat va o'gitlar aytilgan asarlar ham ko'plab uchraydi. Davlat va jamiyat hayotida rahbarlikning o'rni haqida "Avesto"ning "Vandidod" kitobida Oliy tangri Axuramazda tomonidan yaratilgan 16 ta zaminning ma'muriy-hududiy boshqaruvi misolida ham to'xtalib o'tilgan. Masalan, davlatni boshqargan shaxs "kavi", ya'ni, muhim ijtimoiy-siyosiy va huquqiy masalalarni o'zida birlashtirgan podshoh – asosiy siyosiy, o'z navbatida, ijtimoiy institut ham edi. "Kavi"ning davlat boshqarish huquqining belgilanishida "farr" boshqaruv tamoyili qonuniy asos qilib olingan. Buning mohiyati shuki, davlat boshqarish huquqlari hukmdorning bevosita ilohiy va shaxsiy xususiyatlari amaliy ifodasi sifatida amalga oshirilgan. Markaziy Osiyo hududi qadimdan ilm-fan, falsafa va madaniyat markazi bo'lgan. Bu zamin yetishtirgan Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy kabi mutafakkirlar nafaqat ilm-fan va axloqiy masalalarda, balki davlat boshqaruvi, adolatli jamiyat, rahbar va xalq o'rtasidagi munosabatlar borasida chuqur nazariy qarashlar bildirganlar.

Tadqiqot metodologiyasi qismi. Qadimgi manbalar jumlasiga kiruvchi Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» asari ham alohida ahamiyatga ega. Alloma o'zining mazkur asarida shaxsni boshqarishga doir qarashlarini aks ettirgan. Ijtimoiy munosabatlar mazmuni, odamlar o'rtasidagi o'zaro nomaqbul muloqot holati bilimli, donishmand kishilarning aziyat chekishlariga sabab bo'ladi. Zero, hayotda aksariyat holatlarda manman, zo'ravon, xudbin odamlarning omadlari keladi, ular yuqori mansablarni egallab, xalq va yurt manfaatlariga zid bo'lgan harakatlarni amalga oshiradilar. Bilimli kishilar esa ularni bunday yo'ldan qaytarish imkoniyatiga ega bo'lmaganliklaridan afsuslanadilar, chorasizliklaridan ranjiydilar. Hukmdorlarning nodon, kaltafahm bo'lishlari tufayli oqil insonlar munosib ravishda hurmat topmaydilar, qadr-qimmatlari toptaladi. Mahmud Koshg'ariy ushbu holat so'yilgan jonliq tanasining yerlarga sudralib xor bo'lganiga o'xshaydi, deydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahliliy qismi. O'rta asr ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyoti mutafakkir Abu Nasr Forobiy nomi bilan bog'liq bo'lib, uning inson kamoloti haqidagi ta'limoti shaxsni boshqarish sohasida katta ahamiyatga ega. Mashhur yunon faylasufi Arastudan keyin sharqda o'z bilimi, fikr doirasining kengligi bilan nom chiqargan Forobiyni yirik mutafakkir «Muallimi soniy» («Ikkinchi muallim») deb ataganlar. Sharqning mutafakkir olimlaridan hisoblangan Abu Nasr Forobiy o'z asarlarida ijtimoiy-falsafiy masalalar bilan birgalikda boshqaruv sohasiga, aynan boshqaruv sohasiga aloqador bo'lgan rahbarlar, ya'ni, hokimlarga ham alohida e'tibor qaratgan. Jumladan, Forobiyning "Fozil odamlar shahri" risolasida quyida-gi jumlalarni uchratishimiz mumkin:

Shaharda hokimlar va bo'ysunuvchilar bo'lgan taqdirdagina u yerda qonunlashtirish barkamol bo'lishi mumkin. Hokimlar asl oliyjanob oqsoqollar singari ulug'vor yoshda va hayotiy tajribaga ega bo'lishlari kerak. Bo'ysunganlar esa go'daklar, yoshlar va johil odamlardan tashqari qolgan hamma odamlardir. Ishda bunga qanchalik rioya qilinsa, shunchalik to'g'ri bo'ladi. Agar hokimlar tarbiyasiz bo'lsalar, u holda ularning ishlari ham, fuqarolarning ishlari ham inqirozga yuz tutadi. Hokimlarning nodonligi esa xalq uchun eng katta zarardir. Hokimning tarbiyali, boshqaruvning ko'ngildagidek bo'lishi shahar aholisi uchun juda muhim. Bu badanga-ovqat, kemaga dengizchi kerak bo'lgani kabi zaruriy narsadir.

Duch kelgan, har qanday odam shahar-davlatga rahbarlik qilolmaydi. Rahbar bo'lishning avvalgi ikki sharti:

1. Inson tabiatida rahbarlik qilish qobiliyati (ma'naviy va aqliy yetuklik) bo'lishi zarur.
2. Bunday odam yuqori mavqeyi, insoniy fazilatlari, qobiliyatlari bilan xalq orasida hurmat qozongan bo'lishi zarur. Rahbarlik sohasida tajriba orttirish ham muhim.

Abu Nasr Forobiy o‘zining “Fozil shahar ahli” asarida ideal jamiyat va uni boshqaruvchi rahbar obrazini falsafiy nuqtayi nazardan yoritgan. Forobiyga ko‘ra, jamiyatning muvaffaqiyati bevosita rahbarning ma’naviy yetukligi va donoligiga bog‘liq. Uningcha, “fozil rahbar”–bu bilimdon, odil, aql-zakovatli va xalq manfaati uchun xizmat qiluvchi shaxs bo‘lishi lozim [1;45-b.].

Forobiy ijtimoiy tuzumlarni tahlil qilib, har bir jamiyatda adolat, ilm, axloq va tartib ustuvor bo‘lishi kerakligini urg‘ulaydi. U rahbarning vazifasini inson salohiyatini to‘liq ochishga xizmat qiladigan boshqaruv tizimini yaratish, ijtimoiy muvozanatni saqlash deb biladi [2;87-b.].

Qomusiy olim Beruniyning fikricha, axloqiylik rahbar kishining eng asosiy sifati bo‘lishi kerak. Bu xislat birdaniga tarkib topmaydi. U kishilar bilan o‘zaro muloqot, ijtimoiy muhit jamiyat taraqqiyoti jarayonida tarkib topadi. U boshqaruv madaniyatiga doir xislatlarga to‘g‘rilik, odillik, o‘zini vazmin tutish, insof, kamtarlik, lutf, sobitqadamlik, ehtiyotkorlik, saxiylik, shirinsuxanlik, rahbarlikda adolatlilik, tadbirkorlik kabilarni kiritadi.

Shu bilan birgalikda, Beruniy saxovat va muruvvatni insonning axloqiy kamolotini ko‘rsatuvchi xislatlar deb biladi. Abu Rayhon Beruniy ezgu tilakka yetishga to‘sqinlik qiluvchi ziqnalik, yolg‘onchilik, munofiqlik, manmanlik, takabburlik kabi nuqsonlarni qoralaydi, boylikka ruju qo‘yish va ta’magirlik, g‘azab va johillik boshqaruv jarayoni uchun eng ashaddiy dushman deb qaraydi. Mutafakkir ilgari surgan boshqaruvga doir xislatlardan yana biri adolatdir. U jamiyatda adolat o‘rnatish, uni yovuzliklardan xalos etish uchun dono, adolatli hukmdor bo‘lishi kerak, deydi. Beruniy ichki boshqaruv masalalari, shaxs ehtiyojlari, rahbar imidji masalalariga ham katta e’tibor bergan. Har bir axloqan barkamol inson o‘zining turmush tarzini ham uyg‘un, go‘zal eta oladi. Uyg‘unlik, go‘zallik va nafosatning asosi sanaladi. Beruniy insoniy xislatlardan muhimi ozodalik, tarbiyalilik bo‘lsa, insonga eng yaqin narsa uning tabiati, ruhi deydi. Shuning uchun inson o‘z tabiatiga yoqadigan ishlarni bajarishi zarur, deb ko‘rsatadi. Bunda insonning ichki dunyosi bilan tashqi go‘zalligi, turmush tarzidagi go‘zallikning uyg‘un bo‘lishini talab etgan. Olimning boshqaruvga xos xulq-odob qoidalari haqidagi fikrlari pedagogik-psixologik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Inson ham ichki, ham tashqi tomondan go‘zal bo‘lsagina, haqiqiy kamolotga erishishi mumkin, deydi. U ozodalik va orastalikni oliyjanoblik bilan tenglashtiradi. Inson doimo bularga rioya etishi zarur deb ta’kidlaydi. Bunda inson o‘zini boshqara olishga qodir bo‘lishi, har bir yetuk inson uchun zarur bo‘lgan xislatlarni tarkib toptirishda kuch va irodaga ega bo‘lishi zarur, deydi. «Minerologiya» asarida bu fikrni quyidagicha ifodalaydi: «Inson o‘z ehtiroslariga hukmron, ularni o‘zgartirishga qodir, o‘z jon va tanini tarbiyalar ekan, salbiy jihatlarni maqtagulik narsalarga aylantirishga hamda asta-sekin, axloq haqidagi kitoblarda ko‘rsatilgan usullar bilan illatlarni bartaraf etishga qodirdir».

Ibn Sino ham siyosiy va ijtimoiy masalalarda chuqur fikrlar bildirgan. U boshqaruvni tibbiyot, axloq va falsafa bilan bog‘lab tahlil qiladi. Ibn Sino fikricha, davlatni boshqarish insonga g‘amxo‘rlik qilish, uning jismoniy va ruhiy salomatligini ta’minlashga o‘xshaydi. Shu bois u “siyosiy rahbar shifokorga o‘xshashi lozim, u jamiyatdagi illatlarni aniqlab, davolay bilishi kerak” degan [3;102-b.]. Ibn Sino, shuningdek, rahbarlar orasida bilimdonlik va tajriba asosida tanlov qilinishi kerakligini ta’kidlab, irsiy hokimiyatga e’tiroz bildirgan. Bu fikrlar zamonaviy meritokratiya g‘oyalariga yaqinlashadi [4;64-b.].

Bahouddin Naqshband boshqaruvni xizmat deb bilgan. Uning “dil ba yor-u, dast ba kor” shiori rahbarning xalq bilan chin dildan bog‘langan holda, amaliy faoliyat bilan shug‘ullanishi zarurligini anglatadi. U nafaqat diniy, balki ma’naviy-ijtimoiy rahbar sifatida boshqaruvni odob-axloq, tavoze va jamoatchilikka xizmat qilish tamoyillari asosida tushuntirgan [5;28-b.]. Naqshbandiylik tariqatida rahbarlik – bu yuqori maqom emas, balki katta mas’uliyat deb talqin qilinadi.

Alisher Navoiy o‘zining asarlarida adolat tushunchasini boshqaruvning markaziga qo‘yadi. Xususan, “Mahbub ul-qulub” va “Siyosatnoma”ga o‘xshash asarlarida u rahbar xalqni ezgulik sari yetaklashi, adolatli bo‘lishi, ochko‘zlik va zolimlikdan yiroq turishi kerakligini qayta-qayta ta’kidlaydi [6;93-b].. Navoiy boshqaruvdagi kamchiliklarni ko‘rsatishdan tortinmagan. U korrupsiya, mansabparastlik, adolatsizlik jamiyat halokatining sababi ekanini yozgan va rahbarning doimiy o‘z ustida ishlashi, xalq bilan bog‘lanib yashashi lozimligini ilgari surgan [7;47-b.].

Tahlil va natijalar. Yuqoridagi kabi xazina kitoblar orasida Nizomulmulkning «Siyosatnoma» asari personalni boshqarishga doir noyob manba sanaladi. Saljuqiy shohlarga o‘ttiz yil halol vazirlik qilib, o‘z nomini so‘nmas shon-shuhratga chulg‘agan Nizomulmulk markazlashgan kuchli davlat uchun kurash olib borish bilan birga, bu boradagi o‘z kuzatuvlarini jamlab, umumlashtirgan holda, ko‘plab amir-u umarolar, davlat arboblari, siyosatchilar uchun zarur qo‘llanma xizmatini o‘tab kelgan ajoyib kitob yaratdi. Unda davlatni boshqarishdagi eng mayda masalalardan tortib, g‘oyat yirik va muhim mummolargacha hammasini o‘zi yashab turgan davrga qadar to‘plangan siyosiy tajribadan kelib chiqqan holda atroflicha yoritib berdi.

Xulosa. Markaziy Osiyo mutafakkirlarining boshqaruv masalalaridagi nazariy qarashlari bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Bahouddin Naqshband, Alisher Navoiy kabi buyuk allomalar o‘z davrida boshqaruvning ma’naviy-axloqiy, ilmiy va ijtimoiy asoslarini chuqur o‘rganib, ilg‘or g‘oyalarni ilgari surganlar. Ularning qarashlarida rahbar – bu nafaqat buyruq beruvchi, balki xalq xizmatida bo‘ladigan, adolatli, bilimdon, mas’uliyatli va xalq manfaati uchun harakat qiladigan shaxs sifatida talqin etiladi. Bu yondashuvlar zamonaviy boshqaruv konsepsiyalari, jumladan, demokratik boshqaruv, xizmatkor liderlik, axloqiy liderlik va strategik menejment tamoyillariga hamohangdir. Ushbu tarixiy fikrlar nafaqat ilmiy-nazariy meros sifatida, balki hozirgi rahbarlar uchun amaliy qo‘llanma vazifasini ham bajara oladi. Ular orqali boshqaruvga doir milliy modelni shakllantirish, ma’naviy asoslangan boshqaruv tizimini rivojlantirish imkoniyatlari mavjud. Shunday ekan, bu qarashlarni chuqur o‘rganish, targ‘ib qilish va ta’lim tizimida keng qo‘llash hozirgi zamon talabi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Forobiy, A.N. Fozil shahar ahli haqida. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1993, 240-bet.
(2). Muhammadiyev, A. Sharq mutafakkirlari ijtimoiy-siyosiy qarashlari. Toshkent, “Fan”, 2005, 180-bet.
(3). Ibn Sino, A.A. Kitob ush-shifo (Siyosat ilmi bo‘limi). Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2004, 156-bet.
(4). Salohiddinov, A. Ibn Sino merosi va hozirgi davr. Buxoro, “Ilm ziyo”, 2018, 128-bet.
(5). Komilov, N. Bahouddin Naqshband. Ma’naviyat va rahbarlik. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2011, 112-bet.
(6). Navoiy, A. Mahbub ul-qulub. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1999, 312-bet
(7). Rasulov, M. Navoiy siyosiy-falsafiy qarashlari. Samarqand, “Zarafshon”, 2020, 134-bet.

Xidirova Dildora Zayniddinovna (Qarshi davlat Texnika universiteti dotsenti, PhD)

GNOSEOLOGIK YONDASHUV TA’LIM JARAYONINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM OMILI SIFATIDA

Annotatsiya. *Bugungi kunda insoniyat hayotida zamonaviy ta’limning asosiy maqsadi – jamiyat va davlat uchun har tomonlama rivojlangan, jamiyatga, mehnat faoliyatiga ijtimoiy moslashuvchan, o‘z ustida ishlay oladigan barkamol, ma’naviy yetuk shaxslarni tayyorlashdan iborat. Demak, har tomonlama rivojlangan shaxs tarbiyasida pedagoglarning gnoseologik-kompetentlik darajasi muhim ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *pedagoglar, gnoseologiya, kompetentlik, kadr, zamonaviy, kasbiy, bilim, ta’lim, tarbiya.*

Хидирова Дилдора Зайниддиновна (доцент, Каршинский государственный технический университета, PhD)

ЭПИСТЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация. *Сегодня главная цель современного образования в жизни человека – подготовить для общества и государства всесторонне развитую, духовно зрелую личность, социально адаптированную к обществу и труду, умеющую работать над собой. Поэтому уровень эпистемологической компетентности педагогов важен в воспитании всесторонне развитой личности.*

Ключевые слова: *педагоги, эпистемология, компетентность, кадры, современный, профессиональный, знания, образование, воспитание.*

Khidirova Dildora Zayniddinovna (Associate Professor Karshi state technical university, PhD)

GNISEOLOGICAL APPROACH AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. *Today, the main goal of modern education in human life is to prepare well-rounded, spiritually mature individuals for society and the state, who are socially adaptable to society and labor activity, and who can work on themselves. Therefore, the level of epistemological competence of educators is of great importance in the upbringing of a well-rounded individual.*

Key words: *pedagogues, epistemology, competence, personnel, modern, professional, knowledge, education, upbringing.*

Kirish. Bugungi kunda insoniyat hayotida zamonaviy ta’limning asosiy maqsadi – jamiyat va davlat uchun har tomonlama rivojlangan, jamiyatga, mehnat faoliyatiga ijtimoiy moslashuvchan, o‘z ustida ishlay oladigan barkamol, ma’naviy yetuk shaxslarni tayyorlashdan iborat. Demak, har tomonlama rivojlangan shaxs tarbiyasida pedagoglarning gnoseologik-kompetentlik darajasi muhim ahamiyatga ega. Pedagogika fanida psixologik-pedagogik kompetentlik tushunchasi pedagogning ta’lim-tarbiya jarayonida eng yuqori darajada natijaga erishishi, yuqori kasbiy salohiyat, shuningdek, muloqotchanlik va ijobiy fazilatlarga ega

bo‘lish degan xulosaga kelinadi. “Kompetentlik” so‘zining ma’nosi xabardorlik, obro‘, o‘z sohasi bo‘yicha keng qamrovli tushuncha va tajribaga ega bo‘lish bilan belgilanadi. Kompetensiya – shaxsiy sifat bo‘lib, turli xil vaziyatda pedagogik faoliyat va ijtimoiy hayotda ifodalanadigan qobiliyat, bilim, ko‘nikma va malaka hisoblanadi. Ta’lim va tarbiya jarayoni o‘sib kelayotgan yosh avlodni jamiyat talablarini o‘zida aks ettiruvchi ijtimoiy gnoseologik buyurtma asosida hayotga tayyorlashdan iborat. Ta’lim va tarbiya jarayonida yoshlar ajdodlar tomonidan to‘plangan bilim, odob, urf-odat, madaniyat va mehnat ko‘nikmalarini o‘zlashtirishi, hayotiy tajriba asosida jamiyatda o‘zining munosib o‘rnini egallashi, salohiyati va gnoseologik dunyoqarashining shakllanishida pedagog shaxsi, uning kasbiy mahorati muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, yoshlarda davr talabidan kelib chiquvchi yangi masala va muammolarni yechish uchun zarur bo‘ladigan sifatlarni shakllantirish pedagogik faoliyat sohasining ustuvor vazifasi hisoblanadi. Buning uchun, avvalo, pedagogning o‘zida yangicha bilim berish, o‘zgarib boruvchi mehnat va hayot sharoitlariga muvofiq ijodiy faoliyat bilan shug‘ullana olish ko‘nikmalari tarkib topgan bo‘lishi lozimligini taqozo qilmoqda..

Gnoseologik yondashuv asosida bo‘lajak kasbiy ta’lim o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini rivojlantirishga doir ilmiy izlanishlarimiz davomida tadqiqot muammosini hal qilish kasbiy ta’lim sifati hamda samaradorligini oshirishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilib, o‘rganib chiqish taqozo etiladi. Shuningdek, kasbiy ta’lim o‘quvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda bilim, ko‘nikma, malakalarini zamonaviy talablarga mos holda shakllantirish, bugun mamlakatimiz ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalarga asoslangan ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, kasbiy ta’limda innovatsion texnologiya va yangi metodlardan foydalanish muammolari bo‘yicha mamlakatimiz pedagog olimlari tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari tahlil qilindi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xususan, akademik R.X.Djurayev tomonidan olib borilgan ilmiy-fundamental tadqiqot ishlarida mehnat va kasb ta’limi sohalari bo‘lajak o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlashning nazariy-metodik jihatlari tadqiq qilgan. Shuningdek, olim shaxsning kasbiy rivojlanishining quyidagi bosqichlarni ajratgan: kasbiy tayyorgarlik, kasbiy moslashish, kasbga ega bo‘lish va mahorat ekanligini, aynan kasbiy tayyorgarlik oliy ta’lim muassasasidagi o‘qitishning bosh maqsadi hisoblanib, kasbiy tayyorgarlikning muhim vazifasi mutaxassisda kasbiy muhim sifatlarning tizimini shakllantirish hisoblanishini, unda intellektual sifatlar belgilovchi o‘rinni egallashini ta’kidlaydi [4].

Sh.E.Qurbonovning ilmiy tadqiqot ishlarida shaxsning kasbiy qarashlarini oshirish masalalari, ta’limni insonparvarlashtirish tamoyilini amalga oshirish asoslari hamda ta’lim sifatini ta’minlay olish omillari ko‘rsatib berilgan. Ta’limning maqsadi – bu muayyan ta’lim jarayonining oxirida ta’lim oluvchi tomonidan o‘zlashtirilishi lozim bo‘lib, hosil qilinishi kerak bo‘lgan bilim, xatti-harakat va bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan amaliy topshiriqni o‘z vaqtida bajara olish qobiliyati, shaxsiy qarashlari, xulqini belgilashdan iborat. O‘quv maqsadi, natijalarni belgilay olishda aniq o‘lchanadigan, aniq amalga oshiriladigan, erishish lozim bo‘lgan imkoniyatlarning inobatga olinishi ta’kidlab o‘tiladi [5].

A.R.Xodjabayev o‘zining ilmiy izlaniishlarida hozirgi paytdagi o‘qitishni tashkil etish shakli mustaqil o‘rganish ko‘nikmasini shakllantirmasligi, ta’lim oluvchilarning shaxsini rivojlantirishga salbiy ta’sir ko‘rsatib, ularning keyingi bosqichlarda o‘qishni davom ettirish xohishini kamaytiradi deb ta’kidlaydi. Binobarin, o‘qitish jarayonida talabalarda kasbiy bilim va ko‘nikmalardan tashqari, texnik masalalarni yechishning evristik usullaridan foydalanish ko‘nikmalari, shuningdek, yaratuvchi shaxsining quyidagi sifatlari shakllangan bo‘lishi zarurligi: yaratishga ichki ehtiyoj, fikrlashning moslashuvchanligi, harakatchanlikning yuqori darajasi, ya’ni, kuchni bir joyga to‘play olishga qobiliyatlilik va fikrlash jarayonlarini boshqarish ko‘nikmasi shakllanishi zarurligini qayd etadi [6].

N.A.Muslimovning o‘zining ilmiy izlanishlarida, innovatsion faoliyat, ishlanmalar yaratish, tajribasinov ishlari olib borish, fan-texnika yutuqlaridan foydalanish asosida yangi texnologik jarayon yoki yangi takomillashtirilgan mahsulot yaratishdan iborat. Pedagogning innovatsion faoliyati quyidagilar bilan belgilanadi:

– yangilikni qo‘llashga tayyorgarligi;
– pedagogik yangiliklarni qabul qilishi;
– novatorlik darajasi;
– kommunikativ qobiliyatning rivojlanganligi;
– ijodkorligi.

Tadqiqot metodologiyasi. Innovatsion faoliyat – yangi ijtimoiy talablarning an’anaviy me’yorlarga mos kelmasligi yoki yangi shakllanayotgan g‘oyalarning mavjud g‘oyalarni inkor etishi natijasida vujudga keladigan majmuali muammolarni yechishga qaratilgan faoliyat.

Tahlil va natijalar. Innovatsion faoliyat pedagogning ruhiy, aqliy, jismoniy kuchini ma'lum maqsadga yo'naltirish asosida nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni egallash, amaliy faoliyatni nazariy bilimlar bilan to'ldirib borish, bilish, kommunikativ nutq va tashkilotchilik mahoratini rivojlantirishni talab etadi [7].

O'quv jarayonlarini loyihalashtirishda ta'limning mazmunini, ta'lim maqsadi, kutilayotgan natijani to'g'ri belgilay olish, ta'lim metodlari, shakllari, vositalarini to'g'ri tanlay bilish, ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma, malakalarini baholashni aniq mezonlari oldindan yaratilgan, mashg'ulotga ajratilgan ma'lum vaqt ichida ularni to'g'ri amalga oshira olish, bir-biri bilan uyg'unlashuviga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiq ekanligi ko'rsatib o'tilgan

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, insonning bilishi rivojlanib boruvchi, faol jarayondir. Bu, avvalo, jamiyatda yangi ehtiyojlarning tug'ilishi, tegishli ravishda amaliyotning rivojlanishi va takomillashuvi bilan belgilanadi. Bo'lajak pedagoglarining gnoseologik-kompetentlik darajasini rivojlantirish muammosi bo'yicha ilmiy bilimlarning yetishmasligi, shuningdek, gnoseologik-kompetentligini samarali rivojlantirishning asosiy shartlaridan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi №PF-6108-farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/

(2). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 31-dekabrdagi "Malakalarni baholash tizimini tubdan takomillashtirish va mehnat bozorini malakali kadrlar bilan ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4939-qarori, https://lex.uz/docs/5203490

(3). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 30-sentabrdagi 616-sonli "Kasbiy malaka va bilimlarni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz

(4). Джураев Р.Х. Применение инновационных технологий в образовании. Science and innovation. International scientific journal, Toshkent, 2022, № 3, с. 775–790.

(5). Qurbonov Sh., Seytxalilov E. Ta'lim sifatini boshqarish. T., "Turon-Iqbol", 2006, 592-bet.

(6). Xodjaboyev A.R., Xusanov I. Kasbiy ta'lim metodologiyasi. Toshkent, "Fan va texnologiya",2007, 192 b.

(7). Н.А.Муслимов, М.Усмонбоева, Д.Сайфуров, А.Тўраев. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма, Тошкент, 2015, "Инновацион ривожланиш", 16–17-бетлар.

(8). Хидирова Д.З. Развитие проектной компетентности студентов в образовательном процессе. " Среднее профессиональное образование", Москва, 2021, с. 51–53.

(9). Xidirova D.Z. Pedagogik jarayonni loyihalashning zarur ahamiyati. "Pedagogika", Toshkent, 2022, 50–54-betlar.

(10). Д.З.Хидирова. Развитие проектной компетентности студентов в образовательном процессе. "Среднее профессиональное образование", 2021, с. 51–53.

(11). Xidirova D., Muradov S. O'zbekiston Respublikasi hududida seysmoaktiv hududlar va zilzilaning xavfliligi. Innovative Development in Educational Activities. 2024, Т. 3, №. 2, с. 167–172.

(12). K.D.Zayniddinovna. The Importance of the Design of the Pedagogical Process in Improving the Quality of Education. Journal of Pedagogical Inventions and Practices 7, 2022, p. 261–266.

(13). Д.З.Хидирова. Олий касбий таълимда педагогик технологияларини лойиҳалаш – ўқув масадига эришиш омили сифатида. "Kasb-hunar ta'limi", 2 (0109), 2022, 149-бет.

Atiyazov Saparbay Jumamuratovich (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti "O'zbek tili" kafedrasi o'qituvchisi)

MORFOLOGIYA VA SINTAKSISNI BOG'LAB O'QITISH ONA TILINI O'QITISHNING MUHIM PRINSIPI SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada morfologiya va sintaksisni bog'lab o'qitish metodikasi va ahamiyati, ushbu sohani qay tarzda o'qitish haqida ma'lumot berilgan. Bundan tashqari, so'z turkumlarini o'qitish metodikasi bo'yicha amaliy misollar va mashqlarni interfaol usullardan foydalangan holda taqdim etish haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *so'z turkumlari, sintaksis, metodika, interfaol usullar, til, ta'lim, pedagogika.*

ОБУЧЕНИЕ МОРФОЛОГИИ И СИНТАКСИСУ КАК ВАЖНЫЙ ПРИНЦИП ОБУЧЕНИЯ РОДНОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. *В статье представлена информация о методологии и важности преподавания морфологии и синтаксиса в совокупности, а также о том, как преподавать эту область. Кроме*

того, будут рассмотрены практические примеры и упражнения по методике обучения группам слов с использованием интерактивных методов.

Ключевые слова: *группы слов, синтаксис, методология, интерактивные методы, язык, образование, педагогика.*

TEACHING MORPHOLOGY AND SYNTAX AS AN IMPORTANT PRINCIPLE OF NATIVE LANGUAGE TEACHING

Annotation. *The article provides information on the methodology and importance of teaching morphology and syntax together, as well as how to teach this area. In addition, practical examples and exercises on the methodology of teaching groups of words using interactive methods will be considered.*

Key words: *word groups, syntax, methodology, interactive methods, language, education, pedagogy.*

Kirish. Morfologiya va sintaksisni bog‘lab o‘qitish ona tilini o‘qitishning muhim prinsipidir. Bu ikki soha bir-biriga chambarchas bog‘liq bo‘lib, birini bilmasdan ikkinchisini to‘liq anglab bo‘lmaydi. Masalan, so‘zlarning shakl o‘zgarishi (morfologiya) ularning gapda qanday qo‘llanilishiga (sintaksis) bevosita ta’sir qiladi. So‘zlarning turli shakllarini bilmasdan, ularni gapda to‘g‘ri joylashtirish va gapning ma’nosini to‘liq tushunish qiyin. Shuningdek, sintaksis morfologiya orqali o‘rganiladi. Gapning tuzilishi, so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishi, gap bo‘laklarining o‘rni va vazifasi kabi tushunchalarni o‘rganishda morfologik bilimlar muhim ahamiyatga ega. Ona tilini o‘qitishda morfologiya va sintaksisni birgalikda o‘rganish o‘quvchilarga tilni chuqurroq anglab olishga, so‘zlarni to‘g‘ri ishlatishga, gaplarni o‘qish va yozishga, shuningdek, tilning boyliklarini o‘zlashtirishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili. Milliy maktablarda rus tilini o‘qitishda morfologiya va sintaksisni bog‘lab o‘rganishga lingvodidaktik prinsip sifatida yondashuv M.Shxapaseva [1], N.Kazanskaya [2], rus tilini chet tili sifatida o‘qitishda sintaksis asosida leksika va morfologiyani o‘rganish masalalari Y.Rubsova [3], ta’lim mazmuni komponentlarini bog‘lab o‘rganishning ahamiyati A.Zvezdina [4], ta’lim mazmuni komponentlarini bog‘lab o‘rganishning o‘ziga xos prinsiplari A.Tenixina [5], tadqiq qilingan. L.Lineskaya tadqiqotlarida O.P.Ozerskayaning ilmiy-metodik ishlari tahlili asosida morfologiya va sintaksisni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish metodikasining o‘ziga xos qirralarini ko‘rsatib beradi. O.Levushkina ishlarida so‘z va matn til va madaniyat birligi sifatida talqin qilinib, rus tili darslarida so‘z va matn ustida ishlashning uslubiy imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan. Muallif maktab rus tili kursida so‘zdan matnga yoki, aksincha, matndan so‘zga yo‘nalishida metodik ishlarni tashkil qilish, bunda leksika, morfologiya va sintaksisni o‘zaro bog‘lab o‘rganish haqida so‘z yuritadi [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini morfologiya va sintaksisni bog‘lab o‘rganish haqidagi qarashlar tashkil etadi. Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyosiy-tarixiy, lingvomadaniy, component va konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Turli ta’lim muassasalarida til sathlarini, ayniqsa, morfologiyani o‘qitish masalasi har bir davrda o‘ziga xos dolzarblik kasb qilib kelmoqda. Uzoq yillar davomida “Ona tili” fani tarkibida tilshunoslik bo‘limlari ketma-ketlikda o‘rganilib kelindi. Bunda fan tarkibida morfologiya markaziy o‘rin egallaydi. Mazkur sath leksik sathga asoslangan holda grammatikani boshlab beradi, shuningdek, o‘quvchilarni sintaktik sathni o‘rganishga tayyorlaydi. Bu esa morfologiyaning maqsadi nafaqat so‘z turkumlari va grammatik shakllar haqidagi bilimlarni o‘rganishdan iborat emasligini ko‘rsatadi, balki tilning turli sathlarni bog‘lovchi, turli til birliklari o‘rtasida munosabatlarni o‘rganuvchi, ayniqsa, grammatika va leksika o‘rtasida bog‘liqlikni o‘rnatuvchi sifatida o‘ta muhim vazifani bajarishini namoyon qiladi. Bu maqsad va vazifalar ijrosi esa til materiallariga turli yondashuvlardan baravar ravishda foydalanilishiga uzviy bog‘lanadi.

Muayyan tilining morfologiya va sintaksisini bog‘lab o‘rganish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarni o‘rganib chiqish uning tarixi va mavjud tajrubalar haqida tasavvur hosil qilishga hamda zamonaviy qarashlar haqida ma’lumot olishga yordam beradi. Xususan, morfologiya va sintaksisni bog‘lab o‘rganish masalasiga ko‘plab olimlar o‘z hissalarini qo‘shganlar. Tadqiqotlar turli yo‘nalishlarda va turli davrlarda amalga oshirilgan.

Bu sohadagi tadqiqotlarni shartli ravishda 3 qismga ajratish mumkin:

Sobiq Ittifoq davri (XX asrning 30 – 80-yillari).

Mustaqillik davri (XX asr oxiri va XXI asr boshlari).

Yangi O‘zbekiston davri (2016 – 2024-yillar).

Shuningdek, tadqiqot yo‘nalishlari ham turlicha: muayyan tilda morfologiya va sintaksisning o‘zaro bog‘liqligi; morfologiya va sintaksis o‘qitish metodlari; muayyan tilidagi morfologik va sintaktik xususiyatlar va hokazo.

Sobiq Ittifoqda morfologiya va sintaksisni bog‘lab o‘qitish konsepsiyasi o‘tgan asrning 30-yillaridan fan dasturlariga kiritilib, bu masala yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Aksariyat milliy tillarni o‘qitish metodikasida kuzatilgani kabi Sobiq Ittifoq maktablarida muayyan tilning morfologiya va sintaksisini o‘rganish asosan tushuntirish va taqqoslash usullari ustuvorlik qilgan edi. Bu usullar muayyan tilining grammatik tuzilishini tushunishga va uni amalda qo‘llashga yordam berishga qaratilgan edi.

Tushuntirish usuliga ko‘ra, grammatik qoidalari o‘quvchilarga tushuntirilib, so‘ngra ularga qoidalarni mustahkamlash uchun mashqlar berilgan. Bu metod o‘quvchilarga grammatik qoidalarni yodlashga yordam bergan, aksariyat hollarda ularni amalda qo‘llashga qaratilmagan.

Taqqoslash usuli orqali grammatikaning ikki bo‘limiga xos grammatik hodisalar taqqoslanib, o‘xshashliklar va farqlar aniqlangan. Bu usul o‘quvchilarga tilning grammatik qoidalarini osonroq anglab olishga yordam bergan bo‘lsa ham, ammo ularning tildan faol foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yetarli hissa qo‘sha olmagan. Bu davrning muhim yutuqlari sifatida e’tirof etish zarurki, morfologiyani o‘rganishda so‘z turkumlarining sintaktik xususiyatlarini ochib berish uchun o‘ziga xos materialni taklif qiluvchi, sintaksisning tizimli kursini o‘zlashtirishga tayyorlanish imkonini beruvchi va morfologik materialni chuqurroq o‘zlashtirishni ta’minlashga xizmat qiluvchi salmoqli metodik ishlar yuzaga keldi [7;224-b.].

O‘zbek tili til sathlarini bog‘lab o‘rganish tamoyillari A.Gulomov [8;37-b.], sodda gap sintaksisini o‘r-ganish jarayonida morfologiya uzviyligini ta’minlash masalalari M.Omilxonova [9], morfologiya va sintaksis bo‘limlarini bog‘lab o‘rganishning lingvodidaktik xususiyatlari T.Yusupova [10;35-b.], ta’lim texnologiyalari Bo‘ri Ziyomuhammedov tomonidan chuqur o‘rganilgan (11).

Ma’lumki, morfologiya so‘zni va uning tuzilishini o‘rganadi. Sintaksis esa so‘zlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikka asoslanadi. Morfologiya tuzilishini tartibga soluvchi qoidalarni anglatadi, sintaksis esa so‘zlar ketma-ketligi va gap tuzilishini tartibga soluvchi qoidalarni anglatadi.

Maktabda morfologiyani o‘qitishning ham ilmiy, ham amaliy zaruriyati bor. Uning ilmiy zaruriyati shundaki, keyingi bosqichda o‘rganiladigan “Sintaksis” bo‘limi bevosita morfologiya bilan bog‘langan. Chunki kelishik, egalik va shaxs-son qo‘shimchalari, garchand, morfologiya obyekti sanalsa-da, ammo ular gap qurilishida so‘z va so‘z birikmalari orasidagi sintaktik aloqani ta’minlovchi vosita hisoblaniladi. Qo‘shma gap sintaksisini o‘rganishning bevosita yordamchi so‘zlar bajaradigan vazifalar bilan aloqadorligi hisobga olinsa, morfologiya yanada muhimroq ahamiyat kasb etadi. Maktabda morfologiyani o‘qitishning amaliy ahamiyati shundaki, leksikologiyadan egallangan zaruriy bilimlar mazkur o‘rganishda o‘z amaliy ifodasini topadi. O‘quvchi mustaqil va yordamchi so‘z turkumlarini o‘rganishda so‘zning o‘z va ko‘chma ma’nosi, uyadosh, shakldosh, qarama-qarshi ma’noli so‘zlarga yana murojaat qiladi va so‘z boyligini oshirish, so‘zdan to‘g‘ri ham o‘rinli foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Morfologiya (grek. morhfos “shakl”, logos “ta’limot” so‘zlaridan olingan bo‘lib) so‘z shakllari haqidagi ta’limot demakdir. Biologiyada shakl tushunchasi Aristotel nomi bilan bog‘lansa, morfologiya terminining kelib chiqishini nemis shoiri Iogann Volfgang Gyote (1790) nomi bilan bog‘lashadi. U uzoq yillar davomida o‘simliklar va hayvonlar tuzilishini o‘rgangan. Shuni ta’kidlash kerakki, nemis anatomi va fiziologi Karl Fridrix Burdax (1800) shu terminni ilk bora qo‘llagan [12].

Tilshunoslikda bu terminning uning bir bo‘limi sifatida qo‘llanilishi esa 1859-yilga to‘g‘ri keladi. Avgust Shleyxer tomonidan tabiiy fanlardan o‘zlashtirilib muayyan tildagi so‘zlar tuzilishi, tarkibini tavsiflovchi bo‘lim nomi sifatida olib kirilgan [13].

Darhaqiqat, biologiyada odam, hayvon organizmi, o‘simlik tuzilishi bilan bog‘langan bu termin tilshunoslikda ham so‘z va uning tuzilishi va shakllarini o‘rganadi.

Tilshunoslikning leksikologiya bo‘limi ham, morfologiya bo‘limi ham so‘z haqida bahs yuritadi, lekin bu ikki bo‘lim so‘zning qaysi tomoniga e’tibor qaratishi bilan bir-biridan farq qiladi. Leksikologiya leksik so‘z (leksema)larni, ularning atash ma’nolarini o‘rgansa, morfologiya so‘zning grammatik ma’nolari va bu ma’nolarni ifodalovchi shakllarni, ya’ni so‘zning morfologik shakllarini o‘rganadi. Masalan, *qalam, qalamning, qalamni, qalamga, qalamda, qalamdan* shakllari bir so‘zning turli shakllari hisoblanadi. Bu so‘z shakllarining hammasida takrorlanayotgan qalam qismi ikkita ma’noga ega. Birinchi ma’nosi yozish, chizish uchun mo‘ljallangan grafit toshga yog‘och qoplama o‘rnatilgan o‘quv qurolini bildiradi. Bu qalam leksemasining (leksik so‘zning) atash ma’nosi sanaladi. Leksik so‘zning atash ma’nolari leksikologiyada o‘rganiladi. Shu bilan birgalikda, qalam so‘zi daftar, kitob so‘zlari singari nima? so‘rog‘iga javob bo‘lib, predmetlik, bosh kelishiklik, birlik ma’nolariga ega. Bu esa qalam so‘zining ikkinchi ma’nosi – grammatik ma’nosi sanaladi. Ana shu grammatik ma’nolar va ularni ifodalovchi vositalar morfologiya bo‘limida o‘rganiladi. Shunday qilib, morfologiya so‘z turkumlari va ularning grammatik shakllari bo‘yicha bahs yuri-

tadi va so‘zning morfologik tuzilishi, yangi shakl va ma’nolar hosil qilishi bilan bog‘liq qonun-qoidalar o‘rganiladi.

Morfologiyani o‘rganish tufayli o‘quvchilarning mustaqil va ijodiy tafakkur doirasi kengayadi, ularning lug‘at xazinasi boyiydi, morfologik hodisalar bilan tanishish jarayonida imlo savodxonligi rivojlana boradi. O‘zbek tilida so‘z turkumlarini o‘rganish boshlang‘ich sinflarda o‘rganilgan bilimlarga asoslangan holda olib borilishi, egallangan BKMlardan foydalanib, mustaqil ijodiy fikr ifodalash mahorati shakllantirilishi lozim. Maktabda so‘z turkumlari yuzasidan ilk bilimlar 2–4-sinflarda: mustaqil so‘z turkumlaridan ot, sifat, son, olmosh, fe’l; yordamchi so‘z turkumlaridan “Bog‘lovchi” yuzasidan ilk nazariy ma’lumotlar beriladi, 1- va 2-sinflarda so‘zning lug‘aviy manolari, ularga beriladigan savollar o‘rgatiladi. 3-sinfda grammatik termin bilan ifodalanib, so‘zlar turkumlarga birlashtiriladi.

Xulosa. Tajribalardan ma’lum bo‘lmoqdaki, ba’zan grammatik vositalarni aks ettirishda darsliklarda uzviylik kuzatilmayapti. Buning natijasida o‘quvchilar notanish terminlar, tushunchalarga duch kelmoqda, jumladan, aslida 8-sinfda o‘rganilishi zarur bo‘lgan, o‘quvchi ona tili darslarida eshitmagan grammatik tushunchalarni ifodalovchi terminlar 7-sinf darsligiga kirib qolgan: kengaygan birikmali sodda gap, hokim gapning sababini ifodalovchi ergash gap, sabab ergash gaplar mazmuniga mos hokim gap, shart ergash gapni hokim gapga, yozuvda shart ergash gap hokim gapdan kabilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Шхапацева М.Х. Взаимосвязанное обучение морфологии и синтаксису русского языка в национальной школе как лингводидактический принцип. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3. Педагогика и психология. 2010, № 3, URL:https://cyberleninka.ru/статья/n/ взаимосвязанное обучение морфологии и синтаксису русского языка в национальной школе как лингводидактический принцип (дата обращения: 18.12.2024).

(2). Казанская Н.В. Изучение синтаксиса в связи с морфологией как основной лингводидактический принцип при освоении грамматики в условиях полиэтнической школы. Современное педагогическое образование. 2019, № 8, URL: https://cyberleninka.ru/ статья/n/ изучение синтаксиса в связи с морфологией как основной лингводидактический принцип при освоении грамматики в условиях (дата обращения: 18.12.2024).

(3). Рубцова Елена Викторовна. Изучение лексики и морфологии русского языка как иностранного на синтаксической основе КНЖ. 2019, № 4 (29). URL: https://cyberleninka.ru/статья/n/ изучение лексики и морфологии русского языка как иностранного на синтаксической основе (дата обращения: 18.12.2024).

(4). Звездина А.О. Взаимосвязь компонентов содержания обучения русскому языку как иностранному // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия гуманитарные и социальные науки. 2014, № 3, URL:https://cyberleninka.ru/ статья/n/ взаимосвязь компонентов-содержания-обучения русскому языку как иностранному (дата обращения: 18.12.2024).

(5). Тенихина А.С. Принципы взаимосвязанного обучения в аспекте преподавания русского языка как иностранного. Педагогическое образование в России. 2016, № 12. URL:ttps://cyberleninka.ru/ статья/n/ принципы взаимосвязанного обучения в аспекте преподавания русского языка как иностранного (дата обращения: 18.12.2024).

(6). Левушкина, О.Н. Слово и текст как лингвокультурные единицы на уроках русского языка. О.Н. Левушкина, И Е.Калачева. Известия Южного федерального университета. Филологические науки. 2022, т. 26, № 4, с. 170–175. DOI 10.18522/1995-0640-2022-4-170-175. EDN MGPRSJ.

(7). Озерская В.П. Изучение морфологии на синтаксической основе изд. 2, испр. и доп., Москва, “Просвещение”, 1989, 224 с.

(8). Гулямов А. Методика развития учебно-познавательной активности учащихся в процессе преподования родного (узбекского) языка. Дис. док. пед. наук., Тошкент, ТГПИ, 1991, 37-бет; Ona tili o‘qitish metodikasi, darslik, 2012.

(9). Omilxonova M. Maktabda ona tili sintaksisini o‘rganish. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1991.

(10). Юсупова Т. The forms of interrelation with topics of syntax in revising morphology. Journal of Critical Reviews, 2024, p. 405 – 407. https://tsuull.uz/uz/content/yusupova-tursunoy-axmedovna; Юсупова Т., Юсупова Т. Повторение морфологии в 8 классе на основе материалов учебника. Raqamlashtirish davrida o‘zbek tilini davlat tili va xorijiy til sifatida o‘qitish masalalari: mahalliy va xorijiy tajriba. Toshkent, 2024, 707–710-betlar.

(11). Ziyomuhammeddov Bo‘ri. Ta’lim texnologiyalari. T., 2012, 35-bet.

(12). Васильева Г.М. И.В.Гёте о морфологии языка. Гуманитарный вектор. Серия педагогика, психология, 2010, № 2. URL:https://cyberleninka.ru/article/n/i-v-gyote-o-morfologii-yazyka (дата обращения: 22.12. 2024); Гёте И.В. Морфология животных. Морфология растений (под редакцией и с предисловием А.А.Богданова. Перевод с немецкого, составление и комментарии В.О.Лихтенштадта). Ленанд, 2021.

(12). Десницкая А.В. О лингвистической теории Августа Шлейхера (к 150-летию со дня рождения), “Вопросы языкознания”, Москва, 1971, с. 9.

Baymuratova Saltanat Jaqsimbaevna (Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti 1-kurs tayanch doktoranti; saltanat_baymuratova@gmail.com)

PODKAST TA'LIM RESURSI SHAKLLANISH TARIXI VA MOHIYATI

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada podkast tushunchasi, uning kelib chiqish tarixi, etimologiyasi, shu bilan birga podkastlarning omma orasida keng tarqalishi va ularning turfa xilligi keng muhokama etilgan. Shu sababtan mazkur maqola obiekti sifatida podkast tushunchasi tanlab olingan va maqolani yoritishda tarixiy-tahlil uslubi, tarixiy-etimologik uslub, statistik analiz uslublari keng foydalanilgan. Maqola olimlar va izlanuvchilar tomonidan keltirilgan keltirilgan ma'lumotlar ila boyilgan.*

Kalit so'zlar: *podkast, texnologiya, ovozli va video fayl, ta'lim, axborot-kommunikatsiya tizimi, internet.*

Баймуратова Салтанат Жаксимбаевна (базовый докторант 1-го курса Каракалпакского государственного университета имени Бердаха; saltanat_baymuratova@gmail.com)

ИСТОРИЯ И СУЩНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО РЕСУРСА ПОДКАСТ

Аннотация. *В данной научной статье подробно рассматривается понятие подкаста, история его возникновения, этимология, а также широкое распространение подкастов среди об-щественности и их разнообразие. В связи с этим в качестве объекта исследования данной статьи было выбрано понятие подкаста, и при ее написании широко применялись историко-аналитический, историко-этимологический методы и методы статистического анализа. Статья обогащена данными, представленными учеными и исследователями.*

Ключевые слова: *подкаст, технология, аудио и видео файл, образование, информационно-коммуникационная система, интернет.*

Baymuratova Saltanat Jaksimbaevna (basic doctoral student of the 1st year of Berdakh Karakalpak State University; saltanat_baymuratova@gmail.com)

HISTORY AND ESSENCE OF THE FORMATION OF PODCAST EDUCATIONAL RESOURCE

Annotation. *This scientific article comprehensively examines the concept of podcasts, their historical origins, etymology, as well as their widespread popularity and diverse varieties among the public. The concept of podcast was chosen as the subject of this article, and historical-analytical, historical-etymological, and statistical analysis methods were extensively utilized in its exposition. The article is enriched with information provided by scholars and researchers.*

Keywords: *podcast, technology, audio and video file, education, information and communication system, internet.*

Kirish. Ta'lim sifati hozirgi paytda ta'lim muassasalarida tobora sezilarli darajada oshmoqda va o'z navbatida bilim, ko'nikma va malakalar darajasiga qo'yiladigan talablarning kengayishiga o'z hissiasini qo'shmoqda. Bu shu bilan birga, hozirgi zamon ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayonlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining, Internet resurslarining va yana yangi avlod ommaviy axborot vositalarining joriy etilishi bilan ham chambarchas bog'liqdir. O'quvchilar o'z navbatida turli xil manbalardan ma'lumot olish, individual bilish ehtiyojlarini qondirish maqsadida mazkur texnologiyalardan foydalanib kelmoqda va bu holat o'quvchilarda ta'limga nisbatan ichki motivatsiyanining oshishiga zamin yaratmoqda. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari va yana kompyuter texnologiyasi hozirgi zamon barcha oily ta'lim muassasalarida mavjud bo'lib, ular an'anaviy ta'lim usullarini elektron ta'lim bilan uzviy bog'lab darslarning sifatining oshishiga to'g'ridan-to'g'ri xissa qo'shmoqda.

Bugungi kunda podkastlar aloqa vositasi sifatida yoshlar orasida keng qo'llanilmoqda. Ushbu formatning shakllanishi va ta'limiy resurs sifatida rivojlanishi XXI asrning boshlariga to'g'ri keladi. Podkastlarning ommalashuvi, asosan, ovozli kontentni eshitish imkonini beruvchi ixcham shaxsiy qurilmalarning arzon va keng tarqalgan holga kelishi bilan bevosita bog'liqdir.

Shu bilan birga, o'sha davrda mavjud bo'lgan veb-texnologiyalar ommaviy audio fayllarga keng omma tomonidan kirishni ta'minlay olgan. Vizual komponent esa keyingi bosqichlarda rivojlanib, podkastlarning multimediaviy shaklga o'tishiga zamin yaratgan. "Podkast" atamasi ingliz tilidagi "podcasting" so'zidan olingan bo'lib, bu termin Apple kompaniyasining iPod portativ media pleyerlarining keng tarqalgan davrida ommalashgan. "Podcasting" so'zi "iPod" va "broadcasting" (inglizcha – radio-televideniya eshittirish; translatsiya) so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan va internetda e'lon qilinadigan maxsus audio- va video ko'rsatuvlar formatini anglatadi [1;586-b.]. Ushbu audio va videoko'rsatuvlaridagi ishtirokchilar "audio-bloglar" yoki "ovozli veb-jurnallar" deb atalgan yangi formatdagi texnologiyani tez orada ishlab

chiqish, uni keng ommaga targ‘in qilish va undan foydalanish usullarini o‘rganishadi. Dastlabki bosqichlarda podkastlarni yaratish va tarqatishga bo‘lgan qiziqish ancha past darajada bo‘lgan, chunki keng jamoatchilik na bu atamani, na uning mazmun-mohiyatini yetarli darajada bilgan.

Podkast atamasi 2004-yil boshida jurnalist Ben Hammersley tomonidan ilk bor muomalaga kiritilgan bo‘lib, u ushbu so‘zni Buyuk Britaniyaning “The Guardian” gazetasida e’lon qilingan maqolasida ishlatgan. Hammersley bu atama orqali aynan iPod portativ media pleyerlarida audiobloglarni mobil tarzda tinglash amaliyotini ifodalagan [2]. Dastlab, podkast atamasining ommabopligi cheklangan edi, masalan, 2004-yil sentyabr oyida bu so‘z Google qidiruv tizimida atigi 24 marta izlangan. Biroq 2005-yilga kelib, yangi Oksford Amerika lug‘ati tomonidan “podkast” atamasi “yilning so‘zi” sifatida tan olingan.

2007-yildan boshlab esa podkasting texnologiyasi “past bosqichli” texnologiya sifatida e’tirof etila boshlandi. Bu atama ishonchlilik, qulaylik, oddiylik hamda iqtisodiy samaradorlik (ya’ni vaqt va resurslarni tejash) kabi jihatlar bilan tavsiflanadi. Vaqt o‘tishi bilan podkastlar texnologik va funksional jihatdan takomillashdi hamda inson faoliyatining turli sohalariga chuqur kirib bordi. Dastlabki bosqichda pod-kastlarning asosiy vazifasi ko‘ngilochar va axborot beruvchi kontentni yetkazishdan iborat bo‘lgan [3;117-b.].

Podkastlardan ta’limiy maqsadlarda foydalanish 2004-yildan boshlab amaliyotga joriy etila boshlagan. Dastlab, 2004-yil oktabr oyida AQSHdagi nufuzli Dyuk universiteti podkastlar yaratish texnologiyasi nazariyasini fan sifatida o‘quv jarayoniga kiritdi. Bu tashabbus talaba va professor-o‘qituvchilarning portativ musiqa qurilmalaridan faol foydalanishi bilan izohlanadi. Universitet ushbu jarayonni qo‘llab-quvvatlash maqsadida talabalarga iPod qurilmalarini taqdim etdi va o‘qituvchilarni tegishli dasturiy ta’minot bilan ishlash bo‘yicha rag‘batlantirdi [4].

Buyuk Britaniyada esa 2006-yilga kelib podkastlardan foydalanish bo‘yicha ilk ilmiy tashabbuslar paydo bo‘ldi. Xususan, Bredford universiteti professori doktor Bill Ashraf o‘zining ma’ruzalarini podkast shaklida taqdim etgan holda keng jamoatchilik e’tiborini qozondi (BBC, 2006). Shu yili iyun oyida “Norasmiy mobil podkastingni ta’limga moslashtirish” (IMPALA) nomli loyiha boshlangan bo‘lib, u Buyuk Britaniyada podkastlardan pedagogik maqsadlarda foydalanish bo‘yicha ilk moliyalashtirilgan ilmiy izlanish sifatida e’tirof etiladi.

Podkastlardan ta’lim texnologiyasi sifatida foydalanish bo‘yicha qiziqish 2007-yilda sezilarli darajada ortdi. Xususan, o‘qitish texnologiyalari assotsiatsiyasining 2007-yil sentabr oyida o‘tkazilgan yillik konferensiyasida podkastingga bag‘ishlangan 12 ta maxsus ma’ruza taqdim etildi. Shuningdek, Web 2.0 texnologiyalari doirasida podkastlar alohida mavzu sifatida ko‘plab ma’ruzalarda tilga olindi. Shu tariqa, 2007-yilga kelib, podkastlardan foydalanish ommalashib, u o‘qitishning innovatsion texnologiyalaridan biri sifatida keng o‘rganila boshlandi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ilmiy maqolada podkastlarning kelib chiqish tarixini o‘rganish, uning keng ommaga targ‘ib qilinishi va turli xil podcast turlarini va ular haqida yetarlicha ma’lumot yig‘ish uchun tarixiy tahlil metodi, tarixiy-etimologik metod, statislik analiz metodlar keng turda foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Podkastlarning keng ommalashuvi bilan birga, tadqiqotchilar ushbu vositaning ta’limiy salohiyatiga bo‘lgan qiziqishni oshira boshladilar. Ilmiy tadqiqotlar podkastlarning foydalanishdagi soddaligi, o‘quvchilar uchun qulay va jozibadorligi, shuningdek, mobil xarakteri bilan ajralib turishini ta’kidlaydi. Podkastlarni yaratish va ularni ommaga yetkazish texnik va iqtisodiy jihatdan uncha murakkab bo‘lmagani, shuningdek, internet orqali bepul foydalanish imkoniyatining mavjudligi ushbu texnologiyaning ta’lim sohasida tez joriy etilishiga zamin yaratdi. Bundan tashqari, ta’lim muassasalari podkastlar orqali o‘zlarini innovatsion va texnologik jihatdan ilg‘or subyektlar sifatida namoyon etish imkoniga ega bo‘ldilar [5;31–32-b.].

Podkastlardan ingliz tilini o‘qitish jarayonida foydalanishga oid dastlabki amaliy tajribalardan biri Yaponiyada kuzatilgan. Osakada joylashgan xususiy ayollar universiteti ushbu borada ilg‘or qadam tashlagan ta’lim muassasalaridan biri hisoblanadi. Mazkur universitetda talabalar ingliz tilini o‘rganishga mo‘ljallangan o‘quv audio materiallari bilan ta’minlangan iPod qurilmalarini qo‘llashgan. Ushbu tajriba podcastlardan xorijiy tillarni o‘qitishda samarali o‘quv vositasi sifatida foydalanish imkoniyatlarini namoyon etdi [6;67-b.].

iPod – podkastlarni yuklab olish va ijro etish uchun mo‘ljallangan birinchi portativ qurilma sifatida tarixga kirgan. Apple kompaniyasining iTunesU platformasi esa ta’lim podkastlarini tarqatishning asosiy kanali sifatida ajralib turadi. 2007-yilda iTunesU Amerika va Kanada universitetlari tomonidan o‘z kurslari uchun o‘quv materiallarini tarqatish maqsadida ishga tushirilgan. Ushbu materiallar dastlab faqatgina ushbu universitetlar talabalari uchun mavjud edi, ammo Apple kompaniyasi tez orada boshqa sohalardagi universitetlarni ham iTunesU platformasiga qo‘shilishga taklif qildi. Hozirgi kunda ko‘plab nufuzli univer-

sitetlar, jumladan, Garvard, Yel, Massachusets Texnologiya Instituti, Stenford, Oksford, Kembrij va Sorbonna kabi ta'lim muassasalari o'z kurs materiallarini iTunesU orqali bepul taqdim etmoqda. iTunesU hozirda "Beyond Campus" nomi bilan yangi bo'limga ega bo'lib, unda kollejlar va muzeylar kabi boshqa ta'lim muassasalarining resurslari ham mavjud [5;35-b.].

Shuni alohida ta'kidlash joizki, podkastlar va ularning istiqboli, ayniqsa, ta'lim resursi sifatida takomillashishi bir nechta bosqichlarni o'z ichiga olgan alohida butun davr mobainida amalga oshiriladi. Xorijiy oily ta'lim muassasalarida mazkur podkastlar birinchilardan bo'lib qo'llanilgan, ammo hozirgi kunda nafaqat chet el ta'lim muassasalari, balki mamlakatimizda ham chet tillarni o'qitish jarayonida ulardan foydalanib kelmoqdamiz va podkastlarning imkoniyatlarini keng qamrovda o'rganib chiqish tom ma'noda zaruriyatga aylanmoqda. Masalan, K.A Mironova [7;318-b.] va N.G.Protazanova [8;96-b.] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar podkastlarning ta'limda qo'llanishi borasidagi ilmiy izlanishlarni yoritadi.

E.Barsky va K.Lindstrom podkastni Web 2.0 axborot-kommunikatsiya tizimining vositasi sifatida ta'riflab, uning dinamik, hamkorlikda va interaktiv tarzda foydalanilishi mumkinligini ta'kidlaydilar [9].

Podkastlarga ta'rif berishda tadqiqotchilar turli xil nazariyalardan foydalanadi, masalan, Oksford ingliz tili lug'atining uchinchi nashrida podkastlarni quyidagicha ta'riflaydi:

Podkast – bu, odatda, raqamli keng tarqalgan yozuv bo'lib, u internet tarmog'ida kompyuter yoki shaxsiy audiopleerga yuklash uchun mavjud.

Podkastlar –"Ovozli yoki video fayl bo'lib, u, asosan, tinglash yoki ko'rish uchun bepul tarqatiladi" deya ta'rif beradi E.Y.Malushko. Ammo biz mazkur tadqiqotchining fikriga to'liq qarshimiz, chunki bu tushuncha mujmal va barcha podkastlar ommaviy tarzda ta'minotchilar tomonidan har doim ham bepul tarqatilavermaydi. Texnologik tomoniga ko'proq e'tibor bergan S.Makintayr esa, podkastlarni kross-platformalilikni, ya'ni, turli qurilmalarda – kompyuterlar, smartfonlar va MP3-pleyerlarda yuklab olish va ijro etish imkoniyatini beruvchi sifatida ta'riflaydi. Ularning tarqatilishi esa 2 xil formatda amalga oshirilishi mumkin, ya'ni, Internet foydalanuvchisining obunasi orqali global tarmoqda ochiq holatda berilishi yoki ma'lum bir guruh uchun cheklangan resurslar orqali yetkazilishi mumkin.

Mashhur podkast yaratuvchisi va xalqaro ma'ruzachi, falsafa doktori Kolin Grey podkastlarning mobilligi haqida to'xtalib, ularni "muayyan fan yoki mavzuga bag'ishlangan og'zaki nutq xabarlari, audioepizodlar to'plami, ularga obuna bo'lish va telefoningizdagi ilova orqali istalgan vaqt va joyda tinglash imkoniyati bilan" ta'riflaydi. Greyning ta'kidlashicha, podkastlarning yaratilishi aslida auditoriyaning fon mazmuniga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqqan. Ya'ni, kundalik faoliyatni bajarish vaqtida o'quvchilarga ko'ngil ochuvchi va ilhomlantiruvchi ma'lumotlarni taqdim etish imkoniyati podkastlarning yaratilishiga asos bo'lgan.

Shuningdek, E.N.Solovova ham podkastlar haqida alohida ta'rif beradi, unga ko'ra, podkastlar muayyan vaqt davomiyligiga ega bo'ladi va har qanday janrdagi audio matnlar bo'lishi mumkin, ba'zi hollarda esa video material bilan birga kelishi yoki audio blog, ko'rsatuv, internetda nashrlar ko'rinishida ham e'lon qilinishi mumkin va ular muntazam yangilanib turadigan fayl seriyalaridan iborat.

Berilgan ta'riflar podkastlarning xilma-xilligi va raqamli mediaresurs sifatidagi o'ziga xosligini ko'rsatadi. Ta'riflar, asosan, podkastning raqamli qurilmalar bilan o'zaro aloqada bo'lishini va undan foydalanishning qulayligini nazarda tutadi. Shu bilan birga, podkastning mobilligi, mavjudligi va foydalanish qulayligi kabi xususiyatlari dolzarb bo'lib qolmoqda. Podkast formati uning turli mazmun bilan to'ldirilishiga imkon yaratadi, bu esa kundalik hayotning har tomonlama ko'rinishini aks ettiradi – maishiy vaziyatlardan tortib, zamonaviy ijtimoiy, madaniy va global masalalarni muhokama qilishgacha. Podkastning bu xususiyati uni chet tilini o'rganishda ham samarali resursga aylantiradi, chunki u turli mavzularni qamrab oladi va har qanday darajadagi o'quvchilarga mos keladi. Podkastlarning bu imkoniyatlari o'quvchilarda nutqiy va grammatik ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Ta'rif mualliflarining podkastlar haqidagi ta'riflariga to'xtaladigan bo'lsak, ularga ko'ra, podkastlar turli matn va nutq janrlari bilan tuzishning o'ziga xos xususiyatlariga ega va bu esa o'quvchilarga ko'plab topshiriq va mashqlarni namoyish etish, hamda ulardan foydalanish imkonini beradi. Biroq, ko'plab mualliflar podkastlarni ta'lim resursi sifatida bevosita ta'riflamaydilar. Shu sababli biz, mualliflar tomonidan bayon etilgan xususiyatlarni birlashtirib, podkastning ishchi ta'rifini shakllantirish zaruriyatini ko'rayapmiz. Podkast – bu raqamli audio va videofayl va ular barcha zamonaviy audio yoki video qurilmalar va gadjetlarda ijro etiladi, u, odatda, har xil ma'lumotlarni o'z ichiga oladi va ma'lum bir predmet yoki mavzuga bag'ishlangan xabarlar to'plami deya e'tirof etilishi zarur. Ularning davomiyligi xronologik jihatdan o'zgaruvchan bo'ladi. Hozirgi vaqtda internetda esa keng miqyosdagi podkastlar assortimenti mavjud va

podkast har qanday odam xoh oddiy o‘qituvchi, xoh programmist tomonidan ham yaratilishi mumkin va o‘z navbatida podkastlarning xalqaro miqyosda ommalashishiga sababchi bo‘ladi.

Ammo, podkastlarning ommalashishiga bir nechta to‘sqinliklar mavjud, masalan, geografik jihatdan uzoqda joylashgan fuqarolar yoki moddiy sharoiti past bo‘lgan qatlamlar bu xilma-xil podkastlarga kira olishmaydi va ulardan zarur maqsadlarda foydalanishdan mosuvo bo‘lishadi. Ularning davomiyligi ham o‘zgaruvchan bo‘lishi mumkin, minimum bir daqiqadan to uch soatgacha, parchalardan to batafsil suhbatgacha bo‘lishi mumkin. Ularning ishlab chiqarilishi ham turli xildir, ular har kuni ham, haftada bir marta ham, yoki oyda bir marta ham chiqarilaveradi. Bir yoki ikki kishi bir vaqtning o‘zida boshlovchilik qila oladi va yana taklif etilgan mutaxassislar ham keng qamrovli suhbatni birgalikda amalga oshira oladilar.

Podkastlarning ta’limdagi asosiy afzalligi ularning ko‘chma va mobil xususiyatida, ya’ni o‘quvchilar o‘quv materiallarini istalgan vaqtda va joyda tinglash imkoniyatida yotadi. Bu, o‘z navbatida, keng texnik bilimlarni talab qilmaydi va mobil qurilmalarda, masalan, mp3-pleerlar, smartfonlar, planshetlar yoki kompyuterlarda foydalanish mumkin. O‘quvchilar mobil qurilmalarga yuklab olingan materiallarni o‘zlari uchun qulay bo‘lgan vaqtda va joyda tinglashlari mumkin. Bu ularga, hatto yo‘l-yo‘lakay bo‘lsa ham, eshitish va ko‘rish idrokini rivojlantirish imkoniyatini beradi.

Ba’zi podkastlar matnlar bilan birga taqdim etiladi, bu esa o‘quvchilarga nafaqat audioyozuvni tinglash, balki matnni o‘qish imkonini beradi. Buning natijasida, o‘quvchilar mustaqil ravishda maxsus mavzular bo‘yicha podkastlarni qidirib topishlari va ularni sinfdoshlari bilan ulashishlari mumkin. Shunday qilib, podkastlar mobil ta’limning samarali vositasiga aylangan va o‘quvchilarga o‘qish, tinglash va o‘rganish jarayonlarida katta yordam beradi [5;138-b.].

Xulosa. Ta’kidlash joizki, barcha podkastlar ham didaktik jihatdan puxta ishlab chiqilmagan va chet tilini o‘rganish uchun mos kelmaydi. Bu maqsadlar uchun maxsus o‘quv podkastlari mavjud. Ular lingvistik va mazmuniy jihatdan murakkablikning ma’lum darajasiga muvofiq puxta tanlab olinadi. Bundan tashqari, alohida shaxslar, jumladan o‘qituvchilar tomonidan yaratilgan boshqa didaktik ishlab chiqilgan podkastlar ham mavjud, ular o‘quv materiallarini tanlash mezonlariga mos keladi. Umuman olganda, podkastlar ta’lim jarayonining barcha bosqichlarida ta’lim resursi sifatida foydalanish imkonini beradigan ma’lum xususiyatlarga ega. Bu ushbu jihatni tarixiy nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish bilan tasdiqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Roberts M. Adventures in podcasting. Political Science and Politics. Vol. 41, №3, p. 585–593.

(2). Hammersley B. Audible revolution, The Guardian Unlimited. URL: https://www.theguardian.com/media/2004/feb/12/broadcasting.digitalmedia

(3). Ramsden A. Podcasting as a social network tool: is it a student reality? Programme and abstracts of ALT-C: Nottingham, 4–6, September, c. 117–118.

(4). Belanger Y. Duke University iPod First Year Experience Final Evaluation Report. URL: www.cit.duke.edu/pdf/ipod_initiative_04_05.pdf

(5). Rosell-Aguilar F. Podcasting as a language teaching and learning tool. In K.Borthwick, E.Corradini, & A. Dickens (Eds), 10 years of the LLAS e-learning symposium: Case studies in good practice. Dublin: Research publishing.net. doi:10.14705/rpnet.2015.000265, c. 31–39.

(6). Mccarthy S. Spoken Internet to go: Popularization through podcasting. JALTCALL. 2019. 1(2). C. http://www.waoe.org/president/podcasting article.html.

(7). Миронова К.А. Исползование подкастинга в протсессе обучения неметскому и английскому язикам // Студентская наука и XXI век. 2017, № 14, с. 317–319. URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30542903

(8). Протазанова Н.Г. Исползование сотсиалного сервиса подкастов в обучении иностранним язикам // Ярославский педагогический вестник. 2011, t. 2, № 3, с. 95–97. URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id = 18225796

(9). Barsky E., Lindstrom K. Podcasting the sciences: A practical overview. Issues in Science and Technology Librarianship. 2019, URL: http://www.istl.org/08- fall/article7.html

Allabergenova Dilafruz Kadambekovna (mustaqil tadqiqotchi; ORCID-0009-0001-7027-167X)

TALABALARDA “YASHIL PEDAGOGIKA”NING ZAMONAVIY TENDENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. *Hozirgi kunda zamonaviy pedagogikaning bir qancha rivojlangan turlari paydo bo‘lmoqdaki, bunda ta’lim va tarbiyaning uzviy ahamiyatlarini kengroq yoritilishiga ahamiyat qaratmog‘imiz lozim. Ushbu maqolada yashil pedagogikani paydo bo‘lishi va uni ta’lim-tizimi, sifatini oshirishdagi o‘rni haqida so‘z boradi. “Yashil pedagogika” yangi fan bo‘lib hali O‘zbekistonda o‘rganilmagan.” Yashil pedagogika” ta’limning muhim qismi bo‘lib u talabalarga ko‘nikma va bilimlarni o‘rgatadi.*

Kalit so‘zlar: *“Yashil pedagogika”, ta’lim-tarbiya, ta’lim, tabiat, barqarorlik, ma’naviyatni shakllantirish, pedagogik akmeologiya, pedagogik profilaktika, preventiv pedagogika.*

ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ “ЗЕЛЕНОЙ ПЕДАГОГИКИ” У СТУДЕНТОВ

Аннотация. *В настоящее время формируется несколько перспективных видов современной педагогики, в которых следует обратить внимание на более широкое освещение интегральной значимости образования и воспитания. В статье рассматривается возникновение зеленой педагогики и ее роль в совершенствовании системы образования и повышении его качества. Зеленой педагогика – новая дисциплина, в Узбекистане пока не изученная. Зеленая педагогика является важной частью образования, обучения учащихся навыкам и знаниям.*

Ключевые слова: *“Зеленая педагогика”, образование, воспитание, природа, устойчивость, формирование духовности, педагогическая акмеология, педагогическая профилактика, превентивная педагогика.*

FORMATION OF MODERN TRENDS OF “GREEN PEDAGOGY” IN STUDENTS

Annotation. *Nowadays, several advanced types of modern pedagogy are emerging, in which we should pay attention to a broader coverage of the integral importance of education and upbringing. This article will discuss the emergence of green pedagogy and its role in improving the education system and its quality. Green pedagogy is a new discipline that has not yet been studied in Uzbekistan. Green pedagogy is an important part of education, it teaches students skills and knowledge.*

Keywords: *“Green pedagogy”, education, education, nature, sustainability, formation of spirituality, pedagogical acmeology, pedagogical prevention, preventive pedagogy.*

Kirish. Biz bilamizki, pedagogika o‘qituvchilar talabalarga samarali o‘rgatishga yordam berish uchun foydalanadigan usullar, strategiyalardan tashqari – o‘qitish usullari, o‘rganish nazariyasi hamda amaliyoti bilan birga u baholash, o‘quv dasturlarini ishlab chiqish, sinfni boshqarish va hokazolarni o‘z ichiga keng doiradagi mavzularni qamrab oladi. Bu fanni chuqur tushunadigan XXI asrdan boshlab pedagogikaga nisbatan yangi yondashuv qo‘shilib bormoqda. Ba’zi umumiy pedagogik yondashuvlar qatoriga o‘qituvchiga va talabalarga yo‘naltirilgan pedagogika, konstruktivistik, tanqidiy, izlanishga asoslangan, so‘rovga asoslangan pedagogika va boshqa turlar kiradi. Ularning davomi sifatida yangi paradigma, yangi nom – yashil pedagogika yuzaga kelmoqda. Yashil pedagogika – bu odamlarga va ularning hamjamiyatlariga atrofdagi muhitdan xabardor bo‘lishga yordam beradigan yondashuvdir. Yashil pedagogika xozirgi XXI asrda ta’limga juda muhim yondashuv hisoblanadi. Iqlim o‘zgarishi va boshqa ekologik muammolarga duch kelganimizda, talabalarga barqarorlik va ular qanday o‘zgarishlar kiritishi haqida o‘rgatish har qachongidan ham muhimroqdir [1].

Pedagogika – bu o‘qitish va o‘rganish nazariyasi va amaliyoti. U o‘qitish usullari, o‘rganish nazariyalari, baholash, o‘quv dasturlarini ishlab chiqish, sinfni boshqarish va hokazolarni o‘z ichiga olgan keng doiradagi mavzularni o‘z ichiga oladi. Pedagogika o‘rganishning muhim sohasidir, chunki u talabalarning bilimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Pedagogikani chuqur tushunadigan o‘qituvchilar samarali ta’lim muhitini yaratish va talabalarining muvaffaqiyatiga yordam berish uchun yaxshi jihozlangan.

O‘qituvchiga yo‘naltirilgan pedagogika, talabaga yo‘naltirilgan pedagogika, konstruktiv pedagogika, tanqidiy pedagogika, so‘rovga asoslangan pedagogika va boshqalar kabi turli xil pedagogik yondashuvlar mavjud. Pedagogikaga nisbatan yangi yondashuv – Yashil pedagogika.

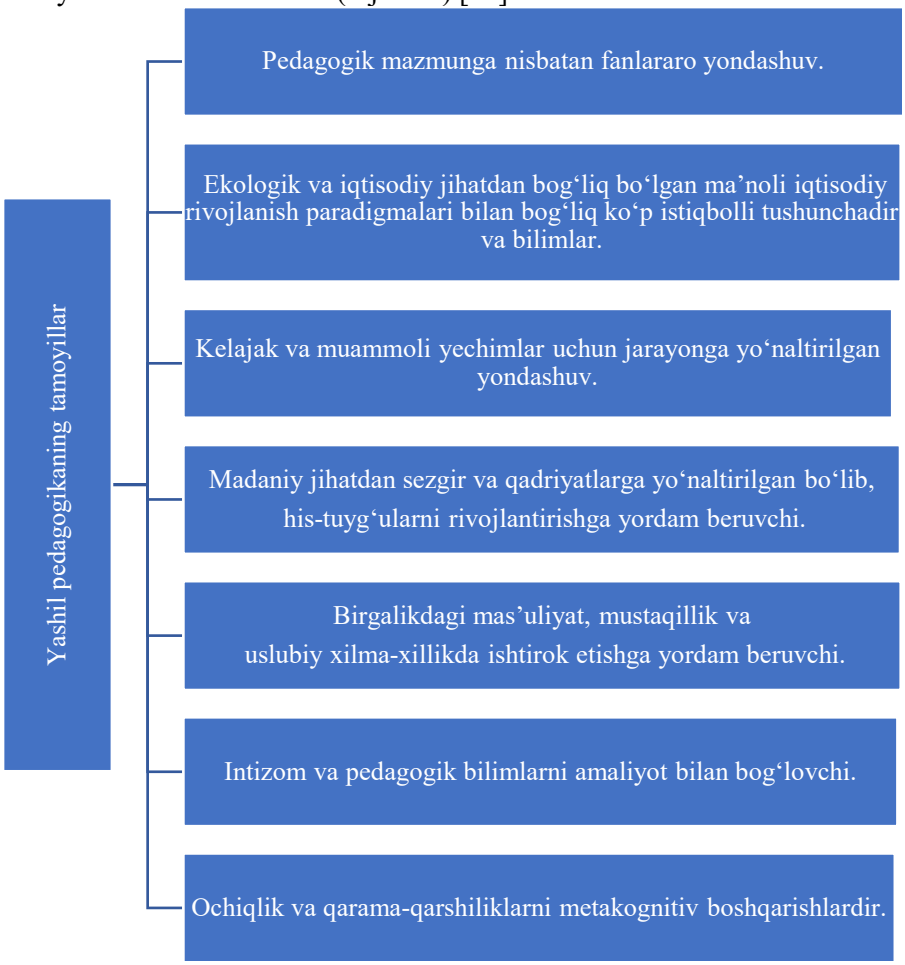
Bu odamlarga va ularning hamjamiyatlariga atrofdagi muhitdan xabardor bo‘lishga yordam beradigan yondashuv. Bu ekologik barqarorlik va ekologik ta’limning muhimligini ta’kidlaydigan ta’lim-tarbiya falsafasidir. Bu talabalarning atrof-muhit va uni muhofaza qilish yo‘llarini o‘rganishi, bu bilimlarni o‘quv dasturining barcha jabhalariga singdirilishi kerak degan fikrga asoslanadi. Yashil pedagogika ta’limning muhim qismidir, chunki u talabalarga ko‘nikma va bilimlarni o‘rgatadi, ular XXI asrning ekologik muammolarini hal qilishlari kerak. Yashil pedagogikaga asoslangan va talabalarga yo‘naltirilgan rejalar to‘plamining o‘quv faoliyatining o‘sha jihati (Ebhart. 2008). Shuningdek, bu muhim ahamiyatga ega, chunki u talabalarda ekologik mas'uliyat hissi va barqarorlikka sodiqlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Yashil pedagogika ta’limning muhim qismidir, chunki u talabalarga ko‘nikma va bilimlarni o‘rgatadi, ular XXI asrning ekologik muammolarini hal qilishlari kerak. Yashil pedagogikaga asoslangan va talabalarga yo‘naltirilgan rejalar to‘plamining o‘quv faoliyatining o‘sha jihatidir [2]. Shuningdek, bu muhim ahamiyatga ega, chunki u talabalarda ekologik mas’uliyat hissi va barqarorlikka sodiqlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Yashil pedagogikaga doir adabiyotlar tahlili. Yashil pedagogika Vena shahridagi Agrar va ekologik pedagogika universitet kollejida (UCEAP) o‘quvchilarda mustahkam barqarorlik munosabatini rag‘batlantirish usuli sifatida ishlab chiqilgan. U qishloq xo‘jaligi, ekologik va pedagogik mashqlarning kuchli tomonlarini bog‘lash usuli sifatida kiritilgan. Yashil pedagogikaning boshlanishi va tarqalishi 2016-yilgacha jahon adabiyoti deyarli yo‘q bo‘lgan. Faqat bir nechta tadqiqotlar bo‘lgan. Yashil ta’lim atrof-muhitga yo‘naltirilgan bilim, ko‘nikma va munosabatlarni, shuningdek, ba’zi qadriyatlarni yaratishni nazarda tutadi. Bu ta’lim iqtisodiyot va barqarorlik bilan bog‘langandir [7]. Yashil pedagogika bu tanqidiy savodxonlik yondashuvi va “o‘qituvchilarni sinflarda ekologik ta’lim berishga jalb qiladigan, talabalarni kundalik hayotida atrof-muhitning muhim tarkibiy qismlarini tarbiyalash va himoya qilishda o‘zlarini jalb qilishga jalb qiladigan o‘zgaruvchan ta’lim”dir [8]. Yashil ta’limda qo‘llaniladigan strategiyalar quyidagilarni o‘z ichiga olishini ta’kidladi: joylashgan o‘rganish, virtual o‘qitish, haqiqiy vazifalar, raqobatbardosh o‘rganish va loyihaga asoslangan o‘rganish [9].

Tadqiqot metodologiyasi. Yashil pedagogikaning maqsadlari. Yashil pedagogikaning asosiy maqsadi talabalarning his-tuyg‘ularini rag‘batlantirish va dunyoqarashlarini ona tabiatga nisbatan amaliy qarashlarga kengaytirish orqali ularning qadriyatlarini ochib berish va o‘rganishdir. Yashil pedagogikaning boshqa maqsadlari sirt o‘rganishdan, bilim va ko‘nikmalardan tashqariga chiqish va uzoq muddatli fikrlashni maqsad qilishdir. Ushbu fikrlash shakllarini yana qadriyatlar va hamkorlik ko‘nikmalariga bo‘lish mumkin. Tafakkurni maqsadli yo‘naltirish orqali maqsad mavjud qadriyatlarni qo‘llab-quvvatlaydigan yoki unga zid bo‘lgan harakatlarni ongli ravishda tushunishga asoslangan barqarorlik haqida chuqur o‘rganishdir [11].

Tahlil va natijalar. Yashil pedagogika tamoyillari. Talabalarni rivojlanish bosqichlariga jalb qiluvchi barqaror ta’lim jarayonlarini jihozlash yashil pedagogikaning diqqat markazidadir. Yashil pedagogika quyidagi tamoyillar bilan tavsiflanadi (1-jadval) [11].

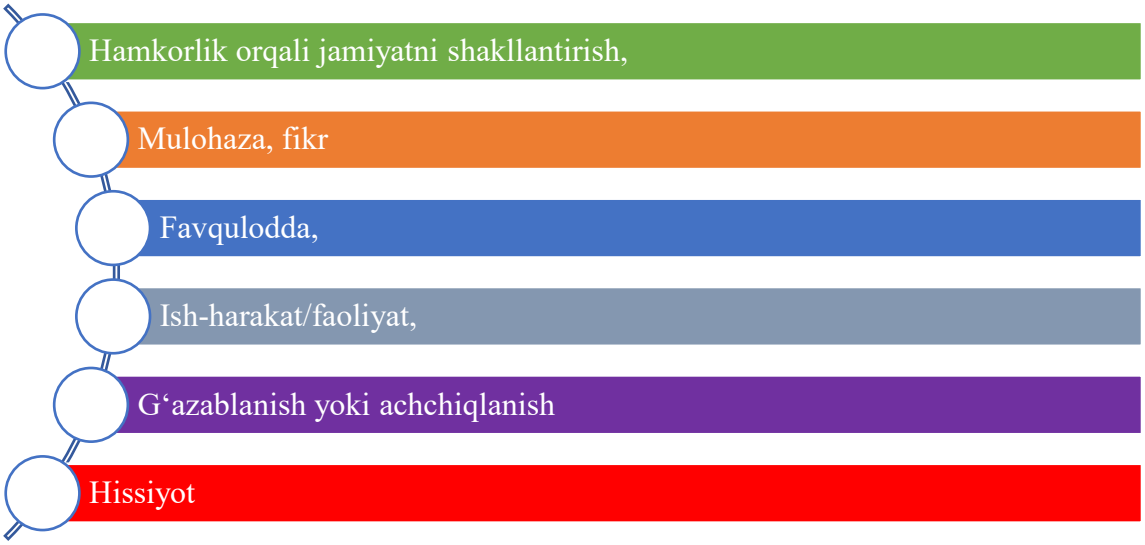

1-jadval. Yashil pedagogika tamoyillari.

O‘qitish-ta’lim amaliyotida yashil pedagogika. Pedagogika nuqtai nazaridan metodlar maqsadlarga olib boradigan yo‘llardir. Yashil pedagogika o‘quvchilarga tegishli ta’lim muhiti orqali o‘z faoliyatini

subyekti bo‘lish imkonini beradi. Ular o‘zlarining ta’limdagi ishtiroki va harakat qilish qobiliyatiga asoslanib, o‘zlarining ta’lim ehtiyojlari asosida o‘qishlarini rivojlantirishlari mumkin [12]. O‘qitish-ta’lim jarayonini rag‘batlantiradigan yashil pedagogikaning talab qilinadigan xususiyatlari mehnat va harakat, muammoli ta’lim, so‘rovga asoslangan ta’lim, mavzuga asoslangan o‘zaro ta’sir, matnni talqin qilish, bog‘langan ekskursiyalar va boshqalardir.

Oltita asosiy yo‘nalish yashil pedagogika bo‘yicha ta’lim-tarbiya holatiga juda bog‘liq bo‘lib ular quyidagilardan iborat (2-jadval) [11].

2-jadval. Yashil pedagogika bo‘yicha ta’lim-tarbiya holati.

Yashil pedagogika uzoq muddatli ta’sirga ega bo‘lgan yangi kontekstda o‘rganilgan narsalarni qo‘llash yoki to‘ldirishni va talqin qilishning o‘rganish jarayonlariga imkon beradi [13]. Yashil pedagogikada usullarni tanlash, bir tomondan bilish ta’limoti yondashuvga nisbatan, ikkinchi tomondan o‘qituvchilarning o‘zlari tomonidan sinfdagi vazifalariga nisbatan nuqtayi nazarni o‘zgartirishni nazarda tutadi. Yashil pedagogika ba’zi pedagogik asoslarga asoslanadi, ularning ko‘pchiligi o‘zaro bog‘liqdir.

Xulosa va takliflar. Yashil pedagogika ta’limga yaxlit yondashuv bo‘lib, barqaror hayot kechirishlariga yordam berish uchun bilim, ko‘nikma va qadriyatlarni rivojlantirishga qaratilgan. Yashil pedagogika - bu ekologik barqarorlikning muhimligini ta’kidlaydigan ta’limga yaxlit yondashuv. Talabalarni 21-asr muammolariga tayyorlash barcha uchun yanada barqaror kelajak yaratishda katta o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin. Birgalikda biz talabalarimizga ekologik barqarorlikning ahamiyati haqida ma’lumot berish va ertangi kunni o‘zgartiruvchi bo‘lish huquqini berishda o‘zgarishlar qilishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Biswajit Chatterjee, Soma Gol. (July 2024). Green Pedagogy: An Approach Towards Sustainability. Environmental Education and Sustainable Development: Interdisciplinary Approches and Theories, pp. 53–59.

(2). Ebhart A. (2018). Conceptualization of Green Pedagogy: in Green pedagogy. Vizerektorat für Umweltpädagogik, Weiterbildung und Forschung.

(3). Aithal, S.&Rao, P. (2016). Green education concepts and strategies in Higher education model. International Journal of Scientific Research and Modern Education, ISSN 245-563, Vol. 2 (45).

(4). Jorgenson, S. (2011). Green Pedagogy in a Culture of Decay: A Post-Ecological Vision. Journal of Curriculum Theorizing, 27 (3), p. 46–61.

(5). Alhussini, F. (2020). Green education as a futuristic approach in the digital age. International Journal of Research in Educational Sciences. Vol. (3), № (3), pp. 178–196.

(6). Hochschule für Agrar- und Umweltpädagogik (2018). Green Pedagogy: From theoretical basics to practical sustainable learning activities. Hochschule für Agrar- und Umweltpädagogik, Vienna: Vizerektoratfür Umweltpädagogik, Weiterbildungund Forschung [Internet]. Available from: https://www.haup.ac.at/wp-content/uploads/2019/10/Green-Pedagogy.pdf [Accessed 01.10.2023].

(7). Giest, H., Lompscher, J. (2006). Learning activity – learning from a cultural-historical perspective. A contribution to the development of a new learning culture in the classroom. Berlin: Lehmanns

(8). Arnold R. (2007). I learn, therefore I am. A systemic-constructivist didactics. Heidelberg: Carl-Auer Verlag.

Maxmudova Zulxumor Alim qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti; zulhumor.m@urdu.uz)

LOYIHAGA ASOSLANGAN TA'LIM MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARGA INGLIZ TILI O'QITISHNING PEDAGOGIK USULI SIFATIDA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada loyihaga asoslangan ta'lim (PBL) maktabgacha yoshdagi bolalarga chet tilini, xususan ingliz tilini o'rgatishning samarali pedagogik usuli sifatida nazariy jihatdan tahlil qilinadi. PBL metodining mazmuni, afzalliklari va cheklovlari haqida ilmiy adabiyotlar asosida fikr yuritilgan. Maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh psixologiyasi, o'yin faoliyati va til o'zlashtirishga bo'lgan tabiiy moyilligi bu metodologiyaning ahamiyatini yanada oshiradi. Maqola tajriba emas, balki nazariy manbalar tahliliga asoslanadi va PBL yondashuvini amaliyotga joriy qilish bo'yicha tavsiyalar bilan yakunlanadi.*

Kalit so'zlar: *loyihaviy yondashuv (The Project approach), loyihaga asoslangan ta'lim (PBL), maktabgacha ta'lim, ingliz tili, chet tili o'qitish, Reggio Emilia yondashuvi, akademik yutuqlar, ijtimoiy-emotsional rivojlanish*

ПРОЕКТНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. *В статье теоретически рассматривается проектное обучение (PBL) как эффективный педагогический метод обучения иностранному языку, в частности английскому, детей дошкольного возраста. На основе анализа научной литературы обсуждаются содержание, преимущества и ограничения метода PBL. Особенности возрастной психологии дошкольников, их естественная склонность к игровой деятельности и восприятию языка дополнительно подчёркивают актуальность данной методики. Работа основана на теоретическом анализе, а не на эмпирическом опыте, и завершается рекомендациями по практическому внедрению подхода PBL.*

Ключевые слова: *проектный подход, проектно-ориентированное обучение (PBL), дошкольное образование, английский язык, преподавание иностранных языков, подход Реджо-Эмилии, академическая успеваемость, социально-эмоциональное развитие.*

PROJECT-BASED LEARNING AS A PEDAGOGICAL METHOD OF TEACHING ENGLISH TO PRESCHOOL CHILDREN

Annotation. *The article theoretically examines project-based learning (PBL) as an effective pedagogical method for teaching a foreign language, in particular English, to preschool children. Based on the analysis of scientific literature, the content, advantages and limitations of the PBL method are discussed. The peculiarities of the age psychology of preschoolers, their natural inclination to play activities and language perception additionally emphasize the relevance of this method. The work is based on theoretical analysis, rather than empirical experience, and concludes with recommendations for the practical implementation of the PBL approach.*

Key words: *The Project approach, project-based learning (PBL), preschool education, the English language, teaching foreign languages, Reggio Emilia approach, academic achievement, social-emotional development.*

Kirish. Tobora avj olib borayotgan global raqobat sharoiti va ingliz tilining xalqaro muloqot tili sifatida keng qo'llanilishi oqibatida, bolalarning erta yoshdan boshlab chet tilini o'rganishi zamonaviy ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Yurtimizda maktabgacha ta'lim rivoji uchun olib borilayotgan islohotlarning samarasi o'laroq 2018-yilda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ingliz tili o'qituvchisi shtati ochildi. Sohada mutaxassislar yetishmasligi va o'quv jarayonida yuzaga kelayotgan qator muammolarni bartaraf etish uchun 2018-yildan boshlab, O'zbekiston davlat jahon tillari universitetida maktabgacha ta'lim yo'nalishida ingliz tili o'qituvchisi mutaxassisligi bo'yicha qabul ochildi [1;54-b.]. So'nggi yillarda olib borilgan qator mahalliy tadqiqotlar bog'chalarda hali ham chet tili o'qitish jarayonini isloh qilish zaruriyatini ko'rsatmoqda.

An'anaviy o'qitish uslublari ko'p hollarda yod olib o'rganishga (rote learning) asoslangan bo'lib, maktabgacha yoshdagi bolalarning xos ko'nikma va malakalarni shakllanishi va ularning kognitiv rivojlanish ehtiyojlariga to'liq to'g'ri kelmasligi mumkin. Shu boisdan bolalarning tabiiy ehtiyojlariga mos, faol va interaktiv yondashuvlar ishlab chiqilmoqda. Shunday yondashuvlardan biri loyihaga asoslangan ta'lim (PBL) bo'lib, u chet tili o'qitishda yangi pedagogik imkoniyatlarni taqdim qiladi. Ushbu maqolada loyihaga asoslangan ta'limning nazariy asoslari ko'rib chiqiladi va maktabgacha yoshdagi bolalarga chet tilini o'rgatish usuli sifatida tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xalqaro kontekstda amaliy fanlar va chet tilini o‘rgatishda loyihaga asoslangan ta’limning ahamiyati oshib bormoqda. Loyihaviy faoliyat asosida o‘qitish (PBL) bu o‘quvchilarni real hayotdagi muammolarni hal qilishga yo‘naltirilgan, amaliy va hamkorlikdagi loyihalar asosida bilim va ko‘nikmalarni egallashga undaydigan o‘qitish uslubidir. Bu yondashuvda o‘quvchilar o‘zlarining bilimlarini til orqali ifodalash, muloqot qilish va ijodiy fikrlash orqali mustahkamlab boradilar. PBLning aniq qabul qilingan ta’rifi mavjud bo‘lmasa ham, umumiy ta’rifini quyidagicha izohlash mumkin: “Murakkab, hayotiy muammolar va batafsil ishlab chiqilgan natijalar va vazifalarga yo‘naltirilgan tadqiqot jarayoni orqali, o‘rganuvchilarni bilim va ko‘nikmalarni o‘rganishga jalb qiladigan tizimli o‘qitish usulidir [2;4-b.]. Loyihaga asoslangan ta’limning tarixi 1938-yilga borib taqalib, ta’limshunos Jon Dyui o‘quvchilarga tajriba orqali ta’lim berishni targ‘ib qiladi. Uning fikriga ko‘ra, o‘quvchilar faqat passiv qabul qiluvchi emas, balki faol ishtirokchi bo‘lishlari kerak. Dyui, “ta’lim – bu hayotning bir qismi” deb ta’kidlaydi va o‘quvchilarga faol va amaliy ishlarni taqdim etish muhimligini aytadi [3;25-31-b.]. Keyinchalik, uning shogirdi bo‘lmish Kilpatrik “Project method” maqolasida bu yondashuvni yanada rivojlantirgan va bu metodni ilk marta ta’lim sohasida tadbiq qiladi. Kilpatrik ushbu maqolada o‘quvchilarni o‘z qiziqishlari asosida loyihalar ustida ishlashga undagan [4;18-b.]. Bu maktabgacha ta’limdagi o‘yin orqali o‘rgatish tamoyiliga ham mos keladi. Loyiha usuli asosan amaliy va ijtimoiy fanlar, san’at va dizayn sohasida qo‘llanila boshlagan bo‘lsada, keyinchalik, 1980–1990-yillarda kommunikativ til metodi rivojlanishi bilan chet tili o‘qitish metodikasida keng qo‘llanila boshlaydi. Buni o‘rganuvchilarning chet tilni o‘rganishda faol ishtiroki, muammolarni mustaqil hal qilish (tanqidiy fikrlashni oshiradi), hamkorlik va tilni sun’iy muhitda emas, balki real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash ehtiyojini oshib borishi bilan izohlash mumkin. Stoller o‘z maqolasida ingliz tili darslarida PBL metodikasining dastlabki konseptual modelini taqdim etadi va bu chet tili darslarida loyihaviy metodni qo‘llash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi [5;2–9 b.]. Maktabgacha ta’limda esa loyiha metodining dastlabki g‘oyalari va elementlari 1945-yildan boshlab Italiyaning Reggio Emilia shahrida qo‘llana boshlagan. Bu PBLga juda yaqin bo‘lgan, bolalarning tashabbusi, qiziqishlari va izlanishlariga asoslangan maktabgacha ta’lim modelidir. Bu modelda loyihalar, tajribalar va bolalarning faol ishtiroki asosiy o‘rinda turadi. Reggio Emilia yondashuvi, ko‘p hollarda, *PBLning maktabgacha bosqichdagi zamonaviy ko‘rinishi* sifatida tan olinadi. Bu yondashuvda bola – kuchli, qobiliyatli va faol o‘rganuvchi, o‘qituvchi – hamroh va yo‘lboshchi, ota-onalar – ta’lim jarayoning faol ishtirokchisi, muhit esa “uchinchi o‘qituvchi”, ya’ni bolani o‘rganishga undaydigan, ilhomlantiradigan tarzda sifatlanadi [6;141–144-b.]. Bu yondashuv bolalarning ingliz tilini real hayotiy kontekstda o‘rganib, til ko‘nikmalarini mustahkamlashi va ularning tilga nisbatan qiziqishini oshirishi bilan muhimdir.

Reggio Emilia yondashuvi 1980-yillardan keyin “Project Approach” deb atala boshlagan. Bu davrda pedagoglar o‘rganish jarayonini bolalar uchun aniq bir loyiha asosida tuzishga ko‘proq e’tibor berishdi. Aslida, Reggio Emilia yondashuvining “project-based learning” (PBL) qismida o‘rganish loyihalar orqali amalga oshiriladi, bu o‘z-o‘zidan loyiha asosidagi yondashuvni yaratadi. **“**Project Approach” Reggio Emilia yondashuvini metodik tarzda yanada chuqurlashtirib, bolalarga real muammolarni hal qilish orqali o‘rganish imkoniyatini beradi. Bu metodologiya nafaqat Italiyada, balki butun dunyoda bolalar ta’limida keng qo‘llanilmoqda. Shu sababli, Reggio Emilia yondashuvi va Project Approach o‘rtasida bog‘liqlik mavjud bo‘lib, har ikkisi ham bolalarning o‘rganish jarayonida mustaqil va faol ishtirokini ta’minlashga qaratilgan.

Hozirgi davrda maktabgacha yoshdagi bolalarga loyiha yondashuvi asosida ta’lim berish va ularga chet tili o‘qitish metodikasiga oid juda ko‘plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Fatma Kimsesiz va b. Turkiyada maktabgacha yoshdagi bolalarga ingliz tili lug‘atini o‘rgatishda loyihaga asoslangan ta’lim (PBL) metodining samaradorligini o‘rganadi. 8 hafta davomida 5–6 yosh oralig‘idagi bolalarga ekperimental va an’anaviy guruhlarda dars olib borilib, an’anaviy metodlar va PBL metodi asosida mashg‘ulotlar o‘tiladi. Eksperiment guruhlarda bolalarning lug‘at o‘zlashtirish darajasi, darsdagi faolligi yuqori bo‘lgan. Shuningdek, yangi metodning bolalarning motivatsiyasi va kognitiv rivojlanishiga ta’siri aniqlangan [7; 436-439 b.]. G.A.Vanessa esa maktabgacha yoshdagi bolalarga ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rgatishda ramziy drama (symbolic play) metodini loyiha metodiga integratsiya qiladi. Vanessaning fikriga ko‘ra, bolalar o‘quv jarayonida xayoliy rollarga kirib, butun yil davom etuvchi sarguzashtli loyihalarda ishtirok etadilar [8;12-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola nazariy tadqiqot bo‘lib, maktabgacha yoshdagi ingliz tilini o‘qitishda loyihaga asoslangan ta’lim (PBL) yondashuvining pedagogik imkoniyatlarini o‘rganishga qaratilgan. Ushbu tadqiqot sifatli (qualitative research) bo‘lib, ilmiy manbalarni tahlil qilish, xorijiy va ma-

halliy tajribalarni solishtirish hamda nazariy asoslarga tayanib, pedagogik tavsiyalar ishlab chiqishni ko‘zda tutadi.

Tahlil va natijalar. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ingliz tilini o‘qitish bugun uzluksiz ta’lim tizimining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bolalar bilimini shakllantirish, ularni faollikka undash, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va til o‘rganishning eng samarali usullarini qo‘llash mazkur sohaning eng dolzarb vazifalari bo‘lib qolmoqda. Loyiha asosida o‘qitish metodikasini til o‘rganish jarayoniga tadbiq qilgan Stollerning fikriga ko‘ra, loyihaviy ish integrativ metod bo‘lib, til va mazmunni birlashtirgan holda, o‘quvchilarni ijodiy, mustaqil va amaliy faoliyatga jalb etadi. O‘rganuvchilarning rejalashtirish, tadqiqot olib borish va taqdimotlar qilish orqali motivatsiyasi va mas’uliyat hissi oshadi. Loyiha asosida o‘qitish nafaqat til ko‘nikmalari, shuningdek, tadqiqotchilik, jamoa bo‘lib ishlash, tanqidiy fikrlash, muloqot va prezentatsiya ko‘nikmalarni ham rivojlantiradi.

Adabiyotlar sharhida aytib o‘tilganidek, Stoller tayyorlov bosqichi (preparation), rejalashtirish (planning), izlanish (research), axborotlarni tahlil qilish (collation and analysis), taqdimot (reporting) va baholash (evaluation) kabi pog‘onalardan iborat 6 bosqichli modelni taklif qiladi. Stoller turli olimlarning fikrlarini umumlashtirgan holda, loyihalarning *umumiy xususiyatlarini* quyidagicha ta’riflaydi:

1. Loyiha ishi aniq til malakalariga emas, balki mazmunni tushunishga yo‘naltiriladi. O‘quvchilar uchun qiziqarli bo‘lgan hayotiy muammolar va vaziyatlar loyihalarning markaziga aylanadi.

2. Loyiha ishida asosiy rol o‘quvchiga beriladi, biroq o‘qituvchi butun jarayonda yordam va ko‘rsatma berishda asosiy rol o‘ynaydi.

3. Loyihaviy ish raqobatga emas, balki hamkorlikka asoslanadi. O‘quvchilar individual shaklda, kichik guruhlarda yoki butun sinf bo‘lib ishlashlari mumkin. Ular resurslar va g‘oyalarni bo‘lishishadi va butun jarayon davomida maslahatlashishadi.

4. Loyiha ishi ko‘nikmalarning autentik integratsiyasi va hayotiy vaziyatlarni aks ettiruvchi turli xil manbalardan ma’lumotlarni qayta ishlashni taqozo etadi.

5. Asosiy maqsad o‘laroq loyiha ishi oxirida boshqalar bilan ulashish mumkin bo‘lgan aniq bir natija yoki mahsulotga aylanadi (masalan, og‘zaki taqdimot, plakat, devoriy gazetalar, hisobot, sahna ko‘rinishi va b.). Biroq loyihaning qiymati faqat yakuniy mahsulotda emas, balki shu nuqtaga yetishish jarayonining o‘zidadir. Shunday qilib, loyihaviy ish ham jarayonga, ham natijaga yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘quvchilarga loyiha ishining turli xil bosqichlarida tilning ravonligi (fluency) va to‘g‘riligi (accuracy) ustida ishlash imkonini beradi.

Stollerning xulosasiga ko‘ra, PBL o‘qituvchidan ko‘proq vaqt va rejalashtirishni talab qilsa-da, sifatli va mazmuni o‘quv jarayonini ta’minlaydi [5;2–9-b.].

Maktabgacha ta’lim tizimida loyihaga asoslangan ta’lim metodini qo‘llash, shuningdek, mazkur pedagogik usuldan ingliz tili darslarida foydalanish holatlarini xorijiy kontekstda ko‘plab uchratish mumkin. Yetakchi olimlardan Helm va b. loyiha yondashuving nazariy va amaliy jihatlarini yoritib beradi. Mualliflar maktabgacha ta’limda PBL jarayonini asosiy 3 bosqichga ajratadi :

1. *Preparation phase* – loyihaga tayyorgarlik bosqichi bo‘lib, bolalarning mavzuga oid mavjud bilimlari aniqlanadi va loyiha mavzusi aniqlashtiriladi.

2. *Investigation phase* – tadqiqot bosqichi bo‘lib, bolalar ekskursiyalar, tajribalar, suhbatlar orqali bilimni kengaytirishga yo‘naltiriladi.

3. *Culminating event* – natijalarni taqdim qilish bosqichi bo‘lib, bolalar o‘z loyihalarini namoyish etadi va baholash ishlari olib boriladi .

Bolalar tadqiqotchi rolida, o‘qituvchi – yo‘naltiruvchi, qo‘llab-quvvatlovchi sifatida namoyon bo‘ladi.

Helm ilk yoshda loyiha asosida o‘qitishning bir qator afzalliklarini sanab o‘tadi:

– *akademik yutuqlar* (bolalar yangi qiziqarli mavzularni chuqur o‘rganish orqali mustaqil yozish, o‘qish, matematik ko‘nikmalarni shakllantiradi);

– *ijtimoiy-emotsional rivojlanish* (bolalar o‘z his-tuyg‘ularini anglaydi va boshqalar bilan hamkorlik qilishni o‘rganadi);

– *ota-onalarning ishtiroki* (bolalarning ta’lim jarayonida ota-onaning ishtiroki ularning muvaffaqiyatiga sezilarli ta’sir qilishi tadqiqotlar bilan isbotlangan) [9;4–11-b.].

Helm kichik yoshdagi bolalar bilan loyiha ishlarini amalga oshirishda quyidagi muammolar va qiyinchiliklarni sanab o‘tadi:

– *o‘quv dasturi talablari va standardlariga mosligi* (Loyiha o‘quv dasturida belgilangan barcha ta’limiy maqsadlari qamrab olmaydi, lekin asosiy mazmun va malakalarga murojaat qiluvchi kontekst yaratib beradi; dastlabki savodxonlik tajribalarini qamrab oladi);

– *ota-onalarni loyihalarga jalb qilish* (ba’zi ota-onalar hayotiy tajribalari tufayli, o‘zlarini noqulay his qilishi mumkin, shu sabadan, to‘g‘ri mavzu tanlash va ota-onalarni qanday taklif qilish muhim);

– *texnologiyalardan foydalanish* (loyiha davomida kerak bo‘ladigan texnologiyalar va uskunalardan foydalanish yosh bolalardan ko‘ra kattalar uchun qiziqarliroq, chunki bolalar qo‘l bilan bajariladigan amaliy faoliyatlarni yoqtiradi);

– *maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash* (masalan, qobiliyatlari turli bo‘lgan bolalar, 3 yoshgacha bo‘lgan bolalar, ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rganuvchilar va hokazo)

- *loyihaning tashkilot ma’muriyati tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi* [9;67–81-b.].

Yuqoridagi muammolarni hisobga olgan holda, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida o‘quv jarayonini loyihaviy yondashuvga yo‘naltirmasdan, mashg‘ulotlar davomida va mashg‘ulotlardan tashqari vaqtlarda o‘quv rejadagi mavzularga mos kichik loyihalar o‘tkazib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi va o‘quv jarayoniga yanada mazmun baxsh etadi.

Zamonaviy tadqiqotlar PBL metodining samaradorligini tajriba asosida ham tasdiqlagan. Masalan, Kimsesiz va b. loyiha ishiga asoslangan darslarning 5–6 yosh oralig‘idagi bolalarda ingliz tilidagi lug‘at boyligini oshirishda samaradorligini o‘rgangan. Bu tadqiqot natijasida PBL Turkiya maktabgacha ta’lim tizimida juda kam qo‘llanilishi, an’anaviy metodlarga nisbatan ingliz tili lug‘at boyligini o‘rganishda samaraliroq ekanligi, PBL sinflarida bolalar yanada faol va motivatsiyaga ega bo‘lishi, eksperimental guruh o‘rganuvchilari yuqoriroq natijalarga erishishlari aniqlandi [7;432–433-b.].

Maktabgacha ta’lim tizimida loyihaviy yondashuv yoki loyihaga asoslangan ta’lim metodi asosida o‘qitish holatlari bo‘yicha Italiya, Finlandiya, AQSH, Avstraliya, Shvetsiya, Yaponiya, Xitoy kabi davlatlar yetakchi o‘rinda turadi. Yurtimizda esa MTTlarda pedagog xodimlarning irodasi va ijodkorligiga bog‘liq holda mavzudan kelib chiqib loyihaga asoslangan ta’limning ayrim elementlari yoki namunalari qo‘llanilsada, bu usul hali maktabgacha ta’lim tizimiga asosiy pedagogik usullardan biri sifatida kirib bormagan.

Xulosa va takliflar. Loyihaga asoslangan ta’lim maktabgacha yoshdagi bolalarga ingliz tilini o‘qitishda istiqboli va samarali uslub sifatida e’tirof etishilishi mumkin. U bolalarning yoshiga xos rivojlanish xususiyatlariga mos keladi, faollikni rag‘batlantiradi va tilni o‘zlashtirish uchun tabiiy muhit zaminini yaratadi; bolalar tilni faqat bilim emas, balki vosita sifatida idrok etadilar. Biroq bu metodni muvaffaqiyatli tatbiq qilish uchun o‘qituvchilardan maxsus tayyorgarlik, munosib muhit va resurslar talab qilinadi.

Asosiy manbalardan olingan ma’lumotlardan xulosa qilib, pedagoglar uchun mashg‘ulotlarda loyihaga asoslangan ta’lim usulini qo‘llash yuzasidan quyidagi tavsiyalarni taqdim qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

– maktabgacha ta’lim tashkilotlarida PBL elementlarini bosqichma-bosqich joriy etish zarur. Dastlab kichik loyihalardan boshlab, keyinchalik kompleks loyihalarga o‘tish lozim;

– maktabgacha ta’lim sohasida ishlayotgan chet tili o‘qituvchilari va pedagoglar uchun loyiha asosida ishlash ko‘nikmalarini shakllantiruvchi metodik qo‘llanmalar va amaliy seminarlar tashkillashtirish lozim;

– o‘yin, drama, san’at kabi faoliyat turlarini PBLga integratsiya qilish orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning e’tiborini saqlab qolish mumkin;

– ota-onalarni ham loyihaviy faoliyatga jalb qilish va bu orqali bolalarning o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqini oshirish mumkin;

– baholash tizimining muqobil shakllari – portfolio, kuzatuvlar va bolalarning mustaqil ifoda qilish ko‘nikmalarini o‘lchash.

Xulosa qilib aytish mumkinmi, internetga qaramlik oshayotgan, davlatlar o‘rtasida iqtisodiy raqobat jadal tus olayotgan va sun’iy intellekt inson omilini siqib chiqarayotgan davrda xushyorlik, har jabhada faollik, tanqidiy va ijodiy fikr, zamonaviylik kabi xislatlarga ega bo‘lishga ehtiyoji bo‘lgan alfa avlodlarini (raqamli texnologiyalar bilan tug‘ilgan va ulg‘ayayotgan birinchi avlod) tarbiya qilish loyihaga asoslangan ta’lim kabi zamonaviy va amaliy yondashuvni tadbiq qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Ayni davrdagi islohotlar davlatning 20 yildan keyingi va uning asosida yana davom etuvchi ta’lim tizimining taqdirini hal qiladi. Zero, ilk bolalik davri insonning keyingi umri davomidagi muvaffaqiyatini belgilab beruvchi tamal toshidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Акбарова Ш.Ҳ. Мактабгача ёшдаги болаларга инглиз тили лексикасини ўқитиш методикаси. Дисс. п.ф.н. (PhD), Т., 2020, 5-бет.

(2). Thomas, J.W., Mergendoller, J.R., & Michaelson, A.L. Project-Based Learning: A Handbook for Middle and High School Teachers. Autodesk Foundation, 1999, p. 4.

(3). Dewey, J. Experience and Education. Macmillan, 1938, p. 25–31.

(4). Kilpatrick, W.H. The project method: The use of the purposeful act in the educative process. Teachers College, Columbia University, 1918, 27 p.

(5). Stoller, F. L. Project work: A means to promote language and content. English Teaching Forum, 1997, p 2–9.

(6). Edwards C., Gandini, L., & Forman, G. The Hundred Languages of Children: The Reggio Emilia Approach – Advanced Reflections. Ablex Publishing, 1998, 141–144 p.

(7). Kimsesiz, F., Dolgunsöz, E., & Konca, M.Y. The Effect of Project-Based Learning in Teaching EFL Vocabulary to Young Learners of English: The Case of Pre-school Children. International Journal of Languages’ Education and Teaching, 2017, p. 426–439.

(8). Vanessa G.A. Symbolic play as a didactic tool in teaching English in a project-based learning approach. Greensboro College ProQuest Dissertations&Theses, 2024, p. 12.

(9). Helm J.H., Katz, L.G., & Wilson, R. Young investigators: The project approach in the early years (4th ed.). Teachers College Press, 2023, p. 4–11; 67–81.

Abdirahmonov Lazizbek Latipboyevich (Urganch davlat Pedagogika instituti “Jismoniy madaniyat” kafedrasi dotsenti),

Sadullayev Ruslanbek Xudashkurovich (Urganch davlat pedagogika instituti magistranti)

YOSH VOLEYBOLCHILARNING MAXSUS TAYYORGARLIGINI HARAKATLI O‘YINLAR ORQALI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yosh voleybolchilarni tayyorlashda jismoniy sifatlar (kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamkorlik va egiluvchanlik)larni rivojlantirish metodlarini, tezlik-kuchlilik jismoniy sifatlarga mansub bo‘lib, oyoq mushaklarining qisqa vaqt ichida kuchli qisqarish usullarini, hayotiy zarur harakat malakalarini (yurish, yugurish, sakrash, to‘xtash, osilish va h.k.) shakllantirish o‘yinlar va usullar ishlab chiqilgan. Voleybolchilarning o‘ziga xosligi bo‘yicha yosh voleybolchilarga harakatlarni yuqori darajada muvofiqlashtirish bo‘yicha dolzarb masalalari va jihatlari bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *jismoniy sifat, voleybol, jismoniy madaniyat, kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamkorlik, egiluvchanlik, zarba, texnika, taktika, jismoniy tayyorgarlik, musobaqa.*

СПЕЦИАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА ЮНЫХ ВОЛЕЙБОЛИСТОВ ЧЕРЕЗ АКТИВНЫЕ ИГРЫ

Аннотация. *В данной статье разработаны методы развития физических качеств (силы, быстроты, ловкости, выносливости и гибкости), методы сильного сокращения мышц ног за короткий промежуток времени, так как скоростно-силовые качества относятся к физическим качествам, игры и методы формирования жизненно важных двигательных навыков (ходьба, бег, прыжки, остановка, висение и др.). Описаны актуальные вопросы и аспекты развития координации движений юных волейболистов на высоком уровне с учетом особенностей волейболисток.*

Ключевые слова: *физическое качество, волейбол, физическая культура, сила, быстрота, ловкость, выносливость, гибкость, удар, техника, тактика, физическая подготовка, соревнование.*

SPECIAL TRAINING OF YOUNG VOLLEYBALL PLAYERS ENHANCEMENT THROUGH ACTION GAMES

Annotation. *In this article, the methods of developing physical qualities (strength, quickness, agility, endurance and flexibility), the methods of strong contraction of the leg muscles in a short time as speed-strength belongs to the physical qualities, the games and methods of forming vital movement skills (walking, running, jumping, stopping, hanging, etc.) have been developed in this article. Current issues and aspects of high-level coordination of movements for young volleyball players according to the characteristics of volleyball players are described.*

Key words: *physical quality, volleyball, physical culture, strength, quickness, agility, endurance, flexibility, kick, technique, tactics, physical training, competition.*

Kirish. Mamlakatimizda voleybol sport turi bugungi kunda eng ommalashgan sport turlari tarkibiga mansubdir. Statistik ma’lumotlarga qaraganda, yurtimizda katta-yu kichik yoshdagi o‘quvchi-yoshlar voleybol sport turi bilan muntazam shug‘ullanib kelmoqda.

Respublikamizda voleybol bo‘yicha o‘g‘il va qiz bolalar, o‘smirlar, yoshlar va katta yoshli erkak-ayollar o‘rtasida turli chempionatlar, kubok musobaqalari hamda xalqaro musobaqalar o‘tkazilib kelmoqda. Bu borada bir qator farmon va qarorlar qabul qilinib, bugungi kunda ular bosqichma-bosqich izchillik bilan o‘zining amaliy ifodasini topib kelmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Hozirgi kunda barchaga ma’lumki, faqat voleybolga xos hamda maxsus jismoniy sifatlarni oshirishga qaratilgan standart mashqlarni qo‘llayverish yosh bolalarda voleybol sport turiga bo‘lgan qiziqishni so‘ndiradi, shiddatli stereotip (bir xil turdagi) mashqlar esa shug‘ullanuvchilarni tez charchatadi. Shuning uchun hozirgi yetakchi sport mutaxassislari, tadqiqotchi va izlanuvchi olimlar sport texnikasini o‘rgatishda, ularni samarali shakllantirish maqsadda shu sport malakalari mazmuniga mos harakatli o‘yinlardan foydalanish afzalligini o‘zining asarlari va tadqiqotlarida fikr va mulohazalar keltirilgan. Olimlarning fikricha, asosan, shu jismoniy sifatlar va hayotiy zarur harakat malakalari harakatli o‘yinlar yordamida yanada foydaliroq rivojlanishini isbotlab berilgan. O‘yin texnikasini tushuntirish va o‘rganish jarayonida texnikaning asosini, tananing alohida qismlarining harakatlanish ketma-ketligini, turli xil texnikalarni bajarishda tezlik va ularning amplitudasini chuqur o‘rganish kerak bo‘ladi. Bu omillar voleybolchilarning harakatlar samaradorligiga erishishda asosiy vosita hisoblanadi. Hujum zarbasini bajarish va blokirovka qilishda texnikani bajarish jarayonida raqibni nazorat qilish muhimdir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Yosh voleybolchilarning jismoniy tarbiyalashda shu sport turidan foydalanish boshqa sport o‘yinlardan foydalanishga nisbatan bir qator qulayliklarga ega: voleybolda insonlar ochiq havoda o‘ynashlari mumkin, o‘yin katta maydonlarni, jihozlariga katta talablarni talab qilmaydi, o‘yinchilarining har xil miqdori yoki aralash jamoalar o‘ynashi mumkin bo‘ladi. O‘yin qoidalari aniq, ular shartlarga qarab qabul qilinishi mumkin. Voleybolni o‘ynash texnikasini shakllantirish asoslari davomida uslubiy jihatdan to‘g‘ri va ketma-ket ishlash kerak bo‘ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tahlil va sintez usullari tufayli, sport o‘yinlarni ko‘rib chiqish usullarini baholashning alohida elementlari bo‘yicha, ularning ahamiyatini va qiyinligini baholash mumkin. Voleybolning o‘ziga xosligi bo‘yicha yosh voleybolchilarga harakatlarni yuqori darajada muvofiqlashtirish bilan bog‘liq talablar qo‘yiladi. Yosh voleybolchi bilan o‘quv-mashq jarayoni turli jarohatlar kabi to‘g‘ri rejalashtirilish kerak. Ular umurtqa pog‘onasi, tizza va yelkaning pastki qismiga ta’sir katta bo‘ladi.

Ushbu jarohatlar professional voleybolchilar orasida nogironlik va mehnat qobiliyatining yomonlashuvining manbasini ko‘rsatadi.[1] Biz yosh voleybolchilarga, bu sport turini o‘ynash texnikasini o‘rgatish metodikasini ishlab chiqish orqali texnik tayyorgarliklarning asosiy vazifalarini hal qilamiz va turli musobaqalar davomida olingan bilim va ko‘nikmalardan unumli foydalanamiz, deb tasavvur qilgan edik. Puxta tayyorgarlik ko‘rgan voleybolchi mashg‘ulot jarayonida faqat to‘pdan foydalanish texnikasiga e’tibor qaratadigan voleybolchidan ustunlikka ega. Shuning uchun yangi boshlanuvchilar barcha harakatlarining o‘zlashtirish muhimligini anglashlari kerak bo‘ladi.

Texnikalarni o‘rgatish jarayonida voleybolchilar o‘yinning zarur texnik ko‘nikmalarini o‘zlashtiradilar va ular asosida murakkabroq texnikalarni o‘rganadilar. Yosh voleybolchilar o‘yin davomida va musobaqalar paytida kerak. Yosh voleybolchilarni maxsus tayyorlashda harakatli o‘yinlarning ahamiyati katta, yosh sportchilarning jismoniy rivojlanishi muhim bosqichida bo‘lib, harakat koordinatsiyasi, jismoniy sifatlardan tezkorlik, kuch, chidamlilik va reaksiya kabi asosiy ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga e’tibor qaratishi kerak.

Quyida bu maqsadga erishish uchun tavsiya etiladigan harakatli o‘yinlar va usullar keltirilgan:

1. Tezkorlik va reaksiya uchun harakatli o‘yinlar:

▪ “To‘pni ushla va qaytar”. Yosh voleybolchilar aylana bo‘lib turadi va to‘pni bir-biriga tez va aniq uzatadi. To‘pni tushirib yubormaslik va harakatni davom ettirish kerak bo‘ladi.

▪ “Signalga yugur”: Murabbiy yoki pedagog ma’lum signal va ishora (masalan, xushtak yoki qo‘l harakati) berganda, yosh bolalar muayyan yo‘nalishga qarab yuguradi yoki harakatni to‘xtatadi.

2. Koordinatsiya va harakat aniqligi uchun:

▪ “To‘p bilan to‘siqlarni aylanib o‘tishi”. Yosh voleybolchilar to‘pni boshqarib, belgilangan to‘siqlar orasidan tez va aniq harakat qilishlari kerak.

[1] Ma’murov, B., Xamrayev, I. Professional-Pedagogical Training of University Teachers in the Context of Education of Adults. 2021, March.

▪ “Havoda to‘pni ushlab olish”. Murabbiy yoki pedagog to‘pni turli yo‘nalishlariga tashlaydi va o‘yinchilar uni havoda ushlashga harakat qilishlari kerak.

3. Chidamlilikni rivojlantirish uchun harakatli o‘yinlar:

▪“Estafeta o‘yinlari”: Jamoaviy estafetada yosh bolalar navbatma-navbat bilan yugurib, belgilangan vazifalarni bajarishlari kerak (to‘pni olib kelish, uzatish, qaytib kelish).

4. Jamoaviy o‘yinlar va hamkorlikni rivojlantirish uchun harakatli o‘yinlar.

▪ “Mini-voleybol”: Oddiy voleybol qoidalari asosida yosh voleybolchilarni kichik jamoalarida o‘ynash. Bu o‘yin voleybolchilarning texnikasi va jamoada ishlash qobiliyatini takomillashtiradi.

▪ “To‘pni uzatish va chalg‘itish”. Jamoalar raqibni chalg‘itib, to‘pni aniq joyga uzatishga harakat qilishadi.

5. Motivatsiya va qiziqishni oshirish. Harakatli o‘yinlarni qiziqarli tarzda tashkil qilish, mukofotlar joriy qilish yoki kichik musobaqalar o‘tkazish yosh bolalarni ko‘proq rag‘batlantiradi.

Maxsus qobiliyati va jismoniy sifatlarini rivojlantirish, texnikani tezroq o‘zlashtirishini va taktik ko‘nikmalarini muvaffaqiyatli shakllantirishni ta’minlaydi. Jamoadagi barcha o‘yinchilar bir butun bo‘lib harakat qilishlari kerak, umuman olganda, asosiy maqsadga erishish va yaxshi jismoniy tayyorgarlikka ega bo‘lish istagi. Pedagogik eksperiment davomida o‘g‘il bolalar umumiy jismoniy tayyorgarligini tavsiflovchi nazorat me’yorlaridan o‘tishdi. Tarkibida texnikalar qo‘llanilgan o‘yinlardan foydalanish va o‘zlashtirish tajriba guruhidagi o‘g‘il bolalarning jismoniy tayyorgarligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.[1]

Maxsus jismoniy tarbiya vositalari va usullarini to‘g‘ri tanlash o‘ziga xos jismoniy sifatlarni rivojlantirishning optimal darajasini ta’minlashi mumkin. Ular voleybol o‘ynash ko‘nikmalarini muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun zarurdir. “Ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, murabbiy va sportchilar bilan suhbatlar, o‘z tadqiqot ishlarini o‘yin qoidalardagi o‘zgarishlar musobaqa faoliyati mazmuniga ta’sir qilganligini aniqlashga yordam berdi. Yosh voleybolchilarning mashg‘ulot jarayonini tashkil etishda, ayniqsa, o‘rinbosarning mashg‘ulot jarayonini tashkil etishda uning tarkibi va mazmunidagi o‘zgarishlarni hisobga olish kerak bo‘ladi. Aks holda, mashg‘ulotning yo‘nalishi va mazmuni raqobat faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlariga mos kelmaydi va musobaqa natijalariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi”.[2]

Voleybol bo‘yicha musobaqa faoliyati natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘yin davomidagi asosiy xatolar sportchilar tomonidan ularning o‘zaro ta’sirida sodir bo‘ladi, o‘rtacha hisobda xatolar foizi o‘yindagi barcha mumkin bo‘lgan xatolarning 60%dan ko‘prog‘ini tashkil etadi. Bu o‘yinchilarning zaif o‘zaro ta’siri va o‘yin davomida voleybolda o‘yin vaziyatlarini bashorat qilish bilan bog‘liq.

Murabbiy va pedagoglarning maqsadi xatoni payqash va o‘yinchiga uni qanday tuzatish kerakligini tushuntirishdir. Mashqlarni takrorlash to‘g‘ri ko‘nikmalarni egallashga yordam beradi. Misol uchun, agar blokirovka qiluvchi o‘yinchi doimo oldinga sakrab chiqsa, u devor yaqinida mashq qilish kerak, asta-sekin surish chizig‘ini devorga o‘tkazishi kerak.

Sakrashni o‘zlashtirish darslarning asosiy va tayyorgarlik qismlariga kiritilgan. G‘alaba qozonish istagi bor raqibning qarshiligiga duch keladi, bu qarshilikni yengib o‘tish uchun o‘yinchilar nafaqat texnikada ustunlikka erishishlari, balki raqibning rejalarini taxmin qilishlari, samaraliroq taktika qo‘llashlari va ijobiy natijaga erisha olishlari kerak. Jamoalar jiddiy o‘yinlarga oldindan tayyorgarlik ko‘rishadi, rejani tuzish va kerakli taktik harakatlarni, shu jumladan, tegishli texnikani tayyorlash uchun raqibni o‘rganadilar va kuzatadilar.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yosh voleybolchilarni maxsus tayyorlashda harakatli o‘yinlar orqali ularning texnikalarini o‘zlashtirish sifatiga integral yondashuv – bu istiqbolli. Yosh voleybolchilarning o‘yin faoliyati, bir tomondan, voleybolchilarni tayyorlashda qo‘llaniladigan vositalarning tasniflashda (jismoniy mashqlar) boshlang‘ich nuqtasi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, o‘yin ko‘nikmalarni shakllantirishning oxirgi bosqichi – mahoratiga erishish va texnik-taktik metodlardan samarali foydalanishni taqozo qiladi.

O‘g‘il bolalarning jamoaviy o‘zaro harakati aniq taktik kombinatsiyalarda moslashtiriladi va o‘rgatiladi, pedagogik tajriba davomida ular o‘yin davomida himoya va hujumda o‘zlarini yaxshi yo‘naltirdilar.

---

[1] Abatova G.N. 11–12 yoshli voleybolchilarda sakrovchanlik maxsus jismoniy sifatini rivojlantirish hamda to‘siq qo‘yish texnikasini takomillashtirishda harakatli o‘yinlar va maxsus mashqlar samarasini aniqlash. Jismoniy tarbiya, sport mashg‘ulotlari nazariyasi va uslubiyatining nazariy-amaliy muammolari” xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2022-yil 29-yanvar.

[2] Masharipov F.T., Ro‘zmetov N.Q., Ro‘zmetov R.T. Voleybol mashg‘ulotlarini olib borish va boshqarishning pedagogik asoslari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma, Urganch, 2012.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abatova G.N. 11–12 yoshli voleybolchilarda sakrovchanlik maxsus jismoniy sifatini rivojlantirish hamda to‘siq qo‘yish texnikasini takomillashtirishda harakatli o‘yinlar va maxsus mashqlar samarasini aniqlash. “Jismoniy tarbiya, sport mashg‘ulotlari nazariyasi va uslubiyatining nazariy-amaliy muammolari” xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2022-yil 29-yanvar, 613–614-betlar.

(2). Usmanxodjayev T.S., Isroilov Sh.X., Pulatov A.A., Pulatov Sh.A. Milliy va harakatli o‘yinlar]. Darslik, T., “Iqtisod-moliya”, 2015.- 268 b.

(3). Masharipov F.T., Ro‘zmetov N.Q., Ro‘zmetov R.T. Voleybol mashg‘ulotlarini olib borish va boshqarishning pedagogik asoslari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma, Urganch, 2012.

(5). Pulatov A.A Volebolning rasmiy qoidalari. O‘zDJTI nashriyoti matbuot bo‘limi, T., 2004, 71-bet.

(6). Ma’murov, B., Xamrayev, I. Professional-Pedagogical Training of University Teachers in the Context of Education of Adults, 2021, March.

(7). Ramazonovich, K.S. (2023). “Basketbolchilar jismoniy tayyorgarligini oshirishda jismoniy vosita sifatida harakatli o‘yinlarning ahamiyati”. образование наука и инновационные идеи в мире, 24(2), с. 124–128.

Турсунова Нодира Араббоевна (Андижанский государственный технический институт ассистент кафедры языков и гуманитарных наук; tursunovalola8@gmail.com)

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В УСЛОВИЯХ ДВУЯЗЫЧИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются и освещаются эффективные методы преподавания русского языка как иностранного в технических вузах Узбекистана. Основное внимание уделяется формированию лингвистической и социокультурной компетенции студентов в условиях двуязычия. В работе анализируются традиционные и инновационные методы обучения, рассматриваются возможности интеграции русского языка в профессиональную подготовку, а также подчеркивается важность использования информационных технологий и создания языковой среды. Целью исследования является разработка рекомендаций по оптимизации процесса обучения русскому языку в технических вузах с учетом специфики образовательного учреждения и потребностей студентов.*

Ключевые слова: *инновационный метод, двуязычие, концепция, языковая политика, межкультурная коммуникация, образование.*

O‘ZBEKISTONDA IKKI TILLILIK SHAROITIDA LINGVISTIK-IJTIMOIY-MADANIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH UCHUN RUS TILINI O‘QITISHNING SAMARALI USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu berilgan maqolada O‘zbekistonning texnik oliy o‘quv yurtlarida rus tilini chet tili sifatida o‘qitishning samarali usullarini o‘rganishga qaratilgan va yoritib berilgan. Asosiy e’tibor ikki tillilik sharoitida talabalarning lingvistik-ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan. Ishda o‘qitishning an’anaviy va innovatsion usullari tahlil qilinadi, rus tilini kasbiy tayyorgarlikka integratsiya qilish imkoniyatlari, shuningdek, axborot texnologiyalaridan foydalanish va til muhitini yaratish muhimligi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi ta’lim muassasasining o‘ziga xos xususiyatlari va talabalarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda texnik universitetlarda rus tilini o‘qitish jarayonini optimallashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.*

Kalit so‘zlar: *innovatsion usul, ikki tillilik, konsepsiya, til siyosati, madaniyatlararo aloqa, ta’lim.*

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE FOR DEVELOPING LINGUISTIC AND SOCIO-CULTURAL COMPETENCE IN THE BILINGUAL CONTEXT OF UZBEKISTAN

Annotation. *This article focuses on studying and highlighting effective methods of teaching Russian as a foreign language in technical universities of Uzbekistan. The main emphasis is placed on developing students' linguistic and socio-cultural competence in a bilingual environment. The work analyzes both traditional and innovative teaching methods, explores opportunities for integrating Russian language into professional training, and examines the importance of using information technologies and creating a languagerich environment. The aim of the research is to develop recommendations for optimizing the process of teaching Russian in technical universities, taking into account the specific characteristics of the educational institution and the needs of students.*

Keywords: *Innovative method, bilingualism, concept, language policy, intercultural communication, education.*

Введение. Лингвосоциокультурная компетенция – это способность человека эффективно взаимодействовать в межкультурном пространстве, используя языковые и культурные знания. В условиях двуязычия, характерного для Узбекистана, где широко распространены узбекский и русский языки, формирование такой компетенции приобретает особую актуальность.

Двуязычие в Узбекистане имеет глубокие исторические корни, связанные с многовековыми культурными связями. Издавна народы Узбекистана и России дружили, общались, обменивались опытом в той или иной отрасли производства, вели совместную торговлю, ездили отдыхать и знакомиться с достопримечательностями других стран. Мы со школы начинаем изучать русский язык, их культуру и обычаи, знакомимся с произведениями русских писателей и поэтов, отправляем и обмениваемся педагогами, студентами для обучения и повышения квалификации в вузы России и других стран [1;18–22 с.]. Средства массовой информации способствуют распространению языковых и культурных норм, формируя языковое сознание и мировоззрение у студентов. В газетах, в журналах, на радио и телевидении мы используем русский и узбекский языки. Взаимодействие представителей разных культур и языковых групп помогает развитию толерантности и межкультурной компетенции. Мы уважаем и поддерживаем все народы и нации, их обычаи и традиции. Для формирования лингвосоциокультурной компетенции мы используем на занятиях тексты, аудио и видео материалы, отражающие особенности культуры и языка, которые помогают создать истинную языковую среду. Мы организовываем межкультурные проекты, участие в которых направлено на изучение обычаев и традиций других народов [2;194–199 с.]. Эти знания помогают избежать коммуникативных недоразумений во время общения и построению эффективных межличностных отношений среди представителей разных национальностей. Обсуждения на разные темы, дискуссии, дебаты, презентации способствуют развитию коммуникативных навыков и умению работать в команде. Использование технологий: Онлайн-платформы, мобильные приложения, виртуальная реальность позволяют создавать интерактивные обучающие среды. Создание проектов и их реализация студентами закрепляет полученные знания и навыки [3;45–50 с.].

Анализ и методы. Использование аутентичных текстов, аудио и видео материалов в обучении: это газетные статьи, литературные произведения, песни, телепередачи, аудиокниги, видеоролики с носителями языка, фильмы на изучаемом языке, диалоги, монологи способствует развитию у студентов лингвосоциокультурной компетенции. Мы развиваем межкультурную коммуникацию на занятиях со студентами через ролевые игры, дебаты, дискуссии, которые способствуют развитию навыков межкультурного общения [4;289–294 с.]. Ролевые игры на уроках русского языка в технических вузах могут быть отличным способом улучшить навыки общения студентов, развить их креативность и повысить интерес к изучению языка. Вот несколько идей для ролевых игр, которые могут быть полезны [5;638–641 с.]:

1. Деловая встреча. Студенты делятся на группы, каждая из которых представляет компанию. Они должны подготовить презентацию своего продукта или услуги и провести деловую встречу, обсуждая условия сотрудничества, цены и преимущества.

2. Интервью. Один студент выступает в роли работодателя, а другой – соискателя. Соискатель должен ответить на вопросы о своих навыках и опыте, а работодатель – оценить ответы и принять решение о найме.

3. Научная конференция. Студенты готовят краткие доклады на темы, связанные с их специальностью. Они представляют свои исследования и отвечают на вопросы аудитории, что помогает развивать навыки публичных выступлений.

4. Ситуации из жизни. Создание сценарий, основанных на реальных ситуациях, таких как покупка оборудования, общение с клиентами или решение конфликтов. Студенты могут разыгрывать эти ситуации, что поможет им научиться использовать язык в практических контекстах.

5. Реклама продукта. Студенты разрабатывают рекламные кампании для вымышленного продукта или услуги. Они должны создать слоганы, рекламные материалы и представить свою кампанию другим группам.

6. Ролевые игры по литературе. Если в программе есть изучение русской литературы, студенты могут разыгрывать сцены из произведений, анализируя персонажей и их мотивацию.

7. Экспертное мнение. Студенты выбирают тему (например, новые технологии) и выступают в роли экспертов, обсуждая плюсы и минусы различных подходов или решений.

8. Кросс-культурные диалоги. Студенты могут разыгрывать диалоги между представителями разных культур, обсуждая различия в подходах к работе, обучению и общению.

Эти ролевые игры не только делают уроки более интерактивными и увлекательными, но и помогают студентам развивать языковые навыки, уверенность в себе и умение работать в команде.

Использование технологий: Создание проектов и их реализация студентами закрепляет полученные знания и навыки. Существует множество онлайн-платформ для обучения русскому языку, которые предлагают различные форматы и подходы к обучению [6].

Каждая из этих платформ имеет свои особенности и подходы к обучению, поэтому стоит попробовать несколько из них, чтобы найти наиболее подходящую для себя.

Результат и дискуссия. Основное внимание уделяется развитию навыков говорения и аудирования в реальных жизненных ситуациях, умение и готовность осуществлять иноязычное общение с носителями языка, а также приобщение студентов к культуре страны изучаемого языка, лучшее осознание культуры своей собственной страны, умение представлять ее в процессе общения. Использование аутентичных текстов, аудио и видео материалов, отражающих особенности культуры и языка. Инсценирование реальных коммуникативных ситуаций для отработки языковых и культурных навыков.

Важно систематическое изучение истории, традиций, обычаев и ценностей страны изучаемого языка. Сравнение собственной культуры с культурой изучаемой страны для выявления сходств и различий. Совместная работа с носителями языка над проектами, связанными с культурой и историей. Изучение пословиц, поговорок, сказок, былин помогает пониманию культуры и традиции других народов.

Общение с носителями языка: организация встреч, языковых тандемов, онлайн чатов.

Посещение культурных мероприятий: театры, музеи, выставки, концерты.

Путешествия. Поездки в страны изучаемого языка для погружения в языковую среду. Учет индивидуальных особенностей: Каждый студент имеет свой темп обучения и свои интересы. Дифференцированные задания: подбор заданий, соответствующих уровню подготовки и интересам каждого студента. Лингвистическая компетенция включает в себя знание грамматики, лексики, фонетики и семантики языка, а также умение применять эти знания в различных коммуникативных ситуациях. Двуязычие может служить мощным инструментом для расширения лингвистической компетенции. Студенты могут использовать свои знания обоих языков для взаимного обогащения, что способствует более глубокому пониманию языковых структур и культурных контекстов.

Заключение. Формирование лингвосоциокультурной компетенции в условиях двуязычия – это сложный и многогранный процесс, требующий комплексного подхода. Совместные усилия образовательных учреждений, СМИ, общественных организаций и государства позволят создать благоприятные условия для развития межкультурной коммуникации и интеграции в глобальное сообщество. Эффективное обучение русскому языку требует сочетания традиционных и инновационных методов, таких как проектная деятельность, использование ИКТ, создание языковой среды и интеграция языка в профессиональную подготовку. При разработке учебных программ необходимо учитывать особенности технических дисциплин и потребности будущих специалистов. От преподавателя требуется не только знание языка, но и умение создавать мотивацию у студентов, организовывать коммуникативную среду и использовать современные педагогические технологии.

Список использованной литературы:

(1). Inoqova, Sh.A. (2024). Rus tilini o‘zlashtirishning samarali usullari. Лучшие интеллектуальные исследования, 23(1), 18–22-betlar.

(2). Axmedova, F. I. (2023). Ta’lim o‘zbek tilida olib boriladigan sinflarda rus tilini samarali o‘rgatish usullari. Biruni Journal, 2(2). c. 194–199.

(3). Shakirova, D.Z. (2023). Chet tilini o‘rgatishda lingvomadaniy yondashuv (rus tili misolida). Pedagogik tadqiqotlar jurnali, 3(2), c. 45–50. https://www.wosjournals.com/index.php/ptj/article/view/583

(4). Rozikova, M.R. (2024). Talabalarda sotsiolingvistik madaniyatni rivojlantirishga zamonaviy yondashuvlar. Лучшие интеллектуальные исследования, 24(1), 289–294-betlar.https://web-journal.ru/journal/article/view/6772

(5). Nabijonova, I. (2024). Ko‘p tilli ta’limda ikki tillilik va madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish. O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari, 1(01), 638–64-betlar. https://conference.uzswlu.uz/conf/article/view/137

(6). Мусаева, Е.К. (2020). Отражение языковой картины мира в узбекском языке. Tashkent, “Fan va texnologiya”.

Бекманова Жамиля Абдуллаевна (доктор философии педагогических наук PhD, НГПИ им.Ажинияза факультет Дошкольного образования, кафедра "Дошкольного воспитания и дефектологии")

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ СИСТЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДОШКОЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *В статье рассматриваются стратегические направления модернизации системы дошкольного воспитания в Республике Узбекистан. Анализируются современные тенден-ции развития дошкольного образования, нормативно-правовая база, ключевые государственные программы, а также инновационные подходы к организации образовательного процесса. Особое внимание уделяется подготовке педагогических кадров, цифровизации дошкольного образования и интеграции международного опыта. Обоснована необходимость укрепления частно-государственного партнерства и обеспечения равного доступа к качественному дошкольному образованию во всех регионах страны.*

Ключевые слова: *дошкольное образование, модернизация, государственная образовательная политика, педагогические кадры, цифровизация, инновационные методики, частно-государственное партнерство, Узбекистан.*

Bekmanova Jamilya Abdullaevna (pedagogika fanlari doktori, Ajiniyoz nomidagi NDPI, Maktabgacha ta'lim fakulteti "Maktabgacha ta'lim va defektologiya" kafedrasi)

O'ZBEKISTONDA MAKTABGACHA TA'LIMNI TAKOMILLASHTIRISH TIZIMINING STRATEGIK VAZIFALARI

Annotatsiya. *Maqolada O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning strategik yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Maktabgacha ta'lim rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari, normativ-huquqiy baza, asosiy davlat dasturlari hamda ta'lim jarayonini tashkil etishning innovatsion yondashuvlari tahlil qilinadi. Pedagog kadrlar tayyorlash, maktabgacha ta'limni raqamlashtirish va xalqaro tajribani integratsiya qilish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Xususiy va davlat sherikligini mustahkamlash hamda mamlakatning barcha hududlarida sifatli maktabgacha ta'limga teng imkoniyatlarni ta'minlash zarurati asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *maktabgacha ta'lim, modernizatsiya, davlat ta'lim siyosati, pedagogik kadrlar, raqamlashtirish, innovatsion metodlar, xususiy-davlat sherikligi, O'zbekiston.*

Bekmanova Jamilya Abdullaevna (Doctor of Philosophy of Pedagogical Sciences PhD, NGPI named after Ajiniyaz, Faculty of Preschool Education, Department of Preschool Education and Defectology)

STRATEGIC TASKS OF THE SYSTEM FOR IMPROVING PRESCHOOL EDUCATION IN UZBEKISTAN

Annotation. *The article examines the strategic directions for the modernization of the preschool education system in the Republic of Uzbekistan. It analyzes contemporary trends in preschool education development, the regulatory framework, key government programs, and innovative approaches to organizing the educational process. Special attention is given to teacher training, digitalization of preschool education, and the integration of international experience. The necessity of strengthening public-private partnerships and ensuring equal access to quality preschool education across all regions of the country is substantiated.*

Keywords: *preschool education, modernization, state educational policy, teaching staff, digitalization, innovative methods, public-private partnership, Uzbekistan.*

Введение. Дошкольное образование является важным звеном образовательной системы, формирующим базовые компетенции и личностные качества ребенка. В Узбекистане модернизация этой сферы приобрела стратегическое значение в контексте развития человеческого капитала и повышения конкурентоспособности национальной системы образования. Рост численности детей дошкольного возраста требует расширения сети образовательных учреждений и повышения качества их деятельности. В условиях реализации «Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы» особую значимость приобретают вопросы совершенствования содержания и методов дошкольного воспитания, обеспечения его доступности, внедрения современных педагогических технологий и повышения профессионального уровня кадрового состава.

Основная часть. Одним из ключевых вызовов остается неравномерность охвата дошкольным образованием в различных регионах страны. В сельской местности наблюдаются кадровый дефицит, недостаточная материально-техническая база, ограниченные возможности для инклюзивного образования. Внедрение цифровых технологий и инновационных методик требует адаптации традиционных подходов к организации образовательного процесса. В этих условиях разработка и

реализация стратегических задач совершенствования системы дошкольного воспитания становятся приоритетом государственной политики.

Система дошкольного образования Узбекистана в последние годы претерпела значительные изменения. Создание в 2017 году Министерства дошкольного образования способствовало формированию комплексного подхода к реформированию данной сферы. Доля детей, охваченных дошкольным образованием, выросла с 25% в 2017 году до 70% в 2024 году. Активно развиваются альтернативные формы дошкольного образования, включая частные и семейные детские сады. Обновлена нормативно-правовая база: приняты Закон «О дошкольном образовании и воспитании» (2019), «Государственная концепция развития дошкольного образования до 2030 года», а также учебная программа «Илк кадам» («Первый шаг»), соответствующая международным стандартам. Развивается частно-государственное партнерство, направленное на поддержку частных дошкольных образовательных учреждений и развитие механизмов социального заказа.

Однако сохраняются определенные проблемы, требующие стратегического решения. Среди них – неравномерность охвата дошкольным образованием в регионах, дефицит квалифицированных педагогов, необходимость модернизации образовательных программ и совершенствования инфраструктуры детских садов.

Современные вызовы и национальные приоритеты развития образования определяют необходимость решения ряда стратегических задач. Первостепенным направлением является обеспечение доступности и качества дошкольного образования для всех детей. Важную роль играет расширение сети дошкольных образовательных учреждений, особенно в сельской местности, развитие гибких форм дошкольного образования и создание инклюзивной среды для детей с особыми образовательными потребностями. Модернизация содержания дошкольного образования требует пересмотра учебных программ с учетом современных научных подходов, международного опыта и национальных традиций. Необходимо развитие программ раннего развития, внедрение технологий, ориентированных на формирование критического мышления, творческих и коммуникативных навыков у детей.

Одним из ключевых направлений является совершенствование системы подготовки и повышения квалификации педагогов. Важно адаптировать образовательные программы педагогических вузов к современным требованиям, внедрять дистанционные и смешанные форматы обучения, развивать наставничество и профессиональные сообщества. Также необходимо повышение социального статуса и материального благополучия педагогов дошкольного образования. Развитие цифровых технологий открывает новые перспективы для дошкольного образования. Внедрение цифровых образовательных платформ, оснащение детских садов современным технологическим оборудованием и повышение цифровой компетентности педагогов позволят значительно повысить эффективность образовательного процесса. Научные исследования в области дошкольного образования должны стать основой для внедрения инновационных методик и технологий. Создание специализированных исследовательских центров, проведение лонгитюдных исследований и активное международное сотрудничество позволят адаптировать лучшие мировые практики к национальному образовательному пространству.

Особое значение имеет укрепление частно-государственного партнерства. Совершенствование механизмов государственной поддержки частных дошкольных учреждений, развитие системы социального заказа и привлечение бизнес-структур к созданию корпоративных детских садов позволят повысить доступность и качество дошкольного образования.

Совершенствование системы управления дошкольным образованием требует внедрения современных моделей мониторинга качества, развития автоматизированных информационных систем, а также повышения квалификации управленческих кадров. Повышение роли семьи в дошкольном воспитании предполагает активное вовлечение родителей в образовательный процесс, создание родительских сообществ и развитие программ поддержки семейного воспитания. Интеграция в международное образовательное пространство будет способствовать внедрению передовых педагогических практик, повышению конкурентоспособности национальной системы дошкольного образования и улучшению образовательных результатов детей.

Заключение. Совершенствование системы дошкольного воспитания в Узбекистане является ключевой задачей государственной политики в области образования. Решение стратегических задач, направленных на модернизацию содержания, улучшение подготовки кадров, внедрение цифро-

вых технологий и развитие частно-государственного партнерства, позволит создать современную, доступную и качественную систему дошкольного образования.

Комплексный подход к реформированию системы дошкольного воспитания, учитывающий национальные особенности и международный опыт, обеспечит формирование устойчивого образовательного фундамента для будущих поколений. Успешная реализация поставленных задач будет способствовать развитию человеческого капитала страны и повышению ее конкуренто-способности в глобальном образовательном пространстве.

Список использованной литературы:

(1). Постановление Президента Республики Узбекистан об утверждении Концепции развития системы дошкольного образования Республики Узбекистан до 2030 года от 08.05.2019 г. № ПП-4312.

(2). Закон Республики Узбекистан о дошкольном образовании и воспитании от 16.12.2019 Г. № ЗРУ-595.

(3). Указ Президента Республики Узбекистан 519 «О мерах по коренному совершенствованию управле-ния системой дошкольного образования» от 30.09.2017 г. № УП-5198.

(4). Постановление Президента Республики Узбекистан “О мерах по дальнейшему совершенствованию системы дошкольного образования на 2022-2026 годы” от 7 декабря 2021 года № ПП-49.

(5). Государственная учебная программа дошкольного образования “Илк кадам” (Первый шаг). Утверждена Приказом Министра дошкольного образования Республики Узбекистан от 18 июня 2018 года № 1.

(6). Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы. Указ Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022 года № УП-60.

(7). Джураев Р.Х., Тураев А.Б. Научно-педагогические основы совершенствования системы дошкольного образования в Узбекистане. “Вестник педагогических наук”, 2023, № 2, с. 45–51.

(8). Нуриддинова М.И. Цифровая трансформация дошкольного образования в Узбекистане: вызовы и перспективы. “Цифровое образование: теория и практика”, 2023, № 3, с. 78–86.

(9). Рахимов Б.Х., Умарова З.А. Частно-государственное партнерство в системе дошкольного образования Узбекистана. “Экономика и управление”, 2022, № 8, с. 112–119.

Matlatipova Muslima G‘ayrat qizi (student, Urgench State University, Urgench)

ENHANCING YOUNG ADOLESCENT LEARNERS’ READING COMPETENCE THROUGH READ-ALOUD BOOKS

Annotation. *Reading competence is vital for academic success and holistic development among young adolescents. This article explores how read-aloud books, specifically If I Built a Car and If I Built a School by Chris Van Dusen, can serve as effective tools for enhancing critical thinking, creativity, and STEM-related skills in adolescent learners. By employing read-aloud strategies, educators can foster deeper comprehension and encourage learners to engage with complex concepts such as design and engineering in an imaginative, student-centered manner. The study integrates the 5E instructional model—Engage, Explore, Explain, Elaborate, and Evaluate–to structure activities that link storytelling with STEM education, encouraging learners to think critically while applying scientific concepts to real-world scenarios. Furthermore, the approach emphasizes the importance of collaboration, problem-solving, and experiential learning, ensuring learners are prepared for interdisciplinary challenges in their academic journey and beyond.*

Keywords: *Reading competence, read-aloud strategies, 5E approach, critical thinking, creativity, STEM education, adolescent learners, experiential learning, interdisciplinary teaching.*

OVOZ CHIQARIB O‘QISH ORQALI O‘SMIR O‘QUVCHILARNING O‘QISH QOBILIYATINI OSHIRISH

Annotatsiya. *O‘smir yoshdagi o‘quvchilarning o‘qish qobiliyati ularning akademik muvaffaqiyati va har tomonlama rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada Kris Van Dyusening “If I built a car” va “If I built a school” kitoblari yordamida o‘qish, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik hamda STEM (fan, texnologiya, muhandislik va matematika) bo‘yicha ko‘nikmalarni rivojlantirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. O‘qituvchilar o‘qish strategiyalarini qo‘llab, o‘quvchilarning loyihalash va muhandislik kabi murakkab tushunchalarni chuqurroq tushunishiga va ularni qiziqarli, o‘quvchi markazli usulda o‘rganishiga yordam berishlari mumkin. Ushbu tadqiqotda hikoya aytish jarayonini STEM ta’limi bilan bog‘lash uchun 5E modeli (jalb qilish, tadqiq qilish, tushuntirish, mustahkamlash va baholash) qo‘llanilib, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va ilmiy tushunchalarni real hayotda qo‘llashga alohida urg‘u berilgan. Bundan tashqari, ushbu yondashuv hamkorlik qilish, muammolarni hal etish va tajriba asosida o‘qitish muhim-*

ligini ta'kidlaydi, o'quvchilarni o'zlarining akademik va kundalik hayotlaridagi ko'p sohalarni qamrab oluvchi muammolarga tayyorlaydi.

Kalit so'zlar: *o'qish qobiliyati, ovoz chiqarib o'qish strategiyalari, 5E modeli, tanqidiy fikrlash, ijod-korlik, STEM ta'limi, o'smirlar, tajriba asosida o'qitish, ko'p fanli ta'lim.*

ПОВЫШЕНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПОДРОСТКОВ ПОСРЕДСТВОМ ЧТЕНИЯ КНИГ ВСЛУХ

Аннотация. *Компетентность в чтении имеет решающее значение для академического успеха и всестороннего развития молодых подростков. В данной статье рассматривается, как книги для чтения вслух, такие как «Если бы я построил автомобиль» и «Если бы я построил школу» Криса Ван Дусена, могут стать эффективным инструментом для развития критического мышления, креативности и навыков, связанных с STEM (наука, технологии, инженерия и математика), у подростков. Применяя стратегии чтения вслух, педагоги могут способствовать более глубокому пониманию и побуждать учащихся к изучению сложных концепций, таких как проектирование и инженерия, в увлекательной и ориентированной на учащихся форме. В исследовании используется 5E-инструктивная модель (этапы: увлечь, исследовать, объяснить, углубить и оценить) для структурирования активностей, связывающих рассказывание историй с STEM-образованием, что способствует развитию критического мышления и применению научных концепций в реальных ситуациях. Кроме того, этот подход подчеркивает важность сотрудничества, решения проблем и обучения на опыте, готовя учащихся к междисциплинарным вызовам на их академическом пути и за его пределами.*

Ключевые слова: *компетентность в чтении, стратегии чтения вслух, подход 5E, критическое мышление, креативность, STEM-образование, учащиеся подросткового возраста, обучение на опыте, междисциплинарное обучение.*

Introduction. Reading competence is a cornerstone of academic success and personal growth, especially during adolescence, a period marked by cognitive and social development. As students transition into more demanding academic environments, the need for strong literacy skills becomes increasingly evident. However, engaging adolescent learners in reading can often be a challenge, particularly when faced with digital distractions and a lack of motivation. Addressing these challenges requires innovative approaches that make reading enjoyable, relatable, and intellectually stimulating.

One proven method to nurture reading competence is through read-aloud strategies, which are traditionally associated with early childhood education but have significant benefits for adolescents. Read-aloud books such as *If I Built a Car* and *If I Built a School* by Chris Van Dusen not only captivate learners with imaginative storytelling but also create opportunities for critical thinking, problem-solving, and engagement with STEM-related concepts. These books act as springboards for discussions, reflections, and creative projects that resonate with adolescent learners.

Research suggests that integrating read-aloud strategies with think-aloud questioning can enhance comprehension and foster deeper connections between learners and the texts. When educators model their thought processes and encourage students to articulate their ideas, they create a supportive learning environment where critical thinking thrives. Additionally, read-aloud sessions allow students to explore challenging topics, connect literature to real-world contexts, and collaborate with peers, contributing to holistic educational development.

This article examines the significance of read-aloud strategies, focusing on how books like Van Dusen's can be leveraged to build reading fluency, comprehension, and creativity in young adolescents. By combining research insights with practical classroom applications, it aims to highlight the transformative power of literature in fostering critical thinking and STEM-related skills.

Literature Review. Extensive reading plays a pivotal role in the development of language proficiency and reading competence. Scholars such as Krashen (2004) argue that sustained engagement with diverse texts enhances vocabulary, comprehension, and overall academic achievement. For adolescents, extensive reading is not merely about consuming texts but about building critical literacy skills. Engaging texts like *If I Built a Car* and *If I Built a School* inspire creativity while exposing learners to rich language and complex ideas.

Read-aloud strategies bridge the gap between comprehension and critical thinking. Trelease (2013) emphasizes that hearing fluent reading models helps students internalize sentence structures, rhythm, and vocabulary. By actively involving students in the reading process, teachers can make texts accessible and

enjoyable, particularly for reluctant readers. Books with imaginative narratives like Van Dusen's captivate adolescents and provide opportunities for discussion, collaboration, and engagement.

Think-aloud questions transform passive reading into an active, reflective process, engaging learners at various cognitive levels. Fisher et al. (2008) emphasize that asking predictive, analytical, and reflective questions during read-aloud sessions enhances students' comprehension and fosters critical thinking. For instance, while reading *If I Built a School*, educators might pose questions like:

- "How would you design a classroom to suit different learning styles?"
- "What do you think is the most innovative idea Jack proposed, and why?"

Such questions prompt learners to analyze, synthesize, and evaluate information, aligning with Bloom's higher-order thinking skills. Additionally, educators can expand the discussion by asking:

- "What challenges might arise if Jack's school design were implemented in real life?" (Application)
- "Can you compare Jack's ideas with your ideal school? What are the similarities and differences?" (Analysis)
- "If you were to create a blueprint for Jack's school, how would you organize the spaces and resources?" (Synthesis).
- "Do you agree with Jack's vision for the perfect school? Why or why not" (Evaluation).

These questions not only encourage deeper engagement but also cultivate creativity and critical reflection, essential components of effective learning.

Van Dusen's books provide an excellent platform to introduce STEM concepts in a literary context. Through stories centered on creativity and innovation, students are exposed to engineering principles, design thinking, and problem-solving. Educators can complement read-aloud sessions with STEM activities, such as building models of Jack's imaginative inventions, fostering interdisciplinary learning.

Reading competence is not limited to decoding texts but extends to analyzing and critiquing ideas. Read-aloud strategies create a shared learning experience where students collaborate, debate, and refine their thoughts. Calkins (2001) notes that the social aspect of reading aloud enhances engagement and allows students to build confidence in expressing their ideas. For adolescents, these interactions not only improve comprehension but also prepare them for collaborative problem-solving in real-world scenarios.

Discussion. The content conversation strategy within the 5E model provides a structured framework to engage adolescent learners in meaningful learning experiences that connect literature to real-world applications. The first phase, *Engage*, is designed to capture students' attention and set the stage for active learning. Reading aloud Chris Van Dusen's *If I Built a Car* introduces students to creative thinking and problem-solving while stimulating their imagination. During this session, educators use expressive reading techniques and pause to unpack challenging vocabulary, ensuring comprehension and interest (Trelease. 2013). A five-minute discussion about the story emphasizes safety in car design, prompting students to think critically about how cars must balance innovation and practicality. This conversation fosters curiosity and prepares learners for deeper exploration of STEM principles embedded in the story.

The *Explore* phase involves hands-on experimentation to connect the story to Newton's Laws of Force and Motion. Students conduct a brief experiment on how force, inertia, and acceleration relate to car crashes, linking the literary narrative to foundational physics concepts. According to Bransford et al. (2000), active exploration helps students develop conceptual understanding by engaging with phenomena directly. This phase not only reinforces scientific principles but also encourages students to analyze how these laws impact vehicle design and passenger safety. Such inquiry-based learning deepens their engagement with both the story and STEM topics.

In the *Explain* phase, the focus shifts to structured discussions about how understanding Newton's Laws informs car safety. Educators guide students in applying their observations from the exploration phase to real-world contexts, such as seatbelt design and crash prevention systems. Fisher et al. (2008) emphasize that discussions during this phase should bridge students' prior knowledge with new insights, allowing them to articulate their understanding. By relating physics principles to everyday experiences, students develop critical thinking and appreciate the relevance of science in designing safe vehicles

The *Elaborate* phase challenges students to apply their learning in a creative context by exploring the role of an automobile designer. Educators facilitate a brief discussion about the responsibilities and skills required in this profession, followed by a detailed explanation of the rubric for assessing their designs. Using a graphic organizer, students draft blueprints for their own car designs, incorporating elements inspired by Van Dusen's imaginative descriptions. This activity fosters interdisciplinary learning, blending

engineering, physics, and artistic creativity. As Calkins (2001) highlights, tasks that encourage students to synthesize knowledge from multiple disciplines enhance engagement and problem-solving skills.

The *Evaluate* phase provides students with an opportunity to present their car designs and receive constructive feedback from peers and instructors. This process not only assesses their understanding of the principles of force, motion, and design but also develops their communication and collaboration skills. According to Black and Wiliam (1998), formative assessments such as peer critiques promote metacognitive reflection and help students refine their work. The emphasis on constructive feedback ensures that students view evaluation as a collaborative process rather than a final judgment.

Implementing the 5E model within a content conversation strategy demonstrates how integrating literature with STEM education can enhance reading competence and critical thinking in adolescent learners. By connecting *If I Built a Car* to tangible experiments and creative design tasks, educators not only make learning enjoyable but also foster a deeper appreciation for the interplay between storytelling and real-world applications. This approach aligns with Vygotsky's (1978) theory of social constructivism, as students actively construct knowledge through interaction, collaboration, and reflection. As a result, learners gain confidence in their abilities to analyze, innovate, and communicate effectively, preparing them for future academic and professional challenges.

Results. The implementation of the 5E instructional model, combined with read-aloud sessions of Chris Van Dusen's *If I Built a Car* and related activities, demonstrated significant benefits in enhancing adolescent learners' reading competence and interdisciplinary understanding. The following outcomes highlight the impact of this approach:

- During the *Engage* phase, the expressive read-aloud of *If I Built a Car* captured students' attention, fostering curiosity and imagination.
- The unpacking of vocabulary words provided clarity, enriching students' lexicon and ensuring their comprehension of complex terms.
- The connection between the story's imaginative ideas and real-world engineering concepts intrigued learners, motivating them to participate actively in discussions.
- In the *Explore* and *Explain* phases, students conducted hands-on experiments related to Newton's Laws, reinforcing their understanding of force and motion.
- Linking the scientific principles to car safety highlighted real-world applications, improving critical thinking as students analyzed the practicality and safety implications of design choices.
- Discussions helped learners articulate their ideas, bridging the gap between abstract scientific concepts and tangible design considerations.
- The *Elaborate* phase encouraged students to apply their knowledge creatively by designing their own cars, fostering interdisciplinary skills across engineering, art, and physics.
- Group activities during blueprint creation and presentation strengthened collaboration and communication, essential 21st-century skills.
- Peer feedback in the *Evaluate* phase allowed learners to reflect on their designs and refine their ideas, promoting metacognitive growth.

These results demonstrate that read-alouds, when integrated with inquiry-based frameworks like the 5E model, are effective tools for fostering reading competence, critical thinking, and interdisciplinary learning among adolescent learners.

Conclusion. The integration of read-aloud strategies with inquiry-based learning models such as the 5E framework provides an effective method for enhancing adolescent learners' reading competence and critical thinking skills. Using engaging books like *If I Built a Car* and *If I Built a School* by Chris Van Dusen, students are encouraged to explore imaginative scenarios while grounding their learning in practical STEM and engineering principles. The *Engage* phase captivated learners' interest through expressive storytelling, while the *Explore* and *Explain* phases reinforced scientific concepts such as Newton's Laws of Motion in interactive ways. By connecting narrative content with real-world applications, students developed deeper analytical skills and a stronger ability to process complex information. The *Elaborate* phase fostered creativity through design activities, allowing learners to apply their knowledge in original and collaborative projects.

The use of think-aloud questioning techniques further shaped learners' metacognitive abilities, helping them articulate and refine their ideas. Finally, the *Evaluate* phase provided opportunities for peer feedback and critical reflection, reinforcing learning outcomes. This approach demonstrates that thoughtfully designed read-aloud activities can transcend traditional reading exercises, contributing to

interdisciplinary skill-building and lifelong learning. Future applications of this strategy could include integrating more STEM-oriented books and extending the framework to incorporate broader societal topics, ensuring holistic development for adolescent learners.

References:

(1). Allington R.L. (2012). What Really Matters for Struggling Readers: Designing Research-Based Programs. Pearson.

(2). Van Dusen C. (2005). If I Built a Car. Penguin Random House.

(3). Van Dusen C. (2019). If I Built a School. Penguin Random House.

(4). Harvey S., & Goudvis, A. (2007). Strategies That Work: Teaching Comprehension for Understanding and Engagement. Stenhouse Publishers.

(5). Rasinski, T V., & Padak, N.D. (2008). From Phonics to Fluency: Effective Teaching of Decoding and Reading Fluency in the Elementary School. Pearson.

(6). Duke, N.K., & Pearson, P D. (2002). Effective practices for developing reading comprehension. Journal of Education, 189(1/2), p. 107–122.

(7). Vogt, M.E., & Shearer, B.A. (2011). Reading Specialists and Literacy Coaches in the Real World: Practical Tools for Effective Practice. Pearson.

(8). Newton, D.P., & Newton, L.D. (2014). Engaging science learners through imaginative teaching. Science Education International, 25(1), p. 1–8.

(9). Fisher D., Frey N., & Hattie J. (2016). Visible Learning for Literacy: Implementing the Practices That Work Best to Accelerate Student Learning. Corwin Press.

(10). Tomlinson, C.A., & Imbeau, M.B. (2010). Leading and Managing a Differentiated Classroom. ASCD.

(11). https://www.stem4learning.com/stem-picture-book-lessons

Batirova Marifat Khomidovna (English language instructor University of World Economy and Diplomacy)

ASSESSMENT OF INDEPENDENT LEARNING OF STUDENTS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Annotation. *This article highlights the role of assessment in the efficiency of language teaching in higher education. Types and purpose of assessment were explained. In addition to that, benchmark assessment was explored in relation to formative and summative assessments. Students' involvement in assessment practiced was highlighted as essential to achieve better results in examinations. Moreover, the author explicates independent learning and some insights into assessment of independent learning was described.*

Keywords: *independent learning, benchmark assessment, higher education.*

Batirova Ma'rifat Xomidovna (Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti "Ingliz tili" kafedrasi ingliz tili o'qituvchisi)

OLIY TA'LIM TIZIMIDA TALABALARNING MUSTAQIL ISHLARINI BAHOLASH

Annotatsiya. *Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarida til o'rgatish samaradorligida baholashning o'rni yoritilgan. Baholash turlari va maqsadi tushuntirilgan. Bundan tashqari, benchmark baholash formativ va summativ baholash bilan bog'liq holda o'rganilgan. Imtihonlarda yaxshi natijalarga erishish uchun talabalarning baholashda ishtirok etishi muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlangan. Muallif mustaqil ta'limni yoritib bergan va mustaqil ta'limni baholash bo'yicha o'z mulohazalari bilan o'rtoqlashgan.*

Kalit so'zlar: *mustaqil ta'lim, benchmark baholash, oliy ta'lim.*

Батирова Маърифат Хомидовна (университет мировой экономики и дипломатии, преподаватель английского языка)

ОЦЕНКА САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В этой статье подчеркивается роль оценки в эффективности преподавания языка в высшем образовании. Были объяснены типы и цели оценки. В дополнение к этому, была изучена контрольная оценка (benchmark assessment) в отношении формативной (formative) и итоговой (summative) оценки. Участие студентов в практике оценки было подчеркнуто как необходимое условие для достижения лучших результатов на экзаменах. Кроме того, автор объясняет независимое обучение и описывает некоторые идеи оценки независимого обучения.*

Ключевые слова: *самостоятельное обучение, контрольная оценка, высшее образование.*

Introduction. Assessment is a general term which represent different meanings in teaching context. Generally, it is a process of assessing learners after a teaching event. The reasons for assessing students

include grouping students (diagnostic assessment), motivating (raising student interest), control (raising attendance performance). These are few reasons for assessment to happen. However, formative and summative assessments are the most popular and often practiced in all educational settings. Educators use them to see how much students have learnt or have been learning during and after a learning process. These two types of assessments have different purposes. Formative assessment normally is linked with a teaching event. The results from it are used to give feedback on a particular topic (Biggs and Tang. 2011). Summative assessments are given after each semester or at the end of academic year. We discussed about types of assessment and their use in teaching and learning. But, there are some activities students do independently such as presentations, roleplays, and others. Language educators use different methods to evaluate students independent learning.

Literature review. *Assessment of independent learning.* Students do some activities reluctantly or the series of activities have been planned or scheduled in advance. During instruction students obtain information on a particular subject. To understand and apply information they are involved in activities to practice what was instructed. The main aim of instructing is to give students autonomy to use what they acquired (skills, tactics, knowledge, ideas, etc.) in the classroom to further apply them in particular situations (Fisher and Frey. 2021)

Learners should learn from independent learning practices and they should be instructed how to complete them. Across a university students should receive full support during their work on independent learning activities. In order to make independent learning occur and be effective, students should receive guided instruction and explicit assessment criteria because students expect transparency and focused explanation to tasks from teachers. They all want to be successful but to achieve educators should use all ways to make students focused and engaged. Some actions can be shown as for each role player. While teachers and students engage in independent learning they do particular activities (see Table 1)

Teacher actions	Student actions
Monitor students' performance on task completion	Complete assignments
Guide students during task completion	Reflect on their performance
Ask and answer questions	Receive guidance during preparation
	Collaborate with team members

Table 1. Actions of teacher and students during independent learning.

According to Fisher and Frey (2021), independent learning occurs after focused instruction and states that students are more engaged in independent learning when they are assigned authentic tasks in which they create something new from what they have been instructed. Their knowledge and skills they got in the classroom serves as an initial stage of devising something new and they can anticipate this happen in real world. For example, in Business English classes, a university teacher might ask students to interview candidates for hotel recruitment or students can roleplay scenarios like a waiter and clients joining a conversation on menu service.

Assessment of independent learning. Students' independent work should be assessed on the basis of clear and objective criteria. The following aspects should be considered in this assessment process. These suggested criteria can be adjusted in relation to a teaching context.

▪**Content and accuracy:** Completeness and accuracy of the content of the work. Ideas students gather should be relevant to the topic and questions assigned by a teacher. Students are not allowed to copy paste ideas from ChatGPT or internet sources and use them as theirs. Ideas ought to be presented in order and logically. Accuracy and neatness are imperative in presenting ideas.

▪**Research and analysis**: The level of research and analysis conducted on the topic. Students usually are reluctant to do any kind of research small or large. They prefer to use ChatGPT to find information and simply copy paste the information into their PowerPoint presentation. It takes few minutes to cheat and then present it in the classroom without prior preparation. They are strongly recommended to follow the guidelines and procedure established in the syllabus.

▪**Definition and recommendations**: The development of clear and practical recommendations on the topic. This aspect of assessment identifies how students understand the topic and related ideas. After careful research and analysis, they are able to recommend some actions to be further considered by the audience.

▪**Presentation and communication:** Clear and understandable presentation of independent work, showcase communication skills in English. Majority of students have issues with this aspect as they are introverted or unprepared. They collect ideas and show PowerPoint presentation, but they are unable to

communicate the message. Fluency, intonation, pronunciation, cohesion, coherence issues lead to communication failure.

Importance of Benchmark assessment of independent learning in higher institutions. Benchmark assessments are located between formative (students receive feedback for work continuously) and summative assessments (assessment of student performance and achievement at the end of a course, unit or study). Benchmark assessments are significant as it rates student progress (see Table 2) over time by collecting data towards their achievement of certain course goals. The data collected serve educators to identify weaknesses and strengths of students which indicate what areas need more work and focus. Also, with the data gathered, teachers make decisions on instructional materials, teaching methods for future student better performance. Last but not the least, benchmark assessment is a huge support for lower performance students because it shows which particular students are failing and which are succeeding. This allows teachers to center more focus on particular learners with learning problems.

Monitor student performance	Inform educators of future actions	Make decision on student performance easier	Target certain students with learning

Table 2. Purposes of Benchmark assessment.

Benchmark assessments are carried out periodically to evaluate student knowledge and skills established for a certain institutional goals and policy which align with curriculum events It is designed to collect data to provide stakeholders with information regarding students' needs, teaching improvements and inform policymakers of decision-making needs (Herman, Osmudson, and Dietel. 2010).

Performance based assessment. This assessment requires students to perform a task rather than answer questions. They're often used in subjects like science and social studies, where students might be asked to conduct an experiment or create a presentation. Similarly, in an EFL classroom, students might be asked to do research by interviewing, surveying respondents and the data gathered can be presented in power point presentation. Performance based assessment should be incorporated into ESP (English for specific purposes) classes as there are more opportunities for students to perform a particular event, scenario or a situation in which certain professions are engaged. For example, students of law faculty can simulate the judge, a criminal

Students' engagement in assessment process. There are many benefits of engaging students in creating assessment criteria including using rubrics (Becker. 2016), providing feedback (Ene and Kosobucki. 2016) and discussing results. When students are involved in assessment criteria, it will raise their awareness of assessment, self-evaluation which lead to better performance in productive skills (Becker. 2016) and many others. Becker highlights the significant effect of students' involvement with any assessment practices. In this way, students can improve their language skills and achieve better results in examinations.

Drawbacks. However, not always student involvement with assessment practices is successful. Aldukhayel (2017) states that assessment criteria were not clear and not easy to understand for students in the study carried out at a university. The results revealed that students were not aware of the criteria in the rubric and they were not instructed how to use rubrics. In other words, it is critical for raters to make their expectations and assessment clear and readable. Otherwise, it may lead to failures in examinations.

Conclusions and recommendations. It is imperative for language educators to make their instructions and assessment criteria transparent for students so that they can understand and employ what they have been taught in their language endeavors. Teachers must be assessment literate and engage in continuous professional development trainings.

References:

(1). Aldukhayel, D.M. (2017). Exploring students' perspectives toward clarity and familiarity of writing scoring rubrics: The case of Saudi EFL students. English Language Teaching, 10(10), p. 1–9. https://doi.org/10.5539/elt.v10n10p1

(2). Becker, A. (2016). Student-generated scoring rubrics: Examining their formative value for improving ESL students' writing performance. Assessing Writing, 29, p. 15–24. https://doi.org/10.1016/j.asw.2016.05.002.

(3). Biggs, J., Tang, C. (2011). Teaching for Quality Learning at University. Open University Press.

(4). Ene, E., Kosobucki, V. (2016). Rubrics and corrective feedback in ESL writing: A longitudenal case study of an L2 writer. Assessing Writing 30, p. 3–20. https://doi.org/10.1016/j.asw.2016.06.003.

(5). Fisher, D., Frey, N. (2021). Better learning through structured teaching: A framework for the gradual release of responsibility (2nd ed.). Alexandria, VA, ASCD.

(6). Herman, J.L., Osmundson, E., Dietel, R. (2010). Benchmark assessments for improved learning (AACC Policy Brief). Los Angeles, CA: University of California.

(7). Nurhayati, & Bahtiar. (2024). Student learning independence to improve communication and collaboration skills in view of gender. Journal of Education and E-Learning Research, 11(2), p. 239–252. 10.20448/jeelr.v11i2.5450

Khayrullayeva Dilorom Sayfutdinovna (Uzbekistan State World Languages University, senior teacher; khayrullayeva84@mail.ru)

AUTHENTICALLY PRACTICE-ORIENTED TEXT AS A BASIS FOR IMPROVING READING COMPREHENSION

Annotation. *The purpose of this article is to establish the criteria for selecting an authentic, practice-oriented text about the levels of competence in text comprehension and the main types of reading, and to present fragments illustrating the methodology of their selection and sequence.*

Keywords: *Authentic text, perception, information content, reading strategies, pragmatics, text perception, adaptability, text complexity.*

Xayrullayeva Dilorom Sayfutdinovna (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti katta o‘qituvchisi; khayrullayeva84@mail.ru)

AUTENTIK AMALIY YO‘NALTIRILGAN MATNLAR O‘QIB TUSHUNISH KO‘NIKMASINI TAKOMILLASHTIRISH UCHUN ASOS SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolaning maqsadi matnni tushunish va o‘qishning asosiy turlari bo‘yicha kompetentsiya darajalariga muvofiq haqiqiy amaliyotga yo‘naltirilgan matnni tanlash mezonlarini asoslash, shuningdek ularni tanlash metodologiyasi va daraja ketma-ketligini aks ettiruvchi qismlarni ko‘rsatishdir.*

Kalit so‘zlar: *haqiqiy matn, idrok etish, informativlik, o‘qish strategiyalari, pragmatika, matnni idrok etish, moslashish, matn murakkabligi.*

Хайруллаева Дилором Сайфутдиновна (Узбекский государственный университет мировых языков; старший преподаватель; khayrullayeva84@mail.ru)

АУТЕНТИЧНО ПРАКТИКО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ТЕКСТ КАК ОСНОВА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ И ПОНИМАНИЯ

Аннотация*. Цель данной статьи обосновать критерии отбора аутентичного практико-ориентированного текста в соответствии с уровнями компетенции применительно к пониманию текста и основным видам чтения, а также показать фрагменты, иллюстрирующие методику их отбора и уровневой последовательность.*

Ключевые слова: *аутентичный текст, восприятие, информативность, читательские стратегии, прагматика, восприятие текста, адаптированность, сложность текста.*

Introduction. Reading authentic texts in a foreign language is a meaningful cognitive task that allows learners to construct mental representations of meaning, similar to how native speakers process texts. I.A.Zimnyaya [1] emphasizes the dual nature of reading as both a communicative and cognitive process, describing reading comprehension as “semantic perception”.

This semantic perception largely depends on how well learners have developed linguistic cognition and how effectively they can use strategies for understanding text. Such strategies include identifying meaningful units and recognizing contextual models within a foreign-language text.

Currently, there’s increasing interest among linguo-didactic researchers in how these strategies can enhance reading comprehension. Both English-language and Russian methodological literature suggest that explicitly teaching comprehension strategies can accelerate the development of semantic reading skills. This has led to proposals that these strategies be treated as core teaching units for reading instruction.

Text selection remains a central concern in foreign language pedagogy. While many studies have addressed text selection for secondary education [2,3,7], there is a gap when it comes to choosing texts for intensive reading in non-linguistic university programs, particularly when using information and communication technologies (ICT). Although some studies focus on computer-assisted language learning [4,8,10], the specific issue of text selection for ICT-based intensive reading at philological universities remains underdeveloped.

Literature Review. Traditional didactic approaches highlight key criteria for text selection, such as age suitability, thematic relevance, informativeness, cognitive value, and linguistic accessibility. These factors remain valid, but with evolving instructional goals and the increasing variety of reading types (e.g., skimming, scanning, and in-depth reading), they are no longer sufficient.

In this study, we apply a set of selection criteria that align with the goals of training future language professionals. Based on Bloom's taxonomy, we consider both the cognitive (thinking) and affective (emotional and value-based) dimensions of learning when selecting texts.

Strategies for semantic perception, as described by R.Oxford and T.A. van Dijk, are techniques—whether conscious or unconscious that learners use to enhance text comprehension. For this study, we draw specifically on van Dijk's model, which frames reading comprehension as a process of hypothetical integration. In this view, readers continually reassess and adjust their understanding, integrating new information with prior knowledge to maintain coherence. Van Dijk distinguishes between different types of reading strategies–pragmatic, semantic, and rhetorical–that help process information at multiple levels. His model is flexible: instead of analyzing a text sequentially at each linguistic level (as in complex text analysis), learners focus on extracting the most relevant information for their current purpose, regardless of where it appears in the text.

A key feature of this strategic model is the concept of the situation model—a mental construct that connects text content to real-world scenarios based on the reader's prior experience. According to van Dijk, this model does not rely on abstract information but on "personal knowledge" derived from similar past situations. This understanding of knowledge representation supports the unique challenges of comprehending foreign-language texts [15].

Thus, comprehension strategies and situation models are essential tools in modern communicative methodology, especially for developing skills to understand authentic texts and engage in various types of reading. Unlike educational texts, which are created specifically for teaching, authentic texts are original materials–sometimes adapted–used by native speakers. Any adaptation should preserve key qualities such as coherence, informativeness, emotional depth, and relevance to readers' needs and interests [15].

Research Methodology. There are compelling reasons to use unadapted authentic texts written for native speakers in the classroom:

Simplified texts can create a learning environment that doesn't reflect real-world reading challenges, making the eventual transition to authentic materials more difficult.

Educational texts often lose the distinctive features of authentic language use, including authorial voice, national and professional context.

Authentic texts show how language functions in real social and professional settings—especially important for learners aiming for language mastery in specific fields.

When selecting texts for professional reading instruction, it's crucial to consider what materials experts in that field actually use. In information technology, for example, authentic texts can be grouped into two categories:

1. Professional information texts, such as technical articles, research reports, software documentation, diagrams, and annotated tables.
2. User-oriented texts, including news articles, magazines, manuals, and practical guides aimed at end users.

Our course incorporates both types to help students develop skills relevant to their future professions.

At the advanced level in language universities, where students already have a solid grounding in vocabulary and grammar, instruction focuses on further developing these skills within professional contexts. Grammar instruction shifts toward a passive-receptive approach [8], where students:

▪Recognize grammatical forms in context.

•Understand their meanings.

•Use context to facilitate overall comprehension.

In our course module on "AI Technology", we emphasize recognizing the passive voice through integrated digital tools. Students can consult a built-in grammar reference, which offers rules and exercises designed to automate grammatical understanding.

Hyperlinked sections allow easy navigation between reading texts and the grammar guide, supporting individualized learning pathways. This structure upholds one of the key principles of modern pedagogy: personalization.

1) When designing the grammar reference, we ensured it;
2) Clearly identifies grammatical features;
3) Explains their meaning and function;
4) Offers ways to distinguish them from similar forms.

Analysis and Results. Texts used in professional reading environments are typically complex, rich in meaning, and integrated in structure. Simplified or artificially constructed texts, while easier to digest, do not mirror real-life informational content. Moreover, dividing authentic texts into smaller instructional parts often renders them less coherent and fails to reduce their overall linguistic difficulty [5, p. 77].

Therefore, we argue that authentic professional texts should not be overly adapted. Instead, reading materials should balance:

•Short, accessible texts that reinforce fluency and boost student confidence [13;42 p.],

•Longer, more demanding texts that stimulate analytical and synthetic thinking [6;71 p.].

This balance helps maintain reading motivation while progressively developing advanced comprehension skills.

Conclusion and Recommendations. It's important to distinguish between a text's complexity and its difficulty.

Complexity refers to the objective structure of the text: the organization of ideas, the number of concepts, and the logical relationships between them [9;39 p.; 5;82 p.].

Difficulty, in contrast, is subjective–it depends on the learner's background, motivation, and readiness. A text may be linguistically simple but conceptually difficult, or vice versa.

As N.L.Lukoshkina [8] notes, the challenge lies in helping students develop the ability to recognize and understand grammatical phenomena within a broader communicative context. Effective reading instruction, particularly in professional settings, must consider both the inherent structure of the text and the individual learner's readiness. By integrating authentic texts, strategic reading instruction, and modern digital tools, we can better equip students with the skills they need to engage meaningfully with real-world texts in their future careers.

References:

(1). Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. М., "Просвещение", 1991, 222 с.

(2). Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука **и** проблемы школьного учебника. М., Русск. яз.", 1977, 288 с

(3). Вайсбурд М.J., Блохина С.А. Обучение пониманию иноязычного текста при чтении как поисковой деятельности. ИЯШ, 1997, № 1, с. 19–24.

(4). Дмитриева Е.И. Методические основы дистанционного обучения иноязычному чтению на базе компьютерных телекоммуникаций. Дис. канд. пед. наук, М., 1998, 168 с.

(5).Добровольская Л.В. Методика обучения чтению литературы по специальности на основе серии градуированных по трудности текстов. Дис. канд. пед. наук, Одесса, 1992, 276 с.

(6).Зайцева Л.П., Балатская А.В. Оптимизация процесса обучения чтению литературы по специальности. Сб. н. тр., М., 1990, вып. 366, с. 70–77.

(7). Клычникова З.И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. Пособие для учителя, М., "Просвещение", 1973, 223 с.

(8). Лукошкина Н.Л. Методические принципы создания профессионально-ориентированных обучающих компьютерных курсов для взрослых по чтению на иностранном языке. Дис.... канд. пед. наук, Курск, 2000, 146 с.

(9). Нестерова Н.М. Вторичный текст: абсолютность и относительность понятия. Лингвистика, перевод, лингводидактика. Материалы межвузовской научно-практической конференции студентов, аспирантов, преподавателей, Пермь, 1997, с. 38–40.

(10). Петухова А.А. Формирование умений студентов в ознакомительном чтении с использованием компьютерной обучающей программы. Дис. ... канд. пед. наук, Таганрог, 2001, 160 с.

(11). Серова Т.С. Обучение чтению в системе профессионально-ориентированного обучения иностранному языку. МГПИИЯ им. М.Тореза, М., 1981, вып. 183, с. 79–89.

(12). Серова Т.С. Теоретические основы обучения профессионально-ориентированному чтению на иностранном языке в неязыковом вузе. Дис. д-ра. пед. наук, Пермь, 1989, 447 с.

(13). Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе. Учеб.-метод, пособие для вузов, М., Высш. шк.", 1987, 207 с.

(14). Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе. Учеб.-метод, пособие для вузов, М., "Высш. шк.", 1987, 207 с.

(15). Teun A. van Dijk. Critical Discourse Analysis (англ.). The Handbook of discourse analysis: a handbook /edited by Deborah Schiffrin, Deborah Tannen, and Heidi Hamilton. Blackwell Publishers Ltd, 2001, p. 352. ISBN 0-631-20595-0.

Ibragimov Shuxrat Isroilovich (Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi)

HUQUQBUZARLIKNING OLDINI OLISHDA PROFILAKTIKA TIZIMINI SIFAT JIHATDAN YANGI BOSQICHGA OLIB CHIQISHDA PREVENTIV CHORALAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada huquqbuzarlikning oldini olishda profilaktika tizimining ahamiyati, hozirgi holati va uni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish uchun zarur vazifalar ko‘rib chiqiladi. Profilaktika tizimining huquqiy, ijtimoiy va texnologik jihatlari tahlil qilinib, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari keltiriladi. Ushbu chora-tadbirlar huquqbuzarlik darajasini pasaytirish va jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishga xizmat qiladi. Maqola davlat, jamiyat va fuqarolar o‘rtasidagi hamkorlikning muhimligini ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *huquqbuzarlik, profilaktika tizimi, huquqiy madaniyat, qonunchilik, zamonaviy texnologiyalar, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, huquqiy savodxonlik, hamkorlik, jinoyatchilikning oldini olish, xavf guruhlari.*

ПРЕВЕНТИВНЫЕ МЕРЫ ПОДНЯТИЯ СИСТЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НА КАЧЕСТВЕННО НОВУЮ СТУПЕНЬ

Аннотация. *В данной статье рассматривается значение системы профилактики в предупреждении преступности, ее современное состояние и задачи, необходимые для вывода ее на качественно новый уровень. Анализируются правовые, социальные и технологические аспекты системы профилактики, представлены существующие проблемы и пути их устранения. Данные меры служат снижению уровня преступности и повышению правовой культуры в обществе. В статье подчеркивается важность сотрудничества государства, общества и граждан.*

Ключевые слова: *преступность, система профилактики, правовая культура, законодательство, современные технологии, социально-экономические факторы, правовая грамотность, сотрудничество, профилактика преступности, группы риска.*

PREVENTIVE MEASURES IN TAKING THE PREVENTION SYSTEM IN PREVENTING CRIME TO A NEW LEVEL IN QUALITATIVE ASPECTS

Annotation. *This article examines the importance of the prevention system in preventing crime, its current state, and the tasks necessary to bring it to a new level in terms of quality. The legal, social, and technological aspects of the prevention system are analyzed, and existing problems and ways to eliminate them are presented. These measures serve to reduce the level of crime and improve the legal culture in society. The article emphasizes the importance of cooperation between the state, society and citizens.*

Keywords: *crime, prevention system, legal culture, legislation, modern technologies, socio-economic factors, legal literacy, cooperation, crime prevention, risk groups.*

Kirish. Huquqbuzarlik jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma’naviy rivojlanishiga jiddiy to‘siq bo‘lib xizmat qiladi. Bu holatni bartaraf etish va oldini olish uchun profilaktika tizimi muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda dunyoda va mamlakatimizda huquqbuzarliklarni kamaytirishga qaratilgan sa’y-harakatlar doirasida profilaktika tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarish masalasi dolzarb vazifalardan biriga aylandi.

Barchamizga ma’lumki, huquqbuzarlik ijtimoiy ma’noda jamiyat, fuqarolar va jamoat birlashmalarining huquq va manfaatlariga xavf tug‘dirishga qodir xulq bo‘lib, u ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishini qiyinlashtiradi va ularning buzilishiga sabab bo‘ladi. Buning oqibatida jamiyatda turli darajadagi ko‘ngiisizliklar yuz bera boshlaydi va jamiyat o‘z-o‘zidan tanazzulga yuz tutadi. Shu o‘rinda, huquqbuzarlik profilaktikasi tushunchasiga yuridik ma’noda ta’rif berib o‘tsak. “Huquqbuzarlik” deganda, jamiyat uchun xavfli bo‘lgan qilmish (harakat yoki harakatsizlik), boshqa manbada esa huquqbuzarlikka jamiyatda o‘rnatilgan va qonun asosida belgilangan tartib, umuman, ijtimoiy yashash qoidalarini buzish, deb ta’rif berilgan.

Milliy va xalqaro tajribalar asosida ishlab chiqilgan prevensiv choralar, masalan, ta’lim dasturlari, ijtimoiy loyihalar va psixologik yordam, huquqbuzarliklarni kamaytirishga yordam beradi. Bunday yondashuvlar, yoshlarni ijtimoiy hayotga faol jalb qilish, ularning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirish va huquqiy ongini oshirishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Huquqbuzarliklar profilaktikasini bevosita amalga oshiruvchi organ yoki muassasaning muayyan shaxsning huquqbuzarlikdan jabrlanuvchiga aylanishi xavfini kamaytirishga qaratilgan profilaktika chora-tadbirlarini qo‘llashga doir faoliyati huquqbuzarliklarning viktimologik

profilaktikasidir. Huquqbuzarliklar profilaktikasining bu turi ma'lum bir toifadagi shaxslarning muayyan huquqbuzarliklar oqibatida jabrlanuvchi bo'lib qolishini oldini olishni nazarda tutadi.

Mamlakatimizda Q.R.Abdurasulova, G.T.Abdullaxodjayev, X.M.Abzalova, G.O'.Ahmedova, Sh.A. Ganiyev, A.G.Zokirova, M.Z.Ziyodullayev, I.Ismoilov, O.M.Mahkamov, F.M.Muhiddinov, S.S.Niyozova, J.A.Ne'matov, A.K.Rasulev, N.S.Salayev, F.Tohirov, M.Q.O'rozaliyev, I.Y.Fozilov, Sh.R.G'afurov, V.G. Fayzullayeva, N.T.Ismoilov, J.A.Ibrohimov, G'.S.Qarshiyev, F.X.Qo'chqorova, A.Sh.Murodov, B.U. Tadjixonov, M.K.Uteniyazov, B.A.Umirzoqov va boshqalar tomonidan ayrim turdagi huquqbuzarliklar hamda ma'lum toifadagi shaxslar bo'yicha huquqbuzarliklar profilaktikasi bilan bog'liq ba'zi masalalar tadqiq etilgan.

Tahlil va natija. Jamiyat hayotining turli sohalarida inson omili ustun hisoblanadi, ayniqsa, unda voyaga yetmaganlarning haq-huquqlarini himoya qilish, ularning ilmiy, ijodiy, intellektual salohiyatini yuksaltirishga asosiy vazifalardan biri sifatida qaraladi. Shu bilan birgalikda, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklar sonining ortishi, o'smirlar o'rtasida deviant xulqning ommalashuvi kabi holatlar huquqbuzarlik profilaktikasi masalasida jamiyatning barcha institutlari tizim sifatida o'zaro hamkorlikda faoliyat olib borishini taqozo etmoqda.

Davlatimiz yoshlar masalasini davlat siyosati darajasiga ko'tarib, bugungi kunda aholining yoshlar qatlamiga oid islohotlarni to'la-to'kis amalga oshirib kelmoqda. Yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning huquq va erkinliklarini ta'minlash, yoshlarga oid qonun hujjatlarini takomillashtirish kabi vazifalar bilan bir qatorda voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining oldini olish masalasi ham dolzarb vazifalar qatoridan joy oldi. Huquqbuzarliklarning oqibati bilan emas, balki uning kelib chiqishi sabablarini aniqlash profilaktika ishlarini olib borishning samaradorligini oshirishga asos bo'ladi.

Profilaktikaning asosiy maqsadi ham huquqbuzarlikka moyil bo'lgan shaxslarning xatti-harakatlarini o'zgartirish, ularni jamiyatga foydali a'zolar sifatida qayta integratsiyalashdir. Shu bilan birga, ushbu tizim davlat organlari, jamoat tashkilotlari va fuqarolar o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Dunyo tajribasiga nazar tashlasak, profilaktika tizimi yaxshi yo'lga qo'yilgan mamlakatlarda jinoyatchilik darajasi sezilarli darajada pasayganini ko'rish mumkin. Masalan, Yaponiya va Skandinaviya davlatlarida profilaktik choralar ijtimoiy adolat, ta'lim va aholining huquqiy madaniyatini oshirishga qaratilgan bo'lib, bu esa jinoyatchilikning oldini olishda muhim natijalarga olib kelmoqda.

O'zbekistonda huquqbuzarlikning oldini olish bo'yicha profilaktika tizimi so'nggi yillarda sezilarli darajada rivojlandi. Qonunchilikda huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan bir qator normativ hujjatlar qabul qilindi, mahalliy hokimiyat organlari va huquq-tartibot idoralari faoliyatida profilaktik ishlar kuchaytirildi. Biroq tizimni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish uchun hali ko'p muammolarni hal qilish zarur.

Birinchidan, profilaktika tizimida resurslarning yetarli emasligi muammo sifatida ko'zga tashlanadi. Bu nafaqat moliyaviy resurslarga, balki malakali mutaxassislar, zamonaviy texnologiyalar va infratuzilma bilan bog'liq.

Ikkinchidan, aholining huquqiy savodxonligi hali ham past darajada qolmoqda. Ko'p hollarda odamlar o'z huquq va majburiyatlarini to'liq anglamasdan huquqbuzarlikka yo'l qo'yishadi.

Uchinchidan, profilaktika tizimi ko'proq reaktiv (ya'ni huquqbuzarlik sodir bo'lgandan keyin choralar ko'rish) xarakterga ega bo'lib, proaktiv (oldindan choralar ko'rish) yondashuv yetarli darajada rivojlanmagan.

Huquqbuzarlikning oldini olishda eng muhim omillardan biri – fuqarolarning huquqiy madaniyatidir. Buning uchun maktablar, universitetlar va ommaviy axborot vositalari orqali huquqiy ta'limni kengaytirish zarur. Mahalla tizimi orqali aholiga qonunlarning mazmuni va ahamiyatini tushuntirish, seminarlar va targ'ibot tadbirlari tashkil etish samarali natijalar beradi.

Huquqbuzarlikning ko'p sabablari ijtimoiy adolatsizlik, ishsizlik va qashshoqlik bilan bog'liq. Shu sababli, profilaktika tizimini rivojlantirishda iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirish, yangi ish o'rinlari yaratish va aholining turmush darajasini oshirishga qaratilgan dasturlar ishlab chiqilishi lozim. Bu jarayonda davlat, xususiy sektor va jamoat tashkilotlari o'zaro hamkorlik qilishi muhim. Profilaktika tizimida xavf guruhidagi shaxslar (masalan, oldin sudlanganlar, yoshlar, moddiy qiyinchilikdagi oilalar) bilan individual ish olib borish muhim. Psixologlar, sotsiologlar va huquqshunoslar jalb qilingan holda, ularning xatti-harakatlarini tahlil qilish va ijobiy yo'nalishga yo'naltirish choralari ko'rilishi kerak.

Profilaktika tizimi faqat huquq-tartibot organlarining yolg'iz harakatlari bilan samarali bo'lolmaydi. Bu jarayonda mahalla qo'mitalari, ta'lim muassasalari, nodavlat tashkilotlari va diniy muassasalar bilan

hamkorlikni kuchaytirish zarur. Har bir tashkilot o‘ziga xos tajriba va imkoniyatlarini jalb qilib, umumiy maqsadga xizmat qilishi mumkin.

Yoshlar orasida huquqbuzarliklarning dastlabki sabablari oila muhitidagi muammolar, do‘stlar ta’siri va ijtimoiy izolyatsiya sifatida ko‘rinadi. Respondentlarning aksariyati, oila muhitining qoniqarsizligi va ota-onalar o‘rtasidagi nizolarni huquqbuzarliklar uchun asosiy omil sifatida ta’kidladilar. Bu, oila va ta’lim jarayonlarida ishlash zarurligini ko‘rsatadi. Ta’lim dasturlarining samaradorligi ham tadqiqotda muhim ahamiyatga ega. Respondentlarning ko‘pchiligi, huquqiy bilimlarni oshirishga qaratilgan ta’lim dasturlarini samarali deb hisoblaydi, lekin ushbu dasturlar, ko‘pincha, qiziqarli va motivatsiyalovchi emasligi haqida fikrlar bildirildi. Bu ta’lim tizimining yangilanishi va innovatsion yondashuvlarni qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Huquqbuzarlikni oldini olishda profilaktika tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish – bu murakkab, lekin dolzarb vazifa. Bu jarayon nafaqat huquqiy tizimning, balki jamiyatning barcha jabhalarining rivojlanishiga bog‘liq. Qonunchilikni takomillashtirish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, aholining huquqiy savodxonligini oshirish va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish kabi vazifalar ushbu maqsadga erishishda asosiy yo‘nalishlar hisoblanadi. Faqat davlat, jamiyat va har bir fuqaroning birgalikdagi sa’y-harakatlari bilan huquqbuzarlik darajasini pasaytirish va tinch, xavfsiz jamiyat barpo etish mumkin. Shu ma’noda, profilaktika tizimini yangi bosqichga olib chiqish nafaqat huquqiy, balki ijtimoiy va ma’naviy mas’uliyatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-noyabrdagi „O‘zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 27-farmoni.

(2). O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-yanvardagi “Fuqarolar va jamoat tashkilotlarini huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashishdagi faol ishtiroki uchun rag‘batlantirish tartibi to‘g‘risida nizomni tasdiqlash haqida”gi 15-qarori URL: https://lex.uz/docs/3499747.

(3). Azimov D. Huquqiy ta’lim va uning jamiyatdagi ijtimoiy rolini oshirish. Toshkent, “Akademnashr” nashriyoti, 2015.

(4). Beketov O.I. va boshqalar. Ma’muriy faoliyat. Umumiy qism. Darslik, M., Rossiya Ichki ishlar vazirligining TsOKR, 2019, 79-bet.

(5). Karaketova D.Y. Bezorilikning jinoyat-huquqiy va kriminalogik jihatlari. Yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. 2021, 415-bet.

(6). Xo‘jaqulov S.B. Ichki ishlar organlarining huquqbuzarliklar profilaktikasi faoliyati. T., 2017, 5-bet.

(7). Yusufov M. Preventiv tadbirlar va huquqiy madaniyatni rivojlantirish. Toshkent, “Yuridik olam” nashriyoti, 2021.

Karimova Madina Saydulla qizi (Andijon davlat Chet tillari instituti doktoranti; karimovamadina398@gmail.com)

RITORIKA NUQTAYI NAZARIDAN ERISTIK DISKURS

Annotatsiya. *Ushbu maqolada eristik diskursning asosiy xususiyatlari va ritorik nuqtayi nazaridan tahlili keltiriladi. Eristik diskurs, ya’ni, bahsli muloqot, ishtirokchilarning fikrlarini himoya qilish va raqibni mag‘lub etishga qaratilgan. Maqolada argumentatsiya, ritorik strategiyalar va manipulatsiya usullari ko‘rib chiqiladi, shuningdek, metafora va taqqoslash kabi stilistik elementlar tahlil qilinadi. Maqola eristik diskursning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi ahamiyatini yoritadi hamda zamonaviy kommunikatsiya platformalaridagi rolini muhokama qiladi. Ushbu tahlil o‘quvchilarga eristik diskursni ijtimoiy aloqalar va muloqot jarayonining muhim qismi sifatida tushunishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *ritorika, mantiq, estetik, dialektika, muloqot, aldamalar va manipulatsiyalar.*

ЭРИСТИЧЕСКАЯ ДИСКУССИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ РИТОРИКИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основные характеристики эристического дискурса и его анализ с риторической точки зрения. Эристический дискурс, то есть спорный диалог, направлен на защиту мнений участников и победу над противником. В статье рассматриваются аргументация, риторические стратегии и методы манипуляции, а также анализируются стилистические элементы, такие как метафора и сравнение. Статья освещает значимость эристического дискурса в социальном и культурном контексте, а также обсуждает его роль на современных коммуникационных платформах. Этот анализ помогает читателям понять эристический дискурс как важную часть социальных взаимодействий и процессов коммуникации.*

Ключевые слова: *риторика, логика, эстетика, диалектика, общение, обман манипуляции.*

ERISTIC DISCOURSE FROM THE PERSPECTIVE OF RHETORIC

Annotation. *The article examines the main characteristics of eristic discourse and its analysis from a rhetorical perspective. Eristic discourse, that is, contentious dialogue, is aimed at defending the participants' opinions and defeating the opponent. The article discusses argumentation, rhetorical strategies, and methods of manipulation, as well as analyzing stylistic elements such as metaphor and comparison. The article highlights the significance of eristic discourse in social and cultural contexts and discusses its role on modern communication platforms. This analysis helps readers understand eristic discourse as an important part of social interactions and communication processes.*

Key words: *rhetoric, logic, aesthetics, dialectics, communication, deceptions manipulations.*

Kirish. "Eristika" atamasi qadim zamonlardan kelib chiqqan bo'lib, kognitiv tizimlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir orqali haqiqatni aks ettirishning evristik usuli sifatida tushuniladi. Boshqacha aytganda, qadimiy davrlarda haqiqat «munozara jarayonida paydo bo'lgan» va shuning uchun yanada ob'ektiv ko'rinardi. Qadimgi yunon falsafasi ritorikani butun qadimgi dunyoqarashning ajralmas qismi sifatida ko'rib, uni "mazmunli-formalist" xarakterga ega deb ta'riflaydi. A.K.Avelichevning fikricha, bu maxsus "formalistlik" zamon va makon tamoyillariga qat'iy rioya qilishda namoyon bo'ladi, bu esa plastika san'atlariga mos keladi, lekin nazariy fikrlash sohalarida noan'anaviy scholastika ta'sirini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ritorika bir tomondan ijtimoiy fikr va amaliyotni bilish va o'zlashtirishning evristik usullarini aks ettirsa, boshqa tomondan, riyozat kanonlari va ularni bajarish texnikalariga amal qilish orqali haqiqatni anglashning eng samarali yo'li sifatida qaraladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tarixan, ritorika zamonaviy til va nutq nazariyalarini, xususan, lingvopragmatik yondashuvlarni nutqiy o'zaro ta'sir kontekstida rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. Bu yondashuvlar orasida Dubua va boshqalar (1986), "Nutqiy ta'sir" (1986), Sternin (2003), Goffman (1987), Gordon (1990) va Lakoff (1973) kabi tadqiqotchilarning ishlarini keltirish mumkin. Hozirgi kunda lingvistika muloqot va nutqiy fikrlash mexanizmlarini chuqur o'rganishga qaratilgan ko'plab tadqiqotlarni amalga oshirilgan.

Tadqiqod metodologiyasi. Eristik metod, qadimgi davrlarda ritorika, mantiq, estetik va dialektika bilan bog'liq holda o'rganilgan. Bu metodning asoschilaridan biri bo'lgan sofist Protagor "Inson – barcha narsalarning o'lchovi" printsipi bilan ajralib turadi. U eristikani birinchi bo'lib ta'riflagan va o'z shogirdi Evlatl bilan mashhur tortishuvlar orqali bu metodni amalda qo'llagan. Protagorning eristikasi, asosan, argumentatsiya va muloqot jarayonida raqobatlashish, qarama-qarshi fikrlarni himoya qilish va muloqotda g'alaba qozonishga qaratilgan. Bu jarayonda, u har qanday fikr yoki nuqtai nazarni asoslash imkoniyatini ko'rsatgan va bu orqali insonning fikr va qarorlarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Eristika nafaqat mantiqiy dalillarni, balki ritorik usullarni ham o'z ichiga oladi, bu esa uning zamonaviy lingvopragmatik yondashuvlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Ritorika auditoriyani ishontirishning usullari va turli til vositalari orqali ta'sir ko'rsatish shakllarini o'rganadigan fan hisoblanadi. Bu ta'sir auditoriyaning xususiyatlarini inobatga olib, kerakli natijaga erishish maqsadida amalga oshiriladi. Ta'sir og'zaki yoki yozma shaklda argumentlar, dalillar va ehtimolliklarni taqdim etish orqali amalga oshirilishi mumkin bo'lib, foydalanilgan til va no-til vositalari orqali belgilangan hissiyotlar va his-tuyg'ularni keltirib chiqarishi mumkin. Ba'zi tadqiqotchilar fikricha, eristika haqiqatni bahs orqali bilish usuli sifatida ritorikadan dialektika va sofistikaga bo'linishidan oldin paydo bo'lgan. Hozirgi kunda eristika ko'pincha "bahsda mantiqni qo'llash san'ati" deb ataladi. Biroq qadimgi faylasuflarning asarlarida bu tushunchalar keyinchalik farqlanib, eristika termini salbiy baholovchi ma'noga ega bo'lib qoldi. Y.V.Rozhdestvenskiy, Sekt-Empirikdan ilhomlanib, qadimgi ritorikani tanqid qi-lishning asosiy tamoyillarini keltirib, quyidagi ritorik nazariyasining zaif tomonlarini ajratib ko'rsatadi:

1. Eristika bu raqobatga asoslangan munozara shakli bo'lib, unda ishtirokchilar o'z foydasini ko'zlaydilar va raqibni kamsitishga harakat qiladilar. Bu yerda axloqiy prinsiplar va mantiqiy qoidalar, ko'p hollarda, e'tiborsiz qoldiriladi.

2. Dialektika – haqiqatni izlash va isbotlashga qaratilgan munozara usuli. Bu usulda raqibga hurmat ko'rsatish, mantiqiy dalillarni keltirish va haqiqiy bilimga erishish maqsadida fikr almashish muhim ahamiyatga ega.

3. Sofistika – bu eristikadan farqli o'laroq, mantiqiy dalillarni noto'g'ri yoki manipulyatsion tarzda qo'llash orqali o'z foydasini hal qilishga intiladigan usuldir. Sofistika ko'pincha aldamachilik va raqibni chalg'itish uchun ishlatiladigan strategiyalarni o'z ichiga oladi.

Rozdestvenskiy ta'riflariga ko'ra, bu uchala tushuncha o'rtasida aniq farqlar mavjud. Eristika o'zining manfaati uchun kurashni, raqibni kamsitishni va mantiqqa ahamiyat bermaslikni nazarda tutadi. Dia-

lektika haqiqatni isbotlashni, raqibga hurmat ko‘rsatishni va mantiqiy dalillarga asoslanishni maqsad qiladi. Sofistika esa o‘z foydasini hal qilish uchun isbotlashga intiladi, lekin buni aldamalar va manipulyatsiyalar orqali amalga oshiradi. Shunday qilib, “dialektika – eristika” qarama-qarshiligini “to‘g‘ri-noto‘g‘ri”nutq miqyosi bo‘yicha ikki qutb sifatida tasavvur qilish mumkin. Y.V.Rozdestvenskiy talqinida sofistika esa birinchi va ikkinchi elementlarni bog‘laydigan o‘rta bo‘g‘in sifatida qoladi.

Dunyoqarashlardagi farqlar va ziddiyatlar, bir tomondan, fikrlarni isbotlash va talqin qilish zaruratini tug‘diradi. Boshqa tomondan, bunday fikrlarning “boshqachalik” manbalarini tushunish va bu fikr egalariga ta’sir ko‘rsatish ham muhimdir. X.G.Gadamerning fikricha, tushunish faqat umumiy predmetga oid tushunchalar bir-biri bilan mos kelmaganda maxsus vazifaga aylanadi. Tushunmovchiliklar yuzaga kelganda va aytilgan fikr o‘zining tushunarsizligi bilan zarba berayotganida, umumiy predmetga nisbatan tabiiy hayot sekinlashadi, shunda fikr boshqa bir shaxsning – “Sen” yoki matn muallifi sifatida qattiq haqiqatga aylanadi. Biroq kelishuvga erishishga urinishlar davom etadi, oddiy tushunishga emas, balki umumiy predmet orqali. Faqatgina bu yo‘llar va burilishlar –muloqot san’ati, argumentatsiya, savollar va javoblar, qarshi fikrlar va inkor qilish san’ati – matn ichidagi ichki dialogni tushunishni talab qiladigan ruhni yo‘naltirishi natijasida hech narsaga olib kelmasa, savol teskari qo‘yiladi. Shunda tushunish sa’y-harakatlari “Sen”ning individualigiga qarab yo‘naltiriladi va uning o‘ziga xosligini hisobga oladi. M.M.Вахтин esa har bir ifoda – oratorlik, ma’ruzalar va boshqa shakllar – tinglovchiga mo‘ljallanganligini ta’kidlaydi. Bu ifodalar tinglovchining tushunishi va javob berishi uchun yaratilgan, lekin bevosita emas, chunki orator yoki ma’ruzachi o‘z nutqiga javob berishni to‘xtatmaydi. Har qanday tajribali orator o‘z nutqining dialogik tomonini mukammal hisobga oladi. Tinglovchilar uning oldida befarq yoki inert massa sifatida emas, balki jonli va ko‘p qirrali suhbatdosh sifatida mavjud. Tinglovchilarning harakati, holati, yuz ifodalari va joylarini o‘zgartirishlari – bularning barchasi haqiqiy professional orator uchun aniq va ifodali javobdir, u o‘z nutqini doimiy ravishda kuzatib boradi.

Ritorika eristik diskursni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ritorika san’ati orqali ishtirokchilar o‘z fikrlarini yanada samarali va ta’sirchan tarzda ifoda etishadi. Ular turli usullar va strategiyalar orqali o‘z nuqtayi nazarlarini kuchaytirishga harakat qiladilar. Ritorika nuqtayi nazaridan eristik diskurs, asosan, muloqot jarayonida argumentlar va fikrlarni taqqoslash, bahs-munozara va qarama-qarshi fikrlarni keltirish orqali haqiqatni aniqlash yoki biron bir nuqtayi nazarni himoya qilishga qaratilgan. Eristika, o‘z navbatida, qiyinchiliklar va muammolarni hal qilishda mantiqiy fikrlash va muhokama qilish usullarini o‘z ichiga oladi.

Eristik diskursning asosiy xususiyatlari:

1. Argumentlar va qarama-qarshiliklar. Eristik diskursda turli xil argumentlar keltiriladi, bu esa bahsning qizg‘inligini oshiradi. Har bir tomon o‘z nuqtayi nazarini himoya qilishga intiladi.

2. Maqsad. Eristik diskursning asosiy maqsadi, ko‘pincha, boshqa tarafni ishontirish yoki o‘z fikrini ustun qo‘yishdir. Bu jarayonda muloqot ishtirokchilari o‘z fikrlarini asoslash uchun dalillar va misollar keltiradilar.

3. Emotsional ta’sir. Eristika ko‘pincha emotsional elementlardan foydalanadi. Odamlarning his-tuyg‘ularini jalb qilish orqali bahsni kuchaytirishi mumkin.

4. Mantiqiy xatolar. Eristik diskursda mantiqiy xatolar ko‘plab uchraydi. Ba’zan ishtirokchilar o‘z pozitsiyalarini himoya qilish uchun haqiqiy dalillarga emas, balki manipulyatsiyalarga murojaat qiladilar.

5. O‘rganish va fikr almashish. Eristik diskurs nafaqat raqobat, balki fikr almashish jarayoni hamdir. Har bir tomon o‘z fikrlarini taqdim etish orqali yangi bilim va tushunchalar olish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Xulosa. Ritorik tadqiqotlarga asoslanib, eristikani metod sifatida (fikrlarni taqqoslash orqali haqiqatni aniqlash) uning amalga oshirish usullariga va ushbu usullar orqali erishiladigan maqsadlarga bo‘lish mumkin. eristik diskurs – bu fikrlarni taqqoslash va bahs qilish jarayoni bo‘lib, u nafaqat raqobat, balki o‘zaro o‘rganish va rivojlanish imkoniyatini ham beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Аннушкин, В.И. Риторика. Пояснительная записка [электронный ресурс]. Программа курса «Риторика»: учебно-методическое обеспечение дистанционного педагогического образования. Режим доступа: http ://www. curator.ru/pedagog/pro_ann.httnl

(2). Античные риторики [текст]. Ред. А.А.Тахо-Годи. М., изд-во МГУ, 1978, 352 с.

(3). Бахтин М.М. Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи [текст]. М., “Лабиринт”, 2000, 640 с.

(4). Рождественский, Ю.В. Лекции по общему языкознанию [текст]. М., “Добросвет”, 2000, 344 с.

(5). Ощепкова, Н.А. Стратегии и тактики в аргументативном дискурсе: прагмалингвистический анализ

убедительности рассуждения. На материале политических дебатов [текст]. Дис. ... канд. филол. наук, М., 2003, 199 с.

(6). Новиков А.И. Текст и его смысловые доминанты [текст]. Под ред. Н.В.Васильевой, Н.М.Нестеровой, Н.П.Пешковой. М., изд-во Ин-та языкознания РАН, 2007, 224 с.

Xolisova Gavharoy Mannobjon qizi (PhD), Andijon davlat Chet tillari insituti dotsenti),
Yuldashova Go‘zal Rustam qizi (ADCHTI Kompyuter lingvistikasi 1-kurs talabasi;
gavharxolisova@gmail.com)

BIZNES VA TIJORIY MULOQOT TADQIQI, NAZARIY XULOSALAR

Annotatsiya. *So‘nggi yillarda “diskurs” atamasi lingvistikada eng keng tarqalgan nomlanishlardan biri bo‘lib, u deyarli barcha lingvistik nashrlarda uchraydi. Shu bilan birga, diskurs zamonaviy tadqiqotlarda eng murakkab tushunchalardan biri hisoblanadi, turli yondoshuvlar va talqinlarning mavjudligi bilan ajralib turadi.*

Kalit so‘zlar: *zamonaviy tadqiqodlar, biznes diskurs, lingvistika, ilmiy talqin, diskurs nazariyasi.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕЛОВОЙ И КОММЕРЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ, ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЫВОДЫ

Аннотация. *В последние годы термин «дискурс» стал одним из самых распространенных названий в лингвистике, встречаясь практически во всех лингвистических публикациях. В то же время дискурс является одним из самых сложных понятий в современных исследованиях, характеризующимся существованием различных подходов и интерпретаций.*

Ключевые слова: *современные исследования, деловой дискурс, лингвистика, научная интерпретация, теория дискурса*.

BUSINESS AND COMMERCIAL COMMUNICATION RESEARCH, THEORETICAL CONCLUSIONS

Annotation. *In recent years, the term “discourse” has become one of the most common names in linguistics, appearing in almost all linguistic publications. At the same time, discourse is one of the most complex concepts in modern research, characterized by the presence of various approaches and interpretations.*

Keywords: *Modern research, business discourse, linguistics, scientific interpretation, discourse theory.*

Kirish. Tilshunos olimlar diskursni turlicha talqin etishadi. Kubryakovaning fikriga ko‘ra, “Tilshunoslik fanining hozirgi taraqqiyoti davrida diskursning umumiy qabul qilingan birorta ta’rifi mavjud emas”. Diskurs termini jahon tilshunosligida so‘nggi o‘n yillikda juda keng qo‘llanilib, bir necha ma’noda talqin qilinmoqda. Mazkur termin dastlab bog‘lanma matn tushunchasini ifodalagan bo‘lsa, keyinchalik, suhbat, dialog tushunchalariga nisbatan ham qo‘llanila boshlandi Sossyurning tarafdorlari nutq tushunchasiga ko‘proq e’tibor berishadi. Misol uchun, E.Benveniste deyarli hech qachon “nutq” atamasini ishlatmaydi, undan “muloqot”ni afzal ko‘radi. E.Brussans Sossurcha til nutq dixotomiyasiga uchinchi komponent – nutqni o‘z ichiga oladi, uni til va nutq orasiga joylashtiradi va unga vositachi vazifasini beradi. Shu bilan birga, til mavhum belgilar tizimi vazifasini bajaradi; nutq so‘zlovchi tildan foydalanadigan ma’lum kombinatsiyalarni o‘z ichiga oladi, nutq, nutq faoliyatining mexanizmi va jarayonining o‘zidir [1]. A.A.Kibrik va uning hammualliflari ham o‘z fikrlarini bayon qilgan: “Diskurs – matndan ko‘ra kengroq tushuncha. U bir vaqtning o‘zida lisoniy faoliyat jarayoni va uning natijasi va uning natijasida matn paydo bo‘ladi”[2]. Insoniyatning ijtimoiy, kommunikativ aloqaga kirishi sababi ma’naviy va moddiy ehtiyojlari tufayli sodir bo‘ladi. Ehtiyojlar esa, zamon va makonga qarab o‘zgaradi. Bundan kelib chiqib, shuni aytamizki, diskurs davr o‘tishi bilan o‘zgarib turuvchi hodisadir. Tilshunos olim T.M.Nikolayeva “Matn lingvistikasining qisqacha lug‘ati” asarida diskurs tushunchasiga quyidagicha ta’rif beradi: “Diskurs – matn lingvistikasining ko‘p qiymatli atamasi bo‘lib, bir qator mualliflar tomonidan deyarli omonim ma’nolarda qo‘llaniladi. Ulardan eng keng tarqalgan shakllari izchil matn, matnning og‘zaki-so‘zlashuv shakli, dialoglar, monologlar, ma’nosi jihatda bog‘liq bo‘lgan gaplar guruhidir” [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. S.Kolloni, V.B.Xatia, F.Bargiela-Chiappini, A.Pennikuk, H. Spencer-Oati, L.B.Imer, A.Warner, L.Putnam, J.Ponchini, K.Nikerson kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy ishlarni ta’kidlaydi. Bu tadqiqotchilar biznes-diskursni o‘rganish bo‘yicha muhim nazariy va metodologik yondashuvlarni ishlab chiqqan. “Diskurs” va “matn” tushunchalarini o‘rtasidagi chegarani

izlar ekanmiz, V.Karasikning “Diskurs – muloqot vaziyatiga kirishgan, bog‘langan matn” [4], N.Artyunova-ning “matn” inson turmush tarziga to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘lanmagan muloqot shakli[5] degan ta’riflarga duch kelamiz. Nutqni jarayon sifatida o‘rganish faqat so‘zlovchi va tinglovchi orasidagi o‘zaro diskurs (fikr almashish), savolga yarasha javob berish – holatidagina tadqiq etilishi mumkin. Diskursga golland tilshunosi Teun van Deyk shunday ta’rif beradi: “Diskurs – bu nutq oqimi, uning doimiy harakatidagi til, tarixiy davrning barcha xilma-xilligini, individual va ijtimoiy xususiyatlarni o‘ziga singdirgan nutqning tabiiy ijtimoiy shaklidir. Bu orqali olim diskursda adresant va adresatlarning nutqi muloqot vaziyatida shakllantirishi haqida fikr yuritgan [6].

Tadqiqod metodologiyasi.1990-yillarning oxiriga kelib, biznes-diskursning asosiy tadqiqot obyekti **“**biznesmenlar tilni qanday qilib o‘z maqsadlariga erishish uchun ishlatadi” degan savolga javob qaratilgan. Shuningdek, lingvistik va kontekstual yondashuvlar o‘rtasidagi bo‘shliqni to‘ldirishga intilishlar amalga oshirilgan. Konversatsion tahlil, sotsiologiya va etnometodologiya kabi metodikalar yordamida so‘nggi 20 yil ichida biznes sohasidagi diskurslarni tahlil qilishga qaratilgan urinishlar amalga oshirilgan. Tadqiqotchilar biznesdagi diskursning muayyan ahamiyatini aniqlashga muvaffaq bo‘lgan. Masalan, Daft va Lengel (1984), Beamer (1992) va boshqa mualliflar tomonidan tashkilotlar ichidagi korporativ kommunikatsiya, boshqaruv dialogi, tranzaktsion diskurs va kommunikatsion modellarga oid tadqiqotlar amalga oshirilgan. O‘zbek tili nutq, muloqot madaniyatiga oid ishlarda tijoriy diskursni nazariy jihatdan o‘rganish o‘rtaga jiddiy qo‘yilgan emas. S.Ibrohimov, E.Begmatov, L.Xo‘jayeva, I.Ibrohimov, B.O‘rinboyev, S.Inomxo‘jayev, R.Qo‘ng‘urov, S.Karimov, T.Qurbonov, A.Rustamov, A.Abdurahmonov, N.Mahmudov, T. Qudratov, Y.Tojiyev, N.Hasanova, H.Tojimatov, O.Yo‘ldosheva, B.X.Rahmatullaeva, Sh.Iskandarovalarning ishlarida nutq madaniyatiga oid bir qator nazariy fikrlar aytilgan [4].

Tahlil va natijalar. So‘nggi yillarda “diskurs” atamasi lingvistikada eng keng tarqalgan nomlanishlardan biri bo‘lib, u deyarli barcha lingvistik nashrlarda uchraydi. Shu bilan birga, diskurs zamonaviy tadqiqotlarda eng murakkab tushunchalardan biri hisoblanadi, turli yondoshuvlar va talqinlarning mavjudligi bilan ajralib turadi. Ko‘plab ichki va xorijiy olimlar diskursni o‘rganishga o‘z ilmiy ishlarini bag‘ishladilar, jumladan: M.Fuko, Z.Xarris, E.Benvenist, P.Serio, N.D.Arutyunova, V.I.Karasik, N.N. Belozerova, V.Z Demyankov, V.V.Krasnıx, M.L.Makarov, N.N.Mironova, Y.S.Stepanov va boshqalar. Yangi geoiqtisodiy chaqiriqlar biznesda til va kommunikatsiyaning o’rganilishini yanada dolzarblik kasb etadi. Biz yangi sinergetik yo‘nalish sifatida bizneslingvistika – til resurslarining biznesda qo‘llanilishini o‘rganadigan interdisipliner tadqiqot sifatida ajratish zarurligini asosladik. Bizning fikrimizcha, bu jarayon til va kommunikatsiyaning biznes-kontekstdagi faoliyatini tahlil qilishda diskursiv yondashuvga asoslanishi kerak, bu esa N.D.Arutyunovaning ta’rifiga ko‘ra, “nutqning hayotga singib ketishi”ni nazarda tutadi. Yu.S. Stepanov ta’kidlashicha, “diskurs – bu til ichidagi til”, ammo o‘ziga xos ijtimoiy voqelik sifatida taqdim etilgan. Bu tadqiqot biznesdagi til va kommunikatsiyaning o‘rganilishi bo‘yicha dolzarb masalalarni ko‘rib chiqadi. Yangi iqtisodiy sharoitlar va geoiqtisodiy o‘zgarishlar, ayniqsa, globalizatsiya jarayonlari, biznesda tilning va kommunikatsiyaning yangi shakllarini o‘rganish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Tadqiqotda ilgari surilgan “biznes-diskurs” va “tarmoq biznes-diskursi” kabi tushunchalar, til va biznesning o’zaro aloqalarini chuqur tahlil qilishga imkon beradi. Bundan tashqari, biznes-diskursning tipologiyasini ishlab chiqish va uni tahlil qilish uchun yondashuvlarni aniqlash tadqiqotning ilmiy qiymatini oshiradi. Bu jarayonning muvaffaqiyati, tilshunoslik va biznes fanlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarning yanada chuqurlashishiga olib keladi. Mahalliy lingvistika sohasida an’anaviy ravishda “ishbilarmon” diskurs tipi ajratilgan. Biroq, jamiyatning hozirgi holati nuqtayi nazaridan, bu atamalar allaqachon birma-bir qabul qilinadigan bo‘lib qolmagan. “Ishbilarmon” tushunchasi, dastlab, ishbilarmon (rasmiy-ishbilarmon) nutq uslubini oddiy (so‘zlashuv) nutqdan ajratish uchun ishlatilgan va unga har qanday kasbiy diskurs turlari – siyosiy, iqtisodiy va ma’muriy diskurslar kiradi. Bu, “ishbilarmon” atamasi juda keng ekanligini anglatadi. Aksincha, “iqtisodiy” atamasi juda tor bo‘lib, biz biznes sohasining barcha turli xil diskurslari va biznes muammolari: ishlab chiqarish, savdo, moliya, menejment haqida gapirganda cheklovli bo‘ladi. Ba’zi tadqiqotlarda eslatib o‘tilgan o‘xshash atamalar (“tijorat”, “korporativ”, “muzokaraviy” diskurslar, shuningdek, “iqtisodiy”) faqatgina “biznes-diskurs”ning umumiy tushunchasining kichik turlarini tashkil etadi.

Xulosa. Matnning turg‘un, tayyor mahsulot, diskursni esa kechayotgan nutqiy muloqot jarayoni sifatida talqin qilinishi ularning keskin farqlanishiga sabab bo‘ladi. Muloqot – axborot almashuv jarayoni, uning maqsadi ham shu. Axborot uzatish yozma yoki og‘zaki usulda kechishi bilan unchalik farq qilmaydi.

Hatto dialog ham yozma nutq vositasida kechishi mumkinligini bilamiz (masalan, diplomatik notalar almashinuvi, xufiyona yozishmalar, siyosiy va ilmiy mazmundagi ma'ruzalar avval yozma tayyorlanib, keyin o'qib beriladi). Ko'pchilik "ilmiy matn" va "ilmiy diskurs" tushunchalarini bir xil ma'noda anglaydilar. Bizning keyingi tadqiqotimizning maqsadi ushbu diskurs turini har tomonlama ko'p o'lchamli tahlil qilish va uning subklassifikatsiyasini ishlab chiqishdir. Birinchi tahlil natijalariga ko'ra, biz funksional tipologiyani taklif qilamiz, unda biznes diskursining bir qator turli xil podturlari ajratiladi (ular, ko'pincha, o'tish davrini boshdan kechiradi va boshqa diskurs sohalari bilan o'zaro bog'lanadi). Tadqiqodchilar biznes diskursining turli xil podturlarini aniqlashga va ularni har tomonlama tahlil qilishga harakat qilmoqda. Bu yondashuv, diskursning faqat bir turini emas, balki uni o'z ichiga olgan bir qancha amaliy va ijtimoiy kontekstlarda qanday funksiyalarni bajarishini ko'rsatadi. Har bir podturlar o'ziga xos funksiyalarni bajaradi, va bu farqlash biznes lingvistikasi uchun juda muhim, chunki ular til va muloqotning turli shakllarini yanada chuqurroq tahlil qilishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Мамажонов, М. (2020). Антропонимлар дискурс релеванти сифатида. Фарғона.

(2). Кибрик А.А. (2008). Язык средств массовой информации как объект междисциплинарного исследования. М., 11.7

(3). Nikolaeva, T.M. (1978). Kratkiy slovar terminov lingvistiki. M., "Progress".

(4). Karasik, V.I. (2004). Jazykovoj krug: Ličnost′, koncepty, diskurs. Gnozis, 117.

(5). Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. Тошкент, "Ўқитувчи", 1992; Иброҳимов С. Ўзбек тили нутқ маданиятига доир. "Ўзбек тили ва адабиёти". 1964, 5-сон; Бегматов Э. Ўзбек нутқ маданияти масалалари. "Ўзбек тили ва адабиёти". 1980, 4-бет; Хўжаева Л. Нотиқлик санъати. Тошкент, 1967; Иброҳимов И. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. Тошкент, "Фан", 1972; Ўринбоев Б. Сўзлашув нутқи. Тошкент, "Фан", 1979; Иномхўжаев С. Нотиқлик санъати асослари. Тошкент, "Ўқитувчи", 1982; Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. Самарқанд, 1985.

(6). Арутюнова Н.Д. (1990). Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. М., "Советская энциклопедия", с. 136.

(7). Deykk, T.A. van. (1998). Ideology: A multidisciplinary approach. Sage Publications.

(8). Сосновская А.М. Деловая коммуникация и переговоры. Учеб. пособие, СПб., изд-во СЗАГС, 2011. 8 с.; ил, с. 92 – 117

(9). Xolisova G. Murhanova M. Nutqning o'zaro ta'siri jarayonidagi analik va diskursiv xususiyatlari. Pedogog jurnali. Vol 6, № 12 (2023).

(10). Xolisova G Diskurs va diskursiv tahlil bo'yicha lingvistk yondashuvlar. Umumiy filologiyaning dolzarb masalalari xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. 2024.

Nabieva Zarrina Isomiddinovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti "Ingliz filologiyasi" kafedrasi o'qituvchisi)

IJTIMOIY MUNOSABAT FE'LLARINING ASPEKTUAL VA KATEGORIAL BELGILARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi fe'llarning aspektual va kategorial belgilarining o'ziga xos xususiyatlari tahlil etilgan. Asosan, harakatning davomiyligi, boshlanganligi yoki tugallanganligini bildiruvchi aspektual ko'rsatkichlar hamda fe'lning zamon, mayl, shaxs, son kabi grammatik kategoriyalar doirasidagi holatlari ko'rib chiqilgan. Ijtimoiy munosabat fe'llari semantik jihatdan chuqur ijtimoiy-psixologik mazmunga ega bo'lib, ularning grammatik ifodalanish shakllari o'zbek tilining morfologik tizimida muhim o'rin tutadi. Maqolada ushbu fe'llarning morfologik va semantik tahlili orqali ularning tilshunoslikdagi ahamiyati yoritilgan va amaliy tahlillar asosida xulosalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *aspektual, kategorial, geterogen, polipropotiv, kognitiv xususiyat, model.*

Набиева Заррина Исомиддиновна (Самаркандский государственный институт иностранных языков, преподаватель кафедры английской филологии)

АСПЕКТУАЛЬНЫЕ И КАТЕГОРИАЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ ГЛАГОЛОВ СОЦИАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Аннотация. *В данной статье проанализированы особенности аспектуальных и категориальных признаков глаголов, выражающих социальные отношения. Основное внимание уделяется аспектуальным показателям, отражающим длительность, начало или завершённость действия, а также грамматическим категориям глагола, таким как время, наклонение, лицо и число. Глаголы, выражающие социальные отношения, обладают глубокой социально-психологической семантикой и занимают важное место в морфологической системе узбекского языка. В статье на ос-*

нове морфологического и семантического анализа этих глаголов раскрывается их значение в лингвистике, а также приводятся выводы, основанные на практическом исследовании.

Ключевые слова: *аспектуальный, категориальный, гетерогенный, полипроптивный, познавательный признак, модель*

Nabiyeva Zarrina Isomiddinovna (Samarkand State Institute of Foreign languages.
Teacher of the Chair of English philology)

ASPECTUAL AND CATEGORIAL FEATURES OF VERBS OF SOCIAL INTERACTION

Annotation. *This article analyzes the specific aspectual and categorial features of verbs that express social relations. The focus is placed on aspectual indicators that denote the continuity, initiation, or completion of an action, as well as on grammatical categories such as tense, mood, person, and number. Verbs related to social relations carry deep socio-psychological semantics and hold an important place in the morphological system of the Uzbek language. The article highlights the linguistic significance of these verbs through morphological and semantic analysis and presents conclusions based on practical examination.*

Key words: *aspectual, categorical, heterogeneous, polypropotic, cognitive trait, model.*

Kirish. Til – inson tafakkuri va ijtimoiy ongining mahsuli bo‘lib, u jamiyatdagi kommunikatsiyaning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Har bir tilning o‘ziga xos grammatik qurilishi, leksik boyligi va semantik tizimi mavjud bo‘lib, bu xususiyatlar tilning rivojlanishida, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning ifoda topishida muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, fe’l kategoriyasi til tizimida markaziy o‘rinni egallaydi. Chunki u harakat, holat, jarayon va munosabatlarni ifodalashda asosiy vosita hisoblanadi.

Tizimli-strukturali tilshunoslik nuqtayi nazaridan leksik ma’no odatda tushunchaning asosiy xususiyatlari yig‘indisi sifatida qaraladi, lekin konsept kengroq ma’no sifatida talqin qilinadi. Kognitiv semantika esa har qanday til birligining ma’nosi kognitiv strukturalar, ya’ni, ong, tafakkur va dunyoni bilish bilan bog‘liq tuzilmalar orqali aks etishini ta’kidlaydi.

Til birliklarining ma’nolari insonning bilish salohiyati bilan belgilangan bo‘lib, ular maxsus tayyor tuzilmalar emas, balki bilish jarayonida shakllanadigan strukturalardir.

Ushbu maqolada ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi fe’llarning aspektual (ya’ni harakatning davomiyligi, tamomlanganligi yoki boshlanganligi bilan bog‘liq xususiyatlari) va kategorial (ya’ni, grammatik kategoriya doirasidagi) belgilarini tahlil qilish maqsad qilingan. Ijtimoiy munosabat fe’llari – odamlar o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalar, ruhiy kechinmalar, axloqiy munosabatlar va ijtimoiy rollarni ifodalovchi fe’llar bo‘lib, ularning morfologik va semantik xususiyatlari tilshunoslik nuqtai nazaridan alohida e’tiborga loyiqdir.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi zamon tilshunosligida fe’l kategoriyasi doirasida semantik va grammatik omillarni kompleks tahlil qilish orqali til birliklarining chuqurroq anglashiga erishilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy munosabatlarni aks ettiruvchi fe’llarning aspektual va kategorial xususiyatlarini tadqiq etish o‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy jihatlarini boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi. S.D.Kanselson, hamma narsa hissiy jihatdan idrok etiladi deb yozadi. Muallif tildagi asosiy ma’nolarni predikatlar tashkil qilishini qayd etadi. Substantivlar uchun asosiylari jismoniy vujudga ega jismlarni aks ettiruvchi leksik birliklardir.

Atributiv so‘zlar uchun predmetlarning xususiyatlarini ifodalovchi leksik ma’nolar, predikativ so‘zlar uchun esa hissiy jihatdan kuzatiladigan tushunchalar, o‘zgaruvchan xususiyatlarning leksik ma’nolari harakat va holat predikatlari orqali ifodalanadi.[1]

Ijtimoiy munosabat fe’llarining tuzilishida biz inson va jamiyat munosabatlari idrok qilinishini kuzatamiz. Bundan kelib chiqadigan asosiy ma’nolarni muhim maqsadga yoki an’anaviy terminologiya bilan aytganda, belgi sifatida qaraymiz. Ijtimoiy munosabat fe’llarini tahlil qilishda gapning sintaktik tarkibi funksional vazifalarini tashkil etuvchi jihatlariga e’tibor qaratilgan. Ushbu guruh fe’llarini leksik-semantik (fe’l leksema sifatida), semantik-sintaktik (fe’l jumla tarkibidagi tarkibiy qism sifatida) va dinamik-funksional (fe’l harakat yoki holat vazifasini bajarishi) jihatlarni o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy munosabat fe’llarining tabiati, ekstralingvistik voqelikning nutqda aks etishi esa subyekt va obyekt munosabatlariga asoslangan omillar orqali aniqlanadi.[2] Voqelikni ifoda etish uslubiga ko‘ra, fe’l harakat/holatga tegishli bo‘lgan, nutqning asosiy funksional vazifalarni bajaradi.

[1] Канцельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Ин-т языкознания. Ленинград, “Наука” Ленингр. отд-ние, 1972, с. 175.

[2] Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Москва, “Добросвет”, 2000, с. 146.

Zamonaviy tilshunoslikda mavjud ilmiy asarlar bilan bir qatorda o‘quv adabiyotlarida ham aspektuallik nazariyasi tilning grammatik, leksik va sintaktik jihatlari bilan bog‘liq holda keng yoritilgan. Biroq fe’l sistemasi doirasida aspektual ma’nolarni konseptual nuqtayi nazardan o‘rganishga qaratilgan bir qator tilshunoslar ishlari mavjud. Masalan, R.Langakker (2010), E.Paducheva (1996), S.G.Tatevasov (2011) va G‘.Mirsanov (2018) kabi tadqiqotchilar aspektual ma’nolarning bevosita konseptual asosga ega ekanligini isbotlashga urinishdi.

Fe’lning semantik tarkibini aniqlaydigan kontekstual tartibga solingan paradigma vositalar aspektual ma’nolar o‘rtasidagi munosabatlarni, farqlarni aniqlash predikat ma’nolarini farqlash va, shuningdek, aspektni an’anaviy tahlil doirasidan kengroq bo‘lgan konsept nazariyasi bilan bog‘lash aspektual semantika tavsifini hal qilishga qaratilgan. Aspektuallikning kognitiv tadqiqotlari uni kognitiv grammatika doirasida o‘rganishda erishilgan muhim yutuqlarni inobatga oladi.[1]Shuning uchun aspektni semantik modellashtirish kognitiv modellashtirishdan oldingi bosqich bo‘lib, kognitiv va lingvistik hodisa sifatida aspekt ma’nolari haqida yangi ma’lumotlarning o‘zlashishiga sabab bo‘ldi.

Tadqiqot metododlogiyasi. Aspektuallikni o‘rganish tarixiga nazar tashlash zamonaviy semantika uchun muhim bo‘lgan bir qator nazariy masalalarni aniqlash imkonini berdi. Bizningcha, eng dolzarb masalalardan biri aspektual ma’nolarning muntazamligi, ya’ni, ma’lum bir turg‘un shakldagi ma’nosi, harakatning lisoniy shaxs ongida kechishi, tasavvuridagi modellarni aniqlash bilan mantiqiy bog‘liq bo‘lgan ma’nolarning semantik o‘tishlari va umumiy ma’no muammosi bilan bog‘liq masalalardir.

Aspektuallikka kognitiv yondashuv fe’lga modifikatsiyalashadigan semantik bog‘lanishni, fe’l semantikasining konseptual voqelanishi bilan izohlaydi. Tadqiqotchilarning ishlarida tahlil qilingan materialga asoslanib, polisemantik so‘zning ma’nolarini birlashtirgan konseptual tuzilmalarni belgilash uchun turli atamalar ishlatiladi. Jumladan, prototip sxemasi (G.I.Kustova), tasvir-sxema (M.Jonson, J.Lakoff, L. Talmi), ssenariy prototipi (J.Lakoff, A.Vejbiskaya, D.Gerars, U.Labov, R.M.Frumkina, I.K.Arkhipov), kadr (C.Fillmore), konseptual sxema (Anna A.Zaliznyak) va boshqalarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Ingliz tili fe’llarining sintaktik munosabatlarini o‘rganishga qaratilgan ko‘plab tadqiqotlar bunday ma’no komponentlarini aniqlash maqsadida olib borilgan. Shunday tadqiqotlar qatoriga Ramchand (1997), Guerssel (1986), Hale va Keyser (1986, 1987), Rappaport va B.Levin (1996) kabi tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirilgan ishlarni kiritish mumkin[2]. Mazkur mualliflar ingliz tili predikatlari semantikasi subyekt va obyekt semantikasiga moslashishni qayd etishadi.

Bundan tashqari, yuqorida aytib o‘tilganidek, genetik bo‘lmagan tillar ustida chog‘ishtirma tarzda amalga oshirish leksik birlik o‘rganishda yordam berishi mumkin. Levin va Pinkerning fikricha, semantik va sintaktik korrelyatsiyalarni o‘rganish natijasida aniqlangan ma’no tarkibiy qismlarining ma’nosi fe’l ma’nosiga oid tadqiqotlarda ingliz fe’llarining ma’nolarida tilni o‘zlashtirish va bilish jarayonlari markaziy o‘rinda turgan elementlar majmuyi bilan sezilarli darajada mos kelishini ko‘rsatadi (Jackendoff (1983, 1990), G.A.Miller va Johnson-Laird (1976), Pinker (1989).[3]

Tahlil va natija. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy munosabat guruhi fe’llari sinfi geterogen tarkib bilan tavsiflanadi. Ba’zi fe’llar ijtimoiy o‘zaro ta’sirning umumiy turini nomlashga (himoya qilish, ta’minlash, bo‘ysundirish, boshqarish) xizmat qilsa, boshqalari ijtimoiy sohani aks ettiruvchi fe’l lug‘atining yadrosini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabat fe’llari sifatida tan olinadi. Masalan: *tobe qilmoq* –kimgadir yoki biror narsaga qaram qilmoq, bo‘ysundirmoq, biror narsaga muvofiq harakat qilishga majburlamoq (majbur qilmoq).[4]

Ushbu guruhga tegishli boshqa fe’llar ma’nosida ishtirokchilarni, vaziyatni ko‘rsatish uchun ishlatiladi hamda harakatni amalga oshirishning *“motor dasturi”*ni (E.S.Kubryakova atamasi) o‘z ichiga oladi. Masalan: *qo‘riqlamoq* (muxofaza qilmoq) – “ma’lum bir hududda huquqni muhofaza qiluvchi organlar, jumladan, militsiya yoki harbiy kuchlar tomonidan biror shaxsni, xususiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan biror obyektni tartib intizomni buzuvchilardan himoya qilish, va hokazo misol tariqasida keltirish mumkin.[5]

Bunday fe’llar polipropotiv fe’llar guruhiga kiradi, ya’ni, bir leksemada bir nechta vaziyatlarni ifodalashga qodir fe’llarni o‘z ichiga oladi. L.G.Babenko polipropitiv semantika fe’llarining sema tuzilishini o‘r-

[1] Langacker R.W. (keltirilgan adabiyot). 67-bet.
[2] Ramchand G. Aspect and Predication. The Semantics of Argument Structure. 1997, 250 p.
[3] Levin B., Pinker S. Lexical and conceptual semantics. Cambridge, Ma.: Blackwell, 1991, p. 67.
[4] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд, Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008, 127-бет.
[5] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд (келтирилган адабиёт). 413-бет.

ganar ekan, ularni ikki sinfga ajratadi: kiritilgan va qo‘shma taklifli fe’llar. L.G.Babenko shunday deb yozadi: “Kiritilgan fe’lning sema tuzilishi bir emas, kamida ikkita predikativ o‘ringa ega bo‘ladi: asosiy aniqlovchi predikatning kategorial-leksik sema holatidagi o‘rni va kiritilgan predikatning differensial semaning holatini belgilovchi o‘rni. Bundan tashqari, asosiy va kiritilgan predikatlar odatda maqsad, sabab, natija, ta’sir, harakat usuli kabi mantiqiy munosabatlar bilan bog‘lanadi”.[1] Misol tariqasida, *himoya qilish* fe’lining asosiy ma’nosiga qarasak, *himoya qilmoq* fe’li tajovuz, hujum, dushmanlik va tahdid kabi harakatlardan himoya qilishni anglatadi[2]. Bu fe’l birikmasi retrospektiv ravishda ishlatiladi: himoya doimo avvalgi hujum, dushman tahdidi yoki yovuz harakatlar natijasida paydo bo‘ladi. Ushbu retrospektiv orientatsiya esa uning poliprositiv xarakterini belgilab beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi fe’llar o‘zbek tilining grammatik va semantik tizimida alohida o‘rin tutadi. Ularning aspektual belgilari – harakatning davomiyligi, boshlanishi yoki yakunlanganligini ifodalovchi vositalar orqali, hamda kategorial belgilari – zamon, mayl, shaxs va son kabi grammatik kategoriyalar doirasida ifodalanishi tildagi ma’no aniqligi va nutqdagi aniqlikni ta’minlaydi. Mazkur fe’llarning chuqur semantik qatlamlari ijtimoiy-psixologik mazmunni ochib berishga xizmat qiladi.

Maqolada olib borilgan morfologik va semantik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy munosabat fe’llarining o‘rganilishi nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy tahlil va o‘qitish jarayonlari uchun ham dolzarbdir. Kelgusida bu turdagi fe’llarni korpus lingvistikasi, diskurs tahlili hamda pragmatik yondashuvlar asosida chuqurroq o‘rganish tilshunoslik sohasida yangi ilmiy natijalarga olib kelishi mumkin.

Kabilova Zebiniso Murodovna (Andijon davlat Chet tillari insituti dotsenti, f.f.n.)

MATNNING FONOSEMANTIK TADQIQIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya. *Undov va taqlid so‘zlardagi tovushlarning ohangdorligi ma’lum mazmun va maqsadga ega. Til uchun bunday holatlar tasodifiy hodisa emas. Undov va taqlid so‘zlarning aytilishi orqali ulardagi mazmun va maqsadni qiyinchiliksiz anglab olamiz. Demak, so‘z tarkibidagi tovushlarda ham qandaydir ma’no va maqsad yotadi. Albatta, tovushlarning ma’nodorlik xususiyatlarini kengroq yoritish, tadqiq etish ham murakkab, ham qiziqarlidir.*

Kalit so‘zlar: *zamonaviy tadqiqodlar, fon, fonosemantik vositalar, ohangdorlik, undov va taqlid so‘zlar.*

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О ФОНОСЕМАНТИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ ТЕКСТА

Аннотация. *Мелодичность звуков в восклицательных и подражательных словах имеет определенное значение и назначение. Подобные ситуации не являются случайным явлением для языка. По произношению восклицаний и подражательных слов мы легко можем понять их значение и цель. Итак, звуки в слове также имеют какое-то значение и цель. Конечно, более детальное изучение и исследование значимых свойств звуков – дело и сложное, и интересное.*

Ключевые слова: *современные исследования, фонология, фоносемантические средства, мелодичность, восклицательные и подражательные слова.*

SOME CONSIDERATIONS ON THE PHONO-SEMANIC RESEARCH OF THE TEXT

Annotation. *The melodiousness of sounds in exclamatory and imitative words has a certain meaning and purpose. Such cases are not a random phenomenon for the language. We can easily understand the meaning and purpose of exclamatory and imitative words by pronouncing them. Therefore, the sounds in the word also have some meaning and purpose. Of course, a broader coverage and study of the meaningful properties of sounds is both complex and interesting.*

Keywords: *Modern studies, background, phono-semantic means, melodiousness, exclamatory and imitative words.*

Kirish. O‘zbek tilshunosligida fonetik-stilistik vositalar, ularning hosil bo‘lish omillari, qo‘llanishi, ahamiyati kabi masalalar uslubiy jihatdan to‘la tadqiq etilmagan. Hozirgi zamon tilshunosligining yutuqlari fonostilistika sohasidagi ishlarni fonosemantika bilan bog‘lab kengroq o‘rganishni taqozo etadi. Biz borliqda mavjud bo‘lgan predmetlar nomlariga gohida e’tibor berib o‘ylab qolamiz, gohida esa aksincha. Agar

[1] Бабенко Л.Г. Глагол в системе языка и речевой деятельности: материалы научной лингвистической конференции. Ральский гос. унив., 1990, с. 157.

[2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд (келтирилган адабиёт). 531-бет.

diqqat bilan ularning nomlanishi, yozilishi va aytilishiga e'tibor beradigan bo'lsak, oddiy lisoniy haqiqatga duch kelamiz. Bu qanday haqiqat? Tilimizdagi barcha so'zlar ma'lum bir ma'noga ega. Ma'no faqatgina so'zlarning o'zida emas, balki ular tarkibidagi tovushlarda, ularning talaffuzida ham zohir bo'ladi. Undov va taqlid so'zlardagi tovushlarning ohangdorligi ma'lum mazmun va maqsadga ega. Til uchun bunday holatlar tasodifiy hodisa emas. Undov va taqlid so'zlarning aytilishi orqali ulardagi mazmun va maqsadni qiyinchiliksiz anglab olamiz. Demak, so'z tarkibidagi tovushlarda ham qandaydir ma'no va maqsad yotadi. Albatta, tovushlarning ma'nodorlik xususiyatlarini kengroq yoritish, tadqiq etish ham murakkab, ham qiziqarlidir. So'zning fonetik ma'nosi uning boshqa (grammatik, lug'aviy, tushunchaviy) ma'nolaridan keskin farq qiladi. So'zning grammatik, lug'aviy, tushunchaviy ma'nolarini izohlab, tahlil qila olamiz. Biroq uning fonetik ma'nosi an'anaviy tahlil uslublariga bo'ysunmaydi. Shunday bo'lsa-da, fonetik ma'noni boshqa ma'nolarga qiyoslash mumkin ekan. Bunday vaziyatda belgi-xususiyatga oid ma'no aspekti yordam beradi. Masalan, yosh bolalarni "do'mbog'im, qo'zichog'im, munchog'im" deb erkalatishlarda belgi-xususiyatga oid ma'no ustun turadi. Chunki bolaning o'zi emas, balki uning qandayligi muhim ahamiyatga ega. Undov va taqlid so'zlardagina talaffuzning ma'noga nisbatan ta'siri kuchli ekanligi yaqqol seziladi.

Bizningcha, endi fonostilistik tadqiqotlar tovushlar takrori, assimilatsiyasi, cho'ziq-qisqaligi kabilar bilan chegaralanib qolmay, ulardagi aynan shu jihatga yo'naltirilishi lozimki, o'zbek tilshunosligida e'tibordan chetda qolib kelayotgan bu xil tadqiqotlar jahon tilshunosligida anchagina bo'lib «fonosemantika» deb ataluvchi yo'nalishga birikadi. Fonosemantik tadqiqotlar olib borish jarayonida taqlidlar va ramzlarni farqlash lozim. Ular fonosemantik tadqiqotlarning asosiy materialidir. Umuman, taqlid so'zlarning har qanday turi (tovushga taqlid, tasvirga taqlid)da fonosemantik motiv kuchli bo'ladi. Bir leksik-semantik guruhga kiritilsa-da, fonosemantik tadqiqotlarga ko'pincha tovushga taqlidlar tortiladi. Bizningcha, taqlidlarning hamma ko'rinishlari ham qiziqarli material bo'la oladi.

Tovushiy ramzlar (keyinchalik,TR)ni farqlash va tavsiflash onomatoplarga nisbatan ancha murakkab (Bu haqda quyida batafsil to'xtalamiz). Biz o'z ishimizda TR deganda, mazmuni va fonetik qobig'i orasida muayyan bog'liqlik kuzatilgan birliklarni tushunamiz. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, til egasi o'z ongida kechayotgan nomlash jarayonini tahlil qilmaydi. To'g'rirog'i, tahlilni boshqa yo'nalishda olib boradi. Uning tahlili, aslida, bo'lgandek, uch bosqichli: narsa tushuncha nom emas, balki ikki bosqichli, shuningdek, ters: nom narsa tarzida kechadi.

Qo'yilayotgan muammoning yana bir tomoni bor, modomiki, til belgilar sistemasi ekan, fonema belgimi? Bu savolga javob berish ikki murakkab muammoni yechish bilan bog'liq: fonema belgi bo'lsa, unda ifodalovchi va ifodalanmish bo'lishi shart; fonema belgi bo'lmasa, u til birligi emas. Bu esa barcha til birliklarini ifodalovchidan mahrum qilish demakdir.

Tilshunoslik tarixida, ko'rsatib o'tilganidek, har ikki qarashni ham yoqlovchi yo'nalishlar bo'lgani ma'lum. Aslida tilning belgilar sistemasi sifatida tan olinishi bu muammoni o'z-o'zidan hal etadi:

− fonema agar til birligi deb tan olinsa, unda ifodalovchi va ifodalanmishning mavjudligi shubhasiz;

− agar unda ifodalanmishning mavjudligi rad etilsa, demak, fonema til birligi emas;

− bu holda til belgilar sistemasi emas.

Bu uch mulohazaning eng sodda deduktiv tahlili ham fonemani ikki tomonlama belgi sifatida tan olish zarurligini ko'rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida A.G'ulomov tomonidan fonostilistikaga oid dastlabki ma'lumotlar berilgan (1).

Keyinchalik bu qarashlar E.Qilichev, G.Yaxshiyeva kabilar tomonidan davom ettirildi (2)**.** S.V. Voroningacha ham, undan keyin ham qator olimlar fonosemantika sohasida tadqiqotlar olib bordilar. Bu sohadagi eng diqqatga sazovor tadqiqotlar A.P.Juravlyov, N.A.Pavlyuk tomonlaridan olib borilgan bo'lib, fonosemantik tadqiqlar jarayoniga kompyuter imkoniyatlari ham jalb etilishi bilan o'ziga xosdir (3). Bu sohada maxsus tadqiqotlar olib borilmasa-da, juda ko'p tilshunoslar o'z qiziqishlarini namoyon qilganlar. Masalan, N.D.Arutyunovaning lingvistik referensiyalarga oid tadqiqotida quyidagi fikrni uchratamiz: «Ma'nolarning shakllanishi jarayonida borliq tilga «tazyiq o'tkazadi», unda o'z belgilarini qoldirishga intiladi; referensiya jarayonida til nutqda reallashib borliqqa yo'l izlaydi» (4). Ya'ni, tilda borliqning muayyan belgisi bo'lishi shart. Shunga o'xshash qarashlar V.V.Levitskiy, T.V.Sivyan, M.M.Makovskiy, O.A. Radchenko, I.L.Vaysgerber hamda uning shogirdlari asarlarida ham uchraydi.

Tahlil va natijalar. Fonostilistika – fonetik vositalar – talaffuz ohangi, ton, urg'u, turli tovush o'zgarishlari va hokazolarning individual va funksional uslublarni shakllantirishdagi o'rnini o'rganuvchi fan. Fonosemantika til belgisi tarkibiy qismlarining o'zaro mutanosiblik darajasini o'rganadi. Bu mutanosiblik darajasi o'sha til birligining uslubiy bo'yoqdorligiga, albatta, ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan, bu ikki soha

chambarchas bog‘liq. Biz o‘z ishimizda fonosemantika orqali fonosilistikaga boruvchi tadqiq yo‘nalishini tavsiflamoqchimiz. Til belgisiga berilgan mavjud ta’rif, bizningcha, muayyan to‘ldirishga muhtoj. Ko‘p asrlik munozaralarda muxolif tomonlar argumentlarini qiyoslab aytish mumkinki, til belgisi to‘liq erkin emas. Lisoniy jihatdan: til belgisini inson foydalanuvchi boshqa belgilar bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Inson boshqa barcha belgilarni tilga qiyosan yaratgan. Bu belgilarning kelib chiqishi va tabiati insoniyat uchun yaxshi ma’lum. Ammo til belgisining tug‘ilish jarayoni haqida bizda aniq-tiniq, yagona, hammaga ma’qul qarash − nazariya yo‘q. Boshqa belgilarni inson irodasi ta’sirida o‘zgartirish qiyin emas. Ammo til o‘z ichki-immanent qonuniyatlari asosida taraqqiy qiladi. Shunga ko‘ra, til belgisining ikki tarkibiy qismi borligi tan olinsa-da, ularni bir-biridan ajratib tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Xulosa. Fonosemani, bizningcha, bir nechta tovushlar tizimidan iborat deb tushunish tartibsizlikka olib keladi. Chunki tovushlarning bunday tizim hosil qilish imkoni chek-chegarasiz. Shu bilan birga. Muayyan so‘z fonosemantik tusida shu so‘zda bir nechta tovushlarning yig‘indisi (ya’ni, fonostema) qatnashadi, qolgan qismlar esa bu jarayondan chetda turadi deyish asossizdir (fonostema haqida yuqorida keltirilgan ma’lumotlarga qarang). So‘zning fonosemantik tusi uning butun fonetik tarkibi bilan belgilanadi. Ushbu fonetik tarkibda yetakchilik qilayotgan fonema va uning kontekstual hamda konsituativ holatini biz fonostema deb ataymiz. Fonostemani bunday baholash uning til tizimidagi mavqeini belgilashni osonlashtiradi: oddiy fonemaning muayyan stilistik-semantik funksiya bajarish uchun xoslangan ko‘rinishidir. Fonosemantik tadqiqotlar olib borish jarayonida taqlidlar va ramzlarni farqlash lozim. Ular fonosemantik tadqiqotlarning asosiy materialidir. Taqlid so‘zlarning har qanday turi (tovushga taqlid, tasvirga taqlid)da fonosemantik motiv kuchli bo‘ladi. Bir leksik-syemantik guruhga kiritilsa-da, fonosyemantik tadqiqotlarga, ko‘pincha, tovushga taqlidlar tortiladi. Bizningcha, taqlidlarning hamma ko‘rinishlari ham qiziqarli material bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Абдураҳмонов Ғ., Рустамов Ҳ. Она тили. 10–11-синфлар учун дарслик. Т., “Ўқитувчи”, 1995,106-бет.

(2). Қиличев Э.Р. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Т., “Ўқитувчи”, 1985, 194-бет; Яхшиева Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар. Филол. фанлари номзоди ... дис., Т., 1996, 132-бет.

(3). Журавлёв А.П., Павлюк Н.А. Язык и компьютер. М., “Просвещение”, 1989, с. 42–45; Журавлёв А.П. Звук и смысл. М., “Просвещение”, 1990.

(4). Радченко О.А. Феномен родного языка в концентуальной системе неогумбольдтианства. Радченко О.А. Язык как миросозидание. М., “Комкнига”, 2006.

(5). Неъматов Ҳ.Ғ., Бозоров О. Тил ва нутқ. Т., “Ўқитувчи”, 1995.

(6). Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., “Наука”, 1979.

(7). Иванов Вяч. Вс. Очерки по истории семиотики в СССР. М., “Наука”, 1976.

Kalimbetov Sharapat Maxsutbayevich (Qoraqalpoq davlat universiteti “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” kafedrasi dotsenti),
Najimova Perizad Arslanbaevna (O‘zDJTU “Ingliz tili tarjima nazariyasi” kafedrasi o‘qituvchisi)

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA KONSEPTUAL ZIDDIYATLIK TUSHUNCHASI

Annotatsiya. *Maqola konseptual oppozitsiyani kognitiv tilshunoslikning asosiy hodisasi sifatida ko‘rib chiqishga bag‘ishlangan. Mental kategoriyalarning reprezentatsiya shakli sifatida namoyon bo‘luvchi konseptual oppozitsiyalar inson tafakkurining “hayot – o‘lim”, “ezgulik – yovuzlik”, “yorug‘lik – zulmat” kabi fundamental binar tuzilmalarini aks ettiradi. Ishda konseptual oppozitsiyalarni aniqlash va tasniflash bo‘yicha nazariy yondashuvlar, shuningdek, ularning dunyoqarash va dunyoning konseptual manzarasini shakllantirishdagi roli tahlil qilingan. Ingliz va qoraqalpoq tillarida oppozitsiyalar shakllanishining kognitiv mexanizmlari, ularning universalligi va madaniy o‘ziga xosligiga alohida e’tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *konseptual oppozitsiya, kognitiv, konseptual manzara, hayot – o‘lim, inson ongi.*

ПОНЯТИЕ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ ОППОЗИЦИИ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *Статья посвящена рассмотрению концептуальной оппозиции как ключевого явления в когнитивной лингвистике. Концептуальные оппозиции, выступающие формой репрезентации ментальных категорий, отражают фундаментальные бинарные структуры человеческого мышления, такие как «жизнь – смерть», «добро – зло», «свет – тьма». В работе анализируются теоретические подходы к определению и классификации концептуальных оппозиций, а также их роль в формировании мировидения и концептуальной картины мира. Особое внимание уделяется*

когнитивным механизмам формирования оппозиций, их универсальности и культурной специфике английских и каракалпакских языков.

Ключевые слова: *концептуальная оппозиция, когнитивный, концептуальный картина, жизнь – смерть, человеческое сознание.*

THE CONCEPT OF CONCEPTUAL CONTRADICTION IN COGNITIVE LINGUISTICS

Annotation. *The article deals with conceptual opposition as a key phenomenon in cognitive linguistics. Conceptual oppositions, serving as a form of representation for mental categories, reflect fundamental binary structures of human thought, such as "life–death", "good – evil", and "light – darkness". The work analyzes theoretical approaches to defining and classifying conceptual oppositions, as well as their role in shaping worldview and conceptual picture of the world. Special attention is given to the cognitive mechanisms of opposition formation, their universality, and the cultural specificity in English and Karakalpak languages.*

Key words: *conceptual opposition, cognitive, conceptual picture, life – death, human consciousness.*

Kirish. Tilshunoslik fanining hozirgi rivojlanish bosqichida turli yo‘nalishlarda, jumladan, lingvistik tipologiya va chog‘ishtirma tilshunoslik, kognitiv semantika, konseptologiya, genderologiya va madaniyatlararo muloqotni tushunish, ayniqsa, dolzarbdir. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lgan konsept til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqani aks ettiradi. U shaxsiy va jamoaviy tajriba asosida insonning ongida umumlashtirilgan dunyo haqidagi bilimlar to‘plangan aqliy birlikdir. Konseptlar bilim va idrokni tashkil etish vositasi sifatida ma’lumotlarni turkumlash, talqin qilish va saqlash uchun asos yaratadi, shuningdek, fikrlash, muloqot va badiiy ijod jarayonlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Konsept tushunchasi falsafiy an’anadan kelib chiqqan bo‘lsa-da, aynan kognitiv tilshunoslik uni tilni aqliy jarayonlar bilan bog‘lovchi asosiy kategoriya darajasiga ko‘tardi. L.Langerning ta’kidlashicha, “konseptlar – bu insonning narsalar mohiyati haqida fikrlash usullari bo‘lib, ular mantiqiy ma’nodagi tushunchalardan ancha keng va chuqurroqdir” [Langer. 1957]. Kognitiv tilshunoslik doirasida S.G.Vorkachev konseptning eng izchil ta’rifini taklif etib, uni “madaniyatning aqliy kodining asosiy birligi, til vositalari orqali ifodalangan bilim va tajribaning kognitiv qayta ishlash natijasi”, deb belgilaydi.

Konsept – mental tuzilma bo‘lib, u turli tarkibdagi va ko‘rinishdagi bilimlar kvanti yoki umumlashmasidir [4;90-b.]. Konseptlar inson ongida shakllanadigan turli kategoriyalarning asosini tashkil qiladi, ular uchun tayanch nuqta bo‘lib xizmat qiladi. Odatda, konseptning umumiy xususiyatlari sifatida uning ichki tuzilish jihatidan aniq ko‘rinishga ega emasligi qayd qilinadi, biroq bu qayd unchalik haqiqatga yaqin emas. Zero, konseptning asosini tashkil qiluvchi predmet obrazi yetarlicha aniq va ikkilamchi o‘rinni egallagan bo‘laklari mavhumlikka ega bo‘lishi bilan birgalikda, ular yagona negiz (yadroviy asos) atrofida o‘zaro munosabatga kirishib birikadilar. Shu sababli konsept tarkibining tizimiy xarakterga ega ekanligini e’tirof etish ma’quldir. Uning tizimiy xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab tartibli bo‘lishida va bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo‘ladi [7;17-b.].

Demak, konsept nafaqat lingvistik, balki madaniy-kognitiv kategoriya hamdir. U o‘z ichiga kognitiv tarkibiy qism (bilimlar, tasvirlar, tasavvurlar) va hissiy-baholash komponentini qamrab oladi. So‘nggi komponent, ayniqsa, badiiy diskursda muhim ahamiyat kasb etadi. Unda konseptlar nafaqat ratsional g‘oyalarni aks ettiradi, balki chuqur hissiy ta’sirlarni ham uyg‘otadi, assotsiativ aloqalar va obrazlarni shakllantiradi [7;58-b.].

Metodologiya. Kognitiv tilshunoslik til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadigan lingvistik bilimning eng jadal rivojlanayotgan sohalaridan biridir. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri konseptual qarama-qarshilik bo‘lib, u insonning atrof-muhit haqidagi ma’lumotlarni qanday tuzishi va anglashini tushunishda muhim rol o‘ynaydi.

Konseptual tuzilma ko‘p qatlamli tizim sifatida tasvirlanishi mumkin bo‘lib, u quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Konsept yadrosi – til sohiblarining aksariyati uchun umumiy bo‘lgan o‘zgarmas, barqaror mazmun.

2. Chegara qismi – shaxsiy tajriba, madaniy muhit va janrga qarab o‘zgaruvchan, assotsiativ va kontekstual ma’nolar.

3. Tasviriy tarkib – konsept bilan bog‘liq ko‘rgazmali, ramziy va metaforik obrazlar.

Masalan, *hayot* tushunchasining markazida mavjudlik, harakat va faollik g‘oyasi turadi, deb hisoblash mumkin. Uning chekkasida esa *yo‘l*, *daraxt*, *nur* kabi timsollar joy oladi. Bu timsollar va majozlar badiiy asarlarda, ayniqsa, samarali bo‘ladi, chunki ular yozuvchiga murakkab falsafiy yoki hissiy holatlarni badiiy til vositalari orqali ifodalash imkonini beradi.

Konsept funksiyalari ham xilma-xildir. Inson kognitiv tizimida konseptlar quyidagi vazifalarni bajaradi:

Kategoriyalash funksiyasi – ma'lumotlarni tasniflash va tizimlashtirish imkonini beradi:

- Yo‘naltiruvchi funksiya – voqelikni idrok etish va tushuntirishni boshqaradi.
- Muloqot funksiyasi – umumiy ma'no maydoni orqali subyektlar o‘rtasidagi aloqani ta'minlaydi.
- Madaniy-identifikatsiya funksiyasi – milliy, etnik va shaxsiy dunyo tasvirini shakllantiradi hamda aks ettiradi.

Konseptlar tipologiyasi tadqiqot yondashuviga qarab farqlanadi. Eng keng tarqalgan tasnif – universallik va madaniy o‘ziga xoslik darajasi bo‘yicha konseptlar tipologiyasi tadqiqot yondashuviga qarab farqlanadi. Eng keng tarqalgan tasnif – universallik va madaniy o‘ziga xoslik darajasi bo‘yicha:

- Universal konseptlar – aksariyat tillar va madaniyatlar uchun umumiy bo‘lgan konseptlar (hayot, o‘lim, sevgi, vaqt va boshqalar).
- Milliy o‘ziga xos konseptlar – muayyan madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi (masalan, yapon vabi-sabi konsepti, qoraqalpoqlarning dasht haqidagi tasavvurlari jonli makon sifatida).
- Individual (mualliflik) konseptlar – muayyan muallifning individual badiiy olami va tili doirasida shakllanadi.

Bundan tashqari, konseptlar mavzuiy guruhlarga (antropologik, aksiologik, ekzistensial), modallikka (emotsional, ratsional), reprezentatsiya usuliga (lisoniy, vizual, xulq-atvor va boshqalar) ko‘ra tasniflanishi mumkin. Ushbu tadqiqot kontekstida bizni, avvalo, chuqur falsafiy, diniy va madaniy mazmunga ega bo‘lgan hayot va o‘lim kabi ekzistensial tushunchalar qiziqtiradi.

Badiiy matn doirasida konsept alohida ahamiyat kasb etadi. U nafaqat mental kategoriya, balki muallif konseptosferasi – asarda shakllanadigan individual ma'nolar tizimining bir qismiga aylanadi. Badiiy aks ettirish jarayonida konsept eksplitsit va implitsit ifodalanadi: asosiy leksemalar, ramzlar, metaforalar, kompozitsion elementlar, shuningdek, hikoya tuzilmalari va ziddiyatlar orqali.

Konseptlarning badiiy matnda voqelanish xususiyatlari janr va uslub xususiyatlari, madaniy kontekst, tilning lingvistik xususiyatlari, shuningdek, muallifning dunyoqarashiga bog‘liq. Masalan, XX asr ingliz adabiyotida hayot konsepti, ko‘pincha, ekzistensial izlanish, ichki xavotir va betartiblikga qarshi turish mavzusi bilan bog‘liq (Joys, Bekket, Goldingda), qoraqalpoq an'anasida esa u, asosan, inson va tabiat uyg‘unligi, kattalarga hurmat, jamoaviylik, urug‘ qadriyatlari bilan bog‘liq. Shuni ta'kidlash kerakki, "hayot" va "o‘lim" tushunchalari nafaqat mantiqiy-semantik, balki madaniy-falsafiy dualizmni ifodalovchi barqaror binar qarama-qarshilikdadir. Ularning qarama-qarshiligi ko‘plab mifologik, diniy va adabiy tizimlarning asosini tashkil etib, borliq va yo‘qlik, yorug‘lik va zulmat, tartib va tartibsizlikning universal dixotomiyasini aks ettiradi. Badiiy diskursda bu ziddiyat ko‘p ma'noli talqin oladi, metaforalar, ramzlar, assotsiativ qatorlar bilan to‘yinadi, ma'nolar, ziddiyatlar va sujetlarni qurish uchun asos bo‘ladi.

Zamonaviy tilshunoslikda kognitiv yondashuvga tobora ko‘proq e'tibor berilmoqda. Bu yondashuvning asosiy maqsadi til, tafakkur va idrok o‘rtasidagi aloqalarni aniqlashdan iborat. Kognitiv tilshunoslikning muhim tushunchalaridan biri konseptdir. Konsept inson aqliy olamining elementi sifatida qaraladi va u tuyg‘u tajribasining umumlashtirilgan aqliy birlikka aylanishi natijasida hosil bo‘ladi. Konseptlar dunyoning konseptual manzarasini shakllantiradi. Bu manzara ham shaxsiy, ham jamoaviy til ongining negizini tashkil etadi [5;136-b.].

Mental makonda tushunchalarni tashkil etishning asosiy shakllaridan biri konseptual qarama-qarshilik bo‘lib, u ma'nolar zidligiga asoslangan ikki qismli tuzilmadir. Konseptual qarama-qarshiliklar ongning kognitiv tuzilishidagi eng muhim unsurlardandir, chunki inson dunyoni qarama-qarshiliklar orqali idrok etishga moyil: yorug‘lik va qorong‘ulik, yaxshilik va yomonlik, hayot va o‘lim, erkak va ayol kabi. Bu qarama-qarshiliklar voqelikni ma'noli idrok etish chegaralarini belgilaydi, insonga dunyoni tasniflash, talqin qilish va tizimlashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijasi. J.Lakoff va M.Jonsonning tadqiqotlariga ko‘ra, binar oppozitsiyalar metaforik tafakkur modellarining shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ularning "Metaphors We Live By" (1980) asari bizning tafakkurimiz, shunga mos ravishda, tilimiz ko‘p jihatdan konseptual qarama-qarshiliklar tamoyili asosida tashkil topganligini ko‘rsatdi. Til ifodalari, ko‘pincha, chuqur mental tuzilmalarni aks ettiradi, bular esa, o‘z navbatida, ziddiyatlarga asoslanadi. Masalan, "hayot – o‘lim" konseptual juftligi "hayot uchun kurashmoq", "o‘limga hukm qilinmoq", "hayot va o‘lim chegarasida" kabi barqaror iboralarda o‘z aksini topadi [6;89-b.].

Lingvokognitiv jihatdan qarama-qarshiliklar bir necha vazifalarni bajaradi:

1. Turkumlash vazifasi – bilimlarni chegaralash va tizimlashtirish imkonini beradi.

2. Baholash vazifasi – tasvirlanayotgan hodisalarga subyektning munosabatini ifodalaydi.

3. Madaniy identifikatsiyalash vazifasi – olamning milliy va madaniy manzarasi xususiyatlarini namoyon etadi.

Konseptual qarama-qarshiliklar, ko‘pincha, madaniyatda ramziy va hatto ekzistensial ahamiyat kasb etadi, ayniqsa hayot va o‘lim kabi universal toifalar haqida gap ketganda. Bu toifalar nafaqat barcha tillar va madaniyatlarda mavjud, balki, ko‘pincha, afsonalar, diniy ta’limotlar, falsafiy g‘oyalarning asosiga aylanadi, shuningdek, badiiy adabiyotda keng qo‘llaniladi.

Kognitiv tilshunoslik konseptual qarama-qarshiliklarni nafaqat mantiqiy ziddiyatlar, balki bir element ikkinchisining unsurlarini o‘z ichiga olishi mumkin bo‘lgan dinamik tuzilmalar sifatida ham ko‘rib chiqadi. Masalan, “hayot – o‘lim” qarama-qarshiligi doirasida o‘limni o‘tish bosqichi, hayotni boshqa shaklda davom ettirish, hatto jismoniy azob-uqubatlardan qutulish sifatida tasavvur qilish mumkin. Bu qo‘shimcha ma’nolarni yaratadi va ikki tomonlama modelni talqinlarning ko‘p ovozliligi bilan to‘ldiradi.

Shuni ham ta’kidlash joizki, konseptual qarama-qarshiliklar ham ontologik (ya’ni borliqning universal toifalariga asoslangan), ham mentalitet, dunyoqarash, tarixiy va diniy kontekstning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda madaniy jihatdan o‘ziga xos bo‘lishi mumkin. Turli madaniyatlarda, masalan, o‘lim tugallanish, qayta tug‘ilish, ajdodlar bilan birlashish yoki boshqa dunyoga o‘tish sifatida talqin qilinishi mumkin. Shunga ko‘ra, hayot tushunchasi ham olamning madaniy manzarasiga qarab turli ma’no qirralariga ega bo‘ladi.

Konseptual qarama-qarshiliklarni o‘rganishning muhim jihati lingvistik ifodalanishni, ya’ni, bu qarama-qarshiliklar badiiy matnlarda so‘z bilan ifodalanadigan til vositalarini tahlil qilishdir. Bular quyidagilar iborat:

• leksik vositalar (“hayot”, “o‘lim” leksemalari, ularning ma’nodoshlari va zid ma’nolilari);

• istioralar (“hayot – yo‘l”, “o‘lim – uyqu”, “hayot – kurash”);

• ramzlar (suv, gullar, olov, qushlar, inson bosh suyagi va boshqalar);

• zid ma’noli qurilmalar va parallelizmlar (“yashadi – o‘ldi”, “boshi – oxiri”).

Bundan tashqari, badiiy matn hikoya kontekstida qarama-qarshiliklar qanday ishlashini, ya’ni ular sujet qurilishi, qahramonlar xarakteri va muallif falsafasida qanday ishtirok etishini o‘rganish imkonini beradi. Ko‘pincha, adabiyotda aynan hayot va o‘limni qarama-qarshi qo‘yish orqali chuqur ekzistensial ma’nolar, ongning ziddiyatli maydonlari, shaxs va jamiyat inqirozlari ochib beriladi.

Shunday qilib, konseptual qarama-qarshilik kognitiv tahlil obyekti sifatida murakkab ko‘p qatlamli hodisa bo‘lib, unda tafakkurning universal tuzilmalari va ularning tilda namoyon bo‘lishining madaniy-tarixiy xususiyatlari birlashadi. Hayot–o‘lim kabi qarama-qarshiliklarni o‘rganish nafaqat lisoniy ifodalanishni, balki badiiy nutqda amal qiluvchi aqliy, falsafiy va estetik mexanizmlarni tahlil qilish uchun keng imkoniyatlar ochadi.

Ingliz badiiy adabiyotida “hayot – o‘lim” tushunchaviy ziddiyatining qanday aks ettirilishini ko‘rib chiqaylik. Buning yorqin misollaridan biri T.S.Eliot –“The Waste Land” she’rida yer jonsiz, bahor esa qayta jonlanish urinishi. Tabiatning o‘limi va ruhiy qayta tug‘ilish motivlari ko‘zga tashlanadi. Bu asarda hayot va o‘limning keskin qarama-qarshiligi kuzatiladi. Kundalik hayot va o‘lim haqidagi fikrlarning chirmashib ketishi *“April is the cruellest month, breeding Lilacs out of the dead land…”*Xuddi shu binar oppozitsiyani T.Qayipbergenovning “Maman biy” trilogiyasida ham qayd etishimiz mumkin. *Meniń ólimim saǵan júrim, perzentim.. …basına qansha ret tas jawıp, qansha ret jasıl tústi.*

Shuningdek, poetik diskursda oppozitsiyaning voqelanishini kuzatish ham qiziqarlidir. Masalan, T.S. Eliotning “The Hollow Men”, “The Waste Land” she’rlarida diniy e’tiqodlarini va insoniyatga nisbatan pessimistik qarashlarini, Birinchi jahon urushidan keyingi dunyodagi ma’naviy tanazzul va umidsizlik tuyg‘ularini, shuningdek, gunohlardan forig‘ bo‘lish ishtiyoqini ifodalagan edi.

Quyidagi jadvalda binar zidlanishni o‘z ichiga olgan tez-tez ishlatiladigan ifodalar keltirilgan:

Concept	**Ibora (inglizcha)**	**Tarjima**	**Kognitiv xususiyat**
Life/Ómir	to breathe life into	Janlandırıw	bar bolıwdıń baslanıwı
	full of life	ómirge tolı	energiya, aktivlik
	give birth	Tuwıw	ómirdiń baslanıwı
	a new lease on life	ómirdiń jańa aylanısı	jańalaw, qayta tiklew

Concept	Ibora (inglizcha)	Tarjima	Kognitiv xususiyat
	cling to life	ómirge asılıw	aman qalıw instinkti
	the gift of life	ómir sawǵası	qádiriyat
	in the prime of life	gúllegen waqıtta	tirishilik ciklińiń eń joqarı noqatı
Death/Ólim	meet one's end	ólim menen duslasıw	ólim evfemizmi
	pass away	qaytıs bolıw	jumsartılǵan evfemizm
	six feet under	Jerleniw	ironiya
	the final breath	aqırǵı dem	ótiw momenti
	cross the river	bul ómirdi tárk etiw	aqıretke ótiw metaforası
	rest in peace	mángilikke kóz jumıw	ritual, diniy túsi

Xulosa. Shunday qilib, konseptual qarama-qarshilik kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lib, inson tafakkuri va olamning lisoniy manzarasining ikki tomonlama tuzilishini aks ettiradi. Hayot va o‘lim, ezgulik va yovuzlik, yorug‘lik va zulmat kabi zidlashuvlar orqali tajribani turkumlash, bilimlarni tartibga solish, ham shaxsiy, ham madaniy darajada dolzarb bo‘lgan ma’nolarni shakllantirish amalga oshiriladi. Konseptual qarama-qarshiliklar til tizimining barcha sathlarida – so‘z boyligidan tortib nutqgacha namoyon bo‘ladi, ayniqsa, badiiy asarlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu yerda ular ma’no va hissiy teranlikning ifoda vositasiga aylanadi. Ularni tahlil qilish nafaqat axborotni qayta ishlashning bilish mexanizmlarini, balki muayyan madaniyat tilida aks etgan dunyoni idrok etish xususiyatlarini ham aniqlash imkonini beradi. Shu sababli konseptual qarama-qarshiliklarni o‘rganish tilni borliqni anglash va tushunish shakli sifatida tadqiq etishga fanlararo yondashuvga keng yo‘l ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Апресян, Ю.Д. Избранные труды. Т. II, Интегральное описание языка и системная лексикография. М., Языки русской культуры, 1995.

(2). Аскольдов С.А. Концепт и слово. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. М., 1997.

(3). Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, ВГУ, 1996.

(4). Кубрякова, Е.С. Когнитивная лингвистика и проблемы концептуализации. М., ИНИОН РАН, 1996.

(5). Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М., Языки славянской культуры, 2004.

(6). Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живем. М., Едиториал УРСС, 2004.

(7). Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах, 2006.

(8). Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М., “Слово/Slovo”, 2000.

(9). Evans V., Green, M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006.

(10). Kövecses, Z. Metaphor. A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2010.

Kushmanov Jasur Baxodirovich (filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent v.b., Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti ilmiy ishlar va xalqaro aloqalar bo‘yida dekan muovini; E-mail: jasur.k@urdu.uz),

Matniyazova Nasiba Samandarovna (IIV Xorazm akademik litseyining ingliz tili fani o‘qituvchisi, Urganch Ranch texnologiya universiteti linguistika yo‘nalishi 1-kurs magistranti; E-mail: nasiba0787@mail.ru)

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA TABIATGA OID FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya*. Maqolada o‘zbek va ingliz tillarida tabiatga oid frazeologik birliklarning leksik-semantik o‘xshashliklari va farqlari tahlil qilinadi. Tabiat obrazlarining xalq mentaliteti va til tafakkuridagi roli ilmiy manbalar asosida ochib beriladi. Qiyosiy yondashuv frazeologik birliklarning milliy madaniyat bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar*: frazeologizm, tabiat, leksik-semantik tahlil, mentalitet, metafora, qiyosiy tilshunoslik.*

Кушманов Жасур Бахадирович, кандидат филологических наук, и.о. доцента, заместитель декана по научной работе и международным связям факультета зарубежной филологии Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни; Email: jasur.k@urdu.uz),
Матниязова Насиба Самандаровна (преподаватель английского языка Академического лицея МВД Хорезмской области, магистрант 1 курса по направлению лингвистика Ургенчского технологического университета Ranch; Email: nasiba0787@mail.ru)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, СВЯЗАННЫХ С ПРИРОДОЙ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье проводится лексико-семантический анализ сходств и различий фразеологических единиц, связанных с природой, в узбекском и английском языках. На основе научных источников раскрывается роль природных образов в менталитете народа и языковом мышлении. Сопоставительный подход показывает непосредственную связь фразеологических единиц с национальной культурой.*

Ключевые слова*: фразеологизм, природа, лексико-семантический анализ, менталитет, метафора, сопоставительное языкознание.*

Kushmanov Jasur Baxodirovich (Doktor of philosophy in philology, associated professor, Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni, Deputy Dean for Research and International collaborations, Faculty of Foreign Philology; Email: jasur.k@urdu.uz),
Matniyazova Nasiba Samandarovna (English teacher at the Khorezm Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs, 1st-year Master's student in Linguistics at Urgench Ranch Technological University; Email: nasiba0787@mail.ru)

LEXICAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF NATURE-RELATED PHRASEOLOGICAL UNITS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Annotation*. The article presents a lexical-semantic analysis of the similarities and differences between nature-related phraseological units in Uzbek and English languages. Based on scholarly sources, it reveals the role of nature imagery in the mentality and linguistic thinking of the people. The comparative approach highlights the direct connection between phraseological units and national culture.*

Keywords: *phraseologism, nature, lexical-semantic analysis, mentality, metaphor, comparative linguistics.*

Kirish. Har bir millat o‘zining boy ma’naviy merosini til orqali avloddan avlodga yetkazadi. Til bu nafaqat aloqa vositasi, balki xalq ruhiyati, tafakkuri, tarixiy tajribasi va madaniyati aks etgan murakkab ijtimoiy hodisadir. Til orqali xalq o‘z dunyoqarashini, qadriyatlarini, atrof-muhitga bo‘lgan munosabatini namoyon etadi. Ayniqsa, frazeologik birliklar bu borada alohida ahamiyat kasb etadi. Ular xalqning ko‘p asrlik tajribasi, hayotiy kuzatuv va mushohadalarining ifodasidir.

Tabiatga oid frazeologik birliklar tilning eng qiziqarli va murakkab qatlamlaridan biridir. Ular orqali xalqning tabiat bilan bevosita aloqasi, ekologik tafakkuri, tabiat hodisalarini qanday talqin qilishi o‘z aksini topadi. Masalan, o‘zbek tilida “cho‘lga gap otmoq” iborasi samarasiz, natijasiz harakatni ifodalasa, ingliz tilida bu mazmun “cry in the wilderness” frazeologizmi orqali beriladi. Bu iboralar o‘zida ijtimoiy ongni, xalq dunyoqarashini mujassam etadi.

Frazeologiya nazariyotchilaridan N.A.Kovalev frazeologik birliklarni “idrokni uyg‘otuvchi, obrazli ifoda vositalari” deb ta’riflagan (Kovalev. 1995, c. 52). Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi tabiatga oid frazeologik birliklarning shakllanishi, ma’no tuzilishi va madaniy konnotatsiyasi qiyosiy tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. Frazeologiya sohasi bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, frazeologik birliklar tilshunoslikda o‘ziga xos tahlil obyektidir. G‘arb tilshunosligida Charles Bally (1865–1947) – shveytsariyalik tilshunos, frazeologiyani alohida fan sifatida rivojlantirishga asos solgan. U tilning emotsional va ifodaviy jihatlariga e’tibor qaratgan. Leonard Bloomfield (1887–1949) – amerikalik tilshunos, uning ishlarida idiomlar va barqaror iboralarning morfologik va sintaktik tahliliga urg‘u berilgan. Deskriptiv lingvistikaga asos solgan va frazeologik birliklarni struktur jihatdan tahlil qilgan. J.R.Firth (1890–1960) – britaniyalik tilshunos, “Meaning is use” degan mashhur g‘oyasi bilan tanilgan. Kontekstda so‘z va frazeologizmlarning ahamiyatini o‘rgangan. Kollokatsiya (birga ishlatiluvchi so‘zlar) tushunchasini chuqur o‘rganishga hissa qo‘shgan. A.V.Kunin (1909–1999), garchi rus olimi bo‘lsa-da, g‘arb frazeologiyasi rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan, Frazeologiyaning nazariy asoslarini ishlab chiqqan. Ingliz tilidagi frazeologik birliklar ustida ko‘plab ilmiy ishlar qilgan. Uning ishlari G‘arbda ham tan olingan va keng foydalanilgan. Michael Stubbs – zamonaviy britaniyalik tilshunos, korpus lingvistikasi asosida frazeologik birliklarning qo‘llanishini tadqiq qilgan. Kognitiv tilshunoslik va frazeologiya o‘rtasidagi aloqani o‘rgangan. Raymond W.Gibbs – amerikalik psixolingvist, frazeologik birliklarning kognitiv asoslari va idiomalarni qay tarzda

inson miyasi qayta ishlashi haqida tadqiqotlar qilgan. Makkarti, Seidl, McMordie kabi tadqiqotchilar frazeologizmlarning turlari, ularning lingvistik va madaniy asoslarini o‘rganishga e’tibor qaratganlar. Ularning tadqiqotlarida ingliz tilidagi frazeologizmlarning struktura va kontekstual ma’nolari yoritilgan.

O‘zbek tilshunosligida esa A.Madvaliyeva, G.Rahmonova, I.Jo‘rayev kabi olimlar frazeologik birliklarning semantik turlari, ularning xalq og‘zaki ijodidagi o‘rni va ko‘p ma’nolilik xususiyatlarini o‘rgangan. Ayniqsa, tabiatga oid frazeologik birliklar xalqona iboralar, maqollar va matallarda keng qo‘llaniladi.

Shuningdek, G. Lakoff va M.Jonsonning “Metaphors We Live By” asarida metaforik fikrlash modeli orqali tabiat hodisalari qanday qilib til orqali konseptual tuzilmalarga aylanishi ko‘rsatilgan. Masalan, “storm in a teacup” iborasi orqali ingliz tilida ahamiyatsiz narsani haddan tashqari bo‘rttirish holati ifodalanadi. Bu esa inson tafakkurining tabiat obrazlari orqali shakllanishini anglatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada aralash (mixed-method) metodologiyadan foydalanildi. Dastlab o‘zbek va ingliz tillaridan mos ravishda 50 tadan frazeologik birlik tanlab olindi. Ular turli adabiy, og‘zaki va lug‘aviy manbalardan olingan: “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”, “Oxford Dictionary of English Idioms”, “Cambridge Idioms Dictionary” va boshqalar.

Frazeologizmlar quyidagi mezonlar asosida tahlil qilindi:

- Tabiatga oid obraz turi (hayvon, o‘simlik, ob-havo, yer, suv).
- Konnotatsiyasi (pozitiv, negativ, neytral).
- Ma’no ekvivalentligi (to‘liq, qisman yoki yo‘qligi).
- Madaniy motivatsiyasi.

Korpus lingvistikasi vositasida frazeologik birliklarning real matnlardagi qo‘llanishi, ularning kontekstual semantikasi o‘rganildi. Qolaversa, madaniy tafovutlarni aniqlash maqsadida frazeologik birliklarning tarjima muammolari ham ko‘rib chiqildi.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijalariga ko‘ra, o‘zbek va ingliz tillarida tabiatga oid frazeologik birliklarning ishlatilishi umumiylik va farqlarga ega. Ikkala tilda ham suv, havo, o‘simliklar, hayvonlar va iqlim hodisalari asosida yuzaga kelgan frazeologizmlar mavjud. Quyidagi jadvalda ayrim frazeologizmlar taqqoslanadi:

O‘zbekcha frazeologizm	Ma’nosi	Inglizcha ekvivalenti	Ma’no muvofiqligi
Qor yog‘di-yu eridim	Hayajonga tushmoq	I melted (with joy)	To‘liq
Suv bo‘yida yurmoq	Xavfli holatda bo‘lish	Skating on thin ice	Qisman
Yomg‘irdek yog‘moq	Juda ko‘p (pul, gap)	Raining cats and dogs	Qisman (kontekstga qarab)
Mushukday yurmoq	Yengil yurmoq, sekin	To walk like a cat	To‘liq
Qushday erkin	Ozod, erkin	Free as a bird	To‘liq

O‘zbek tilidagi frazeologizmlarda milliy mentalitet, xalqona tasvir va majozlar kuchli. Ingliz tilida esa ko‘proq universal obrazlar va metaforalar mavjud. Shuningdek, ayrim frazeologizmlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalenti bo‘lmagan, tarjimada yo‘qoladigan ma’nolar mavjud.

Xulosa. Mazkur tadqiqot o‘zbek va ingliz tillarida tabiatga oid frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlarini chuqur tahlil qildi. Frazeologizmlar nafaqat til birliklari, balki xalq tafakkuri, estetik qarashlari va madaniyatining yorqin ko‘zgusi hisoblanadi. Tabiat obrazlari orqali ifodalangan frazeologik birliklar o‘xshashliklar bilan birga, har bir xalqning dunyoni idrok etishidagi madaniy farqlarni ham ochib beradi.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, ba’zi frazeologizmlar semantik jihatdan to‘liq muvofiqlikka ega bo‘lsa, ba’zilari qisman yoki mutlaqo o‘xshamagan. Bu esa tarjima va til o‘qitish jarayonlarida e'tiborli yondashuvni talab qiladi. Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu frazeologizmlarning ta’limdagi o‘rni, interkultural kommunikatsiyada qo‘llanishi va tarjima usullari chuqurroq o‘rganilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ковалев, Н.А. (1995). Введение в фразеологию. Москва, “Наука”, с. 52.

(2). Baker, R., & Smith, L. (2019). AI in Education: Opportunities and Challenges. New York: Academic Press, pp. 45–47.

(3). Johnson, M., et al. (2021). “Automating Classroom Tasks with AI”. Journal of Educational Technology, Vol. 15, № 3, pp. 12–15.

(4). Lee, S. (2020). “Balancing AI and Human Interaction in Education”. International Journal of Pedagogy, Vol. 8, № 2, pp. 22–25.

(5). Khan, A. (2022). “AI Implementation in Developing Countries”. Educational Innovations, Vol. 10, № 4, pp. 30–32.

(6). Mamatov, A. (2020). O‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning semantik-strukturaviy xususiyatlari. Toshkent, O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
(7). Cowie, A.P. (1998). Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. Oxford: Clarendon Press.
(8). Fernando, C. (1996). Idioms and Idiomaticity. Oxford, Oxford University Press.
(9). Кунин, А.В. (1996). Курс фразеологии современного английского языка. Москва, Высшая школа.
(1). Moon, R. (1998). Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. Oxford: Clarendon Press.

Usmonova Odina Siddikovna (Andijon davlat Chet tillari instituti o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

TILNING LINGVISTIK EVOLYTSIYASI VA UNDA TAOM NOMLARINING O‘RGANISH MASALASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tilning lingvistik evolutsiyasi, uning asosiy sabablari haqida so‘z boradi. Taom nomlarida til evolutsiyasini o‘rganishning ahamiyati bayon qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *lingvistik evolutsiya, taom nomlari, leksik-semantik maydon, oshpazlik leksikasi, ekstralingvistik xususiyatlar.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ЯЗЫКА И ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ НАИМЕНОВАНИЙ ПИЩИ В НЕМ

Аннотация. *В данной статье рассматривается лингвистическая эволюция языка и её основные причины. Раскрывается значение изучения эволюции языка на примере названий блюд.*

Ключевые слова: *лингвистическая эволюция, названия блюд, лексико-семантическое поле, кулинарная лексика, экстралингвистические особенности.*

THE LINGUISTIC EVOLUTION OF LANGUAGE AND THE PROBLEM OF STUDYING FOOD NAMES IN IT

Annotation. *This article discusses the linguistic evolution of language and its main causes. It highlights the importance of studying language evolution through the names of dishes.*

Keywords: *linguistic evolution, names of dishes, exical-semantic field, culinary vocabulary, extralinguistic features.*

Kirish. Madaniy va lingvistik tadqiqotlarning asosiy vazifalaridan biri milliy tillarning o‘ziga xos xususiyatlari, madaniyatning shakllanishida tilning evolutsiyasi, ahamiyati va madaniy almashinuv dinamikasi bilan bog‘liq. Tilning tabiati va uning ijtimoiy-madaniy funksiyalari bo‘yicha tadqiqotlar dolzarb bo‘lib qolmoqda. Til madaniyatshunoslik, falsafa, psixologiya, mantiq, semiotika va lingvokulturologiya kabi ko‘plab fanlarning tadqiqot mavzusidir. Dastlabki bosqichda tilni bilish odamlarni hayvonlardan ajratib turishi va nutq kognitiv qobiliyatlar bilan chambarchas bog‘liqligi tan olingan.

Aflotunning “tabiiy til” nazariyasi shuni ko‘rsatadiki, obyekt nomi uning muhim tabiatini aks ettiradi, ilohiyot va til o‘rtasida bevosita aloqani o‘rnatadi. Boshqa tomondan, Aristotel nazariyasi shuni ta’kidlaydiki, nomlar obyektlarga jamoat roziligi bilan beriladi va ular mohiyatan obyektlarning mazmuni bilan bog‘liq emas.

Tilning lingvistik evolutsiyasi vaqt o‘tishi bilan uning ba’zi funksiyalariga o‘zgartirish kiritadigan jarayondir. Til turli xalqlar o‘rtasidagi madaniy, ijtimoiy-siyosiy aloqa vositasi sifatida rivojlanib boradi. Ushbu o‘zgarishlar tilning so‘z boyligi, fonetikasi, grammatikasi va semantikasida aks etadi (1).

Tilning lingvistik evolutsiyasi – bu tilning bosqichma-bosqich tarixiy rivojlanishi va tizim sifatida o‘zgarishi. Bu ko‘p faktorli jarayon bo‘lib, unga turli sabablar ta’sir qiladi. Lingvistik evolyutsiyaning asosiy sabablari:

1. Boshqa tillar bilan o‘zaro ta’sir. Til aloqalari so‘zlarni boshqa tillardan so‘z olishga, boshqa til ta’siri ostida grammatik tuzilmalarni o‘zgartirishga olib keladi.

2. Tilning dialekt va shevalar bo‘yicha hududiy farqlanishi. Vaqt o‘tishi bilan ular turli yo‘nalishlarda rivojlanadi.

3. Tilning ijtimoiy differensiatsiyasi – professional jargonlarning paydo bo‘lishi.

4. Talaffuzdagi tabiiy fonetik o‘zgarishlar, murakkab shakllarni soddalashtirish.

5. Yangi tushuncha va voqelikni bildirish uchun xorijiy so‘zlarni o‘zlashtirib olish.

6. Tilga, til qurilishiga ongli ta’sir.

Til evolyutsiyasi nutq tizimining barcha darajalariga ta’sir qiladigan, ichki va tashqi omillar bilan shartlangan murakkab jarayondir. Lingvistik evolyutsiyani o‘rganish tilning tarixiy rivojlanishi va uning jamiyat ehtiyojlariga moslashish mexanizmlarini kuzatish imkonini beradi.

Lingvistik evolyutsiya jamiyat va madaniyat rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. Til jamiyatning mentaliteti va qadriyatlar tizimini aks ettiradi. Shuning uchun ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar tilga katta ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ilmiy-texnik taraqqiyot texnologiya, fan va axborot texnologiyalari sohasida ko‘plab neologizmlarning paydo bo‘lishiga olib keldi.

Demokratiya va bozor munosabatlarining rivojlanishi iqtisodiy va siyosiy so‘z birikmalarining boshqa tillardan so‘z olishiga sabab bo‘ldi. Globallashuv va ommaviy madaniyat xalqaro so‘zlarning, ayniqsa inglizcha so‘zlarning tarqalishiga yordam beradi.

Til siyosati til evolyutsiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, Rossiya imperiyasida ruslashtirish siyosati rus lug‘atini olish va Rossiya xalqlari tillarida klassifikatsiya jarayonlarini tezlashtirdi. Sobiq sovet davrida SSSR xalqlari tillarini yaqinlashtirish, terminologiya va alifbolarni birlashtirish siyosati olib borildi. Bu sotsializm davrida lingvistik evolyutsiyada o‘z izini qoldirdi. Shuningdek, davlat tili siyosati va siyosiy jarayonlar lingvistik evolyutsiya yo‘nalishiga faol ta’sir ko‘rsatmoqda. Til millatni mustahkamlash, davlatchilik va milliy o‘ziga xoslikni mustahkamlash vositasi sifatida ishlatiladi. Bu til tizimlarining evolutsiyasida aks etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko‘pgina tadqiqotlar til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishga bag‘ishlangan Levi-Strosning so‘zlariga ko‘ra, “til madaniyatning ajralmas qismi bo‘lib, shaxsning o‘z guruhi madaniyatini o‘zlashtirishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi”(2). R.O.Shorning ta’kidlashicha, til jamiyat tomonidan yaratilgan va uzatiladigan madaniy vosita bo‘lib, shaxs tomonidan tilni tanlash uning jamiyati va tarixiy o‘tmishi bilan belgilanadi (3). A.N.Uaytxedning fikricha, “insoniyat sivilizatsiyasi bu tilning natijasidir va tilning o‘zi sivilizatsiya bilan birga rivojlanadi (4). Lingvokulturologiya sohasida P.M.Bisilli madaniyatning asosiy jihati sifatida tilning tuzilishi va so‘z boyligi bilan bog‘liq ahamiyatini ta’kidlaydi (5).

A.A.Leontyev tomonidan olib borilgan tadqiqotda “til dunyo bilan insoniy munosabatlarning tuzilishini shakllantiradi” (6), degan fikr ustunlik qiladi. A.M.Shaxnarovich esa insoniyat jamiyatidagi ijtimoiy-madaniy ma’lumotlarni o‘zlashtirish jarayoniga til kuchli ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi. Umuman olganda, tilga o‘tgan avlodlar va butun insoniyat tomonidan to‘plangan ijtimoiy bilimlar ombori sifatida qaraladi(7).

Tahlil va natijalar. Tilning lingvistik evolutsiyasini o‘rganish tilning vaqt va makon davomida qanday o‘zgarishini, shuningdek, uning rivojlanishiga qaysi omillar eng katta ta’sir ko‘rsatishini tushunishga imkon beradi. Tilshunos va madaniyatshunoslar til, madaniyat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshiroq tushunish uchun ushbu jarayonni faol o‘rganmoqdalar. Tilning lingvistik evolutsiyasi va taom nomlarini o‘rganish tilning vaqt va makon davomida qanday o‘zgarishini, shuningdek, madaniy xususiyatlar tilda qanday aks etishini tushunishga imkon beradigan qiziqarli tadqiqot sohasini ifodalaydi.

Ovqat nomlarini o‘rganish oshpazlik san’ati qanday o‘zgarganini, pishirish an’analari qanday shakllanganligini va ma’lum vaqt ichida qanday mahsulotlar mavjud bo‘lganligini tushunishga imkon beradi.

Taom nomlarini o‘rganish qadimiy ildizlarga ega bo‘lib, madaniyat va jamiyatning turli jihatlari bilan bog‘liq. Masalan, qadimgi sivilizatsiyalarda taom nomlari diniy marosim va urf-odatlar bilan bog‘liq edi. O‘rta asrlarda taom nomlari ma’lum mahsulotlarning mavjudligini va odamlarning ijtimoiy mavqeyini aks ettirgan. Zamonaviy dunyoda taom nomlarini o‘rganish globallashuvning oshpazlik afzalliklari va an’analariga ta’sirini kuzatish imkonini beradi.

Turli xalqlar oshxonalaridan taom nomlarini o‘zlashtirib olish jarayonlari ham faol o‘rganilmoqda. Zamonaviy texnologiyalar taom nomlaridagi leksik va semantik o‘zgarishlarni har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi.

Kulinariya sohasida ishlatiladigan so‘zlarni boshqa tillardan o‘zlashtirib olish tadqiqotchi G.S. Moskalyuk tomonidan ko‘rib chiqilgan. Oshpazlik retseptlari, asosan, tegishli madaniyatning til egalari bilan bevosita muloqot qilish orqali qabul qilingan, deb ta’kidlagan (8).

Taom nomi har qanday millat taomining ta’mi va qiziqishlari haqida juda ko‘p ma’lumotlarni berishi mumkin. Ovqatlanish jarayoni ijtimoiy vaziyat va urf-odat bilan izohlanadi hamda ijtimoiy-madaniy maqomdan tashqari, millatning xarakterini aks ettiradi. Ijtimoiy-madaniy ma’lumotlar taomning leksik-semantik maydonining ekstralingvistik o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berishga imkon beradi.

Taom nomlarida til evolutsiyasini o‘rganish qiziqarli tadqiqot yo‘nalishi bo‘lib, turli mamlakat olimlari bu mavzu ustida ishlagan. Masalan, amerikalik tilshunos Deniel Everett madaniy va lingvistik omillarning turli etnik guruhlar o‘rtasida taom nomlarining shakllanishiga ta’sirini, shu jumladan, ularning ijtimoiy, tarixiy va geografik jihatlari bilan bog‘liqligini o‘rganib chiqdi (9).

Fransuz antropologi Klod Levi-Stros, ovqatlanishning madaniy jihatlari va oshpazlik an'analari, shu jumladan, madaniy merosning muhim elementi sifatida taom nomlarini tahlil qilish bo'yicha tadqiqotlar olib bordi (10).

Xulosa. Taom nomlarini o'rganish ushbu mintaqaning madaniy xususiyatlarini, uning tarixi, urf-odatlari va turli etnik guruhlarning oshpazlik madaniyatini shakllantirishga ta'sirini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, ushbu mavzu bo'yicha tadqiqotlar til, madaniyat va ovqatlanish o'rtasidagi bog'liqlikni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Shuningdek, taom nomlarini o'rganish orqali madaniy merosning boyligini ochib beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, milliy taomlar har qanday xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatining muhim qismidir. Oshpazlik leksikasini o'rganish milliy oshxonaning tarixi va o'ziga xos xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Shuning uchun taom nomlarini har tomonlama o'rganish tilshunoslikda katta istiqbolga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Леви-Строс К. Структурная антропология. М., "Эксмо-Пресс", 2001, 512 с.

(2). Леонтьев А.А. Язык, познание и общение. Методологические проблемы анализа языка. Ереван, 1976, с. 46.

(3). Москалюк Г.С. Лексическая гетерогенность кулинарных рецептов российских немцев. Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 9. Филология. Востоковедение. Журналистика. 2013, вып. 1, с. 166–177.

(4). Румянцев О.К. В перспективе культурологии: повседневность, язык, общество. Рос. ин-т культурологии, редколл.: О.К.Румянцев (отв. ред.) и др., М., "Акад.проект: РИК", 2005, с. 449.

(5). Шор Р.О. Язык и общество. Предисл. В.М.Алпатова, 3-е изд., испр. и доп., М., "Либроком", 2010, 160 с.

(6). Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. М., 1990, 366 с.

(7). Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М., изд-во МГУ, 2004, 348 с.

(8). Леонтьев А.А. Язык, познание и общение. Методологические проблемы анализа языка. Ереван, 1976, с. 46.

(9). Шахнарович А.М. Язык, культура и социализация личности. Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. Москва, "Наука", 1982, 20 с.

(10). Эверетт Д.Л. Не спи – кругом змеи! Быт и язык индейцев амазонских джунглей. Сост. А.Д.Кошелев. М., 2016, 383 с. (Разумное поведение и язык. Language and Reasoning); https://mybook.ru/author/deniel-everett/kak-nachinalsya-yazyk-istoriya-velichajshego-izobr/

Navruzova Muyassar Gaybullayevna (f.f.f. doktori (PhD), BuxDU dotsenti)

TIBBIY BIRLIKLARNING RIVOJLANISH TARAQQIYOTI HAMDA GENEZISI

Annotatsiya. *Tibbiy terminologiyaning rivojlanishi va shakllanishi qadim zamonlardan buyon davom etib kelgan jarayon sanalib, bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga egadir. Tibbiyot sohasining o'ziga xos terminlari mavjud bo'lib, ularning to'g'ri va aniq ishlatilishi, ilmiy tavsifiga asoslanishi, tibbiy faoliyatni samarali yuritish, bemorlarga aniq tashxis qo'yish va davolash jarayonini sifatli tashkil qilish uchun zarurdir. Ushbu maqolada terminologiyaning rivojlanish taraqqiyoti hamda genezisi haqida fikr-mulohaza bildirilgan.*

Kalit so'zlar: *muloqot, terminologizatsiya, adabiy til, dialektal terminologiya, leksik birlik, so'z birikmalari, nutq, tibbiy xodimlar nutqi, umumiste'mol leksika, umumiy atamalar, maxsus keng atamalar, maxsus tor atamalar.*

ГЕНЕЗИС И РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация*. Развитие и формирование медицинской терминологии – процесс, который продолжается с древних времен и актуален по сей день. Медицинская сфера имеет свою терминологию, правильное и точное ее использование, основанное на научном описании, необходимо для эффективного осуществления врачебной деятельности, точной диагностики пациентов и качественной организации лечебного процесса. В данной статье дается обратная связь по развитию и эволюции терминологии.*

Ключевые слова: *коммуникация, терминология, литературный язык, диалектная терминология, лексическая единица, словосочетания, речь, речь медицинского персонала, общая лексика, общие термины, специальные широкие термины, специальные узкие термины.*

THE DEVELOPMENT AND GENESIS OF MEDICAL UNITS

Annotation. *The development and formation of medical terminology is a process that has been ongoing since ancient times and is still relevant today. There are specific terms in the medical field, the correct and accurate use of which, based on scientific description, is necessary for the effective conduct of medical activities, accurate diagnosis of patients and high-quality organization of the treatment process. This article provides feedback on the development and genesis of terminology.*

Keywords: *communication, terminology, literary language, dialectal terminology, lexical unit, word combinations, speech, speech of medical personnel, general vocabulary, general terms, special broad terms, special narrow terms.*

Kirish. Tilda insonni o‘rab turgan obyektiv borliq, fan va texnika taraqqiyotidagi yutuqlar, moddiy va ma’naviy madaniyat har bir tushunchada o‘z aksini topadi. Yangi bilim, zamonaviy sohalar, innovatsiyalar nominatsiyaga muhtoj yangi tushunchalar paydo bo‘lmoqda. Umumiy leksikadan o‘zining professonallik, kommunikantlar anglamagan holda, nutqiy aloqani boshlay olmaydigan o‘ziga xos denotatga yo‘naltirila olishi bilan maxsus leksika ajralib chiqmoqda. Turli kasb egalarining kundalik muloqoti umumadabiy leksika yordamida amalga oshirilsa, maxsus muloqotning samaradorligini ta’minlash uchun insonning mehnat faoliyati natijalarini yetarlicha aniq aks ettiradigan va boshqa muhitda kamdan kam qo‘llaniladigan atamalar (maxsus so‘zlar) yaratiladi. Bularning barchasi maxsus leksik birliklarning ko‘payishiga, butun terminologik tizimlarning shakllanishiga olib keladi. Maxsus leksika ma’lum bir kasbiy faoliyatga tegishli bo‘lib, shu sohaning terminologik bazasini shakllantirishga xizmat qiladi. Har qanday termin, ilmiy-texnik atama yoki oddiy so‘z (yoki so‘z birikmasi) belgilangan mazmunga ega bo‘lishi kerak. Ko‘pgina tibbiy atamalar ma’lum farazlar, nazariyalar, qarashlar, tushunchalarning mohiyatini aks ettiradi. Har bir termin atama, so‘z yoki so‘z birikmasidir, lekin har qanday atama, so‘z yoki so‘z birikmasi termin bo‘lavermaydi.

Asosiy qism. Terminning umumiste’moldagi so‘zdan farqini tasdiqlovchi materiallar terminni o‘rganish bo‘yicha mustaqil fanning paydo bo‘lishiga hamda soha lug‘atlari uchun asos vazifasini o‘taydi. Ilmiy adabiyotlarda tibbiy terminlar tarixi miloddan avvalgi 3000–2000-yillarga borib taqalishi qayd etilgan. Qadimgi Rim, lotin tilidagi tibbiyot terminologiyasi dunyo tibbiyot sohasining negizini tashkil qiladi.

Xalq tabobati tomonidan to‘plangan ma’lumotlar qadimgi dunyoning eng yirik shifokorlari – Bogar, Tirumular, Sushruta, Charaka, Vagbhata, Kashyapa, Nagarjuna, Amenhotep, Byan-Syue, Chjan Tszi, Rufus, Erasistrat, Pifagor, Aristotel, Disquridus, Gippokrat va Galen, Boquniy Yunoni, A.Sels, Zahraviy, Roziy, Abu Sahl Masihiy, keyinchalik, Ibn Sino, Muso Qurtubiy, Ibn Nafis, Al-Oqsaroyi, Chag‘miniy, Muhammad Akbar Arzoni, Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy, Alixonto‘ra Sog‘uniy, Muhitdin Umarov asarlaridan olingan [1;32-b.].

“Xalq tabobati” atamasi, dastlab, XIX asrning birinchi yarmida nemis olimlarining tibbiy asarlarida paydo bo‘lgan. Bu atama kasalliklar va ularni qanday davolash kerakligi haqida odamlar orasida hukm surayotgan deyarli ko‘rinmas turli xil g‘oyalarni o‘z ichiga olgan. Bu davrda shifokorlar aholining tibbiy tushunchalarini oshirishga va ularning bilimlarini birlashtirishga harakat qilishgan. Tibbiyot terminologiyasi ham xalq tomonidan yaratilgan xalq tabobati birliklariga tayangan.

Tibbiy atamalar ilk bor Gippokrat (miloddan avvalgi V asr) tomonidan to‘plangan va yozib olingan. Gippokrat qanday manbalardan foydalanganligi bizga ma’lum emas. Ma’lumki, u tibbiyot bilan tanishish maqsadida dunyoning ko‘plab mamlakatlarida bo‘lgan. Gippokrat inson tanasida to‘rtta suyuqlik bor deb hisoblagan, bular: qon, balg‘am, sariq safro, qora safro. Gippokrat nazariyasi kasalliklarning nomlarini ifodalovchi ba’zi atamalarda ham o‘z aksini topgan. Masalan, *melanxolik* (lotincha melancholia – qora safro) – 1) depressiyaga, g‘amginlik, tushkunlik kayfiyatiga moyil kishi; 2) Gippokrat ta’limotiga ko‘ra, 4 mizojning biri. Yuksak darajadagi ta’sirchanlik va hissiyotning nisbatan yuqori ifodalanishi.

O‘rta Osiyoda tibbiyot terminologiyasining boshlanish nuqtasi sohaning qadimgi vakillari – shomonlar faoliyatiga borib taqaladi. Miloddan avvalgi V ming yillikda “falvinlar” (fors tilida «fal» – fol ochish) va “bakshi”lar (sanskrit tilida – o‘qituvchi) tomonidan ilk tibbiyot terminlari yaratilgan va amaliyotda faol qo‘llangan. O‘rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon va Afg‘onistonda miloddan avvalgi I ming yillikda yashagan xalqlarning tibbiyoti va tibbiy terminlar haqida keng ma’lumot beruvchi birinchi ishonchli manba «Avesto» (miloddan avvalgi IX asr va milodiy III asr) zardushtiylikning muqaddas kitobidir. O‘sha davrda odam anatomiyasi va fiziologiyasi haqida dastlabki tushunchalar shakllandi va yangi terminlar yaratildi. O‘rta Osiyoda zardushtiylik paydo bo‘lishi bilan «parixona» (forscha «pari» – «ruh», «xon» – kinnachilik) va «devana» – devlar egasi singari atmalar qo‘llana boshladi. IV asrda O‘rta Osiyoda bo‘lajak tabiblar o‘qitiladigan kasalxonalar paydo bo‘ldi, tibbiyot terminologiyasi «dastikar» – jarroh, «koanik» – ko‘z shifokori kabi atamalar bilan boydi [3;12-b.].

Atamalarning shakllanishi ham xalqning tarixi qadar qadimiydir. To‘nyuquq, Kultegin, Bilga xoqon singari bitiktoshlarda xalqimiz mashg‘ul bo‘lgan hunarlarga oid atamalarni uchratamiz. Ular xalq tomonidan yaratilgan afsonalarda, qahramonlik qo‘shiqlarida ham mavjud bo‘lgan. Tibbiyotga oid ilmiy asarlar Abu Bakr ar-Roziy, Ibn Sino davrlaridan XX asrgacha arab, qisman fors-tojik tillarida yozilgan bo‘lib, ma’lum davrlar o‘tgach, sharoit taqozosi bilan ular turk, o‘zbek, tatar va boshqa tillarga tarjima qilingan. Bu tarjimalarning aksariyati qo‘lyozma holda turli ilmiy dargohlarda saqlanmoqda. Roziy, Ibn Sino, Zaynuddin Jurjoniy, Nasriddin Tusiy va boshqalarning tibbiyotga oid asarlari turli davrlarda turk tiliga tarjima qilingan [4;28-b.]. Uzoq tarixga ega bo‘lgan ba’zi fanlarning terminlari singari, juda ko‘p so‘zlar hozirgi kunda tibbiyotda maxsuslashib, tibbiy terminga aylanib, kishilarning kundalik turmushida faol qo‘llangani sababli, folklor tili orqali bizgacha yetib kelgan: *bosh-kalla, qo‘l, oyoq, panja, yelka, tovon, quloq, burun, o‘pka, jigar, buyrak, taloq* singari somatizmlar shular jumlasidandir.

Tibbiyotning rivojlanish tendensiyalari va uning fan sifatida shakllanish tarixi haqida gapirganda, “Tib qonunlari” asarini e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi. 1020-yil atrofida tugallangan, tibbiyotdagi asosiy asar hisoblanuvchi “Tib qonunlari” eng muhim ishlardan biri sifatida e’tirof etilgan va dunyo shifokorlari uchun bosh qo‘llanma bo‘lgan. “Tib qonunlari” XII asrda Toledoda arab tilidan lotin tiliga tarjima qilinib, butun Yevropa bo‘ylab ko‘plab arab, ibroniy va lotin nusxalarida tarqatildi. Bosma nashr paydo bo‘lgach, Yevropada 30 martadan ortiq bosib chiqarildi. Tariximizda ko‘plab tabib va hakimlarning ismlari zikr etilganidan xulosa qilishimiz mumkinki, sharqda tibbiyotga, aniqrog‘i, xalq tabobatiga qiziqish kuchli bo‘lgan [6;17-b.].

Ilmiy tadqiqotlar va hayotiy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, Abu Ali ibn Sino qo‘llagan va undan keyingi davrlarda faol bo‘lgan davolash usullari xalqda hozirgi davrlarga qadar saqlanib qolgan. Masalan, “Tib qonunlari”da temirchi suvi, temir suv birikuvlari uchraydi. Bu so‘zlar va birikmalar o‘rta asrlar shifokorlar nutqida faol qo‘llangan. Temir suvi davo maqsadida ishlatilgani ma’lum bo‘ladi. Hozir ham xalqda biror narsadan qattiq qo‘rqqan shaxsga yuragi jarohatlanmasin, degan mazmunda temir (temir asbob)ni qizdirib, suvga botiriladi va bemorga ichiriladi. “Tib qonunlari”ga *nucha* (bo‘yinning orqa qismi), *albugineum* (oqsilli), *ileum* (qovurg‘a ortidagi ichak), *retina* (to‘r parda), *venacephalica* (bosh tomir), *vermiscerebelli* (kichikmiya qurti), *auriculacordis* (yurak quloqchasi), *orbita* (ko‘z chanog‘i), *duramater u piamater* (miyaning qattiq va yumshoq qobig‘i) kabi terminlar kiritilgan.

Jahon fani, xususan, tibbiy fanlar taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan Abu Ali ibn Sino haqiqiy qomusiy olim sifatida o‘z davridagi fanlarning deyarli hammasi bilan muvaffaqiyatli shug‘ullangan va ularga oid asarlar yaratgan. Misol uchun, hozirgi kunda nutqimizda ishlatiladigan: shaqiqa (migren), ibrida (impotensiya), sarsom (meningit), xilfa (diareya), sakta (apopleksiya), sharo (eshakem) kabi bir qator birliklari ham olimning “Tib qonunlari” kitobida keltirilgan. Ibn Sino asabiy va ruhiy kasalliklarni aniqlash va ularni davolash sohasida ham ko‘p yangiliklar kiritgan. Uning jarrohlik sohasidagi ishlari ham juda muhimdir. “Tib qonunlari” tibbiy terminlar aks etgan birlamchi manba hisoblanadi. Unda IX–X asrlarda faol qo‘llangan tibbiy tushunchalar o‘z ifodasini topgan: šalïsa (shaliso) – har jihatdan manfaatli dori; taryaq (taryoq) – zaharlarga qarshi murakkab tarkibli dori. Mitridus – murakkab tarkibli dori, yaratuvchisining nomi bilan atalgan. Ar-Roziy kasalliklar tarixiga oid maxsus asar yozgan. Bu asarda obila, qizamiq, isitma kabi tibbiy terminlar qayd etilgan [7;29-b.].

Ibn Sinoning dorishunoslikka qo‘shgan hissasi nihoyatda salmoqlidir. U taklif etgan dorilar asrlar davomida keng ishlatilib keldi va hozir ham ularning ko‘pchiligi o‘z qiymatini yo‘qotgan emas.

Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib asarlarida, muallifi noma’lum bo‘lgan “Kitob at-tuhfa azzakiya fil lug‘at at-turkiya”, “Tarjumon”da ham tibbiy terminlarga doir mulohazalar uchraydi. Ushbu davr ter-minologiyasini saqlab qolish va tartibga solishda o‘zbek lug‘atchiligi tarixida ulkan ahamiyatga ega Mahmud Koshg‘ariyning «Turkiy so‘zlar devoni», ya’ni «Devonu lug‘otit-turk» (1074–1075) asari muhim o‘rin tutadi. «Turkiy so‘zlar devoni»dan ajdodlarimiz yaratgan va foydalangan: esan, sag‘, ich (kasallik), ag‘riq, qant (yara), bars (shish), tutug‘ (tutqanoq), isig‘liq, bezgak, sariq, chumili (bosh aylanishi), chechak, qam-chig‘u (qichiq toshma), cherpich (zaif ko‘z) kabi tibbiy atamalar keng o‘rin olgan. Mahmud Koshg‘ariy o‘z asarida o‘simlik, hayvon va ma’danlarga oid 849 ta dorivor terminlarni izohlab bergan.

Tibbiy terminologiya tushunchasi tibbiyot fanining barcha terminlarini birlashtiradi. Tibbiy leksika atamasi ostida, biz tilning ilmiy, kundalik va boshqa kichik tizimlarida ishlaydigan barcha tibbiy nomlar va atamalarni tushunamiz. Terminlar tibbiy leksikaning faqat bir qismi bo‘lib, bu soha vakillarining professional va terminologik bo‘lmagan so‘zlashuvini ham o‘z ichiga oladi. Tibbiy leksik qatlam boshqa tarmoqlarda ham keng tarqalgan. Masalan, qonga singib ketmoq, vahima virusi, choynakning burni va boshqalar. Tibbiy terminologiyada muhim sanalgan va hal etilmagan masalalardan biri boshqa sohalarda tibbiy leksi-

kadan foydalanish paytida kognitiv aspektlarni, semantik o‘zgarishlarni va saqlanib qolgan semantik asoslarni aniqlash va oydinlik kiritish, qaysi tibbiy atama va iboralar ko‘proq va nima uchun majoziy ma’noga ega bo‘lishini tahlil qilish, terminning semantik qatlami so‘z bilan birga ko‘chirish yoki ko‘chirmaslik masalasidir.

Tibbiyot terminologiyasini ikki qatlamga ajratish mumkin: a) umumiy terminologiya; b) ixtisoslashgan terminologiya.

Umumiy terminologik qatlam fanning turli sohalarida qo‘llaniladigan so‘zlar, atamalar, masalan, dori, qurilma, vosita, element nomlarini o‘z ichiga oladi. Maxsus fan sohasida qo‘llaniladigan atamalar tibbiyotning yuqori ixtisoslashgan terminologiyasiga tegishlidir, masalan, koronar yurak kasalligi, adenomatoz, infeksiya va boshqalar.

Yuqori ixtisoslashgan terminologiya bilimning har bir sohasiga xos voqelik, tushuncha va kategoriyalarni nomlovchi, maxsus terminlarning alohida xoslangan qatlamidir. Yuqori ixtisoslashgan atamalar uchun tashkiliy tamoyil bu atamalarning har birida va terminologiyada (maxsus so‘zlarning umumiy to‘plami sifatida) standart tushunchalar toifalarining mavjudligi bo‘lib, unga ko‘ra, atamalarning asosiy korpusi taqsimlanadi. An’anaga ko‘ra, tadqiqotchilar to‘qqizta shunday toifani (predmetlar, jarayonlar, holatlar, miqdorlar, rejimlar, xossalar, o‘lchov birliklari, fanlar va tarmoqlar, kasblar va hunarlar) ajratadilar. Tarmoq terminologiyasi ichida uning u yoki bu atributi bo‘yicha tasnifi doimo o‘ziga xos, ko‘pincha, qaytarilmas xarakterga ega bo‘ladi. Ayniqsa, tematik guruhlar ichida umumbashariy tushunchalar kategoriyasi asosida shakllangan terminologik birlashmalar ajratilsa, bu alohida ahamiyatga ega bo‘ladi. Toifalarning sonini tegishli bilim sohasining tarmoq terminologiyasini qamrab olish darajasi va to‘liqligiga qarab farq qilishi mumkin.

Ma’lumki, tibbiy terminlar reklama matnlari, ommabop ma’lumotnomalar, tibbiy adabiyotlar, plakatlar va boshqalar orqali kundalik nutqda keng ommalashtiriladi. Boshqa hech bir fan tibbiyot kabi o‘zining muhim tushunchalari bilan kishilarning kundalik hayotiga bu darajada chuqur kirib bormaydi.

Umumtilshunoslikda tibbiy terminlar va ularning nazariy hamda amaliy jihatlari muayyan darajada o‘rganilgan bo‘lishiga qaramay, terminologik tizimda tibbiy birliklarning semantikasi, terminlar pragmatikasi, ularning leksikografik tadqiqi, amaliyotga tatbiq etilishi kabilar ilmiy o‘rganilishi lozim bo‘lgan muammolardan hisoblanadi.

Xulosa. Shunday ekan, ularni turli manbalardan aniqlash, leksik-semantik va etimologik jihatdan tadqiq qilish hamda to‘g‘ri tizimlashtirish yuzasidan tegishli tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kundagi muhim masalalardan biridir. Tildagi tibbiy terminlarni leksik-semantik va etimologik jihatdan tahlil qilish asosida tasniflash hamda ulardagi tarixiy, milliy-madaniy, lingvokulturologik xususiyatlarni ochib berish muhim ahamiyatga ega. Chunki shu asosda o‘zbek tilining umumtilshunoslikdagi o‘rni va rolini, jumladan, tibbiy birliklarni yuzaga keltirishdagi hissasini ko‘rsatish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Аллаяров Х.А. История народной медицины Средней Азии. Автореф… дис. д.м.н., Москва, 1993, с. 12.

(2). Мираҳмедова З. Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. Тошкент, “Фан”, 2010, 127-бет.

(3). Аллаяров Х.А. История народной медицины Средней Азии. Автореф… дис. д.м.н., Москва, 1993, с. 12.

(4). Қодиров А. Ўзбекистон тиббиёти тарихи. Тошкент, Абу Али ибн Сино номидаги “Тиббиёт” нашриёти, 2001, 17-бет.

(5). Абдулхаирова Ф. Ўзбек тилида тиббиёт атамаларининг метафорик манзараси. Филол. фан. falc. док. дисс., Тошкент, 2021, 17-бет.

(6). Қодиров А. Тиббиёт тарихи. Тошкент, “Ибн Сино”, 1993, 87–89-бетлар.

(7). Қосимова Ф.Х. Ўзбек-инглиз тиббий терминлари лингвомаданий бирлик сифатида («ҳомиладорлик» семали бирликлар мисолида). Ученый XXI века, 2022, № 2 (83).

(8). Абдулхаирова Ф. Ўзбек тилида тиббиёт атамаларининг метафорик манзараси. Филол. фан. falc. док. дисс., Тошкент, 2021, 17-бет.

(9). Медицинский справочник. История развития медицины. М., 2005.

(10). Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. V kitob, Тошкент, 1992, 29-бет.

(11). Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. V kitob, Тошкент, 1992, 29-бет.

(12). Абу Бакр Ар-Розий. Касалликлар тарихи. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 1994, 7-бет.

Tursunova Gulchexra Norboboyevna (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti katta o‘qituvchisi, Toshkent, O‘zbekiston; guli2578@mail.ru)

ZAMONAVIY INGLIZ ADABIYOTI NUTQIDA AQLIY QOBILIYATLAR VA MADANIY O‘ZLIKNI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVISTIK TADQIQI

Annotatsiya. *Ushbu maqola ingliz zamonaviy adabiyotida insonning intellektual qobiliyatlarini ifodalovchi frazeologik birliklarning (FB) lingvistik va madaniy jihatlarini o‘rganadi. Tadqiqot Donna Tarttning The Goldfinch, Kazuo Ishiguroning Never Let Me Go va Cormac McCarthyning The Road asarlaridagi frazeologik ifodalarni semantik tuzilmalari va metaforik tasvirlari asosida tahlil qiladi. Qarama-qarshi tahlil, kognitiv semantika va madaniy tahlil uslublaridan foydalangan holda, aql-idrok yorug‘lik, o‘tkirlik va tezlik metaforalari orqali qanday ifodalanganini ochib beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, frazeologik birliklar madaniy belgilar sifatida xizmat qiladi, intellektual qobiliyatlar haqidagi tasavvurlarni shakllantiradi va jamiyatning aql-idrokka bo‘lgan munosabatini mustahkamlaydi.*

Kalit so‘zlar: *frazeologik birliklar, aql, metafora, madaniy identifikatsiya, zamonaviy ingliz adabiyoti, kognitiv semantika, lingvistik tahlil.*

Турсунова Гулчехра Норбобоевна (старший преподаватель Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент, Узбекистан; guli2578@mail.ru)

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ СПОСОБНОСТИ И КУЛЬТУРНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются лингвистические и культурные аспекты фразеологических единиц (ФЕ), обозначающих интеллектуальные способности человека в современной английской литературе. Исследование анализирует фразеологические выражения в романах «Щегол» Донны Тартт, «Не отпускай меня» Кадзуо Исигуро и «Дорога» Кормака Маккарти, акцентируя внимание на их семантических структурах и метафорических представлениях. Используя методы контрастивного анализа, когнитивной семантики и культурного анализа, автор выявляет, как интеллект метафорически представляется через свет, остроту и скорость. Полученные результаты показывают, что фразеологические единицы служат культурными маркерами, формируя восприятие интеллектуальных способностей и укрепляя общественные взгляды на интеллект.*

Ключевые слова*: фразеологические единицы, интеллект, метафора, культурная идентичность, современная английская литература, когнитивная семантика, лингвистический анализ.*

Tursunova Gulchexra Norboboyevna (Senior Teacher Uzbekistan State World Languages University Tashkent, Uzbekistan; guli2578@mail.ru)

A LINGUISTIC EXPLORATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS CONVEYING INTELLECTUAL ABILITIES AND CULTURAL IDENTITY IN MODERN ENGLISH LITERARY DISCOURSE

Annotation. *This article explores the linguistic and cultural aspects of phraseological units (PUs) that denote human intellectual abilities in modern English literature. The study analyzes phraseological expressions in The Goldfinch by Donna Tartt, Never Let Me Go by Kazuo Ishiguro, and The Road by Cormac McCarthy, focusing on their semantic structures and metaphorical representations. Using contrastive analysis, cognitive semantics, and cultural analysis methods, the research reveals how intelligence is metaphorized through light, sharpness, and speed metaphors. The findings demonstrate that phraseological units serve as cultural markers, shaping perceptions of intellectual abilities and reinforcing societal attitudes towards intelligence.*

Key words: *phraseological units, intelligence, metaphor, cultural identity, modern English literature, cognitive semantics, linguistic analysis.*

Kirish. Frazeologik birliklar (FB) – bu doimiy iboralar bo‘lib, ular bevosita ma’nosidan tashqari, ko‘proq ko‘chma ma’noni ifodalaydi. Ingliz tilida aql-idrok, ko‘pincha, yorqinlik (*a bright mind* – yorqin aql) va o‘tkirlik (*a sharp thinker* – o‘tkir fikrli) kabi metaforalar orqali ifodalanadi. Bunday iboralar adabiyotda aqlning qanday idrok etilishi va tasvirlanishini shakllantiradi, bu esa ijtimoiy normalarni mustahkamlashi yoki ularga qarshi chiqishi mumkin.

Ushbu tadqiqot ingliz zamonaviy adabiyotida insonning intellektual qobiliyatlarini ifodalashda frazeologik birliklarning qanday ishlatilishini o‘rganadi. Unda ularning semantik tuzilmalari, madaniy ma’no-

lari va qahramon obrazlarini shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Buning uchun uchta asar tanlab olingan: Donna Tarttning *The Goldfinch* (2013), Kazuo Ishiguroning *Never Let Me Go* (2005) va Kormak Mak Kartiyning *The Road* (2006). Tahlil davomida aql-idrok qanday metaforik tarzda ifodalangani va bu tasvirlar intellekt haqida mavjud madaniy qarashlarga qanchalik mos kelishi aniqlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi va materiallar. Zamonaviy ingliz adabiyotida insonning intellektual qobiliyatlarini ifodalovchi frazeologik birliklarning lingvistik va madaniy xususiyatlarini o‘rganish davomida quyidagi tadqiqot usullari va metodlaridan foydalanildi:

Qarama-qarshi tahlil usuli. Ushbu metod tanlab olingan adabiy asarlardagi aql-idrokka oid turli frazeologik ifodalarni ma’no, tuzilma va qo‘llanilish nuqtayi nazaridan solishtirish uchun qo‘llanildi. Shuningdek, bu usul FBlarning umumiy ingliz frazeologiyasiga mos yoki nomutanosib jihatlarini aniqlashga yordam berdi.

Kognitiv semantika yondashuvi. Lakoff va Jonsonning kontseptual metafora nazariyasiga asoslangan bu yondashuv frazeologiyada aql qanday metaforik tarzda tasvirlanganini (masalan, yorqinlik, o‘tkirlik, tezlik orqali) tahlil qilish uchun ishlatildi. Bu yondashuv metaforik mosliklar yordamida adabiyotda aql-idrok qanday idrok etilishini o‘rganishga imkon berdi.

Madaniy tahlil usuli. Frazeologik birliklar madaniy identifikatsiyani ifodalovchi vosita bo‘lganligi sababli, bu metod aqlning turli madaniy qarashlarda qanday tasavvur qilinishini o‘rganishda qo‘llanildi. Tadqiqot davomida tanlab olingan FBlar zamonaviy ingliz adabiyotida ratsionallik, ijodkorlik va amaliylik kabi g‘arbona intellektual qadriyatlarni ifodalaydimi-yo‘qmi, shuni aniqlash maqsad qilingan.

Materiallar sifatida quyidagilardan foydalanildi:

Frazeologik lug‘atlar. Aytoning *The Oxford Dictionary of English Idioms* (2020) asari aqlga oid frazeologik birliklarni aniqlash va tasniflashda ishlatildi. Bu manba iboralarning tarixiy va etimologik rivojlanishini tushunishga yordam berdi.

Korpus lingvistikasi resurslari. *The British National Corpus (BNC)* va *English Sketch Engine* kabi onlayn korpuslar zamonaviy tildagi FBlarning real kontekstlardagi qo‘llanilishini tahlil qilishda foydalandi. Ushbu resurslar yordamida FBlarning chastotasi, kollokatsiyalari va kontekstual ishlatilishi aniqlandi.

Tanlab olingan adabiy asarlar:

The Goldfinch – Donna Tartt (2013).

Never Let Me Go – Kazuo Ishiguro (2005).

The Road – Cormac McCarthy (2006).

Ushbu romanlar aql-idrokning turli ko‘rinishlarini (san’atkorona idrok, mantiqiy tafakkur, omon qolish instinkti va h.k.) ifodalovchi frazeologik birliklarning boy manbasidir. Ularning tahlili FBlarning qahramon obrazini shakllantirish va asar mavzusini ochishda qanday xizmat qilishini chuqurroq tushunishga yordam berdi.

Ushbu metodlar va materiallarni integratsiyalash orqali tadqiqot zamonaviy ingliz adabiyotida aql-idrokni ifodalovchi frazeologik birliklarning lingvistik va madaniy tahlilini taqdim etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Frazeologik birliklar – bu o‘z tarkibiy qismlaridan to‘liq ravishda bashorat qilib bo‘lmaydigan, barqror va idiomatik iboralardir (2). Kunin (4) frazeologik birliklarni quyidagi toifalarga ajratadi:

▪Frazeologik birikmalar (masalan, “to lose one’s head” – vahima qilish).

▪Frazeologik birliklar (masalan, “a bright mind”– yorqin aql).

▪Frazeologik kollokatsiyalar (masalan, “show great insight” – chuqur tushuncha namoyish etmoq).

Intellektual qobiliyatlar kontekstida frazeologik birliklar, ko‘pincha, metaforalardan foydalanadi, ular sezgi va konseptual tajribalarni o‘z ichiga oladi, masalan, tafakkur aniqligi uchun yorug‘lik yoki tahliliy qobiliyatlar uchun o‘tkirlik. Lakoff va Jonson (5) fikricha, konseptual metaforalar inson tafakkur jarayonlarini shakllantiradi. Intellekt, ko‘pincha, quyidagi metaforalar orqali tasvirlanadi:

▪Yorqin’lik metaforalari: “She has a brilliant mind – U juda yorqin aqlga ega” (intellektni yoritish sifatida).

▪O‘tkir aql metaforalari: “A razor-sharp thinker – o‘tkir o‘ylovchi” (intellektni aniqlik sifatida).

▪Tezlik metaforalari: “Quick on the uptake – Tez anglaydi” (intellektni tezkor reaksiya sifatida).

Bu metaforik tasvirlar G‘arbdagi kognitiv intellektual modellarda chuqur ildiz otgan, ular mantiqiy fikrlash, tahliliy fikr va ijodkorlikni ta’kidlaydi.

Intellektning tushunchasi madaniyatlar bo‘ylab farqlanadi. G‘arb madaniyatlarida, intellekt tezkor aql, mantiqiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyati bilan bog‘liq bo‘ladi. Aksincha, Sharq madaniyatlarida donoqarorlik, emotsional intellekt va boshqalar bilan uyg‘unlikni ta’kidlash mumkin. Adabiyot

bu madaniy intellektual tushunchalar aks etadigan va qayta belgilangan vosita sifatida xizmat qiladi. Zamonaviy ingliz adabiyotida frazeologik birliklar turli ijtimoiy va psixologik kontekstlarda intellektual kimlikni yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

Frazeologik birliklar, ko‘pincha, chuqur ildiz otgan ijtimoiy qadriyatlarni aks ettiradi. Ingliz tilida, intellekt tezlik bilan (sharp as a tack–tahldan o‘tkir) va tushuncha chuqurligi (a mind like a steel trap – po‘-lat tuzoq kabi aql) yoki donoqarorlik bilan (“yoshidan ortiq dono”) bog‘lanadi. Ushbu iboralar faqat kognitiv qobiliyatni tasvirlamaydi, balki intellekt nima ekanligi haqida madaniy farazlarni ham o‘z ichiga oladi. Masalan, G‘arb madaniyatlari tezkor aql va tezkor fikrga asoslangan intellektni qadrlashadi, boshqalar esa kollektiv donoqarorlik yoki tajribaga asoslangan bilimni ta’kidlashlari mumkin (5).

Tahlil va natijalar. Zamonaviy ingliz adabiyotida frazeologik birliklarning lingvistik va semantik tahlili.

1. Never Let Me Go asaridagi intellektual qobiliyatlar. Kazuo Ishiguroning Never Let Me Go (3) romani inson kimligi, xotira va intellekt tushunchasini klonlangan shaxslar bilan bog‘liq distopik haqiqatda o‘rganadi. Roman tez-tez frazeologik birliklardan foydalanadi, ular intellektual yetuklik va tushunchani aks ettiradi. Birinchi misol sifatida *not the sharpest knife in the drawer* misoli talabaning kognitiv qobiliyatlarini muhokama qilayotgan xarakterlar o‘rtasida ishlatilgan ibora keltiriladi (3;112-b.). Bu ibora cheklangan intellektni ifodalovchi metafora sifatida, jamiyatning intellektual qiymatini kundalik idiomatik iboralar orqali qanday tasniflashini ta’kidlaydi. Romaning o‘rni – bu yerda intellekt sun’iy ravishda tartibga solinadi – frazeologik tilning jamiyat tuzilmalariga bog‘liq ekanligini yanada kuchaytiradi. Yana bir takrorlanadigan ibora *wise beyond their years*, ba’zi xarakterlarga, ayniqsa, Kathyga nisbatan ishlatiladi, bu emotsional intellekt va yetuklikni bildiradi va bu institutlarning bilimni baholashiga nisbatan nozik tarzda qarama-qarshilik qiladi. Bu ikki tomonlama fikr romaning intellektual qobiliyatni qanday o‘lchash va madaniyatda qanday tan olishni tanqid qilayotganligini ta’kidlaydi.

2. Atonement asaridagi intellektual qabul. Ian McEwanning Atonement (7) romani voqea tasvirlash, tushunmovchilik va intellektual yetuklik kuchini o‘rganadi. Asosiy qahramon Briony, tez-tez *a precocious mind* va *seeing the world through a writer’s lens* kabi frazalarga ta’riflanadi (7;76-b.). Bu iboralar uning adabiy intellektini aks ettiradi, shuningdek, intellekt va hikoya qilish qobiliyati o‘rtasidagi madaniy bog‘liqlikni ham ko‘rsatadi. Shuningdek, *too clever for one’s own good* iborasi, Brionyning ortiqcha tasavvuri haqida katta bir xarakter tomonidan ishlatilgan, intellektni salbiy konnotatsiyada tasvirlaydi, chunki bu amaliyotsizlikka yoki ijtimoiy ajratishga olib keladi. Bu ingliz adabiyotida yuqori darajadagi intellektga nisbatan hayratlanish va ehtiyotkorlik bilan qarashni ko‘rsatadigan tez-tez uchraydigan mavzuni aks ettiradi (1). McEwan Brionyning yetuklashish jarayonida frazeologik foydalanishdagi nozik o‘zgarishlarni ham qo‘llaydi. Uni “quick-witted” va “sharp” sifatida tasvirlashdan boshlab, asta-sekin “afsuslangan tushuncha” va “chuqur o‘ylash” kabi ifodalarga almashtiriladi, bu esa intellektni statik bo‘lmaydi, balki tajriba va afsus orqali rivojlanishini ko‘rsatadi.

3. White Teeth asaridagi intellektual xilma-xillik. Zadie Smith ning *White Teeth* (8) romani intellektualni turli madaniyatlar orasi qarashlaridan o‘rganadi va frazeologik birliklarni o‘z ichiga oladi. “*Street smart*” degan ibora millat xarakteriga doir ko‘p marta uchraydi, uning intellekti akademik yutuqlardan ko‘ra tajriba bilan shakllanadi (8;184-b.). Bu uning egizak akasi Magid bilan taqqoslanadi, u “*a walking encyclo-pedia – yuradigan ensiklopediya*”ga ta’riflanadi, bu esa amaliy intellekt bilan kitobiy bilim o‘rtasidagi qarama-qarshilikni ko‘rsatadi. *bright but lazy* degan ibora, romandagi bir nechta yosh xarakterlarga nisbatan qo‘llanadi, bu esa intellekt haqida madaniy stereotiplarni o‘z ichiga oladi – imkoniyat faqat harakat bilan baholanadi. Smithning bunday frazeologik birliklarni ishlatishi, intellektual qiymatning yagona belgisi sifatida akademik yutuqlar bo‘lmagan madaniyatni aks ettiradi. Bundan tashqari, Smithning turli madaniy kontekstlardan iboralarni aralashtirish orqali frazeologik ifodalardan foydalanishi, buyuk Britaniyada intellektual kimlikning oqim va o‘zgaruvchan tabiatini ko‘rsatadi.

4. The Goldfinch kitobidagi ramziy metaforala. Donna Tarttning *The Goldfinch* (9) romani intellektual sezgirlik va san’at intellektini boy badiiy til orqali o‘rganadi. Asosiy qahramon Theo, “*a mind like a maze* –labirint kabi aql” kabi metaforik iboralarda, ko‘pincha tilga olinadi, bu esa murakkab, ichki fikrlash jarayonlarini bildiradi. Bu metafora nafaqat intellektual chuqurlikni, balki chalg‘ish va ichki kurashni ham chaqiradi, bu romaning travma va go‘zallik mavzulariga mos keladi. *Lost in thought* degan ibora, Theo va uning o‘qituvchisi Hobie tasvirlarida tez-tez uchraydi. Bu chalg‘ish emas, balki ijodiy va emotsional tushuncha bilan bog‘liq chuqur va tasavvurlash shakli sifatida intellektni bildiradi. Ushbu ifodalar intellektni analitik yoki akademik emas, balki san’atkor, intuitiv va emotsional aloqada bo‘lgan sifatida tasvirlaydi. Bundan tashqari, Tartt *a flicker of brilliance* va *sparks of genius* kabi vizual metaforalardan foydalangan

holda, intellektni yorug‘lik sifatida ko‘rsatadi. Bu metaforalar, intellektual ilhomning nozikligi va o‘tkinchiligini ta’kidlashda, shaxsiy intellektni go‘zallik va kashf qilish lahzalari bilan bog‘laydi.

Xulosa va takliflar. Zamonaviy ingliz adabiyotida frazeologik birliklarning tahlili, intellektual qobiliyatlar madaniyatga o‘rnatilgan til orqali tasavvur qilinganligini ko‘rsatadi. Never Let Me Go da intellekt jamiyat tomonidan qurilgan tovar sifatida tasvirlanadi. Atonementda hikoya qilish va tushunish bilan bog‘liq bo‘ladi; va White Teeth da madaniy xilma-xillik tomonidan shakllanadi. Ushbu asarlar frazeologik ifodalar nafaqat literal, balki metaforik ma’nolarga ham ega ekanligini ko‘rsatadi, bu esa intellektga nisbatan jamiyat qarashlarini mustahkamlaydi. Shunday qilib, frazeologiya intellektga bo‘lgan madaniy munosabatlar til orqali ifodalanadigan va uzatiladigan lingvistik oynaga xizmat qiladi. Kelajakdagi tadqiqotlar bu ifodalar raqamli muloqotda yoki madaniyatlararo adabiy kontekstlarda qanday rivojlanishini o‘rganishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Eagleton, T. How to Read Literature. Yale University Press, New Haven, 2013, 248 p.
(2). Fernando, C. Idioms and Idiomaticity. Oxford University Press, Oxford, 1996, 280 p.
(3). Ishiguro, K. Never Let Me Go. Faber & Faber: London, 2005, 263 p.
(4). Kunin, A.V. English-Russian Phraseological Dictionary. Moscow, Russian Language, 1996, 540 p.
(5). Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. University of Chicago Press: Chicago, 1980, 242 p.
(6). McCarthy, C. The Road. Knopf: New York, 2006, 287 p.
(7). McEwan, I. Atonement. Jonathan Cape. London, 2001, 371 p.
(8). Smith, Z. White Teeth. Hamish Hamilton. London, 2000, 448 p.
(9). Tartt, D. The Goldfinch. Little, Brown and Company. New York, 2013, 771 p.

Masharipova Farida Zokirovna (Urganch davlat universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti: faridamasharipova7@gmail.com)

ERKIN SAMANDARNING “DARYOSINI YO‘QOTGAN QIRG‘OQ” ROMANI BADIIYATIDA ZID MA’NOLI SO‘ZLARNING O‘RNI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Erkin Samandarning “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romanida qo‘llanilgan zid ma’noli so‘zlar leksik-semantik jihatdan tahlilga tortilgan. Adibning zid ma’noli so‘zlardan foydalanishi natijasida nasrning ifodaliligi, ekspressivligi va ta’sirchanligi ta’minlangan. Ular orqali qahramonlarning xarakteri, ruhiy holatlari va ichki kechinmalari bilan bog‘liq zidliklar bo‘rttirib ifodalangan. Shuningdek, yozuvchining tildan foydalanish mahorati lingvopoetik jihatdan ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *zid ma’noli so‘zlar, antiteza, morfologik antonim, leksik antonim, frazeologik antonim, kontekstual antonim.*

Машарипова Фарида Зокировна (2 курс базовой докторантуры Ургенчского государственного университета; faridamasharipova7@gmail.com)

МЕСТО АНТОНИМОВ В РОМАНЕ «БЕРЕГ, ПОТЕРЯВШИЙ СВОЮ РЕКУ» ЭРКИНА САМАНДАРА

Аннотация. *В статье анализируется лексико-семантическое значение слов, используемых в романе Эркина Самандара «Берег, потерявший реку». Использование писателем слов с противоречивыми значениями обеспечивает выразительность, экспрессивность и воздействие прозы. Они преувеличивают противоречия в характерах персонажей, их душевных состояниях и внутренних переживаниях. Мастерство писателя в владении языком проявляется и в лингвопоэтическом плане.*

Ключевые слова: *антонимы, антитеза, морфологический антоним, лексический антоним, фразеологический антоним, контекстуальный антоним.*

Masharipova Farida Zokirovna (2nd year basic doctoral student of Urgench State University; faridamasharipova7@gmail.com)

THE PLACE OF ANTI-SYNONYMS IN THE NOVEL “THE RIVER-LOST BORDER” BY ERKIN SAMANDAR

Annotation. *This article analyzes the lexical-semantic aspects of the antonyms used in Erkin Samandar's novel “The Shore That Lost the River”. The writer's use of antonyms ensures the expressiveness, expressiveness, and impact of his prose. Through them, the contradictions associated with the characters, mental states, and inner experiences of the characters are exaggerated. The writer's mastery of language is also revealed in terms of linguopoetics.*

Key words: *antonyms, antithesis, morphological antonym, lexical antonym, phraseological antonym, contextual antonym.*

Kirish. Badiiy asar tilini o‘rganish o‘zbek tilshunosligida XX asrning 30-yillaridan jiddiy boshlangan bo‘lsa-da, bugungi kunda nafaqat lingvistikamiz, balki adabiyotshunosligimizning ham eng dolzarb, munozarali muammosiga aylandi. Ma’lumki, badiiy asar tilini o‘rganish orqali yozuvchining adabiy mahorati ham baholanadi. Badiiy matndagi zid ma’noli so‘zlarni tahlil qilish asar mazmunini, uning g‘oyasini va yozuvchining ijodiy mahoratini chuqur o‘rganish imkonini beradi. Tilda zid ma’noli so‘zlarning mavjudligi badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta’sirchanligini ta’minlashda qulay vositalardan biridir [9;18-b.]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tilshunos A.Rustamov bu haqda shunday yozadi: “Shoir uchun juda zarur bo‘lgan san’atlardan biri tazoddir. Tazod san’atida badiiyshunoslarning aytishicha, zid ma’noli so‘zlardan foydalaniladi [7;64-b.]. Bu san’at Yevropa filologik an’anasida “antiteza” deb yuritilishi tilshunoslikka doir adabiyotlarda alohida ta’kidlanadi. Antetiza (grek. antithesis – qarama-qarshi qo‘yish) qiyoslanuvchi fikr, tushuncha obrazlarni qarama-qarshi qo‘yishdan iborat stilistik figura [3;16-b]. S. Karimov bu usulni shunday ta’riflaydi: “Badiiy adabiyot tilidagi antiteza usuli (mumtoz adabiyotda bu usul tazod deb yuritilgan) bir-biriga nisbatan qarama-qarshi ma’nolarni beradigan so‘zlarni, iboralarni bayonda yonma-yon qo‘llash orqali obrazlilikni keltirib chiqarishga asoslangandir [5;219–220-b.].

O‘zbek tilshunosligida antonimlarning lingvistik tabiati, til sathlaridagi o‘rni, mohiyati, me’yor masalalari o‘rganilgan hamda ularning hosil bo‘lish yo‘llari, grammatik strukturasi masalalari keng tadqiq etilib, bu ilmiy izlanishlarning amaliy yakuni sifatida o‘zbek tili antonimlarining lug‘ati yaratilgan.

Tahlil va natijalar. O‘zbek adabiyotida har bir iste’dodli yozuvchining so‘zdan foydalanish mahorati o‘ziga xosdir. Badiiy asar tilida yozuvchining so‘zdan foydalanishidagi o‘ziga xosligini aniqlash uchun, avvalo, ijodkorning tilga bo‘lgan munosabatini kuzatish lozim.

Erkin Samandar o‘zbek adabiyoti xazinasini o‘zining badiiy durdonalari bilan boyitgan ijodkorlardan biridir. Ularda aks etuvchi har bir g‘oyaviy mazmun o‘zining badiiy-estetik ta’sir kuchiga ega. Bilamizki, yozuvchi ijodining salmoqli qismini nasriy uslubda yaratilgan asarlar tashkil qiladi. Adibning yetuk romannavis sifatidagi mahorati “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” asarida namoyon bo‘ladi. Romanda inson ma’naviyati, muhabbat masalalari bilan bir qatorda, Orol muammosi ham qalamga olinadi. Yozuvchi ushbu asarida zid ma’noli (antonim) so‘zlardan unumli foydalangan.

Asarda zid ma’noli so‘zlarning qo‘llanilishi ma’lum bir uslubiy vazifa bajarib, matnning hissiy-ta’sirchanligini oshirishda sezilarli ahamiyat kasb etadi. Ijodkor asarlarida zid ma’noli so‘zlarning qo‘llanilishini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Leksik antonimiya. Ma’lumki, zid ma’nolilik, asosan, sifat so‘z turkumi doirasida uchraydi. Erkin Samandar nasriy asarlarida leksik sathdagi zid ma’nolilik ko‘proq sifat, ot, ravish turkumlariga xosdir:

a) ot so‘z turkumi doirasida:*–Dushmaningdan qasd olding deng. Men dushmanimdan emas, o‘chimni o‘z do‘stimdan oldim. Dushmanlarim hali ham yallo qilib yurishibdi…* [2;23-b.]. Ganjaning Aminovga aytgan ushbu gapida *do‘st-dushman* so‘zlari o‘zaro antonim sifatida keltirilgan. Asar qahramoni ushbu so‘zlarni Aminovga iztehzo tarzida gapirib, unga bo‘lgan nafratini, g‘azabini kuchli va ta’sirchan darajada ifodalagan. “O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati”da ko‘satilishicha, “do‘st” so‘ziga “dushman” so‘zi hamda uning sinonimik variantlari “g‘anim, ag‘yor” antonim sifatida keltirilgan;

b) sifat so‘z turkumi doirasida: *–Ie, uning eski, yangi qo‘shig‘i ham bormi hali? Yangisi go‘rda, nuqul eski, siyqasi chiqqan qo‘shiq, undoq qiladurmiz, bundoq qiladurmiz* [2;23-b.]. Ushbu o‘rinda *eski* va *yangi* so‘zlari antonim sifatida keltirilgan bo‘lib, *eski* so‘ziga *siyqasi chiqqan* iborasi sinonim sifatida berilgan va leksik-frazeologik sinonimiyani hosil qilgan. Leksik sinonimdan keyin, frazeologik sinonimni keltirish orqali ma’no yanada kuchaytirilgan.

Men uni tanimas ekanmanmi? Yetti pushtini bilaman uning. Sog‘idan ko‘p ahmog‘i [2;8-b.]. Ushbu misoldan ko‘rinadiki, yozuvchi *sog‘-ahmoq* leksik antonimlarini otlashish hodisasi orqali qarshilantirgan.

Ganja hozir shularni o‘ylab yotarkan, o‘zining soddaligidan og‘rindi. Kim do‘st, kim dushmanligini bilib bo‘lmas ekan. Oq deganing qora bo‘lib chiqadi, qora deganing oq…[2;28-b.]. Sifat so‘z turkumiga mansub *oq-qora* kabi zid ma’noli so‘zlar matnda takroq qo‘llanilgan va *aybdor-aybsiz* ma’nosini anglatib, asarga kuchli kontrastlikni olib kirgan.

2. Ravish so‘z turkumi doirasida*: Tez borgan yerga sekin borsa ham bo‘ladi deganday beparvo va loqayd, borlig‘ini allaqanday miskinlik chulg‘agan, yuzi tund, bag‘rida avvalgi jo‘shqin ruh nishon ko‘rinmaydi* [2;12-b.]. *Chap qanotidagi bulbul o‘ng qanotidagi gulga talpingandir* [2;24-b]. Asardan ma’lumki, Qorayantoq qishlog‘ida azaldan shunday udum bor. Kuyov kelinni kemada bir aylantirib, daryoni ziyo-

rat qildiradi. Qishloq otaxoni Buva Ganja va Qumrixonning to‘yi munosabati bilan ularga kema yasaydi. Kemaning o‘ng yonida qizil gul surati, chap biqinida gulga qarab talpinayotgan bulbul tasvirlanadi. Yozuvchi *o‘ng* va *chap* so‘zlarini antonim sifatida keltirib, gul va bulbul tasvirini ham bir-biriga qarama-qarshi qo‘yadi. Xuddi ularning qismatida ayriliq borligini kitobxonga anglatgandek. *Loyihaning ishkali ko‘p. Hozir oldi olinmasa, ertaga falokat ro‘y beradi, deyaver* [2;22-b.].

3. Kontekstual antonimlar. Ma’lumki, ba’zan qarama-qarshi ma’noga ega bo‘lmagan so‘zlar ijodkor niyatiga mos ravishda muayyan konteksda bir-biriga qarama-qarshi qo‘yiladi. “Asli antonimik munosabatda bo‘lmagan bunday so‘zlarning qarama-qarshi qo‘yilishida kontekst alohida rol o‘ynaydi, shuning uchun ularni shartli ravishda kontekstual antonimlar deb yuritiladi [1;15-b.]. Kontekstual antonimlar badiiy matnda kuchli poetik aktuallashib, tasvirning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi [8;188-b.].

So‘z estetikasini o‘rgangan tilshunoslar ta’kidlaganlariday, “Bunday antonimiya faqat individual nutqqa xos bo‘lib, bu nutqdan tashqarida mavjud emas. Shunday bo‘lsa ham, so‘z san’atkorlari ana shunday antonimiyani yuzaga keltirish bilan fikrning ifodaliligini va ta’sirchanligini ta’minlaydilar.

Erkin Samandar asarlarida ana shunday kontekstual zid ma’noli so‘zlar voqea-hodisa, harakat-holat, aqliy-ruhiy jarayonlarni ifodalab kelganligiga duch kelamiz. Masalan: *Ganja indamadi. Ichida o‘yladi. Sening ko‘zlaring zulmatga o‘rgangan. Quyoshni bilmaysan* [2;6-b.]. Bilamizki, tilimizda *zulmat* va *quyosh* so‘zlari o‘zaro zid ma’noli so‘zlar emas, ya’ni lisoniy zid ma’nolilik hisoblanmaydi. Ushbu so‘zlar kontekstual antonimlikni hosil qilib, *yorug‘lik* va *qorong‘ulik* ma’nolarini ifodalab kelmoqda. Ma’lumki, *yorug‘lik* – nur bilan to‘lgan, hamma narsa aniq ko‘rinadigan, *qorong‘ilik* – nur yo‘q yoki kam bo‘lgan, aniq ko‘rinmaydigan ma’nolarida izohlanadi [6;79-b]. Bu o‘rinda asar qahramoni Ganjaning jazo muddatini o‘tab, besh yil o‘tirgach, ozodlikka chiqish holatini aniq ifodalashga xizmat qilgan.

– Amudaryoda loyqa suv oqadi.

– Bo‘tana ekan-da. Tiniq suv yaxshi.

– Loyqaning xosiyati ko‘p. Yerni sog‘ qiladi. Cho‘milsang tanangga yara-chaqa toshmaydi [2;15-b.]. “O‘zbek tili antonimlarning izohli lug‘ati”da *tiniq* va *loyqa* so‘zlari antonim sifatida qayd etilgan. Ammo *bo‘tan*a so‘zi orqali yozuvchining invidual kontekstual antonimiyasi yuzaga kelgan. *Bo‘tana* so‘zi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ikki xil ma’noda berilgan. 1.Loyqa qum, tuproq kabilar aralashgan. 2. Loyqasimon, kir tusli, xira ma’nolari. Asarda *bo‘tana* so‘zining birinchi ma’nosi ifodalangan bo‘lib, roman qahramonlari Ganja va Qumrixonning muhabbatga to‘la go‘zal suhbatida keltiriladi.

Aminovning har bitta gapi go‘yo o‘tga sepilgan suv ediki, Ganja ko‘nglidagi tug‘yonini o‘chirish o‘rniga lovillatib yubordi [2;23-b.]. Tilimizda *o‘chirmoq* va *lovillatib yubormoq* fe’llari bevosita zid ma’noli emas, ammo ular orasida ruhiy holat zidligi bor. Aslida, *o‘chirmoq-yoqmoq* so‘zlari o‘zaro antonim bo‘lib, yozuvchi ushbu so‘z o‘rniga *lovillatib yubormoq* ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasini tanlaydi va asar qahramoni Ganjaning Aminovga bo‘lgan nafratini ifodalashda poetik vazifa bajargan.

Qurbon aka aytganday eh, dunyo… odamni birpasda o‘tdan olib, suvga solasan, suvdan olib, o‘tga. Bir daqiqa ichida qorong‘i olam nurlandi-ya [2;40-b.]. “O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati”da *qorong‘i* so‘zining antonimi sifatida *yorug‘* so‘zi keltiriladi. Yozuvchi esa *qorong‘i* so‘zini *nurlanmoq* so‘ziga zid qo‘yadi. Ko‘rib turganimizdek, ushbu so‘zlar sifat va fe’l so‘z turkumi doirasida sodir bo‘lgan. “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”da *yorug‘, nurli, charog‘on, yorqin, munavvar, porloq, ravshan, nurafshon* kabi so‘zlar sinonimik qatorni vujudga keltirganini hisobga olib, ularni kontekstual antonim sifatida tahlil qilsak, xato bo‘lmaydi.

4. Frazeologik antonimlar. Bilamizki, qarama-qarshi ma’no ifodalovchi iboralar antonim iboralar deyiladi: *ko‘kka ko‘tarmoq – yerga urmoq; yuzi yorug‘ – yuzi shuvut; ko‘ngli joyiga tushmoq – yuragiga g‘ulg‘ula tushmoq*. Bunda yozuvchining badiiy-estetik niyati aynan poetik ta’kid olgan frazeologik antonimlarga qaratilgan.

Yozuvchi asarlarida nafaqat zid ma’noli so‘zlar, balki zid ma’noli iboralardan ham mahorat bilan qo‘llanib, ular vositasida matnning emotsional-ekspressiv ta’siri kuchaytirilgan: *Finish hammasidan ham og‘ir. Osmonda yurgan ne-ne kazolar posadka payti yer-yakson bo‘lishadi* [2;21-b.]. Demak, *osmonda yurmoq* va *yer-yakson bo‘lmoq* iboralari *xursandchilik* va *g‘amginlik* mazmunida zidlantirilib, tasvir yanada kuchaytirilgan. Yana boshqa misolda: *Anor xolaning oshig‘i olchi edi. Biyday katta hovlida bitta o‘zi yashab yurgan ona bag‘riga birdaniga ikki farzand kirdi. Huvillab yotgan uy chamandek yashnab ketdi* [2;20-b.]. “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romanidan olingan mazkur gap Ganjaning onasi Anor xolaning xursandchiligini o‘xshatish vositasi orqali zidlantirgan va kitobxon ko‘z o‘ngida aniq gavdalantira olgan. Asardan ma’lumki, Ganja bir yasharligida onasi vafot etadi. Ammasi Anorxon otasini rozi qilib, Ganjani uyiga olib keladi. O‘ziga o‘g‘il qilib oladi. O‘qitib, voyaga yetkazadi. Otasi Qilich aka esa keyingi xotinidan besh

farzand ko‘radi. Anorxon Ganjaga butun hayotini bag‘ishlaydi. O‘g‘li va kelini unga onalik baxtini ato etadi. Ularning tashrifi esa hovlisini gulzorga aylantiradi. *Huvillab yotmoq* va *chamandek yashnamoq* iboralari orqali xursandchilik kayfiyatini ifodalashda lingvopoetik vosita bo‘lgan hamda Anorxonning holatini tasvirlashga xizmat qilgan. Badiiy asarlarda antonim so‘zlar “hodisa va holatning ichki ziddiyatini ochishda, xarakterlarini bir-biriga qarama-qarshi qo‘yib tasvirlashda yozuvchiga qo‘l keladi.

Xulosa. Erkin Samandar o‘z nasriy asarlarida zid ma’noli so‘zlardan mohirlik bilan foydalana olgan. Ular vositasida matnning ta’sirchanligi oshirilgan hamda yozuvchining badiiy niyati aniq va yorqin tasvirlangan. Antonimlar yordamida voqea-hodisalarni zid tarzda qo‘llash, obrazlar mohiyatini ochish adib uslubining o‘ziga xos jihati sifatida namoyon bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Абдураҳмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз естетикаси. Тошкент, “Фан”, 1981, 15-бет.

(2). Еркин Самандар. Ғайб қушлари. Тошкент, “Шарқ”, 2009, 242-бет.

(3). Ҳожиев А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. Тошкент, 1985, 164-бет.

(4). Ҳомидий Ҳ. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент,” Ўқитувчи”, 1970, 30–31-бетлар.

(5). Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. Филол.фан. д-ри...дисс., Самарқанд, 1993, 219–220-бетлар.

(6). Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1980.

(7). Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Тошкент, “Адабиёт ва санъат”, 1979.

(8). Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоетикаси. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2019, 254-бет.

(9). Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. Тошкент, “Маънавият”, 2002, 80-бет.

Sobirov Qahramon Saloyevich (Xorazm viloyati pedagogik mahorat markazi ”Tillarni o‘qitish metodikasi’ kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

O‘ZBEK DRAMATIK ASARLARIDA SINEKDOXA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek dramaturgiyasida sinekdoxaning badiiy va sahnaviy ifoda vositasi sifatida tutgan o‘rni chuqur tadqiq etiladi. O‘zbek dramatik asarlari tahlil qilinib, ulardagi sinekdoxa namunalarining dramatik ma’no va sahnaviy kuchini oshirishdagi roli ochib berilgan. Tadqiqotda matn va sahna tahlil metodlari qo‘llangan.*

Kalit so‘zlar: *sinekdoxa, o‘zbek dramaturgiyasi, dramatik ifoda, badiiy vosita, sahnaviy tahlil.*

Собиров Кахрамон Салоевич (Центр педагогического мастерства Хорезмской области, кафедра Методики преподавания языков, доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент)

СИНЕКДОХА В УЗБЕКСКИХ ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. *В этой статье подробно исследуется роль синекдохи как средства художественного и сценического выражения в узбекской драматургии. Анализируются узбекские драматические произведения, раскрывается роль образцов синекдохи в усилении драматического смысла и сценической силы. В исследовании использовались методы анализа текста и сцены.*

Ключевые слова: *синекдоха, узбекская драматургия, драматическое выражение, художественная среда, сценический анализ.*

Sobirov Qahramon Saloyevich (doctor of philosophy in philological Sciences (PhD), associate professor, Department of language teaching methodology, Khorezm regional center of pedagogical skills)

SYNECDOCHE IN UZBEK DRAMATIC WORKS

Annotation. *This article explores in depth the role of synecdoche as a means of artistic and stage expression in Uzbek drama. Uzbek dramatic works were analyzed, revealing the role of synecdoche samples in them in increasing dramatic meaning and scenic power. The study used text and scene analysis techniques.*

Key words: *synecdoche, Uzbek drama, dramatic expression, artistic medium, stage analysis.*

Kirish (Introduction). Sinekdoxa so‘zning ko‘p ma’noliligini yuzaga chiqaruvchi ko‘chimlardan biridir. Sinekdoxaning mohiyati shundan iboratki, ayni bir so‘z butun ma’nosini ham, qism ma’nosini ham ifodalaydi. Masalan, *qo‘l, oyoq, bashara, kalla, qorin* va boshqalar kishi tanasining bir qismi sifatida ham qo‘llanadi, lekin shunday holatlar ham bo‘ladiki, ular butun bir kishi ma’nosida ham ishlatiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ko‘plik son o‘rnida birlik ishlatilishi sinekdoxaning qiziqarli ko‘rinishlaridan ekanligi R.Qo‘ng‘urov tomonidan misollar orqali dalillangan [1;25-b.]. Rus tilida otlarda rod tushunchasining almashib kelishi ham shu xil hodisalardan ekanligi ilmiy ada-

biyotlarda qayd etiladi. Chunki «chelovek» so‘zi mujskoy rodda bo‘lganligi uchun ayol jinsidagi odam haqida mulohazada ham shu so‘zning rod belgisiga ko‘ra, nutqda fe’l mujskoy rodda turaveradi [2;37-b.].

Metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi hodisalar so‘zning ko‘p ma’noliligini hosil qilishda muhim rol o‘ynaganlari kabi, badiiy asarlar tilida, jumladan, drama asarlari personajlari nutqida obrazlilik, tasviriylik, emotsionallikni hosil qilishda ham katta ahamiyatga egadir. Ular badiiy tasvir vositasi sifatida troplarning muhim ko‘rinishlaridan bo‘lib, sifatlash, jonlantirish, o‘xshatish, mubolag‘a, apostrofa va boshqa troplar orasida o‘ziga xos o‘rin tutadilar.

Ko‘pgina tilshunoslar metafora, metonimiya, sinekdoxaning leksik-grammatik va uslubiy ma’no anglatish tabiatini o‘rganar ekanlar, ularning tildagi va badiiy nutqdagi farqlanish jihatlariga e’tibor berishadi. Ayniqsa, metafora yuzasidan qiziqarli munozaralar o‘rtaga tashlanmoqda. Masalan, tilshunos B. Umurqulov poetik metaforalarni o‘rganar ekan, tilda va badiiy nutqda qo‘llanilishiga ko‘ra, metaforani: a) til metaforasi; b) badiiy metafora deb ikkiga bo‘lib o‘rganadi [3;59-b.]. Bunda u, avvalo, badiiy metafora til metaforasidan, dastlab, fikrni obrazli ifodalash xususiyati bilan ajralib turishi, shuningdek, badiiy metaforada o‘xshashlik yashiringan holda bo‘lishini nazarda tutadi.

A.V.Kalinin metaforalarning hosil bo‘lish xususiyatlarini tahlil qilar ekan, ularni shakliy o‘xshashlikka asoslangan, funksiya o‘xshashligiga asoslangan metaforalarga ajratadi [2;26-b.]. Shuningdek, uning metaforalarni: a) ot-metaforalar; b) obrazli umumtil yoki umumpoetik metaforalar; d) individual-stilistik yoki ayrim muallifga xos metaforalar deb o‘rganishi ham qiziqarlidir [2;26–27-b.].

Metaforani mubolag‘ali metafora, leksik metafora, singdirilgan metafora, kengaytirilgan metafora, poetik metafora kabi turlarga bo‘lib o‘rganish ham keng qo‘llaniladi [4;231-b.].

Ayrim ishlarda, umuman, troplarni individual–mualliflik va til troplari deb ikkiga bo‘lib qarash rasm sanaladi [5;48-b.].

K.A.Dolinin metafora ko‘rinishlarini: a) bir bo‘lakli; b) ikki bo‘lakli; d) ko‘p qatlamli; e) kengaytirilgan metaforalarga bo‘lib o‘rganadi [6;137-b.].

Tilshunos R.Qo‘ng‘urov metaforalarni tuzilishiga ko‘ra, sodda va kengaygan deb ikkiga bo‘lib o‘rganishni ma’qul topadi [1;16-b.].

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, o‘zbek tilshunosligida metaforalarni ot-metafora va fe’l-metafora deb ajratish nuqtayi nazari ham mavjud [7;17-b.]. Bu xil bo‘lishda ko‘zda tutilgan ot-metaforalarning ba’zi ko‘rinishlarini ayrim manbalarda «quruq metafora» [2;26-b.] deyilsa, ayrim manbalarda «o‘lik», «tosh qotgan», «odatga aylangan», «siyqalangan» metafora deyiladi [4;232-b.]. Ba’zan ularni metafora deyish kerakmi-yo‘qmi, deya gumon ostiga qo‘yiladi. Masalan, A.Abdullayev so‘z ma’nosining o‘zgarishiga tildan tashqari sabablardan yana biri fikrning ifoda maqsadi bo‘lib, bunda ikki maqsad: a) affiktivlik; b) ifoda ta’sirini yumshatish maqsadi yotishini to‘g‘ri qayd etadi va affiktivlik, ya’ni, bayon etiladigan fikrning ta’sir kuchini orttirish, tinglovchida kuchli taassurot uyg‘otish maqsadida hosil bo‘lgan nom ko‘chishiga nisbatan shunday munosabat bildiradi [7;12–14-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu tadqiqotda o‘zbek dramaturgiyasida sinekdoxa san’at vositasining qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilindi. Maqola mazmunini ishlab chiqishda quyidagi metodologik yondashuvlar va usullar qo‘llanildi:

1. **Matnshunoslik va stilistik tahlil.** Asarlarda sinekdoxaning stilistik vazifalari – obraz yaratish, ijtimoiy-ma’naviy ma’nolarni chuqurlashtirish, xarakter va konfliktlarni ifodalashdagi roli matnshunoslik asosida tahlil etildi.

2. **Semantik va pragmatik yondashuv.** Sinekdoxa vositasida berilgan ma’no ko‘chishlari, umumlashtirish va timsollashtirish usullari semantik va pragmatik mezonlar asosida o‘rganildi. Har bir sinekdoxa namunasi kontekstda qanday ishlayotgani va tinglovchi yoki tomoshabinning qabul qilishida qanday ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Sinekdoxa metonimiyaning bir ko‘rinishidir. Ulardagi farq shundaki, agar metonimiyada umumiy yaqinlikka ko‘ra nom ko‘chsa, sinekdoxada bu ko‘chim doimiy yaqinlikka asoslanadi. Bunda:

A) **Kalla** kishi ma’nosida keladi

Shodmon

Ey ahmoq, ey nodon, ey **sodda kalla.** («Hamza»)

Bu yerda personaj o‘z-o‘ziga murojaat qiladi, aldanib, og‘ir qiyinchiliklarga tushganligi, yaxshi-yomonni ajrata olmaganligidan afsuslanadi. Sodda kalla deganda o‘zini, o‘zining soddaligini nazarda tutadi.

Berdiyor

Qayt, **xum kalla,** sendaqasin biz ko‘p ko‘rganmiz.

(«Mirzo Ulug‘bek»)

Bu yerda personaj nutqida sinekdoxa bilan metafora qo‘shilib ketgan. Chunki bu yerda so‘zlovchi kalla deb kishining o‘zini ko‘zda tutadi. Uning boshini xumga o‘xshatish bilan “quruq, aqli yo‘q” degan ma’noni ifodalaydi.

Netayxon. Erga tegasanmi? Hoy, **kalla,** senga aytayotibman, juvanmarg, gapirsang-chi? («Tobutdan tovush»). Bu yerda ham personaj nutqida kalla so‘zi butun odam ma’nosida kelgan, lekin esi yo‘q, ma’-nosi ham nazarda tutilgan.

Yuqoridagi misollardan ko‘rinadiki, kalla so‘zi ko‘proq kishiga nisbatan salbiy emotsional baholash ma’nosini o‘zida tashiydi hamda so‘zlovchining mensimasligi, kamsitishi, do‘q urishi kabi uslubiy ma’nolarni qo‘shib ifodalaydi. Natijada personaj nutqida obrazlilik, emotsionallik yuzaga keladi.

B) Butun o‘rnida qism qo‘llanib, sinekdoxa hosil bo‘lishiga millat nomining o‘sha millatga mansub bir qism kishilar ma’nosida (yoki aksincha) qo‘llanishi ham misol bo‘ladi.

Dehqonboy. Nemisni qayerga quvib bording?

Qo‘ziyev. Nemisga yetolmadim, aka, kelishda qadamlab keldi-yu, qochishda yomon ham shataloq otib qochdi-ya! («Shohi so‘zana»).

Bu yerda go‘yo bir nafar nemis millatiga mansub kishi haqida gap ketayotganday muomala qilingan. Aslida, nemis millatiga mansub bosqinchi guruh – dushman askarlari ma’nosi anglashiladi.

Ushbu nutq parchasida metafora hodisasi ham mavjud. Shataloq otib qochmoq hayvonga xos xususiyatdir. Uni dushmanlar harakatiga nisbatan qo‘llashda o‘ta masxara qilish ifodasi mavjud.

D) butun uy ma’nosida uning bir qismi – «**ostona**»ning o‘zi qo‘llanilishi.

Po‘latjon domla. Qizingizning baxtini birovlarning **ostonasidan qidirmang.**

(«Og‘riq tishlar»).

E) sinekdoxaning ommalashib ketgan ko‘rinishlaridan biri sifatida **«oqsoqol», «oqsoch»** so‘zlarining kishi ma’nosida qo‘llanishidir.

Berdiyor.

Endi asl bosh to‘rani ko‘rgil, **(oqsoqol!)**

1 fuqaro.

Ey **oqsoqol,** taxt bor joyda, shohlar bor joyda

Urushmasa, sardorlarning qilichi zanglar.

Nigorxonim.

Firuza kim? Bir kanizak, makkora, **oqsoch!** («Mirzo Ulug‘bek»)

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

O‘zbek dramatik asarlarida sinekdoxa – qisqalik va ta’sirchanlikni birlashtiruvchi kuchli vosita sifatida shakllangan. O‘zbek dramaturglari milliy qadriyatlarni, insoniy orzu-umid va ijtimoiy muammolarni kichik detal vositasida keng ma’noda ifodalashga muvaffaq bo‘lishgan. Demak, ma’no ko‘chdi degan so‘z-tushuncha ko‘chdi degan so‘z, shu tushuncha ifodalagan narsa, belgi yoki harakat ko‘chdi degan so‘z; narsa, belgi yoki harakat ko‘chdi degan so‘z, shu harakat, belgi, narsa boshqa harakat, belgi, narsaga o‘tdi (aylandi) degan so‘zdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. Toshkent, ”Fan”, 1977.

(2). Калинин А.В. Лексика русского языка. М., МГУ, 1978, 232 с.

(3). Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi. T., “Fan”, 1990, 112-bet.

(4). Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., “Советская энциклопедия”, 1966, 608 с.

(5). Чижик-Полейко А.И. Стилистика русского языка. Воронеж, 1962, 116 с.

(6). Долинин К.А. Стилистика французского языка. Л.,“Просвещение”, Ленинградское отделение, 1978, 344 с.

(7).Tilshunoslik masalalari (to‘plam). T., “Fan”, 1978, 308-bet.

Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna (Farg‘ona davlat universiteti, “Ingliz tili amaliy kursi” kafedrasi katta o‘qituvchisi, PhD; shahloxonkarimjonova@gmail.com; ORCID ID 0009-0006-0224-3315)

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARDAGI VIZUAL KOGNITIV FE’LLARNING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqola o‘zbek va ingliz tillaridagi vizual kognitiv fe’llarning leksik-grammatik tahliliga bag‘ishlangan. Tadqiqotda ko‘rmoq, kuzatmoq, qaramoq kabi o‘zbek tilidagi fe’llar va see, observe, look, watch kabi ingliz tilidagi fe’llar tahlil qilinadi. Tahlil ikki tildagi vizual idrok jarayonlarini ifoda-*

lovchi fe'llarning leksik xususiyatlarini, sinonimik va antonimik munosabatlarini, shuningdek, grammatik shakllarini va yasalish usullarini o'rganishga qaratilgan. Fe'llarning ma'no qatlamlari, semantik farqlari va kontekstdagi o'zgarishlari ko'rib chiqiladi. Maqolada har bir fe'lning tilshunoslik nuqtayi nazaridan farqlari va ularning ikki tilda qanday tarjima qilinishiga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek va ingliz tillarida vizual kognitiv fe'llarning semantik tizimlari va ularning o'zaro ekvivalentligi haqida muhim xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: *vizual kognitiv fe'llar, leksik-grammatik tahlil, sinonimlar, antonimlar, semantik farqlar, grammatik shakllar, so'z yasalishi, tildagi farqlar, o'zbek tili, ingliz tili, fe'l ma'nosi, semantik tizim.*

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВИЗУАЛЬНЫХ КОГНИТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *Настоящая статья посвящена лексико-грамматическому анализу визуальных когнитивных глаголов в узбекском и английском языках. В исследовании анализируются такие узбекские глаголы, как "ko'rmoq","kuzatmoq","qaramoq" и английские глаголы "see","observe", "look", "watch". Анализ направлен на изучение лексических особенностей этих глаголов, их синонимических и антонимических рядов, а также грамматических форм и способов словообразования. Рассматриваются смысловые слои глаголов, их семантические различия и изменения в зависимости от контекста. В статье уделено особое внимание различиям в языковедческом аспекте каждого глагола и их переводу между двумя языками. На основе результатов исследования сделаны важные выводы о семантических системах визуальных когнитивных глаголов в узбекском и английском языках и их взаимных эквивалентах.*

Ключевые слова: *визуальные когнитивные глаголы, лексико-грамматический анализ, синонимы, антонимы, семантические различия, грамматические формы, словообразование, различия в языке, узбекский язык, английский язык, смысл глаголов, семантическая система.*

STRUCTURAL FEATURES OF VISUAL COGNITIVE VERBS IN UZBEK AND ENGLISH

Annotation. *This article is dedicated to the lexicogrammatical analysis of visual cognitive verbs in Uzbek and English. The study examines Uzbek verbs such as "ko'rmoq", "kuzatmoq", and "qaramoq", as well as English verbs like "see", "observe", "look", and "watch". The analysis focuses on the lexical features of these verbs, their synonymic and antonymic series, as well as their grammatical forms and methods of word formation. The article explores the semantic layers of the verbs, their semantic differences, and how they change according to the context. Special attention is given to the differences in the linguistic aspects of each verb and their translation between the two languages. Based on the research findings, important conclusions are drawn regarding the semantic systems of visual cognitive verbs in Uzbek and English and their mutual equivalences.*

Keywords: *visual cognitive verbs, lexicogrammatical analysis, synonyms, antonyms, semantic differrences, grammatical forms, word formation, language differences, Uzbek language, English language, verb meanings, semantic system.*

Kirish. O'zbek va ingliz tillaridagi vizual kognitiv fe'llarning leksik-grammatik tahlili bu ikki tildagi vizual idrok fe'llarini (masalan, ko'rmoq, kuzatmoq, qaramoq; see, observe, look, watch) grammatik shakllari, yasalish usullari, boshqarish xususiyatlari va birikish modellari jihatidan tahlil qilishdir. Ushbu tahlil mazkur fe'llarning so'z yasalish mexanizmlari, ularning sintaktik munosabatlari va vazifalari, semantik farqlari va nutq vaziyatiga ko'ra o'zgarishining qanday amalga oshishini aniqlashga qaratilgan.

Kognitiv tilshunoslik atamasi ingliz tilidagi cognitive – "bilishga oid" so'ziga asoslangan (masalan: cognize – "bilmoq, anglamoq, tushunmoq", cognition – "bilish"). Ma'lumki, dunyo va borliqni bilish hamda idrok etish murakkab jarayon. Ba'zan, bilish jarayoni to'g'ridan to'g'ri anglash yoki tushunish harakatlari bilan bog'lanadi. Shunga qaramay, hayvonlarda ham (garchi sodda shaklda bo'lsa-da) anglash, tahlil qilish va umumlashtirish qobiliyatining mavjudligi ilmiy jihatdan tasdiqlangan.

Sh.Safarovning fikriga ko'ra, kognitiv tilshunoslik turli fanlararo muloqot mahsuli hisoblanadi. U kognitiv bilimlar, xususan, til kabi murakkab tadqiqot obyektini o'rganishga intilgan har qanday soha muqarrar ravishda murakkab muammolar bilan yuzlashishini ta'kidlaydi. Shunga qaramay, kognitiv bilimlarni o'rganishdagi qiyinchiliklar bu sohadagi izlanishlarga bo'lgan qiziqishni susaytira olmaydi. Ong haqidagi bilimlarning turli faoliyat turlarida qo'llanilishi ushbu tadqiqotlarning ahamiyatini yanada oshiradi. Ilm-fan esa turli soha vakillarini kognitiv izlanishlarga jalb etishga undaydi. Natijada kognitiv bilimlarning ko'lami kengayib, bir sohada olingan bilimlar boshqa sohalardagi tadqiqotlar bilan uyg'unlashib boradi.

Kognitiv bilimlarning shakllanishi kognitologiyani alohida ilmiy yo'nalish sifatida ajratib ko'rsatishga zamin yaratdi. Bu jarayonda turli ilmiy sohalarning hissasi katta. Ushbu g'oya psixologik, falsafiy va

lingvistik adabiyotlarda ham keng yoritilgan. Masalan, J.Lakoff kognitiv fan haqida shunday fikr bildiradi: “Kognitiv fan psixologiya, lingvistika, antropologiya, falsafa va kompyuter texnikasi kabi sohalar orqali ongni o‘rganish natijasida shakllangan ilmiy yo‘nalishlardan biridir”.

Tadqiqot metodologiyasi. Leksik-grammatik tahlilni belgilovchi asosiy yo‘nalishlar quyidagilardan iborat:

Leksik xususiyatlar bu fe’llar leksik ma’nosini va ularning sinonimik va antonimik qatorlarini o‘rganishdir. Masalan, o‘zbek tilida *ko‘rmoq* umumiy vizual idrokni anglatadi, ammo *kuzatmoq* bu jarayonning uzoq davom etishi va diqqat bilan amalga oshirilishini ifodalaydi. Ingliz tilida *see* oddiy ko‘rish jarayonini bildirsa, *observe* diqqat va maqsad bilan ko‘zdan kechirishni anglatadi. Tahlil jarayonida bu fe’llarning qanday nuanslari borligi va ularning bir til ichidagi yoki ikki tilda bir-biriga qanday mos kelishi aniqlanadi [1].

Fe’llarning leksik xususiyatlari ularning ma’no qatlamlari, sinonimlari va antonimlarini tahlil qilish orqali aniqlanadi. Har bir tilda vizual kognitiv fe’llar biror jarayonni yoki vaziyatni tasvirlashda aniq ma’no farqlari bilan ajralib turadi.

Tahlil va natijalar. O‘zbek tilida *ko‘rmoq* vizual kognitiv fe’li eng umumiy vizual idrokni ifodalaydi. Bu jarayonning davomiyligi yoki qanday amalga oshirilishi haqida ma’lumot berilmaydi. Masalan, ichkaridan chiqqan chol-kampirlar mehmon bilan ko‘rishayotganda, Tohir qorayib, turgan ikki g‘ildirakli soyabon aravani ko‘rdi (P.Qodirov. Yulduzli tunlar). *Ko‘rmoq* fe’li bu misolda faqatgina obyektning mavjudligini sezish jarayoniga taalluqli, lekin uning qanday amalga oshirilganligi yoki davomiyligi haqida ma’lumot berilmaydi.

Kuzatmoq – bilish, aniqlash maqsadida sinchiklab qaramoq, ko‘zdan kechirmoq (O‘TIL. II, 962). Bu fe’l idrokning vizual kognitiv jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lib, ko‘rish faoliyatining ongli, maqsadli shaklini bildiradi. Masalan, Tabrizdan nari Choldora degan joyda bo‘lgan qattiq jangda Tojli begim avval bexatar tepalikda turib, shohning jangini kuzatgan (P.Qodirov. Avlodlar dovoni). Bu fe’l kontekstda davomiy jarayonni, kuzatuv jarayonining muhimligini va bu kuzatuvning voqea ishtirokchisi bo‘lmagan shaxs tomonidan amalga oshirilayotganini bildiradi.

Qaramoq – ko‘rish uchun ko‘zni biror tomonga, narsa yoki kimsaga yo‘naltirmoq, ko‘z tashlamoq, nazar solmoq; boqmoq (O‘TIL. IV, 58). Masalan, Yuvinib, taranib, kanizi yordamida kiyinayotganda tumor ko‘ziga tashlandi-yu, darhol qo‘liga olib qaradi (P.Qodirov. Avlodlar dovoni). Ushbu misolda *qaramoq* fe’-li diqqatning bevosita ma’lum bir obyektda jamlanishini, qisqa muddatli vizual idrok jarayonini va qarash natijasida yuzaga keladigan fikrlash jarayonini aks ettiradi. Bu fe’l biror narsaga e’tibor berish yoki uni aniqlik bilan ko‘zdan kechirish holatlarida ishlatiladi.

Termilmoq – ko‘z uzmasdan uzoq qarab qolmoq, tikilmoq; umid bilan, biror ichki hissiyot bilan boqmoq (O‘TIL. V, 222). U ko‘proq hissiy holat bilan bog‘liq bo‘lib, shaxsning ichki kechinmalari yoki kutish, hayrat, shubha bilan bog‘liq holatlarini ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan: Xonzoda begim inisidan yana qandaydir murakkab xabar kutib, uning yuziga termilib qaradi (P.Qodirov. Yulduzli tunlar).

Bu fe’llar sinonimik munosabati doirasida *ko‘rmoq* uchun *ko‘zdan kechirmoq, anglamoq* fe’llarini; antonimik qatoriga esa *ko‘rmaslik, e’tibor bermaslik* kabi vizual kognitiv fe’llarni keltirish mumkin [7].

Ingliz tilida *see* ko‘zlaringiz yordamida atrofdagilarni anglash yoki ko‘rish (CD). Mazkur fe’l oddiy idrokni bildiradi, hech qanday maxsus harakatni talab qilmaydi. Masalan: He lived along that coast now every night and in his dreams he heard the surf roar and saw the native boats come riding through it (E. Hemingway. The old man and the sea). U hozir o‘sha qirg‘oq bo‘yida yashardi va har kecha tushlarida to‘lqinlarning gumburlagan ovozini eshitib, mahalliy qayiqlarning to‘lqinlar orasidan suzib kelayotganini ko‘rardi.

Observe – kuzatmoq, sinchkovlik bilan qarab o‘rganmoq (CD). Masalan: You see, but you do not observe. The distinction is clear (A.C.Doyle. Sherlock Holmes stories). Siz ko‘ryapsiz, lekin kuzatmayapsiz. Farq aniq. Bu misolda Sherlock Holmes doktor Watsonning oddiy ko‘rish bilan kuzatish o‘rtasidagi farqni tushuntiradi. Watson narsalarni ko‘rgan bo‘lsa ham, ularni sinchkovlik bilan tahlil qilmagan. Holmes esa har bir detaldan muhim xulosalar chiqaradi, ya’ni maqsadli va diqqat bilan kuzatadi.

Look – qaramoq, ko‘zini qaratmoq (CD). Masalan: He turned his head and looked back at Daisy as he said something low in her ear (F.Scott Fitzgerald. The Great Gatsby). U boshini burib, Daisiga qaradi va past ovozda uning qulog‘iga nimadir dedi. Bu misolda *looked* fe’li Gatsbining maqsadli ravishda Daisi tomonga qarashini ifodalaydi. U shunchaki qaramayapti, balki e’tibor bilan qarayapti.

Stare – tikilib qaramoq; qandaydir sabablarga ko‘ra (hayron qolganlik, qo‘rqish yoki chuqur o‘ylash) ko‘zlarni katta ochib, uzoq vaqt biror narsaga yoki kimgadir qarab turmoq (CD). Masalan: I saw he was

looking at me fiercely; I was sure he was staring into my very soul (J.Eyre. Charlotte Bronte). Men uning menga qattiq tikilayotganini ko‘rdim, u go‘yo mening qalbim tubini tekshirayotgandek edi. Ushbu misolda *staring* fe’li faqat qarash emas, balki chuqur va hissiyotli tikilishni ifodalaydi. Bu, ko‘pincha, hayrat, shubha yoki hissiy ta’sir kuchiga ega o‘tkir nigohdir. Bu fe’llarning sinonimlari: *see* uchun – *notice, perceive;* antonimlari esa – *ignore* va *miss*dir.

Xulosa va takliflar. Leksik xususiyatlarni o‘rganishda har bir fe’lning sinonimik qatori kengaytiriladi, ya’ni bir xil yoki o‘xshash ma’nolarni ifodalovchi boshqa fe’llar topiladi. Shuningdek, antonimik qator ham aniqlanadi–qarama-qarshi ma’nolarni ifodalovchi fe’llar ko‘rsatib beriladi. O‘zbek tilidagi *kuzatmoq* va ingliz tilidagi *observe* o‘rtasidagi ma’no nuanslari, ularning foydalanish hollari va kontekstdagi farqlari aniqlanadi. Shu tariqa, bu fe’llarning ikki til doirasidagi semantik tizimi va bir-biriga tarjima qili-nishi, ekvivalentliklar haqida xulosalar chiqariladi [2].

Grammatik shakllar va so‘z yasalishida fe’llarning qanday usulda yasalishi, so‘z turkumlari doirasidagi konversiyalar va yasalish modellari bilan bog‘liq grammatik o‘zgarishlar ko‘rib chiqiladi.

O‘zbek va ingliz tillarida vizual kognitiv fe’llarning grammatik shakllari va yasalishi bo‘yicha ba’zi asosiy farqlar mavjud. Bu farqlar, avvalo, har bir tilning grammatik tizimi va so‘z yasalishi usullari bilan bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Абдуазизов А. О составных частях когнитивной лингвистики. “Хорижий филология”, 2007, № 3.

(2).Ашурова Д.У. Развитие когнитивной лингвистики в Узбекистане. “Хорижий филология”,2016, № 3.

(3). Беляевская Е.Г. Когнитивные основания изучения семантики слова. Структуры представления знаний в языке. М., 1994, с. 89.

(4). Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма; лингвистика – психология – когнитивная наука. “Вопросы языкознания”, М., 1994, № 4, с. 37.

(5). Кузнецов А.М. Когнитология, «антропоцентризм», «языковая картина мира» и проблемы исследования лексической семантики. Этнокультурная специфика речевой деятельности. М., ИНИОН РАН, 2000, с. 9.

(6). Проскурин Е.Г. Когнитивная лакунарность текста как проблема межкультурной коммуникации. Диссертация на соис. ученой степени канд. филол. наук, Барнаул, 2004, с. 47.

(7). Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. 2-нашри, Тошкент, 2008, 65-бет.

(8). Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах, “Сангзор”, 2006, 91-бет.

Shomuratova Intizor Bekchan qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti 2-bosqich doktaranti; email intizor.sh@urdu.uz)

XOS SO‘ZLAR LAKUNAMI?

Annotatsiya. *Tilshunoslik fanida turli xalqlarning turmush tarzi, urf-odatlari hamda an’anaviy qadriyatlarini aks ettiruvchi lingvistik birliklarning tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, etnografizm, dialektizm, lakuna va realiya kabi tushunchalar xalq mentalitetini o‘zida mujassam qiliuvchi leksik birliklardir. Ushbu maqolada mazkur birliklarning mazmuni, ularning adabiyot, tarjimashunoslik va tilshunoslikdagi o‘rni, dolzarbligi hamda nazariy tahlili yoritiladi.*

КУЛЬТУРНО-СПЕЦИФИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА-ЛАКУНА?

Аннотация. В лингвистике важное значение имеет анализ языковых единиц, отражающих образ жизни, обычаи и традиционные ценности различных народов. Особенно такие понятия, как этнографизмы, диалектизмы, лакуны *и* реалии*, представляют собой лексические единицы, в которых воплощается менталитет народа и его культурная идентичность. В данной статье рассматриваются сущность этих единиц, их актуальность, а также теоретический анализ в контексте литературы, переводоведения и лингвистики.*

Ключевые слова: *культурно-специфическая лексика, лакуна, реалия, этнографизм, диалектизм, менталитет, эквивалентность.*

ARE CULTURE-SPECIFIC WORDS LACUNAE?

Annotation. *In linguistics, the analysis of linguistic units that reflect the lifestyle, customs, and traditional values of different nations holds significant importance. In particular, such concepts as* ethnographisms, dialectisms, lacunae, *and* realia *represent lexical units that embody the national mentality and cultural identity of a people. This article explores the semantic essence of these units, their relevance, and their theoretical analysis within the fields of literature, translation studies, and general linguistics.*

Keywords: *culturally specific vocabulary, lacuna, realia, ethnographism, dialectism, mentality, equivalence.*

Kirish. Til – millat ko‘zgusidir. Ya’ni, til bu jamiyatning biron millatning milliy o‘zligini, tarixini, taraqqiyot yo‘lini, shu til oid bo‘lgan xalqning madaniy merosini va jamiyki o‘ziga xosliklarini ifodalovchi eng muhim omil hisoblanadi. Azaldan millatlarning turmush tarzi, an’ana-hayotiy qadriyatlari va urf-odatlarini o‘zida mujassam qilgan lisoniy tushunchalarga bo‘lgan qiziqish insoniyat taraqqiyoting ilk bosqichlaridayoq mavjud bo‘lgan. Tarjima ikki millat orasida ko‘prik vazidasini o‘taydi, chunki turli elatlarning adabiy merosidan tarjima orqali boshqa xalqlar bahramand bo‘lganlar. Tarjimaning tarixiy ildizlari Rimga borib taqaladi, yunonlarning buyuk shoiri Homer qalamiga mansub “Odissey” va “Illiada” dostonlari rimliklar tomonidan yuqori baholangan va ularning madaniyatida yunon miflarining roli kattaligini bilgan holda, lotin tiliga tarjima qilganlar. Qadim yunonlar yaratgan madaniy merosdan bahramand bo‘lish hissi rimliklardan so‘ng asta-sekin Sharqda ham keng tarqaldi[1]. Miloddan avvalgi III-II asrlarda boshlangan tarjima ishlari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini, ahamiyatini yo‘qotgan emas. Tarjima jarayonida yuzaga chiqadigan ayrim so‘zlar mavjudki, ular tarjimondan alohida yuqori saviya va chuqur bilim talab qiladi. Millatning o‘ziga xos urf-odatlari, mentaliteti, steriotiplari ularning badiiy asarlarida – adabiyotida o‘z aksini topadi. Badiiy asarlarni tarjima qilishda tarjimon duch keladigan “culture-specific” (madaniaytga xos, madaniyatni ifodalovchi) so‘zlar odatda, o‘girish jarayonida birmuncha qiyinchiliklarga va tarjimada so‘z tanlash borasida ikkilanishlarga sabab bo‘ladi. Bunday lisoniy birliklar turli xil bo‘lib, bir nechta guruhlarga ajralgan holda tilshunoslar tomonidan tadbiq qilinadi. Ushbu maqolada biz xos so‘zlar, etnografizm, lakuna, realiya va dialektizm tushunchalariga izohlar berib, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini ochib berishni maqsad qilganmiz.

Adabiyotlar tahlili. Asliyat matnidagi madaniy birliklarni tarjimada saqlash muammolari ko‘plab xalqaro va mahalliy tarjimashunoslar tomonidan chuqur o‘rganilgan. Bu sohada P. Nyumark, B. Nedergaard-Larsen, H. Vermeer, Ch. Nord, J.F. Ayksela, M. Loponen, R. Leppihalm, D. Katan, J. Pedersen, M. Beyker, C.A. Shaffer kabi olimlar turli ilmiy izlanishlar olib borib, o‘z xulosalarini ilgari surishgan[2]. Masalan, P. Nyumark “madaniy so‘zlar” atamasini joriy etib, bunday birliklarni tarjima qilishda matn turi, o‘quvchi ehtiyojlari va madaniy birlik ahamiyatiga qarab, turli strategiyalarni qo‘llash zarurligini ta’kidlaydi. Ch. Nord esa “cultureme” (kulturema) atamasini taklif qilib, bir madaniyatda mavjud, boshqa madaniyatda esa yo‘q yoki boshqacha namoyon bo‘ladigan birliklarni shunday ataydi.

Rus tarjimashunosligida ham realiyalar – ya’ni asliyatdagi milliy va davriy xususiyatlarga ega birliklar – tasnifi va ularni tarjima qilish usullari chuqur o‘rganilgan [3]. S. Vlaxov va S. Florin “realiyalar” atamasini ommalashtirib, ularni mahalliy tipologiya, davriy tipologiya va tematik tipologiyaga asoslab guruhlarga ajratishni taklif qilishgan. Ularning ta’rifiga ko‘ra, realiyalar bu – boshqa millat hayotida, madaniyatida, ijtimoiy rivojida mavjud bo‘lmagan, milliy va davriy koloritni ifodalovchi birliklar bo‘lib, ular ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalenti bo‘lmagani uchun maxsus tarjima yondashuvlarini talab qiladi. Z.G. Proshina esa realiyalarni semantik jihatdan 4 guruhga (unikal realiya, analog, lakuna, funksional o‘xshash realiya) ajratishni taklif qilgan.

O‘zbek tarjimashunosligida G‘. Salomov, N. Komilov, G. G‘afurova, Q. Musayev, Sh. Sirojiddinov, G. Odilova, E. Ochilov, I. G‘ofurov, O. Mo‘minov, N. Qambarov kabi olimlar[4] tarjima nazariyasi va amaliyoti, asliyat va tarjimaning muvofiqlik masalalari, tarjimadagi muammolar va ularning yechimlari, tarjima tanqidi sohasida muhim tadqiqotlar olib borishgan. Ular tarjimada asliyatning o‘ziga xosligi va tarixiyligini saqlash, milliy koloritni yetkazish masalalariga alohida e’tibor qaratib, tarjima jarayonida madaniy birliklarning ekvivalentini topish, ba’zida esa izoh, tavsif yoki funksional analoglar orqali o‘quvchiga yetkazish zarurligini ta’kidlaydilar. Mustaqillikdan keyingi davrda ham o‘zbek tarjimashunosligida asliyatdagi milliy va tarixiy birliklarni tarjimada saqlash, ularning o‘ziga xosligini ifodalash masalalari ilmiy izlanishlarda keng yoritilmoqda[5]. Bu borada tarjimonlar va olimlar milliy madaniyat, tarixiy kontekst va o‘quvchi mentalitetini hisobga olgan holda turli tarjima strategiyalarini ishlab chiqishmoqda.

---

[1] Z.Jumaniyozov. Tarjimanin nazariy va amaliy asoslari. Toshkent, 2008. O‘quv qo‘llanma.13-b.

[2] Newmark Peter. Approaches to Translation. – Oxford: Pergamon Press, 1981. – P.95.

[3] Владимирова Н. Некоторые вопросы художественного перевода с русского на узбекский язык. – Ташкент, 1957. – С. 66–67

[4] Саломов Ғ. Таржима назарияси ва амалиёти. Тошкент, 2003. 49-б.; Таржима назарияси асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 1983. 104- б.

[5] Жавбўриев М. Бадиий таржимада миллий характер ва тарихий давр колоритини қайта яратиш: Филол. фан номз. дисс. автореф. Ташкент, 1991. 20-б.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Maqolada ekvivalentsiz leksikaga oid birliklarni tahlil qilishda tavsifiy usulga tayanilgan. Bundan tashqari, maqolada keltirilgan dialektizmlarni adabiy til bilan taqqoslashda qiyosiy usulga hamda realiya, lakuna va etnografizm kabi madaniy xos so‘zlarning o‘ziga xos jihatlarini hisobga olgan holda, klassifikatsiya qilishda tasnifiy metodga ham murojaat qilingan.

Tahlil va natijalar: Milliy o‘ziga xoslik – adabiy asarlarda tasvirlangan xalq hayotining moddiy sharoiti, ma’naviy turmush tarzi, tabiati, o‘rmon, tog‘, dala, suv, zamin, osmon hamda afsona va cho‘pchaklari, tarixi va dini, adabiyoti va san’ati hamda boshqa maxsus narsalar haqidagi tasavvurlari, tushunchalari, atamalari tushuniladi. Kiyim kechaklar, udumlar, urf-odatlar, pul birliklari va hakozolar ham milliy xoslik komponentlari jumlasiga kiradi[1]. Muayyan xalqning milliy koloritini ifodalovchi so‘zlar tilshunoslar tomonidan realiya, lakuna, okkazional leksika va etnografizm kabi nomlar bilan atalib, o‘rganib kelinmoqda. Dastavval, realiya tushunchasiga to‘xtalsak, bu tushuncha ko‘plab G‘arb tarjimashunoslik maktabi vakillari tomonidan ilmiy o‘rganilgan bo‘lib, bunga K. Klaudi, D.Tellingler, P.Nyumark, V. Rossels, L. Barxudarov, L.Xon kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan va turlicha izohlar berilgan. Bizning fikrimizcha, realiyalar borasidagi mukammal tadqidodlar bolgar tarshimashunoslari S. Vlaxov va S.Florinlar tomonidan amalga oshirilgan: “Realiyalar — bu muayyan bir xalqning hayoti, turmushi, urf-odatlari, madaniyati, ijtimoiy taraqqiyotiga oid narsa, predmet, voqea-hodisalarni ifodalovchi so‘z va so‘z birikmalaridir. Ular boshqa tilda so‘zlashuvchi uchun notanish bo‘lib, milliy va davriy xususiyatga egadir” [2]. Masalan, *sumalak* (Navro‘z bayramiga xos maxsus taom, bug‘doydan tayyorlanadi va o‘ziga xos mazasi bilan ajralib turadi), *palov* (o‘zbek milliy taomi, guruch, sabzi va go‘shtdan tayyorlanadi), *do‘ppi* (erkaklar bosh kiyimi, milliy an’ana-ni ifodalaydi, *bo‘za* (biroz alkogolli, bug‘doy, makkajo‘xori yoki jo‘xori fermentatsiyasi orqali tayyorlan-gan ichimlik hisoblanadi), *choyxona* (an’anaviy o‘zbekona dam olish va suhbat joyi). Endi, ingliz tilidagi realiyalar misollariga to‘xtalsak, *haggis* (Shotlandiyaga xos milliy taom, qoramol ichagi, jigari va boshqa mahsu-lotlardan tayyorlanadi), *fish and chips* (ingliz milliy fast-food taomi, baliq va kartoshka qovurmasi), *pub* (ingliz madaniyatida ijtimoiy dam olish joyi, spirtli ichimliklar ichiladigan an’anaviy joy), *tea time* (ingliz madaniyatida choy ichish uchun maxsus vaqt va marosim), *Yorkshire pudding* (ingliz oshxonasining an’anaviy taomi), *Sunday roast* (yakshanba kuni oilaviy ovqatlanish uchun tayyorlanadigan go‘shtli taom). Bundan ko‘rinib turibdiki, realiyalar vaqatgina real narsalar-buyumlar, predmetlarnigina ifodalash bilan cheklanmasdan, madaniy tushunchalarni ham ifodalash xususiyatiga ega. Endi lakuna atamasiga to‘xtalsak, bu termin XX asrning ikkinchi yarimidan boshlab olimlar tomonidan chuqur o‘rganila boshlagan va ilk bor kanadalik tilshunoslar J.P.Vine va J.Darbelnelar tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan: “Bir tildagi so‘z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o‘rinlarda har doim lakuna hodisasi yuzaga keladi”[3]. Lakuna atamasi kanadalik olimlar tomonidan fanga kiritilgan bo‘lsa ham, rus tilshunoslari bu sohada ko‘pgina tadqiqot ishlarini olib borganlar va turli olimlar tomonidan madaniy birliklar, ekvivalentsiz leksika, nol leksika kabi atamalardan ko‘ra lakuna deb atash muqobil ekanligini va lakunalarni tadbiq qiluvchi fan tarmog‘i lakunalogiyaga asos solganlar. Lakunalarga o‘zbek tilidan misollar: *ko‘pkari* (an’anaviy o‘yin, ot ustida o‘tkaziladigan sport musobaqasi), *o‘tov* (cho‘l yoki tog‘ hududida vaqtinchalik yashash uchun qurilgan uy), *chimildiq* (uy-ro‘zg‘or buyumlari, asosan, cho‘pdan yasalgan idish-ustunlar), *qish chillasi* (qishning eng sovuq davri, 40 kun davom etadi), *baharjurt* (chorvadorlarning bahor va yoz oylarida ko‘chib yurishi), *darveshona* (bahorgi ekinlar oldidan o‘tkaziladigan diniy marosim).

Etnografizmlar – kundalik turmush tarzi bilan bog‘liq, milliy an’ana va urf-odat tushunchalariga yo‘g‘rilgan predmet va tushunchalarni bildiruvchi so‘zlardir[4]. Xalqning milliy-madaniy xususiyatlarini ya’ni urf-odatlari, an’analari, turmush tarzi bilan bog‘liq barcha tushunchalar bevosita shu millat tilida o‘z ifodasini topadi. Xalq og‘zaki ijodi namunalari yoki yozuvchi va shoirlar ijodining maxsuli bo‘lgan asarlar xalq tilining badiiy ifodasi bo‘lib, o‘zida etnografik leksikani aks ettiradi. Masalan, o‘zbek to‘ylarida amalga oshiriladigan bir nechta urf-odatni ifodalovchi etnogrfizmlarga to‘xtalsak, *sovchi qo‘yish* (yigit tomonidan qiz uyiga o‘z yaqinlarini jo‘natishi), *kampir o‘ldi* (yoshi ulug‘ onaxonlardan biri chimildiq oldida o‘zini o‘lganga solib yotadi va kiyov tomonidan pul yoki sovg‘a berilgach, qayta“tiriladi”gan marosim), *beshikkerti* (turkiy xalqlarda, jumladan, o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, turkmanlarda, shuningdek, tojik xalqida bolani beshikdaligidayoq yaqin do‘sti, qarindoshi, qo‘ni-qo‘shni yoki yaqin kishisining farzandiga

[1] Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 1983. 101-б.
[2] Влахов С. Флорин С. Непереводмимое в переводе. –М.: Международные отношение.1980. С. 228.
[3] Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Toshkent, TDO‘TAU, 2019. 129-b.
[4] Касимова Р.Р. Ўзбек тўй ва мотам маросим фольклори матнларининг инглизча таржимасида этнографизмларнинг берилиши: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Т., 2018. 11-б.

unashtirib qo‘yish odati)[1], *suyunchi* (biron quvonchi voqeani yetkazishda beriladigan pul yoki sovg‘a). Bundan tashqari biz adabiyot namunalarida ayrim hududlargagina xos so‘zlarga ham duch kelishimiz mumkin. Dialektizmlar esa adabiy tilga kirib kelmagan, faqat ma’lum bir hududdagina ishlatiladigan so‘zlarni ifodalaydi. Dialektizmlar etnografik leksikaning bir qismidir, ammo bir narsani unutmaslik lozimki, hamma dialektizmlar ham etnografizm bo‘lmasligi mumkin, shunki ayrimlari adabiy tilda mavjud so‘zning boshqacha atalishi xolos. Dialektzmlarning etnografik leksika deb atalashi uchun yoki shu guruhga mansub bo‘lishi uchun so‘zning yoki so‘z birikmasining ekvivalenti adabiy tilda uchramasligi lozim. Masalan, Farg‘ona shevasida *“shoti”* adabiy tildagi *“narvon”* so‘zining, Buxoro shevadagi *“bacha”* esa adabiy tildagi *“bola”* so‘zining dialektga xos ko‘rinishidir. ko‘rinishidir. Xorazm shevasida mavjud *“manatli taxya”* tangalar bilan bezatilgan ayollar bosh kiyimini anglatuvchi so‘z bo‘lib, adabiy tilda uchramaydi. Bunga yana bir qancha misollar keltirish mumkin: *jelak* (yengsiz, yupka kiyim), *baycha* (Qashqadaryo va Surxondaryo shevalarida xotin-qizlarga murojaat qilish uchun ishlatiladigan so‘z), yana shu hududlarga xos dialektizm *kal dala* (o‘simlik o‘smaydigan dala), *sungak olishig‘* (quda tarafga qiz berish yoki olish) Xorazm shevasiga xos dialektizm.

Xulosa: Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, etnografizm, dialektizm, lakuna va realiya kabi lingvistik birliklar tilshunoslik fanida alohida ahamiyatga ega. Turli olimlar ularni har xil nomlar bilan atagan bo‘lsalar-da, aslida xos so‘zlar ya’ni realiya, lakuna, etnografizm, dialektizm (adabiy tilda ekvivalenti yo‘q bo‘lsa) kabi tushunchalarning barchasi milliy koloritni ifodalovchi xos so‘zlar hisoblanadi. Ularni turli mamlakat tilshunoslari har xil davrlarda o‘rganib, har xil nomlagan bo‘lsa-da ular ayni tushunchani ifodalaydi. Lakuna va realiyalar asosan tarjima jarayonida ya’ni ikki til doirasida yuzaga kelsa, dialektizmlar adabiy til va uning shevalari orasidagi farqlar tufayli yuzga keladi. Xos so‘zlarning o‘rganilishi nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Tarjima jarayonida milliy-madaniy tafovutlarni to‘g‘ri yetkazish, tillararo muloqotni rivojlantirish va xalq madaniyatini o‘rganishda ushbu tushunchalar muhim rol o‘ynaydi. Kelgusida ushbu lingvistik birliklarning psixolingvistik, ijtimoiy lingvistik va tarjima nazariyasi nuqtayi nazaridan yanada chuqurroq o‘rganilishi lozim. Milliylikni ifodalovchi so‘zlarni o‘rganish, ularni tilshunoslik, madaniyatshunoslik va tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, sun’iy intellekt va mashina tarjimasi sohalarida ham bu birliklarning qanday ifodalanishi masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Ushbu tadqiqot yo‘nalishlarida qo‘shimcha izlanishlar olib borish zamon talabiga aylanib bormoqda.

Qurbonova E’zoza Shuhrat qizi (Toshkent Amaliy fanlar universiteti dotsenti v.b., GulDU doktoranti, PhD; ezozasabirova118@gmail.com)

YURIDIK TERMINOLOGIYAGA OID TADQIQOTLARDA QO‘LLANILGAN METODLAR TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada yurisprudensiyaga oid terminologik birliklar tahlili aks etgan tadqiqotlar tahlilga tortilgan. Mazkur tadqiqotlarda terminologik birliklarning xususiyatlarini yoritish uchun qo‘llanilgan tadqiq metodlari yuzasidan tahliliy mulohaza yuritiladi. Mavjud ilmiy ishlarda qo‘llangan metodlar tavsifi bayon etilishi orqali yuridik terminologiyaning shu kunga qadar qaysi jihatdan o‘rganilganligi borasida xulosalar taqdim etiladi.*

Kalit so‘zlar: *yuridik terminologiya, metod, huquqshunoslik, huquq normasi, sistem yondashuv metodi, qiyosiy metod, tarixiy-sotsiologik metod, analiz va sintez, tarixiy metod.*

АНАЛИЗ МЕТОДОВ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация*. В статье анализируются исследования, посвященные анализу терминологических единиц, связанных с юриспруденцией. В этих исследованиях представлен аналитический обзор методов исследования, используемых для выяснения характеристик терминологических единиц. Описывая методы, используемые в существующих научных работах, представлены выводы по изученным к настоящему времени аспектам юридической терминологии.*

Ключевые слова: *юридическая терминология, метод, юриспруденция, правовая норма, метод системного подхода, сравнительный метод, историко-социологический метод, анализ и синтез, исторический метод.*

[1] https://etnotravel.uz/maqola/suyunchi.2025-yil,30-may,19:06.

ANALYSIS OF METHODS USED IN RESEARCH ON LEGAL TERMINOLOGY

Annotation. *The article analyzes studies that reflect the analysis of terminological units related to jurisprudence. An analytical review of the research methods used to clarify the characteristics of terminological units in these studies is provided. By describing the methods used in existing scientific works, conclusions are presented on the aspects in which legal terminology has been studied to date.*

Keywords: *legal terminology, method, jurisprudence, legal norm, system approach method, comparative method, historical-sociological method, analysis and synthesis, historical method.*

Kirish (Introduction). Tadqiqot olib borish jarayonida ilmiy ishning pirovard maqsadini ochib berishda tanlangan metodlar muhim o‘rin tutadi. Metodlarni to‘g‘ri tanlash, ularni asoslash va tadqiqot davomida izchil qo‘llash natijaning muvaffaqiyatini ta’minlovchi asosiy omillardandir. Ilmiy izlanishning ko‘zlangan maqsadga erishishida qo‘llanadigan yo‘l yoki vosita metod hisoblanadi. Umuman olganda, metod tadqiqotchi tomonidan ilmiy vazifani yechishda aniq, tizimli va ongli tarzda tanlanadigan usul yoki yondashuvlar majmuyidir. U izlanuvchining faoliyatini tartibga soladi, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga erishishda amalga oshiradigan faoliyatini belgilab beradi.

Darhaqiqat, tadqiqotda qo‘llanadigan har qanday metod maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi shart. Aks holda, undan tadqiqotda foydalanish mantiqsiz va samarasiz bo‘lib qoladi. Tadqiqotda qo‘llanadigan metodlar muayyan tadrijiylikka ega bo‘lishi, ilmiy maqsadga bosqichma-bosqich olib borishi lozim. Shuningdek, metodni faqat nazariy tushuncha deb tushunish maqsadga muvofiq emas. Chunki metod amaliy faoliyatda muayyan natijaga erishish imkonini beruvchi aniq usuldir. Metodning takrorlanuvchanligi uni turli vaziyatlarda qo‘llash mumkinligini anglatadi. Ma’lum bo‘ladiki, metod har qanday tadqiqotning tayanch nuqtasidir. Qayd etish lozimki, tadqiqot mavzusi, maqsadi va vazifalari o‘rganish jarayonida qanday metodlarni qo‘llashni belgilaydi. Ilmiy izlanishda metodning ahamiyati haqida quyidagi fikrlarni keltirish o‘rinlidir. “Metodologiya va tadqiqot metodidan xoli birorta ilmiy asar mavjud bo‘lmaydi. Shunday ekan, fanda ilmiy tadqiqot metodologiyasi va metodi markaziy o‘rinni egallaydi” [3;16-b.]. Tadqiqotchi muayyan tadqiq manbayini o‘rganar ekan, bunda ko‘plab metodlardan foydalanishi mumkin. Chunki “tadqiq manbayining ma’lum bir qirrasi (tomoni)ni o‘rganish (“o‘lchash”)ga xoslangan usullar tadqiq metodlari deb ataladi” [2:8-b.]. Tadqiq manbayi va predmetini to‘g‘ri tanlash, chegaralash va uni asoslash ilmiy maqsadga erishishdagi dastlabki muhim qadam bo‘lsa, tadqiq metodlarini to‘g‘ri tanlash keyingi muhim qadamlardandir.

Tahlil va natijalar. Shu vaqtgacha yuridik terminologiyani tadqiq qilgan olimlarimiz tadqiq manbayini o‘rganishda turli usullarni qo‘llaganlar. Masalan, L.M.Boyko o‘z tadqiqotida (1984) quyidagi metodlarni qo‘llaydi: 1) sistem yondashuv; 2) tarixiy-sotsiologik metod; 3) qiyosiy metod; 4) analiz va sintez kabi. Sanalgan metodlar tadqiqotchiga qonunchilik texnikasining o‘ziga xos jihatlarini ochib berishda qo‘l kelgan. Sistem yondashuv metodi ilmiy bilishning o‘rganish obyektini o‘zaro munosabatga kirishuvchi elementlardan iborat tizim sifatida qarashga asoslanadi. Sistem yondashuv quyidagi tamoyillarga tayanadi:

1) butunlik. Bunda sistema o‘zidan yuqorida turuvchi sistema tarkibiga kiruvchi yaxlit butunlik sifatida qaraladi;

2) iyerarxik qurilishga egalik. Sistema o‘zaro munosabatda bo‘lgan kamida ikkita elementdan iborat bo‘ladi;

3) muayyan tuzilishga egalik. Sistemani hosil qiluvchi elementlar o‘ziga xos strukturani hosil qiladi. Qayd etish lozimki, sistemaning xususiyatlari uni hosil qiluvchi elementlarning xususiyatlari va struktura xususiyatlariga bog‘liq bo‘ladi;

4) farqlilik. Sistema xususiyatlari uni hosil qiluvchi ayrim elementlar xususiyatlaridan farqlanadi [5;112-b.].

L.M.Boyko tadqiqotida qonunchilik texnikasini yaxlit tizim sifatida qaralgan o‘rinlarda aynan shu metoddan foydalanilgan. Shuningdek, qonunlarni tartibga solish, qonun matni qismlarini chegaralashda ham bu metod amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan.

Mazkur tadqiqotchining tahlil qilinayotgan dissertatsiyasida qo‘llangan tarixiy-sotsiologik metod o‘z davrida ishning o‘ziga xos senzuradan o‘tib olishida muhim sanalgan. O‘sha davrda mamlakatimiz sovet davlati tarkibida bo‘lganligi qabul qilinayotgan qonunlarning sotsialistik nuqtayi nazardan baholanishiga sabab bo‘ldi. 1977-yilda konstitutsiya qabul qilinganligi va uning ittifoq tarkibidagi davlatlar qonunchiligiga ta’siri masalalari tarixiy-sotsialistik metod asosida ochib berilgan. Qayd etish lozimki, qiyosiy-tarixiy metod yuridik terminologiya uchun muayyan davrda qo‘llangan metodning bir turi sifatida L.M.Boyko tadqiqotida namoyon bo‘ladi.

L.A.Karimovaning 1991-yilgi tadqiqotida til haqidagi qonunlarning ma'naviy va huquqiy aspektlarini ochib berishda yuqorida keltirilgan metodlarga yaqin usullardan foydalanilgan, deyishimiz mumkin. Jumladan, huquqiy faoliyatga doir holatlar qiyosiy-huquqiy, shakliy-mantiqiy, tarixiy metodlardan foydalanilgan. Qiyosiy-huquqiy metod til haqidagi qonunlar, ularda qo'llangan yuridik terminlar qiyoslanishida samarali bo'lgan. Shakliy-mantiqiy metod esa qonun matnlarining ulardan ko'zlangan mohiyatga qay darajada mosligini tekshirishda qo'l kelgan. Tarixiy metod esa til haqidagi qonunlarning xalq ijtimoiy hayoti va ma'naviy qiyofasiga ta'siri nuqtayi nazaridan tekshirish usuli bo'lib xizmat qilgan. "Tarixiy metod o'rganish obyektini o'tmish bilan bog'lab o'rganishni, tarixiy faktlar voqealar ko'zgusida tadqiq qilishga asoslanadi. Bunday uslub tarixiy ma'lumotlarni yozishda birinchi o'rinda turadi" [9]. Tabiiyki, bunday metod tarix fanida olib boriladigan tadqiqotlar uchun juda qulay. Ammo istalgan fan sohasida tushunchalar tarixiylik nuqtayi nazaridan tekshirilishi mumkinligini ham unutmaslik lozim. Shu jumladan, L.A.Karimova tadqiqotida ham shunday holatning guvohi bo'lishimiz mumkin.

Yuridik soha terminologiyasi, nutqi sohasida yirik mutaxassis bo'lgan Sh.Ko'chimov O'zbekiston Respublikasi qonunlarining 90-yillar boshidagi tili xususiyatlarini ochib berishga bag'ishlangan tadqiqotining ilmiy maqsadlariga erishishda o'zbek tili qonuniyatlariga, shuningdek, A.Saidov, G'.Abdumajidov, G'.Ahmedov kabi huquqshunoslarning tadqiqotlariga tayanganligini qayd etadi [7;6-b.]. Tabiiyki, gap qonun tili haqida borar ekan, bunda huquqshunoslik va tilshunoslik sohalari hamkorligi talab etiladi. Tadqiqotda qayd etilgan quyidagi fikrlar yuqorida bayon etilganlarni dalillaydi: "...oraz, jamol, jilvakor, diyor, yor, sohibjamol, dardkash kabi poetik leksika, emotsional-ekspressiv so'zlar, jargon, argo va shevaga xos so'zlar qo'llanilmaydi" [7;6-b.]. Keltirilgan iqtibos qonun tilining leksik-semantik xususiyatlari tayanadigan asoslardan bir qismini qamrab oladi. Ya'ni, qonun matniga kiritiladigan har qanday so'z yuqoridagi talablarga javob berishi lozimligi Sh.Ko'chimov tomonidan qayd etildi. Bu kabi xulosalarga kelish, albatta, olimdan huquqshunoslik va tilshunoslik me'yorlarini mukammal bilishni talab qilardi.

Sh.Ko'chimov huquqiy normalarni o'zbek tilida ifoda etishning ilmiy-nazariy muammolarini ochib berishda prezident asarlarida qayd qilinayotgan huquqiy davlat qurish, kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etish, milliy istiqlol g'oyalariga doir fikrlari metodologik asos bo'lganligini qayd etadi [8;8-b.]. Shuningdek, ilmiy bilishning muammoli-analitik, tarixiy, qiyosiy-huquqiy, aniq sotsiologik tizimi kabi usullar tadqiqot metodi sifatida keltiriladi. Muammoli analitik metod yordamida olim huquqiy normaning nima ekanligiga aniqlik kiritadi va uning ifodalanishida o'ziga xosliklarni umumlashtiradi. Sh.Ko'chimov huquqiy normalarning shakllanish jarayoni, yuridik va lingvistik fikrlarning bu borada bir-birini to'ldiruvchi maqomida bo'lishini aynan muammoli-analitik metod asosida ochib beradi. Umuman, olim tadqiqotning turli o'rinlarida aynan shu muammolar uchun mutanosib bo'lgan bir nechta metodlarga murojaat qiladi. Bu esa tadqiqot muammosining muvaffaqiyat bilan yechilishini ta'minlagan.

Yuridik terminologiyani istiqlol davri taraqqiyoti ko'zgusida tahlil qilgan G.Y.G'ulomova ilmiy maqsadga erishishda diaxron plan va qiyoslash metodlaridan foydalangan. Tadqiqot mavzusini yoritishda tilshunos va huquqshunoslarning ishlaridan foydalaniladi. Jumladan, yuridik terminlarning mavzuiy guruhlari va ularning o'zaro munosabatlarini yoritishda qiyoslash metoddan samarali foydalanilgan [6;6-b.]. Ta'kidlash lozimki, tilshunoslikda ham, huquqshunoslikda ham tadqiq metodlari juda ko'p. Bu fan sohalarini tadqiq etish usullarining tadrijiy rivojlanib, yangilanib borganligi, bir-birini to'ldirganligi bilan bog'liqdir. Qiyosiy tahlil har qanday sohada samarali usullardan bo'ladi. "Qiyosiy tahlil borliqdagi hodisalarni bilish va o'zgartirish bo'yicha metodologiya bosqichlaridan biridir. Qiyoslash metodologiyasi ma'lum bir makon va zamonda mavjud turli jarayonlarni qiyoslash uchun asoslarni shakllantiradi" [4;180-b.]. Ma'lum bo'ladiki, nazariy metodlarning aksariyati qiyoslash, tasniflash bosqichlaridan o'tadi. G.Y.G'ulomova tadqiqotida terminologik birliklarni guruhlashtirishda tasniflash va qiyosiy tahlil metodlari samarali bo'lgan va kutilgan natijalarga olib kelgan, deyishimiz mumkin. Chunki bir guruh elekmentini boshqa bir guruh elementidan farqlashda tadqiqotchi qiyosiy tahlil olib borishi, shubhasiz. Garchi tadqiqotning kirish qismida maxsus bayon qilinmagan bo'lsa-da, G.Y.G'ulomova boshqa bir qancha tahlil metodlaridan foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Masalan, terminologik birliklarning leksik-semantik munosabatlarini ochib berishda komponent tahlil metodiga ham murojaat qilingan. Komponent tahlil bir tizimga kiruvchi birliklarni o'zaro farqlaydigan komponentlarni qiyoslash orqali ilmiy tasavvurga ega bo'lish jarayonidir. Buni yuridik terminlarning huquqshunoslik sohasiga doirlik asosida umumiylik hosil qilishi, ammo sinonimik, antonimik, graduonimik, omonimik munosabatlar ko'zgusida ularning farqlari aniqlanishida ko'rishimiz mumkin. Chunki komponent tahlil ilmiy tadqiqot usuli, obyektiv voqelikni ilmiy bilish, o'rganish vositasi sifatida til birliklarining tizimdagi maqomini belgilash, farqli va umumiy jihatlarini aniqlashda qo'llanadi.

N.A.Jumaniyozova o‘zbek va ingliz tillarida yuridik diskursning pragmalingvistik xususiyatlarini ochib berishda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, diskursiv, kognitiv-konseptual, struktural, pragmatik, chog‘ishtirma va statistik tahlil metodlaridan foydalangan [1;10-b.]. Ko‘rinib turibdiki, ilmiy maqsadga erishish uchun tadqiqotchi ko‘plab usullarga murojaat qilgan. Masalan, tilshunoslikda yuridik diskursning ilmiy-nazariy asoslarini aniqlashda qiyosiy-tarixiy metod qo‘llangan bo‘lsa, yuridik diskurs o‘rganilishiga doir ilmiy-nazariy qarashlar qiyosi vositasida o‘rganish usullari tahlilga tortilgan. Ingliz va o‘zbek tillarida yuridik diskursning lingvistik xususiyatlarini belgilashda chog‘ishtirma va struktural tahlil metodlari qo‘llanganligini ko‘rishimiz mumkin. O‘zbek va ingliz yuridik diskursida presuppozitsiyaga ishora qiluvchi morfologik va sinaktik vositalarni ajratishda statistik tahlil metodidan foydalanilgan. Ingliz va o‘zbek tillarida yuridik nutq aktlari pragmalingvistik tahlilida, tabiiyki, pragmatik tahlil metodiga ehtiyoj tug‘ilgan. Shu o‘rinda N.A. Jumaniyozova aynan yuridik terminlarning o‘zini tadqiq qilmaganligini ta’kidlab o‘tish lozim. Ammo shuni unutmaslik kerakki, har qanday yuridik matnda yuridik terminlar qo‘llanishi shubhasiz. Shu sababli N.A. Jumaniyozova tadqiqotida yuridik terminlar yuridik diskursni tashkil qiluvchilar maqomida o‘rganilgan, deyish mumkin.

Xulosa. Keltirilgan tadqiqotlarda mualliflar tomonidan ilmiy maqsadlarga erishishda turli metodlardan foydalanilgan. Yuridik terminologiyani o‘rganishda yondashuvlarning ko‘pligi o‘rganish obyektining nihoyatda serqirra ekanligi bilan dalillanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Jumaniyozova N. Ingliz va o‘zbek tillarida yuridik diskursning pragmalingvistik xususiyatlari. Filol. fanl. b. fals. dokt. (PhD) diss., Toshkent, 2023, 10-bet; 71-bet.

(2). Ne’matov H., Mengliyev B., Hamroyeva Sh. Tilshunoslikning metodologik masalalari. GlobeEdit, 2020, 178-bet.

(3). Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. Toshkent, “Akademnashr”, 2010, 108-bet.

(4). Xalliyeva G. Qiyosiy tahlil metodologiyasi. Foreign Languages in Uzbekistan, 2022, №1(42), p. 180–189.

(5). Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. Москва, “Наука”, 1973, с. 112; 271 с.

(6). Ғуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти. Филол. фанл. номз. ... дисс., Тошкент, 2004, 27-бет.

(7). Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили. Филол. фанл. номз. дисс.... автореф., Тошкент, 1995, 26-бет.

(8). Кўчимов Ш.Н. Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари (лингво-юридик таҳлил). Филол. фанл. д-ри дисс. ... автореф., Тошкент, 2004, 46-бет.

(9). https://ru.wikipedia.org/wiki/Исторический_метод [elektron manba]. Murojaat sanasi: 12.02.2025.

Kurbaniyazova Manzura Radjapovna (Termiz davlat Pedagogika instituti “Gumanitar yo‘nalishlarda xorijiy tillar” kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi; kurbaniyazovamanzura4@gmail.com)

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI GASTRONOMIK METAFORALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XXI asr ingliz va qoraqalpoq badiiy matnlaridagi gastronomik metaforalarning lingvomadaniy xususiyatlari o‘rganilib, oziq-ovqat bilan bog‘liq metaforik iboralar o‘ziga xos madaniy qadriyatlar, hissiy idroklar va ijtimoiy xatti-harakatlarni aks ettirishiga e’tibor qaratilgan. Tadqiqotda konseptual metafora nazariyasi va tanlangan badiiy asarlarning qiyosiy sifat tahliliga tayanib, har ikki tildagi oziq-ovqat bilan bog‘liq metaforalarning kelib chiqishi, hissiy ma’nolari, tuzilish xususiyatlari va madaniy ahamiyati o‘rganilgan. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ingliz metaforalarida, ko‘pincha, individuallik, avtonomiya va mavhum fikrlashga urg‘u beriladi, qoraqalpoq metaforalarida esa jamoaviy tajribalar, hissiy zo‘riqish va ekologik qiyinchiliklar natijasida shakllangan tarixiy omon qolish strategiyalari ko‘proq asoslangan. Shuningdek, maqolada globallashuvning metaforik tilga ta’siri haqida so‘z yuritilib, gibrid metaforalarning paydo bo‘lishi, ayni paytda madaniy asosga ega ramziy ma’nolarning saqlanib qolayotganligi ta’kidlanadi. Ushbu qiyosiy tahlil turli jamiyatlarda metaforalarning madaniy o‘ziga xoslik, dunyoqarash va til ijodkorligini qanday ifodalashini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, tobora globallashib borayotgan dunyoda qoraqalpoq tili kabi ozchilik tillarining metaforik boyligini saqlab qolish muhimligini ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *gastronomik metaforalar, lingvomadaniyat, ingliz tili, qoraqalpoq tili, konseptual metafora, madaniy dunyoqarash, hissiy ifoda, globallashuv, metafora evolutsiyasi, qiyosiy tahlil.*

Курбаниязова Манзура Раджаповна (Термезский государственный педагогический институт, стажер-преподаватель кафедры “Иностранные языки по гуманитарным направлениям” факультета “Языки”; kurbaniyazovamanzura4@gmail.com)

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГАСТРОНОМИЧЕСКИХ МЕТАФОР В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются лингвокультурологические особенности гастрономических метафор в английских и каракалпакских литературных текстах XXI века, фокусируясь на том, как метафорические выражения, связанные с едой, отражают различные культурные ценности, эмоциональные восприятия и социальное поведение. Опираясь на теорию концептуальной метафоры и сравнительный качественный анализ отобранных литературных произведений, исследование исследует происхождение, эмоциональные коннотации, структурные особенности и культурное значение метафор, связанных с едой, в обоих языках. Исследование показывает, что английские метафоры часто подчеркивают индивидуальность, автономию и абстрактное мышление, в то время как каракалпакские метафоры больше основаны на коллективных переживаниях, эмоциональной интенсивности и исторических стратегиях выживания, сформированных экологическими трудностями. В работе также рассматривается влияние глобализации на метафорический язык, отмечается появление гибридных метафор, при этом подчеркивается сохранение культурно укоренившихся символических значений. Этот сравнительный анализ способствует более глубокому пониманию того, как метафоры кодируют культурную идентичность, мировоззрение и языковое творчество в разных обществах. Кроме того, он подчеркивает важность сохранения метафорического богатства языков меньшинств, таких как каракалпакский, в условиях все более глобализирующегося мира.*

Ключевые слова: *гастрономические метафоры, лингвокультура, английский язык, каракалпакский язык, концептуальная метафора, культурное мировоззрение, эмоциональное выражение, глобализация, эволюция метафоры, сравнительный анализ.*

Kurbaniyazova Manzura Radjapovna (Termez State Pedagogical Institute Trainee-teacher of the Department of “Foreign Languages in the Humanities” of the Faculty of “Languages”; kurbaniyazovamanzura4@gmail.com)

LINGUOCULTURAL FEATURES OF GASTRONOMIC METAPHORS IN THE ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES

Annotation. *This article explores the linguocultural features of gastronomic metaphors in English and Karakalpak literary texts from the 21st century, focusing on how metaphorical expressions involving food reflect distinct cultural values, emotional perceptions, and social behaviors. Drawing on Conceptual Metaphor Theory and a comparative qualitative analysis of selected literary works, the study investigates the origins, emotional connotations, structural features, and cultural significance of food-related metaphors in both languages. The research reveals that English metaphors often emphasize individuality, autonomy, and abstract thinking, whereas Karakalpak metaphors are more grounded in collective experiences, emotional intensity, and historical survival strategies shaped by environmental hardship. The paper also addresses the influence of globalization on metaphorical language, noting the emergence of hybrid metaphors while highlighting the persistence of culturally rooted symbolic meanings. This comparative analysis contributes to a deeper understanding of how metaphors encode cultural identity, worldview, and linguistic creativity across different societies. Furthermore, it underscores the importance of preserving the metaphorical richness of minority languages like Karakalpak in an increasingly globalized world.*

Keywords: *gastronomic metaphors, linguo-culture, English language, Karakalpak language, concepttual metaphor, cultural worldview, emotional expression, globalization, metaphor evolution, comparative analysis.*

Kirish. Til madaniyat va milliy o‘ziga xoslikning ko‘zgusi bo‘lib xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, oziq-ovqat va gastronomiyaga asoslangan metaforalar tadqiqot uchun, ayniqsa, boy maydonni taqdim etadi, chunki oziq-ovqat inson hayoti va ijtimoiy munosabatlarining markazida turadi. Bundan tashqari, gastronomik metaforalar nafaqat jismoniy tajribalarni tasvirlaydi, balki his-tuyg‘ular, munosabatlar va hayotiy falsafalarni ham ifodalaydi [8;5–20-b.]. Shunday qilib, ushbu maqolada zamonaviy badiiy matnlardagi ingliz va qoraqalpoq gastronomik metaforalarini tahlil qilish va taqqoslash orqali ushbu iboralar dunyoning o‘ziga xos madaniy qarashlarini qanday kodlashini, shu bilan birga, umuminsoniy muammolarni qanday ochib berishini aniqlash maqsad qilingan.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning nazariy asosi Lakoff va Jonson tomonidan taklif etilgan konseptual metafora nazariyasi bo‘lib, unda metaforalar bizning fikrlashimizni shakllantirishi ta’kidlanadi [2]. Ko‘vecses va Goatly tomonidan olib borilgan keyingi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, oziq-ovqat metaforalari, ko‘pincha, hissiy, ijtimoiy va axloqiy sohalarni ifodalaydi [6].

Tadqiqot sifatli, qiyosiy yondashuvni qo‘llaydi. Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi 10 ta badiiy matn tanlovi (2000–2023-yy.), oziq-ovqat bilan bog‘liq metaforalarni ajratib olish va turkumlash, kognitiv, hissiy va madaniy o‘lchovlarga asoslangan qiyosiy tahlil, metaforik strukturalar talqini va ularning ijtimoiy mohiyati foydalaniladi.

Natijalar. Birinchidan, gastronomik metaforalarning kelib chiqishi bir-biridan ancha farq qiladi. Ingliz tilida ko‘plab oziq-ovqat metaforalari kundalik maishiy hayotdan kelib chiqqan (masalan, “juda ko‘p oshpazlar sho‘rvani buzadi”), bu yadro oilaning markaziyligini va individual mas’uliyatni aks ettiradi. Sanoatlashuv qayta ishlangan oziq-ovqatga asoslangan metaforalarni ham kiritdi (masalan, “go‘sht maydalagich” qattiq raqobatni tasvirlash uchun) [7]. Bundan farqli o‘laroq, qoraqalpoq gastronomik metaforalari, ko‘pincha, agrar va ko‘chmanchi turmush tarzi asosida paydo bo‘ladi. “May jandı, kepkir kúydi” kabi iboralar ochiq olovda tayyorlangan umumiy taomlar tasvirini eslatadi, bu jamoaviy harakat va keskinlikni anglatadi. Shunday qilib, ingliz tilidagi metaforalar ko‘pincha shaxsga yo‘naltirilgan bo‘lsa, qoraqalpoq tilidagi metaforalar jamoaga yo‘naltirilgan [3].

Ikkinchidan, oziq-ovqat metaforalarining emotsional ottenkalari ham kontrastlarni ochib beradi.

Ingliz tilida: “Sweeten the deal” (biror narsani yanada jozibador qilish) – ijobiy.

“Hard nut to crack” (qiyin masala) – neytral/qiyin.

“Sour grapes” (hasaddan achchiqlanish) – salbiy.

Qoraqalpoq tilida: Duzsız as (mazasi yo‘q) – salbiy.

Qazanǵa jaqın júrseń qarası juǵadı (birovning yomon odatini o‘zlashtirish) – salbiy.

Jegen awız uyalar(birovdan qarzdor bo‘lish) – salbiy [4].

Shunday qilib, ikkala tilda ham ijobiy va salbiy his-tuyg‘ular uchun gastronomik metaforalar qo‘llanilsa, qoraqalpoq metaforalarida, ko‘pincha, og‘ir tabiiy muhitda omon qolishning tarixiy tajribalariga asoslangan ko‘proq hissiy zo‘riqish va jamoaviy qiyinchiliklar ifodalanadi.

Strukturaviy nuqtayi nazardan, ingliz gastronomik metaforalari, ko‘pincha, oziq-ovqat bilan shaffof aloqani har doim ham saqlab qolmasligi mumkin bo‘lgan turg‘un idiomatik iboralarni o‘z ichiga oladi:

“Bite off more than you can chew” (haddan ziyod olish).

“A piece of cake” (oson narsa).

Qoraqalpoq tili esa oziq-ovqat bilan aniq bog‘liqlikni saqlab qolgan holda to‘g‘ridan to‘g‘ri va jonli tasvirlardan foydalanishga moyil: “Suwday ketti” (“suvday ketdi”) – metaforik yo‘qotishni bevosita oqayotgan suv obrazi bilan bog‘laydi.

Shunday qilib, ingliz metaforik tuzilmalari ko‘proq mavhum va shartli bo‘lib, qoraqalpoq metaforalari kundalik tajribalar va vizual tasvirlarga yaqinroqdir. Nihoyat, oziq-ovqat metaforalariga singdirilgan madaniy dunyoqarash ingliz va qoraqalpoq lingvistik an’analari o‘rtasidagi aniq va sezilarli farqlarni ochib beradi.

Bir tomondan, ingliz metaforalarida, ko‘pincha, G‘arbning o‘z-o‘ziga ishonish va shaxsiy yutuqlarga erishish falsafasida chuqur ildiz otgan qadriyatlar – individual faollik, raqobat va hissiy nazorat aks etadi. “Bring home the bacon” (“Uyga bekon olib keeling”) kabi iboralar nafaqat shaxsiy muvaffaqiyatni ulug‘laydi, balki insonning bevosita oilasi farovonligini ta’minlash mas’uliyatini ham ta’kidlaydi. Bundan tashqari, “too many cooks spoil the broth” (“ko‘p oshpaz sho‘rvani buzadi”) kabi iboralar jamoaviy harakatning samarasizligidan ogohlantiradi, guruh aralashuviga nisbatan individual kompetentlik idealini nozik tarzda mustahkamlaydi.

Boshqa tomondan, qoraqalpoq metaforalarida jamoa birdamligi, omon qolish va tabiiy qiyinchiliklarga bardosh berish ustuvor bo‘lib, mintaqaning tarixiy murakkab muhiti ta’sirida shakllangan dunyoqarashni aks ettiradi. Masalan, “Qazan qaynasa – el qaynaydı” degan xalq iborasi birgina hodisaning – u quvonchli yoki qayg‘uli bo‘lishidan qat’i nazar, butun jamoaga ta’sir qilishi mumkinligini yaqqol ko‘rsatib turibdi. Bu madaniyatda shaxsning alohida harakatlariga emas, balki jamiyatning barcha a’zolarining o‘zaro bog‘liqligiga urg‘u beriladi.

Bundan tashqari, inglizcha oziq-ovqat metaforalari, ko‘pincha, o‘z-o‘zini ta’minlash va shaxsiy raqobatni anglatsa, qoraqalpoqcha metaforalar, asosan, yetishmovchilik, hamkorlik va umumiy taqdirning jamoaviy tajribasini uyg‘otadi. Bu tub farq qarama-qarshi tarixiy tajribalarga borib taqaladi: ingliz tilida so‘z-

lashuvchi dunyodagi sanoatlashuv va urbanizatsiya individualizmni targ‘ib qilgan bo‘lsa, qoraqalpoq jamiyatidagi ko‘chmanchilik va agrar an’analar yashash uchun o‘zaro bog‘liqlikni shakllantirgan.

Shunday qilib, ikkala tildagi gastronomik metaforalar ijtimoiy-madaniy ustuvorliklarning kuchli ko‘zgusi bo‘lib xizmat qiladi. Ingliz tilida asosiy e’tibor individual muvaffaqiyat va o‘z taqdirini o‘zi belgilashga qaratilgan bo‘lsa, qoraqalpoq tilida metaforik dunyo, jamoaviy o‘zaro bog‘liqlik va jamoaviy chidamlilikka qaratilgan. Natijada, hatto oziq-ovqatga oddiy murojaatlar ham har bir madaniyatning shaxs va keng jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni qanday idrok etishini chuqur aks ettiradi.

Muhokama. Ingliz tilida ham, qoraqalpoq tilida ham emotsional, ijtimoiy va kognitiv voqelikni yorqin ifodalash uchun oziq-ovqat metaforalaridan foydalaniladi. Bu metaforalar kuchli lingvistik vosita bo‘lib, so‘zlovchilarga murakkab ichki holatlar, ijtimoiy munosabatlar va xulq-atvorga berilgan baholarni darhol tushunarli va madaniy jihatdan mos keladigan tarzda ifodalash imkonini beradi.

Ingliz tilida gastronomik metaforalar ko‘proq idiomatik, individualistik va mavhum bo‘lib, shaxsiy avtonomiya, hissiy nazorat va muammolarni pragmatik hal qilishni ta’kidlaydigan G‘arb qadriyatlariga mos keladi. Masalan, loviyani to‘kish (sirni ochish uchun) va chaynashdan ko‘ra ko‘proq tishlash (juda qiyin vazifani bajarish uchun) kabi iboralar kundalik nutqqa chuqur singib ketgan bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan, ko‘pincha, oziq-ovqat bilan bog‘liq ma’nosini yo‘qotadi. Xuddi shunday, kimnidir “aqlli pechene” deb atash uning aqlliligini ta’kidlab, metaforaning oziq-ovqatdagi kelib chiqishini yashiradigan o‘ynoqi ohangdan foydalanadi. Bunday metaforalar, ko‘pincha, shaxsiy xususiyatlar yoki shaxsiy xatti-harakatlarga qaratilgan bo‘lib, shaxsiy mas’uliyat va yutuqlarga bo‘lgan madaniy e’tiborni kuchaytiradi.

Bundan farqli o‘laroq, qoraqalpoq gastronomik metaforalari ko‘proq aniq, hissiy va jamoaga yo‘naltirilgan bo‘lib, qurg‘oqchilik, ocharchilik kabi ekologik qiyinchiliklar va tarixiy jamoaviy omon qolishga tayanish natijasida shakllangan dunyoqarashni aks ettiradi. Masalan, “qazan qaynadı” shunchaki ovqat pishirish emas, balki majoziy ma’noda butun bir jamoa o‘rtasida keskinlik yuzaga kelgan vaziyatni tasvirlash uchun ishlatiladi. Yana bir misol – “suwday ketti” (“suvday oqdi”) bo‘lib, mablag‘, odam yoki imkoniyatlarni tez, ko‘pincha, qayg‘uli yo‘qotishni ifodalash uchun qo‘llaniladi, kundalik tajribalarni hissiy voqeliklar bilan chambarchas bog‘laydi. Shunday qilib, qoraqalpoq taom metaforalari qayg‘u, chidamlilik va o‘zaro ishonch kabi kuchli jamoaviy his-tuyg‘ularni uyg‘otishga moyil.

Bundan tashqari, gastronomik metaforalar evolutsiyasi har ikkala tilda ham davom etayotgan jarayonni e’tirof etish muhimdir. Globallashuv metaforik ijodkorlikka ta’sir qiluvchi yangi oziq-ovqatlar, taomlar va ovqatlanish odatlarini joriy etdi. Ingliz tilida “binge-watching” (dastlab, binge-eating bilan bog‘liq) yoki “couch potato” kabi yangi metaforalar dam olish va ortiqcha iste’mol qilish bilan bog‘liq zamonaviy turmush tarzi o‘zgarishlarini aks ettiradi. Xuddi shunday, “a recipe for disaster” kabi iboralar endi muvaffaqiyatsizlikka mahkum bo‘lgan vaziyatlarni tasvirlash uchun oshpazlik sohasidan tashqariga chiqib, an’anaviy oziq-ovqat tasvirlarini zamonaviy mavhum fikrlash bilan uyg‘unlashtiradi.

Zamonaviy qoraqalpoq yozuvchilari ba’zan yangi oshpazlik atamalarini yoki xalqaro oziq-ovqat ma’lumotlarini kiritib, gibrid metaforalarni yaratadilar. Masalan, zamonaviy yoshlar madaniyatining an’anaviy jamoaviy qadriyatlardan individualistik va iste’molchilik turmush tarziga o‘tishini tanqid qilish uchun “tez ovqatlanish” yoki “pepsi avlodi” bilan bog‘liq metaforalardan foydalanish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Shunga qaramay, chuqur ildiz otgan madaniy naqshlar, ayniqsa, suv (suv), qozon (qozon) bilan bog‘liq naqshlar jamoaviy ruhni va yer bilan bog‘liqlikni saqlab qolgan holda hukmronlik qilmoqda.

Shunday qilib, gastronomik metaforalar statik artefaktlar emas, balki tilning dinamik va moslashuvchan elementlaridir. Ular ijtimoiy, texnologik va madaniy o‘zgarishlar bilan birga rivojlanadi, ammo tarixiy xotira va madaniy qadriyatlarda mustahkam o‘rnashib qoladi. Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi oziq-ovqat metaforalari shaxsiy ambitsiyalarni yoki jamoaviy kurashlarni tasvirlashda hamon o‘z madaniyatlarining o‘tmishi, buguni va kelajagining jonli ifodasi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi gastronomik metaforalarni qiyosiy o‘rganish ikki xil madaniyatning kognitiv va hissiy hayoti haqida boy ma’lumotlarni ochib beradi. Ovqat metaforalari umumiy tarzda insonning asosiy tajribalariga taalluqli bo‘lsa-da, ularning o‘ziga xos shakllari, ma’nolari va hissiy ohanglari madaniy kontekstga qarab, sezilarli darajada farqlanadi. Ushbu tadqiqotda lingvistik va madaniyatlararo tadqiqotlarda metaforaning ham universal, ham madaniy o‘ziga xos jihatlarini hisobga olish muhimligi ta’kidlanadi. Bundan tashqari, global bir xillashuv sharoitida qoraqalpoq tili kabi ozchilik tillarining metaforik boyligini hujjatlashtirish va saqlash zarurligi ta’kidlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikalq qollanba. No`kis, 2000.

(2). Antolković, M. (2024). A Contrastive Analysis of Food Metaphors in English and Croatian (Doctoral dissertation, University of Zagreb. Faculty of Humanities and Social Sciences. Department of English language and literature).
(3). A.Najimov. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No‘kis, 1990.
(4). Da`wenov E. Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi so‘z dizbekleri. No‘kis, 1987.
(5). Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No‘kis, 1992.
(6). Kovecses, Z. (2010). Metaphor: A practical introduction. Oxford university press.
(7). Ünsal Ocak, E., & İşisağ, K. (2021). A comparative and conceptual study on the translations of animal metaphors. Social Sciences Studies, 7(84).
(8). Карасик В.И. О типаксе дискурса. Языковая личность: институциональный и персональный дискурс, сб. науч. ст., Волгоград, 2000, с. 5–20.

Yakupova Kamila Turmaxammetovna (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti “Ingliz tili va adabiyoti” kefedrasi assistent o‘qituvchisi; e-mail: kamilayakupova1984@gmail.com)

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA ISMLAR VA ULARNING DENOTATLARI QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida ismlar va ularning denotati o‘rtasidagi bog‘-liqlikni, lingvistik, madaniy va ijtimoiy ma’nolari qiyosiy tahlil qilinadi. Ismlar oddiygina belgi emas, ular lingvistik, madaniy va ijtimoiy ma’nolarga ega. Ushbu tahlil ism va uning denotati o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganib, ismlarning identifikatsiya, tarixiy kontekstlar va madaniy qadriyatlarni qanday aks ettirishini ko‘rsatadi. Ingliz va o‘zbek misollarini tahlil qilib, ismlarning turli tillar va madaniyatlarda qanday ishlashini ko‘rsatamiz.*

Kalit so‘zlar: *atoqli otlar, turdosh otlar, denotative, onomastika, konnotatsiya.*

Якупова Камила Турмахамметовна (Нукусский государственный педагогический институт, кафедра английского языка и литературы, ассистент -преподаватель; e-mail: kamilayakupova1984@gmail.com)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИМЕН И ИХ ДЕНОТАТОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье проводится сравнительный анализ взаимосвязи имен существительных и их обозначений, а также их лингвистических, культурных и социальных значений в английском и узбекском языках. Имена – это не просто символы; они имеют лингвистическое, культурное и социальное значение. В этом анализе изучается связь между именем и его значением, показывая, как имена отражают идентичности, исторические контексты и культурные ценности. Мы проанализируем примеры на английском и узбекском языках, чтобы показать, как существительные функционируют в разных языках и культурах.*

Ключевые слова: *имена собственные, имена нарицательные, денотативные, ономастика, коннотция.*

Yakupova Kamila Turmaxammetovna (Nukus State Pedagogical Institute, Department of English and Literature, assistant teacher; e-mail: kamilayakupova1984@gmail.com)

A COMPARATIVE ANALYSIS OF NAMES AND THEIR DENOTATIONS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. *The article provides a comparative analysis of the relationship between names and their denotations, as well as their linguistic, cultural and social meanings in English and Uzbek language. Names are not just symbols; they have linguistic, cultural and social meanings. This analysis examines the relationship between a name and its meaning, showing how names reflect identities, historical contexts and cultural values. We will analyze examples in English and Uzbek to show how names function in different languages and cultures.*

Keywords: *proper names, common nouns, denotative, onomastics, connotation.*

Kirish. Atoqli otlarni qo‘llash bilan bog‘liq masalalar tahlil qilingan ilk asarlar Aristotelga tegishli [1;437–401-b.;7-b.]. Uning “Ritorika” va “Poetika” asarlarida, ko‘pincha, o‘zaro o‘xshash deb talqin qilingan ismlar va ularning denotatlariga oid ba’zi fikrlar, nutqda ismlardan va ismlar ishtirok etgan iboralardan foydalanishning alohida usullari, estetik yoki hissiy ta’sirni kuchaytirish uchun har bir qo‘llanilgan holatlar ko‘zda tutiladi, jumladan, Aristotelda taqqoslashlar, metaforalar, xudolar va mifologik qahramonlar ismlaridan foydalanish, Gomer she’riyatida kuchaytirish va boshqalardan foydalanilgan [2;947–952-b.]. Aristoteldan, taxminan, yuz yil o‘tgach, stoiklarga mansub faylasuf Xrissip atoqli otlarni alohida ot kategoriyasiga ajratadi [3;367-b.]. Antik davrning eng mashhur asari Platonning “Dialog”idir. “Kratil” dialogida faylasuf,

Kratil va Germogen o‘rtasidagi, ismlarning tabiati va mohiyati haqidagi bahsni hal qilishga urinib, bir qator savollarni ko‘rib chiqish bilan shug‘ullanadi, bu savollarni Suqrot bilan bahslashuvda: nomlarning tasodifiy tanlovga asoslanib belgilanishi yoki nomlangan narsalarning tabiatiga ko‘ra belgilanishi, narsalarning o‘z xususiyatlari borasida nima tushunilishi, atoqli otlardan to‘g‘ri foydalanish haqidagi masalalarni tadqiq qiladi [4;36–59-b.]. Yuqorida keltirilgan mulohazalarni zamonaviy tilga o‘girish orqali muhokama markazidagi onomastikaning zamonaviy qiyofasi atrofidagi muammolar qamrovi batamom belgilab chiqilganiga amin bo‘lish mumkin, chunonchi, ismlar tabiati hamda ularning semantikasi, ismlarning badiiy personajlarga muvofiqligi, badiiy matnlar yaratilishi hamda idrok qilinishidagi tarkib va mazmun jihatdan ta’sir qilinishi kabilarni shular jumlasiga kiritish mumkin. Ammo ismlarni anglashga qaratilgan tajribalar to‘plamining qadimiyrog‘i haqida ma’lumotlar u qadar keng ma’lum emasligini qayd etish lozim. Ayni holatda so‘z F.de Sossyur tomonidan aniqlangan qadimgi hind-yevropa tillaridagi matnlarning tilshunos fikricha, ularning muallifi tomonidan amalga oshirishga urinilgan tovush mohiyatiga bag‘ishlangan dastlabki grammatik-poetik va fonetik-poetik tahlillariga taalluqlidir [5;639–647-b.]. Bu kashfiyot olimni so‘z talaffuz shakli haqidagi fan boshqacha qilib aytganda so‘zlarning tovush tahlili shoirlarning odatiy mashg‘ulotiga aylangani, bu “eng qadimgi hind-yevropa davrlaridan beri hind *kavis* (shoir)lari, lotin *vates* (shoir)lari va boshqa millat shoirlarining o‘z ustunliklari” ekani haqidagi xulosaga olib kelgan [2;639-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Zamonaviy ilm-fanda maxsus onomastik tadqiqotlarning boshlanishiga tamal toshi, odatda, XIX asrda ingliz olimi J.S.Mill tomonidan qo‘yilgan deb hisoblanadi. Uning fikrlari mantiq-falsafiy asosga tayanib (bunda, asosan, T.Hobbes g‘oyalariga asoslanilgan) qurilgan, shunga qaramay, u tomonidan ishlab chiqilgan asosiy qoidalar, keyinchalik, tillar nazariyasiga, ayniqsa, referensiya nazariyasiga, nominatsiya nazariyasiga ta’sir ko‘rsatgan, ayniqsa, atoqli va turdosh otlar haqidagi qarashlarga ta’sir ko‘rsatdi. Millning fikricha, otlar o‘zlari atayotgan narsalarning haqiqiy nomlari bo‘lib, bu bizning ular haqidagi tasavvurlarimizning nomlanishi emas. “Barcha ismlar xoh xayoliy, xoh haqqoniy bo‘lsin, nimanidir atab keladi, shu bilan bir qatorda, har alohida narsaning ham o‘z nomi bo‘lmasligi mumkin. Ayrimlari uchun esa ularni farqlovchi maxsus, alohida ismlar kerak, masalan, har bir shaxs, yoki makon o‘z alohida nomiga ega bo‘lishi kerak va h.k” [6;22-b.]. John Millga tegishli bo‘lgan fikrga ko‘ra, ismlar hech qanday ma’no bildirmasdan, biror narsani belgilash uchun tanlangan “belgi”lar kabi tushuniladi. Ular biror narsa yoki shaxsni belgilash vazifasini bajaradi, ammo hech qanday mazmunni bayon qilmaydi. Bu munosabat tilshunoslik tomonidan o‘zlashtirilgan va yuz yildan ortiq vaqt mobaynida hukmron bo‘lib kelgan.

John Mill ismlar o‘zaro ajratilishidan hosil bo‘lgan turdosh va atoqli otlar orasida aniq farq tilning tabiati bilan bog‘liq ekanini ta’kidlagan. Shu bilan birga, u ‘konnotatsiya’ atamasini iste’molga kiritgan. Nomlarni o‘zlari atayotgan predmetga qarama-qarshi qo‘yib, ularni konnotativ otlar va konnotativ bo‘lmagan otlarga ajratgan, bunda ikkinchi kategoriyaga atoqli otlarni kiritadi hamda ular faqat predmetlarni ko‘rsatish vazifasini bajaradi ammo ularni tavsiflamaydi, deb tushungan [2;27-b.]. Shu bilan birga, N.D. Arutyunovaning so‘zlariga ko‘ra, olim ma’no ot tomonidan denotatsiya qilinganida emas, askincha, konnotatsiya qilinganida anglashinilishi va konnotativ ma’noga ega bo‘lmagan otlar lug‘aviy ma’noga ega bo‘lmasligini inobatga olib “ismlarning semantik dualizmini” tushunchasini iste’molga kiritgan [7;5-38-b], xulosa sifatida Mill lingvistikada har doim simmetrik ishlamaydigan mantiqiy prinsiplarga amal qilganini, shunga qaramay, onomastik nazariyalar XX asr davomida uning g‘oyalari ta’sirida bo‘lganini qayd etish lozim bo‘ladi.

Ot so‘z turkumiga mansub kategoriya birliklarini turdosh (umumiy) va atoqli otlarga ajratish XVIII asr boshlarida G.V.Leybnits tomonidan ilmiy iste’molga kiritilganini qayd etib o‘tish lozim. Bu haqida so‘z yuritarkan, olim quyigilarni qayd etgan: “garchand, yagona va unikal predmetlar mavjud bo‘lsa ham, aksariyat so‘zlar, baribir, umumiy terminlardan iborat bo‘ladi, biz tez-tez aniq bir individlar, shuningdek, davlat, shahar, tog‘ va boshqa toponimlarni anglatuvchi atoqli otlardan foydalanamiz” [8;288–289-b.]. Ayni o‘rinda Millning g‘oyalari til belgisi haqidagi bahsni boshlab bergani, unga faylasuf olimlar, keyinroq, tilshunoslar qo‘shilgani, mazkur bahs u yoki bu tarzda atoqli otlarning maqomini ham qamrab olganini qayd etish lozim.

J.Millning g‘oyalariga alohida e’tibor qaratgan yana bir mantiqshunos B.Josef uning qarashlarini nominalistik deb hisoblagan [9;564-b.]. Uning fikricha, o‘xshash individual nomlarni olgan obyektlarda mazkur nomdan boshqa umumiylikka mavjud nominalizm, o‘z tabiatiga ko‘ra, realizmga ontologik zid bo‘lib, ayni o‘rinda, realizm nuqtayi nazariga ko‘ra, o‘xshash individual nomlangan obyektlar o‘sha nomlar bilan bir qatorda xususiyatlar umumiyligiga ham ega bo‘ladiki, barchasi jamlangan holatda ular universaliyalar deb yuritiladi. J.Millning otlarni lingvistik belgilar deya talqin qiluvchi g‘oyasini rivojlantirgan

Joseph unga teskari bo‘lgan atoqli otlar turdosh otlardan ko‘ra kengroq qamrovga ega bo‘la olishi haqidagi xulosaga keladi. Bu holni olim quyidagicha izohlab beradi: tanganing qirilgan chizig‘i uni o‘ziga o‘xshash boshqa tangalardan farqlash vazifasini bajarganidek yoki Odisseyning tovonidagi chandiq uning enagasi tomonidan tanib olinishiga yordam berganidek, atoqli ot predmetning shu turdagi boshqa obyektlardan farqini ifodalash, unga xos xususiyatlarni, signifikativ belgilarni o‘zida aks ettirish orqali tanib olish imkonini taq-dim etadi [2;151–152-b.]. “Agar atoqli ot avvaldan yaxshi ma’lum bo‘lgan narsani anglatadigan bo‘lsa, u ibratomuz xususiyat kasb etishi mumkin”, lekin u avvaldan tanimagan shaxsga individ haqida, umuman, hech nima anglatmaydi [2]. Josephning atoqli otlar nazariyasiga qo‘shgan muhim hissasi, shuningdek, denotatsiya va konnotatsiya ta’limotini rivojlantirish bo‘lgan.

XX asrda olib borilgan onomastik tadqiqotlar B.Rassel nazariyasining kuchli ta’siri ostida bo‘lgan [10;41–54-b.], N.D.Arutyunovaning fikricha, u nominal iboralarning semantik dualizmidan kelib chiqqan mantiqiy “noqulayliklar”dan o‘ziga xos ismlar yoki o‘ziga xos ismlar va tavsiflarni (tasviriy iboralar, jumladan, umumiy otlar) aniq farqlash orqali xalos bo‘lishga intilgan [7;8–18-b.]. Rasselning mantiqiga ko‘ra, nom – o‘zi ma’no (denotat bilan bog‘liq)ga ega bo‘lgan oddiy (to‘liq) ramz va hukm mavzusining vazifasini bajarish uchun mo‘ljallangan. Bunga qarshi, tavsif to‘liq ramz emas, ma’no (denotatga nisbatan) faqat gapda, ya’ni u nutqda taklif funktsiyasida (predikat sifatida) faollashtirilganda qo‘llaniladi. Yuqoridagilarning ikkalasini taqqoslaganda, u ismlarni yashirin tavsiflar (yashirin tavsiflar) ekvivalentlari deb hisoblagan. Rassel faqat haqiqiy denotati bo‘lganda atoqli ot haqida gapirish mumkin deb hisoblagan; agar u nomlab keladigan haqiqiy obyekt bo‘lmasa, otni qo‘llash ma’nosizdir, ya’ni Suqrot olim uchun atoqli ot, ammo Gamlet atoqli ot emas edi [Rassel. 1997; 84–97-b.]. A.V.Superanskaya Rasselning mulohazalarida ziddiyat mavjudligini qayd etgan, olima atoqli otning o‘zi va u ifodalayotgan real borliqdagi ob’yekti o‘rtasidagi ot lingvistik kategoriyasi o‘zining denotati haqidagi ma’lumotlar bilan aloqadorlikda chalkashlik borligini haqli ravishda qayd etgan. U “atoqli otlar – bu quyi iyerarxik pog‘onadagi o‘zgaruvchan birliklarning barqaror ifodasi” degan mantiqiy ta’kidni tanqid qilgan [2], atoqli otlar turdosh otlarning ma’nosi bo‘lolmaydi, aksincha, atoqli otlarning ma’nosi turdosh otlar orqali ochiladi deya ta’kidlagan [3;63–65-b.]. G‘arb falsafiy nazariyalarini e’tirof etgan holda, ular onomastika fanining paydo bo‘lishi va rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, barcha kontseptsiyalarni batafsil bayon qilish zarurati ular A.V.Superanskaya [Superanskaya. 1973], N.D.Arutyunova [Arutyunova. 1982], D.I.Yermolovich asarlarida batafsil sharhlab berilgani [Yermolovich. 2004] tufayli yo‘qqa chiqadi.

Rus tilshunosligida XX asrdagi falsafiy va filologik turdagi tahlillarda ot so‘z turkumi maxsus turkum kategoriyasidagi so‘z sifatida ko‘rib chiqilish an’anasini, avvalo, P.A.Florenskiy [Florenskiy. 2000], A.F.Losev [Losev. 2010–2013; 1990] hamda Y.M.Lotman semiotik maktabi vakillarining tadqiqotlarida uchratish mumkin [Lotman. 2000]. Ot so‘z turkumiga mansub birliklarni qo‘llashning u yoki bu sohasiga yondashuv, ular haqidagi falsafiy va filologik tahlillarning olib borilishi, alaloqibat bu hodisani yakuniy holatda chuqur nazariy xulosalarga asoslangan yangi onomastik tadqiqot yo‘nalishlarining paydo bo‘lish asosiga aylanishiga turtki bo‘lgan.

Yuqorida sanab o‘tilganlardan Pavel Florenskiy ism va uning egasining shaxsiyati o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rnatishga harakat qilib, qator pravoslav ismlarini aniq tarixiy shaxslar taqdiri prizmasidan tahlil qildi. Natijada u ismlar “shaxsning turi, uning ontologik shakli, keyinchalik, uning ruhiy va ma’naviy tuzilishini belgilaydigan shakl”ni ifodalaydi, degan xulosaga keldi [11;42-b-]. Olam ilm-fanida ustuvorlik qilgan materialistik ilmiy dunyoqarash bunday g‘oyalarni qabul qilmagan, biroq XX asrning oxirgi o‘n yilligida olimning original g‘oyalariga qiziqish sezilarli darajada ortdi. Ilmiy jihatdan, rus tili ismlarining fonetik jihatlarini badiiy matn tahlilida aks ettirilgan holda batafsil bayon etish, “Ismlar” kitobida yoritilgan. Holatning muqoyasa qilinayotgan tillar misolidagi tahliliga quyida batafsil to‘xtalib o‘tiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ismlar oddiygina belgi emas, ular lingvistik, madaniy va ijtimoiy ma’nolarga ega. Ushbu tahlil ism va uning denotati o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganib, ismlarning identifikatsiya, tarixiy kontekstlar va madaniy qadriyatlarni qanday aks ettirishini ko‘rsatadi. Ingliz va o‘zbek misollarini tahlil qilib, ismlarning turli tillar va madaniyatlarda qanday ishlashini ko‘rsatamiz.

Tahlil va natijalar. Tarixiy va madaniy ahamiyat borasida ingliz tilida keng tarqalgan “Elizabeth” atoqli otini ko‘rib chiqish mumkin. Ushbu ism ingliz tilida so‘zlashuvchi jamiyatda tarixiy va madaniy ahamiyatga ega bo‘lib, ko‘pincha, Britaniya qirolichalari, xususan, qirolicha “Elizabeth I” va “Elizabeth II” bilan bog‘liq. Mazkur rakursda qaraganda, atoqli ot nafaqat bir kishini bildiradi, balki yetakchilik, tarix va an’analar kabi xususiyatlarni ham ifodalaydi. Ism va uning denotati o‘rtasidagi bog‘liqlik tarixiy hikoyalar va madaniy xotira orqali mustahkamlanadi. “Elizabeth” ismining ontologik shakli ushbu kontekstda qirollik personajini o‘z ichiga oladi, bu esa jamiyatda ma’naviy va psixologik tuzilishni belgilaydi.

“Apple” ismi, asosan, umumiy ot bo‘lsa-da, zamonaviy ingliz tilida texnologiya kompaniyasi Apple Inc. tufayli mashhur onimga aylandi. Ushbu denotativ o‘zgarish otlarning vaqt o‘tishi bilan madaniy va tijorat omillar ta’sirida yangi ma’nolar va assotsiatsiyalarni qanday qabul qilishini ko‘rsatadi. Denotativ o‘zgarish oddiy meva nomidan texnologiya va innovatsiyalarni ifodalovchi belgiga o‘tishni anglatadi.

O‘zbek tilida “Islom” ismi keng tarqalgan bo‘lib, o‘zbek madaniyatida islomning ahamiyatini aks ettiradi. Ism nafaqat bir shaxsni bildiradi, balki diniy identifikatsiya, e’tiqod va madaniy meros kabi konnotatsiyalarga ega. Bu o‘zbek tilidagi ismlar, ko‘pincha, chuqur madaniy va diniy qadriyatlarni aks ettirib, shaxsni keng jamiyatiy identifikatsiyaga bog‘laydiganligini ko‘rsatadi. “Islom” ismining ontologik shakli diniy fazilatlarni o‘z ichiga oladi va madaniy kontekstda shaxsning ma’naviy va psixologik tuzilishini shakllantiradi.

“Amir Temur” (Temur) ismi yana bir misolida tahlil qilish yangicha madaniy-tarixiy xususiyatlar haqida ma’lumotni yuzaga chiqaradi. O‘zbek xalqi tarixida Amir Temur tarixiy shaxs bo‘lib, uning ismi qudrat, fath va milliy faxrni bildiradi. Ushbu isming tarixiy ahamiyati o‘zbek madaniy hayoti hamda dunyoqarashida chuqur o‘rnashgan bo‘lib, zamonaviy kontekstlarda qanday qabul qilinishiga ta’sir qiladi. “Amir Temur” ismining ontologik shakli tarixiy jasorat va yetakchilik elementlarini o‘z ichiga oladi, bu esa mazkur onimni madaniy va psixologik qabul qilish shart-sharoitini aks ettiradi.

Ingliz va o‘zbek ismlarining qiyosiy tahlili ismlar va ularning denotatlari o‘rtasidagi bir nechta muhim nuqtalarni ochib beradi:

Ikkala tildagi ismlar ham o‘zlarining tegishli madaniy va tarixiy kontekstlarida chuqur o‘rnashgan. Ingliz tilida “Elizabeth” qirollik bilan bog‘liq konnotatsiyalarni tashisa, o‘zbek tilida esa “Islom” va “Amir Temur” diniy va tarixiy ahamiyatni aks ettiradi. Ushbu madaniy integratsiya ismlarning denotativ quvvatini kuchaytirib, shaxslarni kengroq hikoyalarga bog‘laydi.

Ikkala tilda ham ismlarning ma’no evolutsiyasini quyidagicha aks ettirish mumkin. Ingliz tilida “Apple” meva nomidan texnologiya kompaniyasi nomiga o‘tgan bo‘lsa, o‘zbek tilida zamonaviy voqealar yoki shaxslar ta’sirida ismlarning yangi denotatsiyalarga ega bo‘lishi mumkin. Bu evolutsiya ismlarning dinamik tabiati va yangi denotatsiyalarni qabul qilish qobiliyatini namoyon qiladi. O‘zgarayotgan ontologik shakllar madaniy va ijtimoiy qadriyatlarning moslashuvchanligini aks ettiradi.

Xulosa va takliflar. Ikkala til ham ismlarning ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarni aks ettira olishini ko‘rsatadi. Siyosiy yetakchilar yoki muhim tarixiy voqealar ismlarning lug‘atga kirib borishi va jamiyatda qanday qabul qilinishiga ta’sir qiladi. Ushbu ijtimoiy-siyosiy ta’sir ismlarning jamiyat qadriyatlari va tarixlarini shakllantirish va aks ettirishdagi kuchini ko‘rsatadi. Bunday ismlarga tegishli ontologik shakllar jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy hikoyalar va g‘oyaviy tuzilmalarga mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. Аристотель. Минск, “Литература”, 1998, с. 1392 (Классическая философская мысль); ISBN 985-437-401-7.

(2). O‘sha asar. 947–952-betlar.

(3). Суперанская А В. Общая теория имени собственного. Москва, “Наука”, 1973, 367 с.

(4). Платон. Кратил. Платон. Античные теории языка и стиля. Москва–Ленинград, Государственное социально-экономич. издательство, 1936, с. 36–59.

(5). Соссюр Ф. Отрывки из тетрадей, содержащих записи об анаграммах. Труды по языкознанию. Москва, “Прогресс”, 1977, с. 639–647.

(6). Милль Дж. С. Система логики символической и индуктивной. Пер. с англ, Москва, “Леман”, 1914, с. 22.

(7). Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции. Новое зарубежной лингвистике. Вып. XIII. Логика и лингвистика (Проблемы референции). Москва, «Радуга», 1982, с. 5–38.

(8). Лейбниц Г.В. Новые опыты о человеческом разумении. 1703–1704. В 4-х т., т. 2, Москва, “Мысль”, 1983, с. 288–289 (Филос. наследие).

(9). Joseph H.W.B. An Introduction to logic. Ed.2, Oxford, At the Clarendon Press, 1946, 564 p. https://archive.org/details/introductiontolo00jose/page/n1/mode/2up murojaat sanasi 21.05.2024).

(10). Рассел Б. Дескрипции. Новое в зарубежной лингвистике. Вып.XIII. Логика и лингвистика. – Москва, «Радуга», 1982, с. 41–54 (Проблемы референции); Рассел Б. Человеческое познание. Его сфера и границы Киев, «Ника-Центр», 1997, 560 с. (ПОЗНАНИЕ; Вып.1). ISBN 966-521-012-2.

(11). Флоренский П.А., П.А.Флоренский. Харьков, “Фолио”, М., АСТ, 2000, с. 40.

Rahimberdiyeva Shahzodabonu (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va tillarni o‘qitish (ingliz tili) ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi;
e-mail:rahimberdiyevashahzoda7@gmail.com)

FONEMALAR VA MORFEMALAR O‘RTASIDAGI BOG‘LANISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada fonemalar va morfemalar o‘rtasidagi bog‘lanish masalasi fonologik va morfologik tizimlarning o‘zaro ta’siri nuqtayi nazaridan tahlil etilgan. Tildagi morfofonemik hodisalar, ya’ni, morfemaning fonemik muhitga qarab o‘zgarishi, uch tilda (o‘zbek, ingliz, rus) konkret misollar asosida tahlil qilinadi. Maqola fonema va morfema munosabatining til tizimidagi strukturaviy ahamiyatini ochib beradi va bu boradagi ilmiy qarashlarni chuqurlashtiradi.*

Kalit so‘zlar: *fonema, morfema, morfofonemika, allomorf, fonologik muhit, tilshunoslik, morfologik tizim.*

Рахимбердиева Шахзодабону (студентка 2-го курса направления «Филология и преподавание языков (английский язык)» Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни; e-mail:rahimberdiyevashahzoda7@gmail.com)

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ФОНЕМАМИ И МОРФЕМАМИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается взаимосвязь между фонемами и морфемами с точки зрения взаимодействия фонологической и морфологической систем языка. Явления морфофонемики, при которых морфемы изменяются в зависимости от фонемного окружения, анализируются на примерах из узбекского, английского и русского языков. Работа раскрывает структурную значимость отношений между фонемой и морфемой в языковой системе и углубляет научные представления в данной области.*

Ключевые слова: *фонема, морфема, морфофонемика, алломорф, фонологическая среда, лингвистика, морфологическая система.*

Rahimberdiyeva Shahzodabonu (2nd-year student of the “Philology and Language Teaching (English Language)” program at Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni;
e-mail: rahimberdiyevashahzoda7@gmail.com)

THE RELATIONSHIP BETWEEN PHONEMES AND MORPHEMES

Annotation. *This article analyzes the relationship between phonemes and morphemes in the context of the interaction between phonological and morphological systems. Morphophonemic phenomena—changes in morpheme form depending on phonemic environment—are explored through examples from Uzbek, English, and Russian. The study highlights the structural importance of the phoneme–morpheme connection in language and deepens the scientific understanding of this area in linguistics.*

Keywords: *phoneme, morpheme, morphophonemics, allomorph, phonological context, linguistics, morphological system.*

Kirish. Til – inson tafakkuri va ijtimoiy hayotining eng muhim ifoda vositasi bo‘lib, uning asosiy birliklari fonema va morfema hisoblanadi. Har bir tilning fonetik va morfologik tuzilmasini anglash uchun ushbu birliklar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqur o‘rganish zarur. Fonemalar – tilning eng kichik, ma’nosiz, ammo ma’no farqlovchi tovush birliklari bo‘lsa, morfemalar – eng kichik ma’noli birliklar sifatida tildagi leksik va grammatik ma’lumotlarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Shunday ekan, fonema va morfema o‘rtasidagi bog‘lanish tilshunoslikning asosiy masalalaridan biri bo‘lib, til tuzilmasining fonologik va morfologik qatlamlari qanday uyg‘unlikda faoliyat yuritishini anglashga yordam beradi.Fonemalar va morfemalar tilshunoslikda asosiy tarkibiy birliklar sifatida qaraladi. Ular birgalikda til tizimining asosini tashkil qiladi: fonema – bu tovush darajasidagi birlik bo‘lib, so‘zlar va morfemalarni farqlashda muhim rol o‘ynaydi, morfema esa ma’no va grammatik funksiyani ifodalaydigan eng kichik til birligidir [4;12-b.].

Fonema va morfema o‘rtasidagi bog‘lanish, ayniqsa, tilning ichki mexanizmlarini anglashda muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Morfemalarning talaffuzi fonemik struktura orqali amalga oshadi va bu bog‘liqlik til o‘rganish va tahlil qilishda ko‘p darajadagi yondashuvlarni talab qiladi. Fonetik muhitga qarab morfemalarning fonemik tarkibi o‘zgarib boradi, bu esa fonema va morfema o‘rtasida o‘zaro ta’sirning mavjudligini ko‘rsatadi.

Ushbu maqola aynan fonemalar va morfemalar o‘rtasidagi lingvistik bog‘liqlikni aniqlash, ularning funksional, strukturaviy va semantik xususiyatlarini o‘rganish orqali, tilshunoslikdagi mazkur murakkab muammoni yoritishga qaratilgan. Shu bilan birga, maqola nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy fonetik va morfologik tahlillar orqali ham bu birliklar o‘rtasidagi uzviylikni ochib beradi

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tilshunoslik sohasida fonema va morfema atamalari Ferdinand de Saussure, Noam Chomsky, Leonard Bloomfield kabi olimlar tomonidan keng o‘rganilgan.

Chomsky fonologiya va morfologiya o‘rtasidagi chegarani keskin ajratish tarafdori bo‘lsa, Bloomfield ularning uzviyligiga urg‘u beradi. O‘zbek tilshunosligida A.Madvaliyev, G.Rahmonov, M.Yo‘ldoshevlarning asarlarida bu birliklarning shakllanishi va funksiyasi haqida qimmatli fikrlar berilgan. So‘nggi yillarda tilshunoslikda integratsion yondashuvlar asosida bu ikki birlikni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishga e’tibor kuchaymoqda. Xususan, fonologik jarayonlar morfemik tuzilmalarga qanday ta’sir qilishi masalasi dolzarb mavzulardan biri bo‘lib qolmoqda.[6;41–43-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda strukturaviy-lingvistik yondashuv asosiy metod sifatida tanlandi. Fonologik birliklarning morfemik tizimdagi o‘rnini aniqlash uchun tahliliy va taqqoslama metodlardan foydalanildi. Misollar sifatida o‘zbek tilida keng qo‘llaniladigan so‘zlar morfemik tahlil qilindi va ularning fonemik shakllanishi ko‘rib chiqildi. Shuningdek, fonemalarning almashinuvi (alternatsiya) holatlari, ularning morfema ma’nosiga ta’siri kuzatildi. Tadqiqot induktiv yondashuvga asoslangan bo‘lib, xususiy holatlardan umumiy xulosalarga olib borildi.

1. Deskriptiv (ta’rifiy) tahlil usuli:

• Ma’lumotlarni to‘plash va fonemalarning morfemalardagi roli haqida mavjud nazariyalarni tahlil qilish.

• Tilshunos olimlarning qarashlarini (masalan, Saussure, Bloomfield, Chomsky) solishtirish.

2. Korpus lingvistikasi usuli:

• Amaliy misollar asosida milliy yoki xalqaro korpuslardan (masalan, o‘zbek tilining milliy korpusi) olingan so‘zlar fonemik va morfemik tahlil qilinadi.

• Fonema va morfema chegaralari aniqlanadi.

3. Eksperimental tahlil:

• Talabalar yoki til o‘rganuvchilariga fonemik va morfemik birliklarni farqlash bo‘yicha testlar berish.

• Ularning tahliliy qobiliyatlari orqali fonema va morfema o‘zaro ta’sirini kuzatish.

4. Komparativ (taqqoslovchi) metod:

• O‘zbek tilidagi fonemalar va morfemalar tizimini ingliz, rus yoki koreys tillari bilan solishtirish.

• Har bir til uchun fonema-morfema munosabatidagi farqlarni ko‘rsatish.

5. Statistik tahlil:

• Qaysi fonemalar morfemalarning boshida, o‘rtasida yoki oxirida ko‘proq uchraydi?

• Bu orqali fonemik birliklarning morfemik shakllanishdagi ishtirok chastotasi aniqlanadi.

Tahlil va natijalar. Tahlil jarayonida fonemalar va morfemalar o‘rtasidagi aloqadorlik bir nechta lingvistik jihatlar asosida o‘rganildi: fonologik moslashuv, morfemalarning fonetik muhitga qarab o‘zgarishi, fonemik almashinuvlar, assimilyatsiya, dissimilyatsiya hodisalari va morfemalarning fonemik struktura orqali turlanishi. Bu jarayonlarda fonema va morfemaning o‘zaro ta’siri namoyon bo‘ladi. Ko‘plab tillarda, xususan o‘zbek tilida ham, bir morfema turli fonologik shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Bu holat allomorf deb yuritiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi ko‘plik morfemasi “-lar/-lar/-lor” shaklida turli fonemik variantlarda uchrashi mumkin:

•kitoblar, o‘quvchilar, bolalar

•do‘stlar (fonetik moslashuvga ko‘ra)

Bu esa fonema va morfema o‘rtasidagi dinamik bog‘lanishni ko‘rsatadi, ya’ni morfema fonetik muhitga ko‘ra o‘z fonemik tarkibini o‘zgartirishi mumkin.

So‘z	Morfema	Fonemalar	Izoh
Kitoblar	Kitob+lar	[k],[i],[t],[o],[b],[l],[a][r]	“lar”morfemasi ko‘plikni bildiradi,u [l] [a] [r]
Yozuvchi	Yoz+uv+chi	[y],[o],[z],[u],[v],[ch],[i]	Har bir morfema fonemalarga bo‘linadi va fonetik muvofiqlikni ko‘rsatadi

Birinchi navbatda, morfemalarning talaffuzdagi fonemik o‘zgarishlari fonologik qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Masalan, -ning egalik qo‘shimchasining -n, -ning, -ni shaklida ifodalanishi yaqin fonemik muhitga bog‘liq. So‘z fonemik tarkibining oxirgi tovushiga qarab morfemaning fonemik shakli moslashadi:

• kitobning (jarangli bilan tugagan so‘zdan keyin);

• dafterning (jarangsiz bilan tugagan so‘zdan keyin);

• o‘quvchining (unli bilan tugagan holda).

Bu holat fonema va morfemaning morfofonologik darajada qanday uyg‘unlikda ishlashini ko‘rsatadi [5;49–50-b.].

Ikkinchidan, ayrim hollarda morfemalarning fonemik tarkibida o‘zgarishlar kuzatiladi, bu holat morfologik variantlik (allomorflik) orqali yuzaga chiqadi. Masalan:

• bor → bor-di;
• kel → kel-di;
• ket → ket-di.

Bu yerda -di morfemasi bir xil grammatik vazifani bajarayotgan bo‘lsa-da, oldidagi fonema bilan fonetik uyg‘unlikni ta’minlash uchun talaffuzda moslashadi.

Uchinchidan, ayrim fonemik o‘zgarishlar yangi morfemik birliklar hosil qilishda asos bo‘ladi. Masalan:

• ol → olib → olib kel;
• bor → borib → borib kel.

Bu misollarda morfemalar fonetik darajada fonema almashinuvi orqali birikib, yangi leksik birliklar hosil qiladi, ya’ni, derivatsiya jarayoni fonetik asosga ega bo‘lgan morfemalardan tashkil topgan [4;88–89-b.].

Shuningdek, tahlillar natijasida fonologik jarayonlar, ayniqsa, regressive va progressive assimilyatsiya, protetika, eliziya kabi hodisalar ham morfemalarning shakllanishi va talaffuziga bevosita ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Masalan:

• o‘qituvchi + ni → o‘qituvchini (assimilyatsiya);
• yo‘l + ga → yo‘lga (normal holat);
• ish + chi → ishchi (konsonant to‘qnashuvi yuzaga kelishi).

Bu holatlar fonema va morfemalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni aniq ko‘rsatadi. Demak, tilshunoslikda bu ikki birlikni alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan tizim sifatida o‘rganish ilmiy yondashuv nuqtai nazaridan to‘g‘riroq bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Fonema va morfema o‘rtasidagi bog‘liqlik tilshunoslikning asosiy nazariy masalalaridan biri bo‘lib, u til tizimining fonetik va morfologik qatlamlarini integratsiyalashgan holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida fonemik birliklarning morfemik strukturalarga qanday ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilindi va bu bog‘liqlikning real til birliklaridagi aksini ko‘rish mumkin bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press.
(2). Bloomfield, L. (1933). Language. New York, Holt.
(3). Соссюр, Ф. де. (2000). Курс общей лингвистики. М., “Наука”.
(4). Yo‘ldoshev M. (2015). Hozirgi o‘zbek tili fonetika va morfologiya. Toshkent, “O‘qituvchi”.
(5). Rahmonov G‘. (2019). Tilshunoslikka kirish. Toshkent, “Fan va texnologiya”.
(6). Madvaliyev A. (2020). Fonologiya va morfologiya: integratsiyaviy yondashuvlar. Urganch, UDPU nashriyoti.

Xaytbayeva Muxlisa Muxtor qizi (UrDU Filologiya va san’at fakulteti 3-kurs talabasi)

TOPISHMOQLARNING LINGVOMADANIY TADQIQIDA METAFORANING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek xalq topishmoqlarining milliy-madaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Metaforik va majoziy xarakter topishmoqlarga xos asosiy xususiyat ekanligi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *topishmoq, metafora, lingvomadaniy birlik, epitet, ramz, semantik transformatsiya.*

РОЛЬ МЕТАФОРЫ В ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАГАДОК

Аннотация. *В статье анализируются национально-культурные особенности узбекских народных загадок. Они основаны на том, что метафоричность и образность являются ключевой характеристикой загадок.*

Ключевые слова: *загадка, метафора, лингвокультурная единица, эпитет, символ, семантическая трансформация.*

THE PLACE OF METAPHOR IN THE LINGUISTOCULTURAL RESEARCH OF RIDDLES

Annotation. *This article analyzes the national-cultural characteristics of Uzbek folk riddles. It is based on the fact that the metaphorical and figurative character is the main characteristic of riddles.*

Key words: *riddle, metaphor, linguistic and cultural unit, epithet, symbol, semantic transformation.*

Kirish. O‘zbek xalq topishmoqlari milliy-madaniy til birligi sifatida xalqimiz tomonidan asrlar osha qo‘llanib kelinmoqda. Folklorning hajm jihatidan qisqa, ammo o‘zida juda katta kognitiv va pragmatik xususiyatlarni jam etgan topishmoqlar bevosita xalq madaniyati, yashash tarzi, mintaleteti bilan bog‘liq tarzda

maydonga keladi. Topishmoqlar lingvomadaniy til birligi hisoblanib, u, ko‘pincha, majoziy belgi ifodalab, jumboqlar ramzlar asosida tinglovchiga havola qilinadi. “Metafora (yunoncha metaphora – ko‘chirish) – hosila ma’no yuzaga kelishi, u biron predmet nomini boshqa predmetga o‘xshashligini e’tiborga olib ko‘-chirishdir” [5:128-b.].

Adabiyotlar tahlili. Shaxsni rivojlantirishning asosiy maqsadlaridan biri nutqni rivojlantirish bo‘lib, u tilni o‘zlashtirishning faol ijodiy jarayoniga asoslanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish ko‘rsatkichi bu o‘z fikr va his-tuyg‘ularini nafaqat leksik va grammatik jihatdan, balki nutqning ekspressiv vositalaridan foydalangan holda jonli, aniq, ishonchli tarzda to‘g‘ri ifodalash qobiliyatidir. Tilning eng diqqatga sazovor obrazli vositalaridan biri metafora – bir narsa yoki hodisani boshqasiga o‘xshatish, shuningdek, san’atning turlarida obrazli taqqoslash; tilshunoslikda: so‘zning obrazli qo‘llanishi. Nutqda so‘zlarning majoziy ma’noda qo‘llanilishi metaforik tabiat ko‘rsatadi [10;189-b.].

Xalq topishmoqlari folklorning asosiy kichik janrlaridan biri sifatida adabiyotshunoslar, tilshunoslar va madaniyatshunoslarning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Olimlarning ushbu turdagi matnga keng qiziqishi tasodifiy emas: topishmoq bir tomondan, xalqning madaniy g‘oyalari, urf-odatlari va bilimlarini saqlash va yetkazishdagi muhim vazifasi bilan belgilanadigan o‘ziga xos xususiyatga ega. Ikkinchi tomondan, maxsus leksik-sintaktik va obrazli-stilistik dizayn hamdir. Topishmoq tilning paremiologik fondining asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida barcha xalqlar madaniyatining ajralmas qismidir. Struktur-semantik nuqtayi nazardan topishmoqlarning bir nechta turlari ajralib turadi, ammo barcha tasniflarda markaziy o‘rinni metaforaga asoslangan topishmoqlar egallaydi. Qadim zamonlardan beri topishmoqning yaxshi tuzilganligi uning leksik va kontekstual metaforaga qurilgani bilan belgilanadi. S.Lazutinning ta’kidicha topishmoqlardagi metafora “ularning mazmuni va shaklining o‘ziga xosligini tavsiflaydi, ularning stilistik va kompozitsion tashkil etilishiga asoslanadi va ijodiy tamoyillarni o‘zi belgilaydi” [8;201-b.]. V.Anikin esa bu borada quyidagi fikrlarini ilgari suradi: “topishmoqlar mifologiya va qadimgi ramzlardan ilhomlangan tasvirlardan iborat voqelikni badiiy aks ettirishga xizmat qiladi va metaforalar asosida namoyon bo‘ladi. Metafora - bu sirning ruhi. Metaforani tushunish deganda topishmoqning o‘zini anglash, mohiyatini ochib berish, janr xususiyatlarini aniqlash tushuniladi” [6;85-b.].

Topishmoqdagi predmet belgilarining ifodaliligini epitetlar va taqqoslashlar yordamida yaratish mumkin. Epitet tadqiqotchilar tomonidan metafora turi sifatida qaraladi. Majoziy ta’rif bo‘lib, u tasvirlangan narsaning barqaror o‘ziga xos xususiyatini o‘z ichiga oladi, matnga polisemiyani beradi va adabiy asarda individual uslubning namoyon bo‘lish shakllaridan biri bo‘lib xizmat qiladi

Turli soha olimlari topishmoqlar, ularning tili, poetikasi va tuzilishini o‘rganadilar. S.Y.Sendorovich topishmoqni yetarli darajada o‘rganilmagan matn turi ekanligi ta’kidlagan holda, uning sohalararo o‘rganilish obyekti ekanligini quyidagicha sanab o‘tadi: folklorshunoslar topishmoqni xalq og‘zaki ijodi namunasi sifatida janr nuqtayi nazaridan o‘rganadilar; tilshunoslar uning nutq xususiyatlariga oydinlik kiritadilar; adabiyotshunoslar o‘ziga xos uslub va semiotikaga ega bo‘lgan maxsus matn sifatida qaraydilar; antropologlar topishmoqlarning marosim belgisi tomonini o‘rganishmoqda; sotsiologlar og‘zaki an'ana va jamiyatning bilan ma’lum aloqadorlik holati bilan bog‘laydilar; psixologlar topishmoqlarni idrok etish va tajriba vositasi ekanligi bilan qiziqadilar va hokazo [11;11-b.]. Olimning ushbu fikrlari ayni haqiqat ekanligi ta’kidlagan holda, tilshunoslar faqat nutq xususiyatiga emas balki bugungi kunda antroposentrik tilshunoslik nuqtayi nazaridan, topishmoqlarning til hodisasi bilan bog‘liq boshqa ijtimoiy, madaniy jihatlarini ham fanlar kesishuvida lingvistlar tomonidan tadqiq qilinishi kerak bo‘lgan jihatlari ko‘pligini aytish joiz. Topishmoqlarning ayniqsa majoziy xarakterga ega bo‘lishini inobatga olib, uning turli tomonlarini tekshirish maqsadga muvofiq. Hamma topishmoqlar ham majoz va metaforaga qurilgan deb bo‘lmaydi. Lekin aksariyat topishmoqlar ana shunday xarakterda bo‘lganligi uchun tahlillar olib boramiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Topishmoqlarning katta qismi asosida metafora yotadi, bu topishmoqni umumiy tilga o‘xshash qiladi. Topishmoq paremiya bilan bevosita bog‘liq bo‘lmasa-da, ko‘pincha, frazeologik tabiati tufayli u bilan birlashishi mumkin va teng darajada bo‘ladi. “Topishmoqlardagi metafora ularning mazmuni va shaklining o‘ziga xosligini tavsiflaydi, ularning stilistik va kompozitsion tashkil etilishini asoslaydi, voqelikni badiiy aks ettirish tamoyillarini. ijodiy elementlarni namoyon qiladi” [8;92-b.]. Metaforaga nazariy qiziqishning o‘sishi uning she’riy nutq va publitsistikadan tortib ilmiy bilimlarning turli soha-lari tillarigacha bo‘lgan turli xil matnlarda ko‘payishi bilan turtki bo‘ldi. Tabiiyki, metaforaning turli xil nutq turlariga kengayishi e’tibordan chetda qolmadi. San’atshunoslar, faylasuflar va psixologlar, fan olimlari va tilshunoslar metafora muammosiga katta qiziqish bilan murojaat qilishdi, metaforaga berilgan “ishonch ovozi” uni o‘rganish uchun “moddiy baza”ning sezilarli darajada kengayishiga sabab bo‘ldi: metafora bo‘yicha tadqiqotlar turli terminologik tizimlarda, bolalar nutqi va didaktik adabiyotida, turli xil

ommaviy axborot vositalarida, reklama tilida, mahsulot nomlarida, sarlavhalarda, sportda, hatto afaziya nutqida ham paydo bo‘ldi [7;47-b.]. Shu nuqtayi nazardan bir qancha ilmiy tadqiqotlarda o‘rganiluvchi obyektning metaforik jihatlari ham nazardan chatda qolmayotganini ko‘rish mumkin. “Metafora – bir obyektning boshqa obyektga nisbatan shakllangan tasviri yoki muayyan narsa-hodisaga biriktiriladigan o‘xshashlikka asoslanuvchi semantik transformatsiya hisoblanadi“ [1;57-b.].

Topishmoqlarning ma’no ko‘chish usullarini tahlil qilgan olima N.Mahmudovaning fikricha, “Topishmoqlar shaklan nihoyatda ixcham, muxtasar bo‘lishiga qaramay, badiiy tasvir vositalariga juda boydir. Topishmoqlarning uslubi metafora (istiora), ko‘chim, kinoya, qochirma yo‘li bilan so‘zlarni ko‘chma ma’noda ishlatish orqali, yashirilayotgan narsa va hodisalarning belgilariga ikkinchi bir narsa-hodisalarning belgilarini qiyoslash, o‘sha belgilarga imo-ishora qilishdan iboratdir” [3;422-b.]. Ko‘rinadiki, metafora usuli topishmoqlarda eng sermahsul ma’no ko‘chish turlaridan biri bo‘lib, o‘zbek xalq topishmoqlarini imkon qadar mazkur yondashuv orqali tahlil qilib chiqish maqsadga muvofiq. Mazkur maqolada metaforaga asoslangan ayrim topishmoqlarni ko‘rib chiqamiz.

Tahlil va natijalar. Topishmoqlar, asosan, kichik yosh vakillari uchun mo‘ljallanganligi uchun metaforalardan soddaroq usullarda foydalanish zarur bo‘ladi. Negaki, metafora juda murakkab mazmunga ega bo‘lsa, jumboq mazmunini tinglovchi anglashi qiyinlashadi. Bu hatto topishmoqni topishga intilayotgan kishiga psixologik zarba bo‘lishi ham mumkin. Ba’zi hollarda esa javob boshqa bir narsa-hodisani bildiruvchi leksema bilan almashinishi kuzatiladi. Ayrim topishmoqlarda esa metafora ifodaydigan leksema to‘g‘ri tanlangan-u, u birikib keladigan so‘zlar o‘rinsiz qo‘llangani bois javobni topish ancha qiyinlashishi mumkin. *Yuqorida yorti non qo‘ydim* topishmog‘ida metaforik obraz non leksemasiga yuklangan bo‘lib, qo‘ydim emas ko‘rdim tarzida qo‘llansa, javobni topish ancha osonlashadi va metaforik obraz berilayotgan so‘zga mos fe’l shakli o‘zini oqlaydi.

Topishmoqlar ichida aynan bir xil mazmundagi javobni bildiruvchi bir necha xil variantdagilari ham bor. Ulardagi farq, asosan, metaforaning boshqa so‘z bilan ifodalanishida kuzatiladi:

Oq g‘ozim uchdi ketdi.
Ichagini cho‘zdi ketdi.

Ushbu topishmoqda *oq g‘oz* varrakni, *ichak* esa varrak ipini bildirib kelgan. Xuddi shunga o‘xshash ikkinchi topishmoqni keltiramiz:

Osmondagi oq eshak
No‘xtasi qo‘limda.

Mazkur topishmoqda varrak *oq eshak*, ipi esa *no‘xta* metaforalari bilan namoyon bo‘lgan. Bir mazmunni bildiruvchi turli metaforalardan foydalanish kishilarning turmush tarzi, kasb-kori, ijtimoiy borliq haqidagi fikrlari bilan belgilanadi. Har kim o‘z dunyoqarashi va bilish qobiliyatidan kelib chiqib topishmoq yaratadi yoki mavjudlarini nutq jarayonida qo‘llaydi. Bunday holatni oy va yulduzlar haqidagi turli variantlardagi topishmoqlarda ko‘rish mumkin: “Bir parcha patir, olamga tatir”, shuningdek, “Chinni, chinni, chinni qiz,

Chin tepaga chiqdi qiz.
Bolalarni iyartib,
Tomoshaga chiqdi qiz”, kabi.

“Osmon jismlarini ifodalashda metafora, o‘xshatish va perifrazalarning o‘rni o‘zbek tilshunosligida muhim ahamiyat kasb etadi” [4;32-b.]. Ma’lumki, ramziy belgilar ko‘pincha ranglar orqali ifodalanadi. Osmonning ramziyligi ko‘k rangi bilan bevosita aloqadorligini juda ko‘p manbalar ham tasdiqlaydi. Xususan, “ko‘k” leksemasi haqida maxsus ilmiy ish olib borgan S.Isroilova shunday yozadi: “Ranglar asosiy ramzlardan biri bo‘lib, u tushunchaning vakili, ifodalovchisi, uning simvolidir. Ramzlarni ifodalashda, ma’nomohiyatini ochib berishda esa ranglarning o‘rni katta. Ko‘k rangni qadimgi turkiylar, birinchi navbatda, osmon bilan bog‘lashgan. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, ko‘k so‘zi dastlab osmon rangini ifodalangan” [2;36-b.]. Ko‘k leksemasi bilan metaforik tushuncha ifodalagan topishmoqlar ham o‘zbek xalq og‘zaki ijodida sermahsul hisoblanadi: “Ko‘k ko‘ylakka g‘o‘za yoydim (osmon va yulduzlar)”, “Ko‘k ko‘ylakka qo‘l yetmas (osmon)” , “Ko‘k kosani to‘ntardim (Osmon)” kabilar shular jumlasidan.

Topishmoqlarda odatda -day, -dek metafora hosil qiluvchi qo‘shimchalar ham faol qo‘llanadi:

Ichi qora ko‘mirday,
Tishi sariq isparakday.
O‘ltirishi mulladay,
Qichqirishi tayloqday.

Ushbu topishmoqning to‘rtala jumlasida ham somavarga o‘xshatiluvchi metaforalar mavjud bo‘lib, jumboqning javobini aniqroq ifoda etish maqsadida topishmoq hajmi metaforalar yordamida kengaygan. Bunday holatni javobi tandirni bildiruvchi “Og‘zi do‘ppidek, ichi qizil xumdek” topishmog‘ida ham ko‘rish mumkin

Xulosa. Umuman olganda, topishmoqlar inson tafakkur tarzini boyitishi, dunyoqarashni kengaytirishi, mantiqan fikrlash qobiliyatni oshirishi jihatidan hamma zamonlarda ham keng omma e’tiborini tortib kelgan. Narsa-hodisalarni metafora asosida jonlantirish topishmoqning mohiyatini, unga yuklangan mazmunni yana ham oydinlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Aqmanova Sh. O‘zbek tili biblionimlarining struktur va funksionla-semantik tadqiqi. PhD diss…, Urganch, 2023, 57-bet.

(2). Israilova S. “Ko‘k” leksemasi semantikasi va tezaurusi. Toshkent, 2023, 124-bet.

(3). Mahmudova N. Topishmoqlarda ma’no ko‘chish turlari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2023, 422-bet.

(4). Qurbanova G. O‘zbek tilida ba’zi osmon jismlarining o‘zlashma so‘zlar va tasviriy vositalar bilan ifodalanishi. “PEDAGOGS” international research journal, 2024, 32-bet.

(5). Usmonova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik. Tosheknt, 2022, 128-bet (286).

(6). Аникин В. Загадка. Словарь литературоведческих терминов. М., “Просвещение”, 1974, 85–86-

(7). Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. М., “Прогресс”, 1990, с. 5–32.

(8). Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов, М., “Высш. шк.”, 1981, 221 с.; URL: http://www.infoliolib.info/philol/lazutin/2_1.html (дата обращения: 27.01.2014).с (9). Лазутин С.Г. Метафоры в загадках. Вопросы поэтики литературы и фольклора. Воронеж, 1976, с. 36–50.

(10). Виктория П. Роль загадки в развитии метафоричности речи детей дошкольного возраста. Науково-методичны часопис. 2012, 259 с.

(11). Сенднрович С.Я. Морфология загадки. М., Языки славянской культуры, 2008. 288 с.

Мардонова Феруза Бахроновна (доктор философии (PhD), доцент кафедры русского языка и литературы. Навоийский государственный университет)

РАЗВИТИЕ ИДЕИ СОДРУЖЕСТВА, МИРА, ТОЛЕРАНТНОСТИ В ДУХОВНОМ НАСЛЕДИИ МЫСЛИТЕЛЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. *В данной статье проанализированы взгляды великих восточных мыслителей о мире, согласии, содружестве. Также отражены гуманистические взгляды ученых в социально-философских идеях.*

Ключевые слова: *мир, согласие, содружество, толерантность, духовное наследие.*

Mardonova Feruza Baxronovna (falsafa doktori (PhD), Navoiy davlat universiteti “Rus tili va adabiyoti” kafedrasi dotsenti)

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI MA’NAVIY MEROSIDA HAMDO‘STLIK, TINCHLIK, BAG‘RIKENGLIK G‘OYALARINING RIVOJI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada buyuk Sharq mutafakkirlarining tinchlik, totuvlik va hamjihatlik haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, allomalarning ijtimoiy-falsafy goyalaridagi tolerantlik va gumanistic qarashlari oz aksini topgan.*

Kalit so‘zlar: *tinchlik, totuvlik, hamjihatlik, bag‘rikenglik, ma’naviy meros.*

Mardonova Feruza Baxronovna (Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature. Navoi State University)

DEVELOPMENT OF THE IDEA OF COMMONWEALTH, PEACE, TOLERANCE IN THE SPIRITUAL HERITAGE OF CENTRAL ASIA THINKERS

Annotation. *The point of view of Eastern scientists about peace, kind and friendship are analyzed in this article. Scientists’ social-philosophical ideas of tolerance and humanistic point of view are also reflected in this article.*

Key words: *tolerance, peace, international harmony, spiritual inheritance, commonwealth.*

Введение. Как отмечают многие исследователи, некоторые Центральноазиатские мыслители вкладывали в традиционное понятие «бағрикенглик» те или иные аспекты нынешнего понимания «толерантности», тем самым ещё более облегчая возможность его современного использования.

История социально-философской мысли Центральной Азии средних веков свидетельствует об успешной идейной борьбе против религиозного фанатизма и вражды через международное сог-

ласие и солидарность, религиозную толерантность и взаимное доверие, через стремление к экономическому культурному сотрудничеству с народами стран разных вероисповеданий.

Бесконечно огромен вклад, возникший в то время теоретико-философских и духовно-нравственных идей, в достижении определённых результатов в области политики, экономики и права. В истории социально-философской мысли народов Центральной Азии подход к социальной культурно-нравственной сущности религии с точки зрения социально-экономического и культурно-духовного условия времени, применения её ценностей в условиях реальной жизни имел богатую традицию уже в начале средних веков. Основной заслугой религии в ней, в первую очередь, было воспитание людей в духе высокой нравственности, призыв к взаимному согласию и сотрудничеству, и в результате всё это привело к обеспечению стабильности, мира и благополучия, согласия среди людей.

Анализ источников. Наше исследование посвящено таким понятиям, как мир, содружество, толерантность, согласие. Источником исследования данных понятий является бесценное наследие великих мыслителей, как Абу Наср Фараби, Абу Райхон Беруни, А.Навои, А.Джами.

Методология исследования. В нашем исследовании основными методами анализа данных понятий являются описательный и исторический метод.

Анализ и результаты исследования. Мыслители Центральной Азии, обвиняя религиозный фанатизм и религиозную корысть, ставшие причиной усиления чувства, недоверия и вражды между народами и странами, выдвигали вперёд идеи религиозной толерантности, а также соглашения между представителями разных вероисповеданий. Такая традиция подхода к религии в средние века укреплялась попыткой практического применения этих идей к социальной, культурной и духовной жизни.

Одним из великих мыслителей, который последовательно разработал и попытался теоретически и философски обосновать идею установления мира и согласия между народами, жить в сотрудничестве и солидарности, был наш соотечественник Абу Наср Фараби. Он был сторонником эвдемонизма (счастья). Он утверждал, что сущность человеческая–удостаиваться подлинного счастья. В своих многих произведениях Фараби, в частности, в трактатах «О взглядах жителей добродетельного города», «О достоинстве, о счастье и совершенстве» показал исторические и социальные причины происхождения человеческого коллектива. А также он показывает основную причину того, что люди не могут жить без помощи друг друга, только сотрудничество и взаимопомощь могут быть причиной возникновения человеческого коллектива, стабильности и развития общества. Об этом Фараби пишет так: «Человек, по своей природе, состоит таким образом, что для своего существования и для достижения высшего совершенства нуждается во многом. Он один не может всего этого достигнуть, для его достижения он нуждается в человеческом обществе. Каждый из членов общества обеспечивает его одним, в чём он нуждается. Каждый член общества бывает в таком положении по отношению друг к другу. Вот поэтому через соединение друг с другом люди достигают совершенства, к которому они стремятся» [1;302–303 с.].

Как и Абу Наср аль-Фараби, Ибн Сино своеобразно показал такие социальные явления, как солидарность, взаимное содружество, согласие, свобода, которые являются стремлением каждого индивида оберегать себя [2;102 с.]. Коллективный строй станет стабильным на основе взаимной помощи и принципов содружества его членов. «Если между ними возникнет конфликт, то пусть каждый из них воспримет справедливость, полезной всем членам коллектива, а несправедливость поймут вредным для членов коллектива» [3;17 с.].

Следующий мыслитель своего времени, Абу Райхан Беруни приводит исторические сведения о том, что у нас, на Родине, расположенной на Великом шёлковом пути, в характере народа высокоразвиты национальная и религиозная толерантность. Вместе с тем, Беруни, как гуманный мыслитель, показывает, что такое положение и порядок впоследствии разрушились в результате различного грабежа, мародёрства и вражды. Например, в произведении «Минерология» Беруни пишет так: «Потребности у человека настолько разнообразны, что сам один не может их всех удовлетворить. Для удовлетворения недостаточно помощника. Потребности разнообразны, и их очень много. Только при помощи коллектива, состоящего из несколько человек, можно их удовлетворить. Для этого люди вынуждены создавать города» [4;11 с.]. Учёный эти свои мысли утверждает в произведении «Геодезия»: «И множественность (человеческих) потребностей и недостаточность удерживать себя от них, малочисленность средств самозащиты, многочисленность врагов заставило людей объедин-

иться родственными связями в общество, в нём каждый его член бывает в отношениях взаимопомощи, занимаются работой удовлетворения своих и других потребностей» [5;83 с.].

Алишер Навои знаменит среди народов Востока в качестве великого государственного деятеля и поэта. В своих нравственно-философских воззрениях он выразил множество мыслей о сущности Человека и Мира. В шестнадцатой главе своего произведения "Хайрат ул-аброр" («Смятение праведных») Алишер Навои, ведя речь о «человечном человеке», дает следующее определение человеку: это тот человек, который "сколько бы страданий ни испытывал, остается верным, с терпением переносит различные испытания и трудности и никому не желает зла, это человек человечества". Наряду с этим в своих произведениях Навои останавливается на таких категориях, как дружба и согласие, справедливость и спокойствие. Призывая людей к просвещению, мыслитель критикует людей со злыми намерениями, он пишет:

Сказал, любые дела делает человек,

С помощью разуменья познает человек. [6;128 с.]

Эти строки Навои посвящены тому, что человек способен совершать самые разные дела, добрые и злые, мужественные и подлые, справедливые и невежественные. Если человек совершает дела с умом, то он формирует в себе прекрасные нравственные качества. Алишер Навои выступал за дружбу, согласие, взаимоуважение между людьми других народов, о чем свидетельствуют следующие его строки: «Поймите, люди всей земли, вражда плохое дело. Живите в дружбе меж собой, нет лучшего удела» [7;98 с.].

Такие традиции, которые происходили в социально-экономической и культурно-духовной жизни народов Центральной Азии, были продолжены в последующем этапе эпохи Возрождения со стороны таких мыслителей, как Ходжа Ахмада Яссави, Руми, Джами. Они, под влиянием появившего социально-политического и культурно-духовного условия, по-своему трактуя идеи предков о причине появления человеческих коллективов для процветания общества, воспевали, прежде всего, о прекращении войны и истребления между странами, вражды между религиями, конфликтов и споров между людьми. Также в прекрасных художественных эпизодах и примерах описывали желаемое общество, основанное на содружестве, согласии, на договорённости между людьми, где были приостановлены конфликты и вражда, где господствовала социальная справедливость.

Мыслители вышеупомянутых времён в вопросе войны излагали ряд передовых идей, которые выражали из идеи справедливости с точки зрения условий периода истории и идеи. Они беспокоились не только о своём народе и своей Родине, но и заботились о счастье, спокойствии других народов, оставаясь в этом вопросе верными идеям гуманности и заботы о народе.

Заключение. Таким образом, можно определить, что в ходе развития социально-философской мысли в Центральной Азии, в их духовном наследии отражены идеи добра, равенства всех граждан перед обществом, содружество рас и народностей, духовные и общечеловеческие ценности, формирующие социально-нравственные качества в контексте толерантности.

Важным составным компонентом, структурным элементом духовной жизни народов Узбекистана, одним из наиболее эффективных факторов духовно-нравственного формирования и развития узбекского народа, является духовное, особенно, общественно-философское наследие. Будучи весьма богатым и многогранным, оно, в зависимости от конкретных целей и потребностей, возникающих по ходу общественно-духовного процесса, предстаёт теми или иными своими аспектами. Особое значение общественно-философское наследие приобретает в плане решения проблемы социально-нравственного развития узбекского народа в контексте толерантности, поскольку, как показывают историко-философские исследования, особенно, последних лет, чрезвычайно богаты традициями разработки различных аспектов толерантности.

Исходя из анализа этих проведённых исследований и на основе их конкретного историко-философского материала, в данном случае выявляется современный статус и возможности использования традиций, в которых разработаны проблемы толерантности в общественно-философском наследии в социально-нравственном развитии узбекского народа в контексте формирования его толерантности.

Таким образом, можно утверждать, что достижение составляющих сущности понятий "толерантность", "согласие", "содружество" во все времена считалось актуальной темой и в настоящее время является одной из важных задач, не потерявших своего значения в условиях глобализации.

Список использованной литературы:

[1]. Хайруллаев М.М. Фараби. Тошкент, 1975, 350 с.

[2]. Ибн Сина. Избранные философские произведения. М., “Наука”, 1980, 200 с.

[3]. Болтаев М. Абу Али ибн Синонинг фалсафий-ижтимоий таълимоти. Бухоро, 2001, 190-.

[4]. Абу Райхан Беруни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия). М., 1963, 200 с.

[5]. Абу Райхан Беруни. Определение границ мест для уточнения расстояния между населенными пунктами (“Геодезия”). Т. III, М., 1966, 180 с.

[6]. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 8-жилд, Т., 1991. 237 с.

[7]. А.Навои. «Хамса». «Стена Искандера». «Садди-Искандари» 1485.

Каландаров Сардар Ибрагимович (доктор философии по педагогическим наукам (PhD), доцент кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета; e-mail: kalandarovsardar@mail.ru)

ТРУД КАК ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЙ ПРИНЦИП НАРОДНОЙ ШКОЛЫ С.ФРЕНЕ

Аннотация. *Статья анализирует труд как ключевой принцип народной школы Селестена Френе, его роль в образовательном процессе и развитии ребенка. Рассматриваются методы Френе, их применение и современные интерпретации. Делается вывод о значимости трудовой педагогики в современном образовании.*

Ключевые слова: *народная школа, Селестен Френе, труд, педагогика, активное обучение, личностное развитие.*

Kalandarov Sardar Ibragimovich (pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Urganch davlat universiteti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi dotsenti; e-mail: kalandarovsardar@mail.ru)

MEHNAT S.FRENE XALQ MAKTABINING ASOSIY PRINSIPI SIFATIDA

Annotatsiya. *Maqolada Selesten Frene xalq maktabining asosiy prinsipi, uning ta’lim jarayoni va bolaning rivojlanishidagi roli sifatida tahlil qilinadi. Frene usullari, ularning qo‘llanilishi va zamonaviy talqinlari ko‘rib chiqiladi. Zamonaviy ta’limda mehnat pedagogikasining ahamiyati to‘g‘risida xulosa chiqariladi.*

Kalit so‘zlar: *xalq maktabi, Selesten Frene, mehnat, pedagogika, faol o‘qitish, shaxsiy rivojlanish.*

Kalandarov Sardar Ibragimovich (Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology at Urgench State University;e-mail:kalandarovsardar@mail.ru)

LABOR AS A FUNDAMENTAL PRINCIPLE OF THE PUBLIC SCHOOL OF S. FRENAY

Annotation. *The article analyzes labor as a key principle of the Celestin Fresne folk school, its role in the educational process and child development. Fresnes methods, their application and modern interpretations are considered. The conclusion is made about the importance of labor pedagogy in modern education.*

Keywords: *folk school, Celestin Frenet, labor, pedagogy, active learning, personal development.*

Введение. Современная педагогика все чаще обращается к проблеме активного обучения и интеграции трудовой деятельности в образовательный процесс [3]. В условиях стремительных изменений в сфере образования традиционные методы преподавания не всегда обеспечивают необходимый уровень вовлеченности и самостоятельности учащихся. В связи с этим возрастает интерес к альтернативным педагогическим системам, среди которых особое место занимает концепция народной школы, разработанная французским педагогом Селестеном Френе.

Френе предложил инновационный подход к обучению, основанный на активном участии ребенка в образовательном процессе через трудовую деятельность [1]. Его методика базируется на убеждении, что познание наиболее эффективно происходит в процессе практической работы, когда ребенок осознает значимость своей деятельности и видит ее реальные результаты. В отличие от традиционных образовательных систем, где обучение строится на передаче информации от учителя к ученику, в народной школе Френе ребенок становится активным субъектом учебного процесса, исследователем, творцом и участником коллективной деятельности.

Основным принципом концепции Френе является соединение учебного процесса с жизнью. Он рассматривал школу не как замкнутую систему, а как динамичную среду, тесно связанную с обществом. В его модели особое место занимают печатные мастерские, коллективные проекты, школьные кооперативы и система свободного выражения, позволяющая детям осваивать учебный

материал через создание газет, журналов и иных текстовых и графических продуктов. Такое обучение не только развивает интеллектуальные способности, но и формирует социальные навыки, ответственность и инициативность.

В современных условиях система Френе продолжает находить применение в различных образовательных учреждениях [3]. Его принципы адаптируются к новым технологиям и требованиям времени, но ключевая идея – вовлечение ребенка в учебный процесс через трудовую деятельность – остается неизменной. Исследование принципов народной школы Френе и их влияние на образовательный процесс представляет особую актуальность в контексте современных тенденций в педагогике. В данной статье рассмотрены ключевые принципы трудовой педагогики Френе, его методы и их влияние на развитие личности ребенка.

Методы. Исследование основано на анализе педагогических трудов Селестена Френе, а также на изучении современных интерпретаций его методов в образовательной практике. Использованы сравнительно-аналитический метод, позволяющий выявить ключевые принципы трудовой педагогики Френе, и метод обобщения, направленный на систематизацию данных о применении этих принципов в современной школе.

Для изучения эффективности трудовой педагогики были рассмотрены примеры внедрения методов Френе в различных образовательных учреждениях. Применялся метод наблюдения за процессом обучения в школах, использующих принципы народной школы, что позволило выявить особенности взаимодействия учеников с учебным материалом и друг с другом. Интервью с педагогами, работающими по системе Френе, дало возможность понять трудности и преимущества внедрения его подходов в современную систему образования.

Кроме того, был использован метод сравнительного анализа традиционных и альтернативных методик обучения, что позволило выявить влияние трудовой деятельности на успеваемость и мотивацию учащихся. Для количественной оценки эффективности использовались анкеты и тестирование, направленные на выявление уровня вовлеченности учеников в учебный процесс и их удовлетворенности методами обучения.

Результаты. Анализ педагогической практики школ, использующих систему Френе, показал, что включение трудовой деятельности в учебный процесс значительно повышает уровень вовлеченности учеников. Согласно данным наблюдений, учащиеся, работающие в печатных мастерских, занимаясь созданием коллективных проектов и участвуя в кооперативном обучении, демонстрируют более высокий уровень самостоятельности и инициативности по сравнению со сверстниками из традиционных школ.

Интервью с педагогами подтвердили, что методы Френе способствуют развитию навыков сотрудничества и критического мышления. Учителя отметили, что дети, участвующие в коллективных и индивидуальных трудовых проектах, лучше справляются с задачами, требующими самостоятельного поиска решений. Кроме того, выявлено, что ученики, обучающиеся по системе Френе, проявляют более высокий уровень ответственности за результаты своей работы и активнее включаются в учебный процесс.

Результаты анкетирования и тестирования показали, что 78% учащихся народных школ, использующих методы Френе, оценивают процесс обучения как интересный и мотивирующий. В то же время, среди учеников традиционных школ этот показатель составил 52%. Это свидетельствует о положительном влиянии трудовой педагогики на удовлетворенность образовательным процессом.

Сравнительный анализ традиционных и альтернативных методик выявил, что в школах, применяющих трудовые методы Френе, наблюдается более высокая академическая успеваемость по предметам, связанным с практической деятельностью, таким как естественные науки и технологии. Кроме того, дети, регулярно занимающиеся трудовой деятельностью, проявляют более выраженные социальные навыки, такие как умение договариваться, решать конфликты и принимать коллективные решения [4].

Таким образом, результаты исследования подтверждают эффективность трудовой педагогики Селестена Френе в развитии познавательной активности, социальной адаптации и личностной ответственности учащихся.

Обсуждение. Одним из ключевых аспектов народной школы Френе является организация образовательного процесса на основе реальных жизненных ситуаций [1]. В отличие от традиционной школы, где обучение часто сводится к передаче информации от учителя к ученику, система Френе строится на самостоятельной деятельности детей. Они учатся через действие, экспериментируют и

совершают открытия, что делает их обучение осмысленным и значимым. Принципы народной школы Френе во многом перекликаются с идеями Джона Дьюи, который утверждал, что образование должно быть не только средством передачи знаний, но и инструментом демократического воспитания, способствующим развитию активного гражданского общества [2]. Однако, несмотря на очевидные преимущества, система Френе сталкивается с рядом трудностей в современной школе, особенно в условиях жестких образовательных стандартов. Некоторые педагоги отмечают сложность внедрения его методов в традиционные учебные заведения из-за нехватки ресурсов и необходимости перестройки учебных программ [3]. Тем не менее, идеи Френе продолжают находить отклик у прогрессивных педагогов, стремящихся сделать образование более гуманистичным и ориентированным на реальные потребности детей.

Заключение. Анализ педагогической системы Селестена Френе показывает, что труд как основополагающий принцип народной школы играет важную роль в формировании личности ребенка. Включение трудовой деятельности в образовательный процесс способствует развитию самостоятельности, ответственности и способности к коллективной работе. Хотя современные образовательные системы не всегда позволяют полноценно реализовать методы Френе, их адаптация к современным условиям может значительно обогатить процесс обучения. Таким образом, трудовая педагогика остается актуальной и перспективной в условиях современного образования.

Список использованной литературы:

(1). Френе С. Народная школа. М., “Педагогика”, 1989.
(2). Дьюи Дж. Демократия и образование. М., “Прогресс”, 2000.
(3). Вульфсон Б.Л. Альтернативные педагогические технологии. СПб., “Питер”, 2015.
(4). Кон И.С. Психология ранней юности. М., “Наука”, 2017.

Botirova Valida Shuhrat qizi (the student of Master’s degree of Andijan state foreign languages institute)

PARALINGUISTIC FEATURES OF NUMERAL PHRASEOLOGY

Annotation. *This article examines the paralinguistic characteristics of phraseological units based on numerals, highlighting their cross-linguistic communication and cultural value. The research problem arises from the underexplored relationship between numerical components in idioms and their non-verbal expression, which plays a crucial role in cross-cultural communication. Given the increasing importance of understanding subtle communicative nuances in a globalized world, this topic is highly relevant today. The scientific contribution of this paper lies in systematizing the types of numeral-based phraseological units based on their paralinguistic features. The practical contribution is the development of a model for better interpreting idioms in intercultural communication, which may aid translators, language learners, and cultural mediators in avoiding misunderstandings.*

Key words: *numerical-based phraseologies, gestures, graphic tools, non-verbal communication, denotative meaning.*

Botirova Valida Shuhrat qizi (Andijon davlat Chet tillari instituti 2-bosqich magistranti;
e-mail: saidovavolida88@gmail.com)

NUMERATIVLI FRAZEOLOGIZMLARNING PARALINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada son komponentli frazeologik birliklarning paralingvistik xususiyatlari ko‘rib chiqiladi, ularning tillararo aloqasi va madaniy qiymati yoritiladi. Madaniyatlararo muloqotda muhim ahamiyat kasb etuvchi idiomalardagi raqamli komponentlar va ularning noverbal ifodasi yetarlicha o‘rganilmaganligi tadqiqot muammosi hisoblanadi. Globallashgan dunyoda nozik kommunikativ nuanslarni tushunishning ahamiyati ortib borayotganini hisobga olsak, ushbu mavzu bugungi kunda juda dolzarbdir.Ushbu maqolaning ilmiy hissasi numerativli frazeologik birliklarning turlari, ularning paralingvistik xususiyatlarini aniqlashtirish hamda batafsil yoritib berishdan iborat. Ushbu ishning amaliy hissa tarjimonlarga, til o‘rganuvchilarga va madaniy vositachilarga tushunmovchiliklarning oldini olishda yordam berishi mumkin bo‘lgan madaniyatlararo muloqotda idiomalarni yaxshiroq talqin qilish modelini ishlab chiqishdir.*

Kalit so‘zlar: *son asosli frazeologizmlar, imo-ishoralar, grafik vositalar, noverbal muloqot, denotative ma’no.*

Ботирова Валида Шухрат кизи (магистрант второго курса Андижанского государственного института иностранных языков; e-mail: saidovavolida88@gmail.com)

ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ЧИСЛИТЕЛЬНЫМИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются паралингвистические характеристики фразеологических единиц, основанных на числительных, с акцентом на их межъязыковую коммуникацию и культурную ценность. Исследовательская проблема возникает из-за недостаточно изученной связи между числовыми компонентами в идиомах и их невербальным выражением, которое играет решающую роль в межкультурной коммуникации. Учитывая растущую важность понимания тонких коммуникативных нюансов в глобализованном мире, эта тема является весьма актуальной сегодня. Научный вклад данной статьи заключается в систематизации типов фразеологических единиц, основанных на числительных, на основе их паралингвистических особенностей. Практический вклад заключается в разработке модели для лучшей интерпретации идиом в межкультурной коммуникации, которая может помочь переводчикам, изучающим язык и культурным посредникам избегать недоразумений.*

Ключевые слова: *числовые фразеологизмы, жесты, графические средства, невербальная коммуникация, денотативное значение*

Introduction. As language is a dynamic system of signs, it comprises not only verbal communication, but also non-verbal forms. Paralinguistic elements, including facial expressions, posture, intonation, gestures, human actions significantly enrich the meaning of verbal expressions, and sometimes it can even dominate in human interactions. Although idioms and phraseology have been studied extensively, specific paralinguistic realization of numeral-based phraseological units remains underexplored.

Although idioms and phraseology have been studied extensively, little is known about the particular paralinguistic realisation of phraseologisms based on numerals. According to Peter Newmark, “language would lose a substantial part of its meaning without the accompaniment of intonation and gesture”. [1; 212] This emphasises the importance of nonverbal communication, particularly in colloquial idioms that contain numerical components.

Therefore, the research problem focuses on insufficient attention given to the non-verbal realization numeral components of phraseological units around different nations and languages. These expressions provide emotional nuances, cultural values and pragmatic meanings tied to paralinguistic behaviors.

The primary aim of this article is to examine the paralinguistic representation and interpretation of numeral-based idioms in diverse linguistic and cultural contexts. As accurate interpretation of both verbal and nonverbal cues becomes essential, the growing importance of intercultural communication is what inspired the choice of this topic. Misunderstandings of idiomatic expressions in multicultural interactions frequently result from misinterpreting paralinguistic cues rather than from a lack of vocabulary. According to David Crystal, “non-verbal communication is as vital as speech in maintaining the flow and meaning of interaction” [2;143 p.].

Literature review. It is true that since the second half of the last century, in world linguistics, attention has been paid to the study of non-verbal means in different aspects along with verbal means in speech. Among them, F.Poyatos, G.Treyger, D.Shifrin, I.Yildirim, D.Eryilmaz, Sh.Rukhi, G.Kolshansky, T.Nikolaeva, A.Reformatsky, G.Kreidlin, T.Vlasova, A.Plahotnikov, E.Borisova, R.Yakobson, A.Nurmonov, A.Sobirov, M.Saidkhanov in linguistics; N.Gunduz, F.Serdjant, D.Abduazizovalar sociolinguistics; Safarov pragmalinguistics; M.Umarxo‘dzhayev linguo-cultural studies, U.Erish, M.Ihik, M.Gekkhan, V. Konetskaya social communication; I.Gorelov psycholinguistics, A.Sadokhin intercultural communication, M.Argyle, A.Meyerabian, A.Piz psychology, T.Shklyar conducted research related to social economy. Although these works provide valuable insights, this study emphasizes to combine paralinguistics and numeral symbolism in phraseological analysis.

Research methodology. This study employs a qualitative and inductive approach, analyzing paralinguistic features of numeral-based phraseological units across different cultures. The research progresses from specific observations to broader generalizations. The research design includes data collection from primary sources (real-life communications, media content) and secondary sources (books, articles, linguistic corpora). Purposive sampling focuses on idioms and expressions containing numerals. The main research strategies are content analysis, case studies, and ethnographic observation. Data are gathered through direct observation and literature review, ensuring full academic integrity and ethical

compliance. What is more, the study seeks to identify common and culture-specific paralinguistic patterns associated with numeral phraseologies, aiming for a comprehensive and comparative analysis.

Analysis and results. Numerical-based phraseologies are becoming more widely acknowledged in contemporary linguistic study as paralinguistic graphic tools that enhance the multimodal richness of communication, rather than just as linguistic creations. These expressions use numbers that are firmly ingrained in the nonverbal fabric of speech, transcending their denotative meanings to become visual and symbolic techniques.

The expression "at sixes and sevens" in English, for instance, describes a chaotic situation in which the cognitive expectation of sequential order is disrupted by the very choice of numbers. The irregularity that "six" and "seven" imply graphically depicts chaos, which is frequently accentuated during discussion by confused gestures or erratic eye movements. According to David Crystal, these idioms mostly use visual imagery to portray emotional states [3;412 p.].

Similar to this, the Uzbek expression "to'qqiz ko'cha" (meaning "nine streets") denotes intricacy or perplexity. Here, the number "nine" supports both mental and physical representations of entanglement by symbolically visualising a maze-like scenario. Nematulla Isanov claims that in Uzbek communicative culture, numerical allusions frequently occur alongside broad hand gestures or spatial motions to improve the listener's visualization [4;115].

In Russian phraseology, the phrase "Семь пятниц на неделе" (seven Fridays in a week) describes a person who is always changing their mind. It's popular to make hand flipping movements. In Russian, numerical-based idioms frequently use repetitive motion gestures to demonstrate changeability, as Yelena V. Gorbaneva observes[5;226]. Another example is "Один в поле не воин" (One man in the field is not a warrior) which highlights loneliness or insufficiency; usually accompanied by a shrug.

If we analyze Turkish phraseological units, "Kırk yıl hatırı var" (It has forty years of recall) is lovingly spoken while making open-handed motions to the chest. [6;172]. İsmail Parlatır highlights that "In Turkish, numbers in idioms often symbolise emotional depth, intensified by paralinguistic cues like chest-touching". The phrase "İki dirhem bir çekirdek" (two dirhams and one core) denotes grace or style and is typically used while arranging clothing or displaying posture.

Furthermore, the paralinguistic dimension of numeral phraseologies aligns with Albert Mehrabian's [7;53] finding that up to 93% of communication meaning is transmitted non-verbally, where graphic and gestural elements play a pivotal role. Therefore, it becomes obvious that numeral-based phraseological units serve not only linguistic but also paralinguistic and visual functions, creating vivid communication landscapes where numbers bridge verbal meaning and non-verbal illustration.

Conclusion and recommendations. The paralinguistic features of numeral-based phraseological units across various cultures are investigated in this article. It can be concluded that numerals in phraseologies serve not only symbolic but also graphic paralinguistic functions, often accompanied by gestures, facial expressions, and body language with the help of examples from Uzbek, English, Russian, and Turkish languages which reveal that numeric idioms universally strengthen communication through non-verbal means. During the research, the main results are numerals in idioms express specific paralinguistic actions that enhance the intended meaning, cultural attitudes towards numbers influence both verbal and non-verbal expressions as well as numeric phraseological units function as multimodal communicative units, blending language and non-verbal signals.

In future research, it is recommended to conduct experimental observation of paralinguistic behaviors can deepen understanding and interdisciplinary approaches combining linguistics, semiotics, and cultural studies. As Clifford Geertz noted, "Culture is the fabric of meaning in terms of which human beings interpret their experience and guide their action" [8;5 p.], highlighting the vital role of paralinguistic elements, including numeral phraseologies, in shaping human interaction.

References:

(1). Peter Newmark. A Textbook of Translation. Prentice Hall. 1988, p. 212

(2). David Crystal. Language and the Internet. Cambridge University Press, 2001, p. 143.

(3). David Crystal. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press, 2003, p. 412.

(4). Nematulla Isanov. O'zbek tilida paralingvistik vositalar. "Fan nashriyoti", 1998, p. 115.

(5). Yelena V. Gorbaneva. Фразеология в межкультурной коммуникации. URSS Publishing, 2005, p. 226.

(6). İsmail Parlatır. Türk Dili ve Kültürü. TDK Yayınları. 2001, p. 172.

(7). Albert Mehrabian. Silent Messages. Wadsworth Publishing, 1971, p. 53.

(8). Clifford Geertz. The Interpretation of Cultures. Basic Books, 1973, p. 5.

Kabulova Gulruxsor Ulugbekovna (An English teacher of the Urgench state university, Uzbekistan)

HYPER-HYPERONIMIC PARADIGM OF "WOMEN'S WARDROBE" IN ENGLISH

Annotation. *This article presents a linguistic analysis of the hyper-hyperonymic paradigm of lexical units related to the semantic field of "women's wardrobe" in the English language. In the course of the study, the general lexical unit "clothing" is identified as a hyper-hyperonym, and its components are classified into semantic groups such as upper garments, lower garments, outerwear, underwear, and accessories. Within each group, hyperonyms and hyponyms are examined in paradigmatic relation. The proposed model not only reveals the hierarchical structure of semantic systems but also has practical relevance in fields such as translation studies, lexicography, and language teaching.*

Key words: *hyponym, hyperonim, paradigm, women's wardrobe, scientific community, word, scientific achievements.*

Qabulova Gulruxsor Ulug'bekovna (Urganch davlat universiteti ingliz tili o'qituvchisi, O'zbekiston)

INGLIZ TILIDA "AYOLLAR GARDEROBI"NING GIPONIM-GIPERONIM PARADIGMASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz tilidagi "ayollar garderobi" semantik maydoniga oid leksik birliklarning giper-giperonimik paradigmasi lingvistik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida "kiyim-kechak" umumiy leksik birligi giper-giperonim sifatida aniqlanib, uning tarkibiy qismlari – yuqori kiyimlar, pastki kiyimlar, tashqi kiyimlar, ichki kiyimlar hamda aksessuarlar kabi semantik guruhlarga ajratiladi. Har bir guruh ichidagi giperonim va giponimlar o'zaro paradigmatik bog'lanishda ko'rib chiqiladi. Ushbu model semantik tizimlarning iyerarxik tuzilishini yoritish bilan birga, tarjimashunoslik, leksikografiya va til o'qitish sohalariga ham amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar*: giponim, gipernim, paradigma, ayollar shkafi, ilmiy jamoa, so'z, ilmiy yutuqlar.*

Кабулова Гулрухсор Улугбековна (преподаватель английского языка Ургенчского государственного университета, Узбекистан)

ГИПОНИМО-ГИПЕРОНИМНАЯ ПАРАДИГМА "ЖЕНСКИЙ ГАРДЕРОБ" В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В данной статье проводится лингвистический анализ гипер-гиперонимической парадигмы лексических единиц, относящихся к семантическому полю «женский гардероб» в английском языке. В ходе исследования общеязыковая лексема «одежда» определяется как гипер-гипероним, а её составные части классифицируются на семантические группы: верхняя одежда, нижняя одежда, внешняя одежда, нижнее бельё и аксессуары. Внутри каждой группы гиперонимы и гипонимы рассматриваются в парадигматической взаимосвязи. Представленная модель не только раскрывает иерархическую структуру семантических систем, но также имеет практическое значение для таких областей, как переводоведение, лексикография и преподавание языка.*

Ключевые слова: *гипоним, гипероним, парадигма, женский гардероб, научное сообщество, слово, научные достижения.*

Introduction. In linguistics, hyperonymy refers to a semantic relationship where a word denotes a general category under which more specific words (hyponyms) fall. Meaning of hyponym in English – a word whose meaning is included in the meaning of another word. Hyperonim – a word whose meaning includes a group of other words. Paradigm (Greek – "sample, template") – is a set of scientific achievements. The paradigm was recognized by the scientific community in one period or another, and a new scientific study. In linguistics, some words, known as hypernyms, are generic "umbrella terms" that cover a wide range of things. Hyponyms, on the other hand, are specific words that fall under that umbrella. "Music" is a hypernym, and "rock and roll", "jazz", "opera", and "folk" are all hyponyms. "It is not easy to discover invariable semantic properties which differentiate all taxonyms from other hyponyms"[1]

The lexical units included in each group are co hyponyms and maintain synonymous relationships. We have identified 245 lexical units related to the lexical-semantic field of "Clothing" in English language.

Literature review: The study is relevant due to the richness of lexical items in this area and their cultural and linguistic significance[2]. Taxsonomy may be regarded as sub-pieces of hyponomy: the taxonyms of a lexical item are a sub-set of hyponyms.[3] The core hyper-hyperonym is identified as 'apparel' or 'clothing', followed by 'women's clothing' as the hyperonym. Under this category fall several semantic fields such as

[1] Cruse, D.A. (1986). Lexical Semantics. Cambridge University Press, p. 139.
[2] Murphy, M.L. (2010). Lexical Meaning. Cambridge University Press, p. 108.
[3] Cruse, D.A. (1986). Lexical Semantics. Cambridge University Press, p.137.

upper body garments, lower body garments, underwear, outerwear, and accessories[1]. Hyponyms include blouse, shirt, top, tank top, crop top, bodysuit. Each of these items shares core semantic features such as coverage of the torso and variation in style, formality, and exposure[2]. Lower Body Garments:

This includes skirt, pants, jeans, leggings, shorts. While serving similar functions of covering the lower body, these items differ in design, social connotation, and material.[3] Outerwear:

Garments such as coat, jacket, blazer, trench coat, cape fall here. These terms often serve both protective and aesthetic functions[4].

Underwear and Loungewear:

Items like bra, panties, corset, slip, nightgown, pajamas reflect intimacy levels and private use, reflecting cultural attitudes towards privacy and femininity [7].

Methodology. The research is qualitative in nature and uses componential analysis and semantic field theory as its primary tools. A corpus-based approach was taken by examining dictionary definitions, fashion glossaries, and English language corpora to extract relevant lexemes. These lexemes were analyzed for their semantic features, categorized into hierarchies, and mapped according to their level of generalization.

Hyper-hyperonymy is defined here as a second-level hyperonymy, where a term not only has hyponyms but also serves as a hyponym to a more abstract category. For instance, the word “apparel” can be a hyperonym for “clothing”, which in turn can be a hyperonym for more specific categories like “dress”, “blouse”, or “skirt”.

Analysis and results: Hypernym of the women's wardrobe (women's clothing) are: anorak (anorak), blazer (blazer), bolero (bolero), bomber jacket (leather zip jacket with knitted cuffs and belt), cagoule (waterproof jacket), cape, capote (long overcoat, hooded cloak), car coat (half coat), denim jacket (jeans jacket, down jacket), dreadnought (it is a coat made of thick cloth), duffle coat (duffle coat), eton jacket (short black jacket with wide lapels, it is open at the front), frock coat, frock, inverness (coat with a hood without sleeves), jeans jacket, leather jacket, levi’s jacket (jeans jacket), mackintosh, mack (mackintosh), manteau (manto), parka, pea coat (crest), pelerine, rain jacket (rainer), raincoat (rainer), redingote, spencer (short waist-length jacket), trench coat, windbreaker, bikini, bodice (bucket), corsage, body stocking (transparent tight jumpsuit), bodysuit (transparent tight jumpsuit), brassiere (bra), bra, bustier, camiknickers (lingerie set consisting of a short light sleeveless and panties jersey), camisole (sleeveless jersey), chemise (shirt), corselet (underwear that combines a belt and a bra), corset (corset), garter, girdle (belt), Merry Widow (bustier with stocking garter attached to it), negligee, panties (pants), peignoir (penoir), petticoat (skirt), underskirt (skirt), teddy (underwear item that covers the top and fastens between the legs), thong (panties “tanga”), unitard (tight-fitting overalls), bobby socks (socks with ankle-high lapels), leg warmers (gaiters), socks (socks), stockings, tits (tights), pantyhose (tights), bathrobe (robe), pressing town (robe), housecoat (robe), bloomers (bloomers – wide trousers assembled on an ankle elastic band), nighttown (night shirt), nightdress (night shirt), nightie (night shirt), nightshirt (night shirt), pyjamas, baggies (very wide trousers), bermuda shorts (bermuda), bootcut trousers (trousers “bootcut” – trousers that expand slightly downwards to cover the shoes), cigarette pants (trousers “pipes”), skinny (trousers “pipes”), drainpipes (trousers “pipes”), stovepipes (trousers “pipes”), pencil pants (trousers “pipes”), skinny pants (trousers “pipes”), skinnies (trousers “pipes”), slim-fit pants (trousers “pipes”), cropped pants (wide trousers long below the knees), cut-offs (short trousers), cycling shorts (bicycles), hipsters (hipsters - trousers that fit tightly on the hips and do not reach the waist), hot pants (very short shorts), jeans, leggings, pedal pushers (trousers just below the knee), shorts (shorts), skorts (short skirt), sweatpants (sports trousers), trousers, pants (trousers), suit, boiler suit (long-sleeved overalls), business suit, cat suit (catsuit–tight-fitting overalls, which is made of latex, leather or thin knitwear), double-breasted suit, dungarees (overall with fabric lining on the chest), overall, coverall (overalls), over all (overalls), shell suit (sport suit), single-breasted suit (single-breasted suit), track suit (sport suit), trouser suit, pantsuit (trouser suit), two-piece suit (classic suit), sweater (jumper), agap (Aran knitting sweater), bolero (bolero), cardigan (coft), cardigan jacket (jacket), cardie (jacket), crewneck (shirt or T-shirt with a round neck without a collar), jumper (jumper, sweater),

[1] Lehrer, A. (1974). Semantic Fields and Lexical Structure. North-Holland, p, 45.

[2] Jackson, H.,&Amvela, E.Z. (2000). Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology. Continuum. p. 56.

[3] Lyons, J. (1977). Semantics (Vols. 1–2). Cambridge University Press, p. 12.

[4] Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press, p. 38.

polo neck (turtleneck), turtleneck, pullover (pullover), skirt, hobble skirt (skirt with a very narrow hem), miniskirt (mini skirt), pencil skirt, pleated skirt (plissed skirt), wrapround (skirt, smell skirt), blouse (blouse), body shirt (blouse), button down (button blouse), dress shirt (button blouse), crop top (short T-shirt that does not cover the stomach), cropped top (short T-shirt that does not cover the stomach), belly shirt (short T-shirt that does not cover the stomach), half shirt (short T-shirt that does not cover the abdomen), midriff shirt (short T-shirt that does not cover the abdomen), tummy top (short T-shirt that does not cover the abdomen), short shirt (short T-shirt that does not cover the abdomen), cutoff shirt (short T-shirt that does not cover the abdomen), polo shirt, tank top (topic), top (topic), tee-shirt (t-shirt), t-shirt (t-shirt), dress (dress), ballgown (long dress for dancing on a point), cocktail dress, granny dress (long high-gate, long-sleeved, water-wet dress), kaftan (long loose dress with wide sleeves), pinafore (sundress dress), strapless dress (dress without straps), wrap-dress (smelling dress), bikini, one-piece (solid swimsuit), bathing suit (swimsuit, swimming costume), tankini (tankini: women's outdoor swimsuit) (because consists of bikini and top), two-piece (two-piece swimsuit).

The hyperonym “women's wardrobe” is classified into hyponyms based on the following characteristics:

I. Usage conditions (according to operating conditions);

outwear (overcoat) clothes (outerwear): anorak, blazer, bolero, bomber jacket, cagoule, cape, capote, car coat, denim jacket, down jacket, dreadnought, duffle coat, eton jacket, frock coat, frock, inverness, jeans jacket, leather jacket, levi's jacket, mackintosh, mac, mack, manteau, parka, pea coat, pelerine, rain jacket, raincoat, redingote, spencer, trench coat, windbreaker.

Season (by season);

Summer wear clothes; blazer, bolero, bomber jacket, cagoule, cape, denim jacket, duffle coat, eton jacket, frock coat, frock, inverness, jeans jacket, leather jacket, levi's jacket, mackintosh, mac, mack, pelerine, rain jacket, raincoat, spencer, windbreaker;

winter wear clothes; anorak, car coat, down jacket, manteau, parka, pea coat;

for spring and autumn wear (demi-season): blazer, bolero, bomber jacket, cagoule, cape, capote, denim jacket, dreadnought, duffle coat, inverness, jeans jacket, leather jacket, leather jacket, levi's jacket, mackintosh, mac, mack, pea coat, pelerine, rain jacket, raincoat, redingote, spencer, touch coat, windbreaker;

year-round clothes (all-season clothes): bomber jacket, cagoule, capote, car coat, dreadnought, duffle coat, leather jacket, pea coat, spencer, train coat.

Lingerie (underwear): bikini, bodice, corsage, body stocking, bodysuit, brassiere, bra, bustier, camiknickers, camisole, chemise, corselet, corset, garter, girdle, Merry, negligee, panties, peignoir, petticoat, underskirt, teddy, thong, unitard.

Hosiery: bobby socks (socks with ankle-high lapels), leg warmers (gaiters), socks (socks), stockings (stockings), tights (tights), pantyhose (tights).

Home wear clothes: bathrobe, dressing gown, housecoat, bloomers, nighttown, nightdress, nightie, nightshirt, pyjamas (pajamas), teddy.

II. Purpose (by intended purpose):

casual wear (casual clothes): baggies, bermuda shorts, bloomers, bootcut trousers, cigarette pants, skinny (trousers “pipes”), drainpipes, stovepipes, pencil pants, skinny pants, skinnies, slim-fit pants, cropped pants, cut-offs, cycling shorts, hipsters, hot pants, denim jacket, jeans jacket, levi's jacket, jeans, leggings, pedal pushers, shorts, skorts, sweatpants, trousers, pants, suit, boiler suit, business suit, cat suit, double-breasted suit, dungarees, overall, coverall, over all, single¬breasted suit, trouser suit, pantsuit, two-piece suit, sweater, aran, bolero, cardigan, cardigan jacket, cardie, crewneck, jumper, polo neck, turtleneck, pullover, skirt, hobble skirt, miniskirt, pencil skirt, pleated skirt, wrapround (skirt), blouse, body shirt, button down, dress shirt, crop top, cropped top, belly shirt, half shirt, midriff shirt, tummy top, short shirt, cutoff shirt, polo shirt, tank top, top, tee-shirt, t-shirt, dress, ballgown, cocktail dress, granny dress, kaftan (caftan), pinafore, strapless dress, wrap-dress.

According to the structure (by the nature of support):

shoulder: suit, boiler suit (because it consists of two parts: top and trousers), business suit (because the kit usually includes a jacket or jacket), cat suit (because consists of two parts: top and trousers), double-breasted suit (because the kit usually includes a jacket or jacket), dungares (because it consists of two parts: top and trousers), overall (because it consists of two parts: top and trousers), coverall (because it consists of two parts: top and trousers), over all (because it consists of two parts: top and trousers), denim jacket,

jeans jacket, levi's jacket, single-breasted suit (because a jacket or jacket is usually included), trouser suit (because a jacket or jacket is usually included), pantsuit (since the kit usually includes a jacket or jacket), two-piece suit (since the kit usually includes a jacket or jacket), sweater, aran, bolero, cardigan, cardigan jacket, cardie, crewneck, jumper, polo neck, turtleneck, pullover, blouse, body shift, button down (dress shift), crop top, cropped top, belly shift, half shift, midriff shift, midriff shift, tummy top, short shift, cutoff shift, polo shift, tank top, top, top tee-shirt, t-shirt, dress, ballgown, cocktail dress, granny dress, kaftan (caftan), pinafore, strapless dress, wrap-dress;

waist (belt): baggies, bermuda shorts, bloomers, bootcut trousers, cigarette pants, skinny, drainpipes, stovepipes, pencil pants, skinny pants, skinnies, slim-fit pants, cropped pants, cut-offs, cycling shorts, hipsters, hot pants, jeans, leggings, pedal pushers, shorts, skorts, sweatpants, trousers, pants, suit (because the kit includes trousers or skirt), boiler suit (because consists of two parts: top and trousers), business suit (because the kit includes trousers or skirt), cat suit (because it consists of two parts: top and trousers), double-breasted suit (because the kit includes trousers or skirt), dungarees (because it consists of two parts: top and trousers), overall (because it consists of two parts: top and trousers), coverall (because it consists of two parts: top and trousers), over all (because. consists of two parts: top and trousers), single-breasted suit (since the kit includes trousers or skirt), trouser suit (since the kit includes trousers), pantsuit (since the kit includes trousers), two-piece suit (since the kit usually includes trousers or skirt), skirt, hobble skirt, miniskirt, pencil skirt, pleated skirt, wrapround (skirt).

Sportswear and active wear (for sports and recreation): anorak, bomber jacket, bermuda shorts, bikini, cardigan, cardigan jacket, cardie, crop top, cropped top, belly shift, half shift, midriff shift, tummy top, short shift, cutoff shift, denim jacket, jeans jacket, levi's jacket, jeans, jumper, leggings, one-piece, overall, cover all, parka, polo shift, pullover, shorts, spencer, swimsuit, bathing suit, swimming costume, tank top, top, tee-shirt t-shirt, tankini, two-piece, track suit, windbreaker.

According to the structure (by nature of support):

Shoulder, anorak, bomber jacket, bikini (because it consists of swimming trunks and a bra), cardigan, cardigan jacket, cardie, crop top, cropped top, belly shift, half shift, midriff shift, tummy top, short shift, cutoff shift, denim jacket, jeans jacket, levi's jacket, jumper, one-piece (because it consists of a bra and swimming trunks connected to each other), overall (because it consists of two parts: top and trousers), coverall (because it consists of two parts: top and trousers), over all (because it consists of two parts: top and trousers), parka, polo shift, pullover, spencer, swimsuit (because consists of swimming trunks and a bra), bathing suit (because it consists of swimming trunks and a bra), wintering costume (because it consists of swimming trunks and a bra), tank top, top, tee-shirt, t-shirt, tankini (because it consists of a bikini and a top), two-piece (because it consists of swimming trunks and a bra), track suit (because it includes a windbreaker), windbreaker;

waist (belts): bermuda shorts, bikini (because it consists of swimming trunks and a bra), jeans, leggings, one-piece (because it consists of a bra and swimming trunks connected to each other), overall (because it consists of two parts: top and trousers), coverall (because it consists of two parts: top and trousers), over all (because it consists of two parts: top and trousers), shorts, swimsuit (because it consists of swimming trunks and a bra), bathing suit (because it consists of swimming trunks and a bra), swimming costume (because it consists of swimming trunks and a bra), tankini (because it consists of a bikini and top), two-piece (because it consists of swimming trunks and a bra), track suit (because the set includes sports trousers).

Season (by season):

summer (summer clothes): bermuda shorts, bikini, bomber jacket, cardigan, cardigan jacket, cardie, crop top, cropped top, belly shirt, half shirt, midriff shirt, tummy top, short shirt, cutoff shirt, denim jacket, jeans jacket, levi's jacket, jeans, jumper, leggings, one-piece, overall, coverall, over all, polo shirt, pullover, shorts, spencer, swimsuit, bathing suit, swimming costume, tank top, top, tee-shirt, t-shirt, tankini, two-piece, track suit, windbreaker;

winter (winter clothes): anorak, jeans, jumper, leggings, parka, cardigan, cardigan jacket, cardie, track suit;

for spring and autumn wear: bomber jacket, cardigan, cardigan jacket, cardie, denim jacket, jeans jacket, levi's jacket, jumper, jeans, leggings, overall, coverall, over all, polo shirt, pullover, spencer, tee-shirt, t-shirt, track suit, windbreaker;

year-round: bomber jacket, cardigan, cardigan jacket, cardie, denim jacket, jeans jacket, levi's jacket, jumper, jeans, leggings, overall, coverall, over all, polo shirt, pullover, spencer, tee-shirt, t-shirt, track suit, windbreaker.

Results and Discussion. The results reveal a multi-tiered hierarchy within the women's wardrobe lexical field:

Level 1 (Hyper-hyperonym): Apparel, attire, garments, clothing.

Level 2 (Hyperonym): Women's wear, outfit, costume, ensemble.

Level 3 (Direct Items/Hyponyms): Blouse, skirt, dress, trousers, jacket, gown, cardigan, leggings, etc.

These categories reflect both vertical and horizontal semantic relationships. For example, "blouse" and "shirt" share several semantic features and lie on the same hierarchical level, while both fall under "top wear", a hyperonym. In turn, "top wear" is a subcategory of "women's wear", which is nested under broader terms such as "clothing" or apparel.

This structured organization demonstrates how language categorizes experience with increasing levels of abstraction. Hyper-hyperonymic paradigms allow for a refined understanding of lexical relations, offering potential benefits for machine translation, lexicography, and language teaching.

Furthermore, this paradigm reflects gendered and cultural elements embedded in language. For instance, the richness of terms in women's clothing compared to men's indicates socio-cultural influences on linguistic categorization.

Conclusion. The hyper-hyperonymic paradigm of the semantic field "women's wardrobe" in English shows a systematic and hierarchical organization of lexical items. Identifying such multi-level structures offers insights not only into lexical semantics but also into the cultural and functional motivations underlying vocabulary formation. This study contributes to the broader fields of cognitive linguistics and lexical field theory by highlighting the value of deep hierarchical modeling in semantics.

References:

(1). Macmillan English Dictionary. 2002.

(2). Longman Dictionary of Contemporary English.

(3). Oxford Dictionary of Current English. 2006.

(4). Kabulova G.U "Tilshunoslikda milliy kiyim va libos nomlari talqini". Тилнинг лексик-семантик тизими, қиёсий типологик изланишлар ва адабиётшунослик муаммолари материаллар IX тўплами. Buxoro, 2018, 429–431-бетлар.

(5). Kabulova G.U. "Tilshunoslikda milliy kiyim va libos nomlari talqini". Тилнинг лексик-семантик тизими, қиёсий типологик изланишлар ва адабиётшунослик муаммолари материаллар X тўплами, Buxoro, 2019, 392–394-бетлар.

(6). Кабулова Г.У. Ибтидоий жамоа тузуми даврида кийимларнинг асосий турлари. Тилнинг лексик-семантик тизими, қиёсий типологик изланишлар ва адабиётшунослик муаммолари материаллари бўйича республика илмий амалий мақолалар XI тўплами, Buxoro, 2020, 372–374-бетлар.

(7). Kabulova G.U. Linguoculturological features of formation and development of vocabulary of the sphere clothes and fashion. International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers ISSN: (online) | (SJIF) 2945-4492. = 8.09 Impact factor, https://doi.org/10.5281/zenodo.10776996. India, p. 54–63.

Sultanova Umidakhan Matkarimovna (Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni; umidaxansultanova750@gmail.com

CONTEXTUALIZED VOCABULARY ACQUISITION: INSIGHTS INTO WORD LEARNING PROCESSES IN APPLIED LINGUISTICS

Annotation. *This article explores the role of context in vocabulary acquisition from a linguistic perspective. Drawing on the work of scholars such as Norbert Schmitt and Cheryl Zimmerman, it highlights how contextual exposure supports both incidental and explicit learning. The discussion emphasizes the benefits of context in disambiguating meaning, enhancing lexical depth, and promoting syntactic and pragmatic awareness. However, the article also critically examines the limitations of relying solely on context, especially for lower-proficiency learners or culturally nuanced language. It advocates for the integration of multiple vocabulary learning strategies to support long-term retention and deeper processing. Empirical findings from applied linguistics research are used to support the effectiveness of combining context with reflective and morphological strategies.*

Keywords: *Vocabulary acquisition, context clues, incidental learning, linguistic strategies, lexical depth, vocabulary instruction, applied linguistics*

KONTEKSTLI LUG‘ATNI O‘ZLASHTIRISH: AMALIY TILSHUNOSLIKDA SO‘ZLARNI O‘RGANISH JARAYONLARI HAQIDA TUSHUNCHALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola lug‘at boyligini kontekst orqali o‘zlashtirishning lingvistik jihatlarini tahlil qiladi. Norbert Schmitt va Cheryl Zimmerman kabi olimlarning tadqiqotlariga asoslanib, kontekstual muhitda so‘zlarni o‘rganishning bevosita va bilvosita usullari yoritiladi. Maqolada kontekstning so‘z ma’nolarini aniqlashtirish, leksik chuqurlikni oshirish, sintaktik va pragmatik ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi ahamiyati ta’kidlanadi. Shuningdek, kontekstga haddan tashqari tayanishning cheklovlari, ayniqsa, boshlang‘ich darajadagi o‘rganuvchilar va madaniy jihatdan murakkab so‘zlar uchun muammolari muhokama qilinadi. Muallif kontekstual yondashuvni reflektiv strategiyalar, morfologik tahlil va boshqa lug‘at o‘rganish usullari bilan birgalikda qo‘llashni taklif etadi. Maqolada amaliy lingvistika sohasidagi ilmiy izlanishlar asosida samarali so‘z o‘zlashtirish usullari ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *leksik o‘zlashtirish, kontekstdan foydalanish, bilvosita o‘rganish, lingvistik strategiyalar, lug‘aviy chuqurlik, kontekstli o‘qish, amaliy lingvistika.*

КОНТЕКСТУАЛИЗИРОВАННОЕ ПРИОБРЕТЕНИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА: ВЗГЛЯД НА ПРОЦЕССЫ ИЗУЧЕНИЯ СЛОВ В ПРИКЛАДНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *Данная статья посвящена изучению процесса усвоения новых слов с точки зрения лингвистики, с особым акцентом на роль контекста. На основе работ таких исследователей, как Норберт Шмитт и Шерил Циммерман, рассматриваются как инцидентное (непреднамеренное), так и целенаправленное усвоение лексики. Контекст рассматривается как важный инструмент, способствующий уточнению значения слов, расширению лексической глубины и развитию синтаксической и прагматической компетенции. Также анализируются ограничения использования контекста, особенно в случаях, когда учащиеся имеют низкий уровень владения языком или сталкиваются с культурно-специфической лексикой. Подчеркивается необходимость интеграции контекстуального подхода с другими стратегиями изучения слов, такими как морфологический анализ, рефлексия и использование словарей.*

Ключевые слова: *освоение лексики, контекстуальные подсказки, инцидентное обучение, лингвистические стратегии, лексическая глубина, контекстное чтение, прикладная лингвистика*

Introduction. The process of acquiring new vocabulary is central to successful language learning, and understanding the mechanisms by which learners encounter and retain new words has long been a subject of linguistic and pedagogical inquiry. Among the array of strategies used to build lexical knowledge, contextual learning has gained substantial attention for its potential to support both incidental and explicit vocabulary acquisition (Schmitt. 2000). Incidental word learning, where vocabulary is acquired through exposure rather than direct instruction, often relies heavily on the linguistic and situational context in which a word appears. This type of learning highlights the importance of processing words as they occur naturally in discourse, allowing learners to incrementally build meaning and usage patterns (Schmitt,.2000). Schmitt also distinguishes between item learning–learning words individually–and system learning, which involves understanding the relationships between words, such as collocations and lexical sets. Contextual exposure supports both of these processes by presenting vocabulary in real-time usage, enabling learners to make connections and infer meanings over time. Cheryl Zimmerman (2009) emphasizes the significance of reflecting on word usage and asking questions about words as methods to deepen engagement, which often intersect with the use of context. Importantly, context not only disambiguates meanings but also illustrates discourse relationships and reveals pragmatic aspects of vocabulary use, making it an indispensable tool in comprehensive vocabulary instruction. However, relying solely on context can be misleading or insufficient in certain learning environments, especially where local and global cues are limited or culturally opaque (Laufer & Sim. 1985). Despite these limitations, many researchers argue that, when used judiciously, context remains a key vehicle for expanding learners' lexical competence. The value of context in vocabulary learning lies not just in providing clues to a word's meaning, but also in exposing learners to its full semantic and syntactic range. This aligns with Nation's (2001) argument that word knowledge is multifaceted, encompassing form, meaning, and use–each of which can be partially grasped through contextual exposure. Research has shown that successful inference from context depends heavily on a learner's existing vocabulary, background knowledge, and the richness of the context itself (Nassaji. 2003). Zimmerman (2009) expands the understanding of context by proposing that it serves not only to infer meanings but also as a tool for memory, association, and noticing patterns over time. Vocabulary learning strategies (VLS), ranging from shallow techniques like memorization and repetition to deeper methods such

as inference and keyword association, all contribute differently to long-term retention and word mastery (Schmitt. 2000; Zimmerman. 2009).

The study of vocabulary acquisition has undergone significant theoretical development, particularly in understanding how learners acquire words through contextual exposure. Schmitt (2000) highlights two primary modes of vocabulary learning: incidental and explicit. Incidental learning, often occurring during reading or listening, relies on the learner's ability to infer meaning from context without direct instruction. This approach supports incremental word learning, where repeated exposure over time helps build comprehensive word knowledge. Nation (2001) emphasizes that vocabulary learning is most effective when a word is encountered multiple times in varied contexts, allowing learners to acquire not only the word's meaning but also its grammatical behavior, collocations, and pragmatic usage. Zimmerman (2009) extends this idea, suggesting that reflection and contextual analysis allow learners to retain vocabulary more deeply by forming connections between form, meaning, and use. Thus, the interaction between incidental exposure and strategic engagement is central to vocabulary growth.

This is especially true in texts requiring background knowledge or cultural familiarity, which can hinder comprehension and lexical inference (Laufer. 1997). In such cases, learners may fail to recognize contextual signals or may misinterpret them, leading to incorrect word learning. Nation (2013) emphasizes the importance of providing training in recognizing and interpreting context clues, suggesting that instruction in contextual guessing strategies can significantly improve word acquisition. Zimmerman (2009) similarly argues for combining contextual strategies with reflective practices, such as vocabulary notebooks and active questioning, to consolidate learning. Therefore, while context serves as a powerful resource, it must be scaffolded appropriately to maximize its educational potential.

An important critique of context-based learning arises from the view that not all words are equally accessible through context. Beck, Mc Keown, and Kucan (2002) differentiate between tiered vocabulary, noting that abstract or low-frequency academic terms are less likely to be accurately inferred from context, particularly when learners are exposed to global rather than local cues. Global context refers to broader discourse features, while local context includes immediate sentence-level or clause-level cues. Schmitt (2000) warns that learners are often encouraged to "just guess" meanings from context, which may lead to superficial processing and the retention of incorrect or incomplete meanings. This issue is especially pronounced when the learner lacks sufficient background knowledge or when the context is vague or metaphorical. Bensoussan and Laufer (1984) found that even advanced learners had limited success guessing meanings from context, particularly when unfamiliar collocations or idiomatic expressions were involved. Consequently, vocabulary instruction needs to strike a balance between fostering inferencing skills and providing direct teaching of complex or low-frequency vocabulary. Explicit teaching of roots and affixes, as suggested by Zimmerman (2009), can enhance a learner's ability to make educated guesses when context fails. Thus, while context is useful, it is not a panacea and should be integrated with other vocabulary learning strategies.

Discussion. The use of context as a strategy for vocabulary acquisition presents multiple benefits, particularly in the way it supports incremental and system learning. According to Schmitt (2000), one of the primary advantages of context-based learning is that it "disambiguates and delimits meaning," allowing learners to narrow down possible interpretations based on surrounding linguistic cues. Context also provides insight into discourse relationships, helping learners understand how a word functions pragmatically within a larger conversation or text. Zimmerman (2009) argues that learners who actively engage with context–by reflecting on usage and asking questions about word form and meaning–are more likely to achieve long-term retention.

Despite its advantages, context-based word learning is not without its challenges. One of the critical concerns highlighted by Schmitt (2000) and Laufer (1997) is that context is not always a reliable provider of meaning. Context clues can be vague, incomplete, or entirely misleading, especially in cases where cultural or idiomatic knowledge is required for accurate interpretation. The lecture notes rightly point out that guessing from context can be problematic when the surrounding text offers global rather than local clues, making inference more difficult. Research by Bensoussan and Laufer (1984) further confirms that learners often make incorrect guesses, especially with low-frequency or abstract vocabulary, even at advanced levels. Schmitt (2000) distinguishes between shallow strategies–like repetition and note-taking–and deeper strategies, such as inferencing, association formation, and keyword techniques. Zimmerman (2009) similarly suggests combining context use with structured tools such as vocabulary notebooks, memory aids, and word part analysis. These approaches enable learners to deepen their understanding and

better retain lexical items. For instance, when context fails to offer sufficient clues, learners can turn to dictionary use or morphological analysis (roots and affixes) to derive meaning. Mnemonic devices, such as the keyword method or imagery, are particularly effective for abstract or low-frequency words that are not easily learned through exposure alone (Nation. 2001).

Results. Research in applied linguistics has consistently shown that vocabulary acquisition through context leads to significant linguistic development, particularly in the areas of semantic understanding, lexical depth, and discourse competence. As Schmitt (2000) explains, words learned in authentic contexts are more likely to be remembered with accurate meanings, appropriate connotations, and grammatical forms. Quantitative and qualitative studies reveal that context-based strategies produce measurable gains in vocabulary acquisition when combined with learner awareness and strategy training. The following linguistic improvements were commonly observed among learners using context-based strategies:

- Enhanced ability to infer meaning from both local and global textual clues.
- Improved use of new vocabulary in syntactically correct and semantically appropriate ways.
- Increased recognition and production of collocations and idiomatic expressions.
- Greater pragmatic awareness of word use in formal and informal registers.
- Expanded understanding of morphological structures (prefixes, suffixes, roots) through contextual variation.

These results indicate that the integration of contextual strategies within vocabulary instruction supports not only lexical acquisition but also syntactic, morphological, and pragmatic development, essential areas in linguistic proficiency.

Nassaji (2003) similarly found that the success of inferencing relies heavily on existing vocabulary size and prior topic familiarity. Zimmerman (2009) argues that context must be supported by scaffolding, such as teacher-guided questioning or vocabulary-focused tasks, to be effective for lower-proficiency learners.

Conclusion. In the field of linguistics, the acquisition of new vocabulary through context emerges as a vital mechanism for developing comprehensive language proficiency. Contextual learning not only facilitates the recognition of word meanings but also enhances learners' understanding of syntax, morphology, and pragmatics. As supported by Schmitt (2000) and Zimmerman (2009), vocabulary learning is a multi-dimensional process that benefits greatly from exposure to rich, authentic language input. Context empowers learners to develop both item-specific knowledge and system-wide linguistic competence by encountering words in varied grammatical, collocational, and discourse environments. This integrative approach aligns with core linguistic principles, where language is viewed not just as a collection of words but as an interconnected system governed by rules and patterns. By combining context with deeper cognitive strategies such as morphological analysis, inferencing, and metalinguistic reflection, vocabulary instruction can support long-term retention and functional language use. From a linguistic standpoint, effective word learning through context ultimately leads to more fluent, accurate, and contextually appropriate language production.

References:

(1). Barcroft J. (2009). Input-based incremental vocabulary instruction: A principled approach. TESOL Quarterly, 43(1), p. 113–133. https://doi.org/10.1002/j.1545-7249.2009.tb00228.x

(2). Beck, I.L., McKeown, M.G., & Kucan L. (2002). Bringing words to life: Robust vocabulary instruction. Guilford Press.

(3). Bensoussan, M., & Laufer, B. (1984). Lexical guessing in context in EFL reading comprehension. Journal of Research in Reading, 7(1), p. 15–32. https://doi.org/10.1111/j.1467-9817.1984.tb00252.x

(4). Laufer B. (1997). The lexical plight in second language reading: Words you don't know, words you think you know, and words you can't guess. In J.Coady & T.Huckin (Eds.), Second language vocabulary acquisition (p. 20–34). Cambridge University Press.

(5). Laufer B., Sim, D.D. (1985). Taking the easy way out: Non-use and misuse of clues in EFL reading. English Teaching Forum, 23(2), p. 7–10.

(6). Laufer B., Waldman, T. (2011). Verb–noun collocations in second language writing: A corpus analysis of learners' English. Language Learning, 61(2), p. 647–672. https://doi.org/10.1111/j.1467-9922.2010.00621.x

(7). Nassaji, H. (2003). L2 vocabulary learning from context: Strategies, knowledge sources, and their relationship with success in L2 lexical inferencing. TESOL Quarterly, 37(4), p. 645–670. https://doi.org/10.2307/3588216

(8). Nation I.S.P. (2001). Learning vocabulary in another language. Cambridge University Press.

(9). Schmitt N. (2000). Vocabulary in language teaching. Cambridge University Press.

(10). Schmitt N. (2008). Review article: Instructed second language vocabulary learning. Language Teaching Research, 12(3), p. 329–363. https://doi.org/10.1177/1362168808089921

(11). Zimmerman C.B. (2009). Word knowledge: A vocabulary teacher's handbook. Oxford University Press.

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

FIZIKA-MATEMATIKA		
Ochilov Zarifjon Xusanovich, Husanov Abduroziq Zarifjon o‘g‘li	Maxsus ko‘rinishdagi vazn funksiyali umumlashgan Radon almashtirishlari	**3**
Abloqulov Sherzodjon Zokir o‘g‘li, Ruzimov Anvarbek Shuxratovich, Saidov Yuldash Razzakovich	Qarshilikli erkinlik darajasi birga teng bo‘lgan mexanik sistemaning erkin tebranishi	**7**
Sobirov Usmon Matyaqubovich, Baltabayeva Mahliyo Oybek qizi	Matritsaviy yuqori yarim tekislikda interpolatsion ketma-ketliklar	**12**
Olimbayev To‘lqin G‘ayrat o‘g‘li, Babaxanova Xusnora, Qo‘shnazarov Rasul Qudratovich	Riman sirtlarining paraboliklik xususiyati: garmonik o‘lchov va potensial funksiyalar yondashuvi	**15**
Курбонбоева Мохина Зокир кизи	Сравнительный анализ моделей ARIMA, LSTM и XGBoost при прогнозировании курса валюты USD/UZS	**20**
Matyakubov Zokirbek Qadamovich Raximboyeva Hurmatoy Qaxramon qizi	Matritsaviy yuqori yarim tekisliklar dekart ko‘paytmasida integral formula	**24**
Раззоков Алижон Шоназарович, Кошчанова Дурдона Эрматовна, Аминбоев Жахонгир, Отажонова Рузика, Сотимова Махбуба, Бозорбоев Мурод, Ражабова Камола	Получение твердого раствора $SI_{1-X-Y}GE_X\ SN_Y$ из жидкой фазы	**30**
Турсунова Зулайхо Омонуллаевна, Жабборов Мухаммади Мусурмон угли, Жураев Турсунбой Файзиевич	О шейповых свойствах некоторых подпространств пространства $P(X)$	**34**
Жувонов Камариддин Ризокулович, Жураев Турсунбой Файзиевич, Исаев Саид Усмонович	Эквисвязность подпространств пространства вероятностных мер на стратифицируемом пространстве	**40**
Toshtemirov Jaloliddin Mamasoat o‘g‘li	A Mathematical Model for Convective and Nonlinear Heat Transfer in Multi-Variable, Multi-Component Media	**48**
Akhmedov Kurbanbay Yuldashboyevich, Bekchanova Shakhnoza Khusanboy qizi	On Complex Hyperplanes In $\mathbb{C}^n$ Space and Their Projections in Real Space	**52**
FALSAFA		
Jabborova Saodat Sattorovna	Islohotlarning muhim yo‘nalishi – ma’naviyatni yuksaltirish siyosatining asosiy vazifalari	**56**
Boymatov Rustam	Shaxs siyosiy madaniyati va siyosiy yetuklik	**58**
Sattorova Shalola Bobir qizi	Mirzo Bedil ijtimoiy-falsafiy g‘oyalarining komil insonni tarbiyalashdagi ma’naviy-axloqiy ahamiyati	**61**
Islamova Komila Payzullayevna	Maorifni isloh qilish borasidagi ma’rifatparvarlik harakatlarida sadriddin ayniyning o‘rni	**63**
Atakulov Mavlonbek Saitkulovich	Yoshlarda salomatlik va ma’naviy muhitning ijtimoiy ahamiyati	**65**
Ismoilov Sobirjon To‘rabekovich	Sharqona mushtaraklik	**68**
Kodirova Muattar Ganijonovna	Sharq faylasuflari ta’limotida ilm masalasi	**71**
Kabulniyazova Gulchexra Tashpulatovna	Uyg‘onish davri falsafasining antropotsentrik va gumanistik yo‘nalishlarining asosiy vakillari	**74**
Jumayev Aslam Hazratovich	Naqshbandiya tariqati ta’limotida mehnat konsepsiyasi	**77**
Maxmudov Feruz Tulkinovich	Yangi O‘zbekistonda mahallabay ishlash tiziminining xususiyatlari	**79**
TILSHUNOSLIK		
Mamatqulov Abdulxapiz Latipovich	Tilshunoslikning o‘ziga xos kategoriyalari va ritorikaning umumiy omillari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik	**82**

To‘xtayeva Qo‘ysin Davlatovna	Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari	**85**
Nematova Nargiza Azimovna	Assotsiativ aloqalar va konnotativ ma’no: nominatsiya jarayonida madaniy omillar roli	**88**
Atamirzaeva Maxliyo Xabibullaevna	Nanotexnologik terminlarning shakllanishidagi kognitiv mexanizmlar	**91**
Ochilova Noila Farmonovna	Kelasi zamonga oid vaziyatlarda irrealis talqini	**94**
ADABIYOTSHUNOSLIK		
Tilovmurodova Shamsiqamar Furqat qizi	Nirmal varmaning dastlabki hikoyalarida o‘tmishga qaytishlar: narrativ tuzilma va badiiy maqsad	**97**
Ulkanboyeva Matluba Hasanboy qizi	O‘zbek hikoyachiligida badiiy kompozitsiya tipologiyasi	**102**
Nasirdinova Yorkinoy Abdumuxtarovna	Markaziy Osiyo tasavvuf adabiyoti fransuz madaniy idrokida	**105**
Rakhimova Dilfuza Masharip qizi	Kazuo Ishiguro asarlarida multikulturalizm va shaxsiy xotira: o‘tmish, xotira va hayotning murakkabligi	**108**
JURNALISTIKA		
Halimova Sayyora Abdurahimovna	Rauf Muzaffarzodaning “Sadoyi turkiston” gazetasidagi publitsistik faoliyati	**112**
PEDAGOGIKA		
Isakov Zakirjon Soliyevich	“Ona tili” fanidan talabalarga mustaqil ishlarni tashkil etishda tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanish	**116**
Alimov Farhod	Raqamlashtirish sharoitida talabalarining yozma nutq kompetensiyasini modellashtirishning metodik tizimi	**118**
Choriyev Nurislam Nuritdinovich	Bo‘lajak “texnologiya” fani o‘qituvchilarida konstruktorlik faoliyatiga oid ko‘nikmalarining shakllanishida raqamli texnologiyalarning o‘rni	**121**
Abdupattaev Hasanboy Abdurahmonovich, Sharipova Oqibat	Umumta’lim maktablarida “tarbiya” fanining joriy etilishi hamda tarbiya va milliy tarbiya tushunchalarining mazmuni	**126**
Atadjanova Mehribon Ilxamovna	Geografiya darslarida o‘quvchilar ekologik tafakkurini rivojlantirishning ilmiy-amaliy ahamiyati	**128**
Mamaziyoyeva Orzixon Odiljon qizi	Yuqori sinf o‘quvchilarining grammatik kompetensiyasini kommunikativ yondashuv asosida rivojlantirish metodikasi	**131**
Abdurashidova Rushana Farhodovna	Mnemonik texnikalar va ularning og‘zaki va yozma nutiqni rivojlantirishdagi ahamiyati	**134**
Rahimova Sarvinoz Sadiq qizi	Markaziy Osiyo mutaffakkirlarining boshqaruv masalalaridagi nazariy qarashlari	**137**
Xidirova Dildora Zayniddinovna	Gnoseologik yondashuv ta’lim jarayonini rivojlantirishning muhim omili sifatida	**140**
Atiyazov Saparbay Jumamuratovich	Morfologiya va sintaksisni bog‘lab o‘qitish ona tilini o‘qitishning muhim prinsipi sifatida	**142**
Baymuratova Saltanat Jaqsimbaevna	Podkast ta’lim resursi shakllanish tarixi va mohiyati	**146**
Allabergenova Dilafruz Kadambekovna	Talabalarda “yashil pedagogika”ning zamonaviy tendensiyalarini shakllantirish	**149**
Maxmudova Zulxumor Alim qizi	Loyihaga asoslangan ta’lim maktabgacha yoshdagi bolalarga ingliz tili o‘qitishning pedagogik usuli sifatida	**153**
Abdirahmonov Lazizbek Latipboyevich, Sadullayev Ruslanbek Xudashkurovich	Yosh voleybolchilarning maxsus tayyorgarligini harakatli o‘yinlar orqali takomillashtirish	**157**
Турсунова Нодира Араббоевна	Эффективные методы преподавания русского языка для формирования лингвистической и социально-культурной компетенции в условиях двуязычия в узбекистане	**160**
Бекманова Жамиля Абдуллаевна	Стратегические задачи системы совершенствования дошкольного воспитания в узбекистане	**163**

Matlatipova Muslima G‘ayrat qizi	Enhancing Young Adolescent Learners’ Reading Competence Through Read-Aloud Books	**165**
Batirova Marifat Khomidovna	Assessment of Independent Learning of Students in the Higher Education System	**169**
Khayrullayeva Dilorom Sayfutdinovna	Authentically Practice-Oriented Text as a Basis for Improving Reading Comprehension	**172**
ILMIY AXBOROT		
Ibragimov Shuxrat Isroilovich	Huquqbuzarlikning oldini olishda profilaktika tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqishda preventiv choralar	**175**
Karimova Madina Saydulla qizi	Ritorika nuqtayi nazaridan eristik diskurs	**177**
Xolisova Gavharoy Mannobjon qizi, Yuldashova Go‘zal Rustam qizi	Biznes va tijoriy muloqot tadqiqi, nazariy xulosalar	**180**
Nabieva Zarrina Isomiddinovna	Ijtimoiy munosabat fe’llarining aspektual va kategorial belgilari	**182**
Kabilova Zebiniso Murodovna	Matnning fonosemantik tadqiqiga doir ayrim mulohazalar	**185**
Kalimbetov Sharapat Maxsutbayevich, Najimova Perizad Arslanbaevna	Kognitiv tilshunoslikda konseptual ziddiyatlik tushunchasi	**187**
Kushmanov Jasur Baxodirovich, Matniyazova Nasiba Samandarovna	O‘zbek va ingliz tillarida tabiatga oid frazeologik birliklarning leksik-semantik tahlili	**191**
Usmonova Odina Siddikovna	Tilning lingvistik evolytsiyasi va unda taom nomlarining o‘rganish masalasi	**194**
Navruzova Muyassar Gaybullayevna	Tibbiy birliklarning rivojlanish taraqqiyoti hamda genezisi	**196**
Tursunova Gulchexra Norboboyevna	Zamonaviy ingliz adabiyoti nutqida aqliy qobiliyatlar va madaniy o‘zlikni ifodalovchi frazeologik birliklarning lingvistik tadqiqi	**200**
Masharipova Farida Zokirovna	Erkin Samandarning “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romani badiiyatida zid ma’noli so‘zlarning o‘rni	**203**
Sobirov Qahramon Saloyevich	O‘zbek dramatik asarlarida sinekdoxa	**206**
Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna	O‘zbek va ingliz tillardagi vizual kognitiv fe’llarning struktur xususiyatlari	**208**
Shomuratova Intizor Bekchan qizi	Xos so‘zlar “lakuna”mi?	**211**
Qurbonova E’zoza Shuhrat qizi	Yuridik terminologiyaga oid tadqiqotlarda qo‘llanilgan metodlar tahlili	**214**
Kurbaniyazova Manzura Radjapovna	Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi gastronomik metaforalarning lingvomadaniy xususiyatlari	**217**
Yakupova Kamila Turmaxammetovna	Ingliz va o‘zbek tillarida ismlar va ularning denotatlari qiyosiy tahlili	**221**
Rahimberdiyeva Shahzodabonu	Fonemalar va morfemalar o‘rtasidagi bog‘lanish	**224**
Xaytbayeva Muxlisa Muxtor qizi	Topishmoqlarning lingvomadaniy tadqiqida metaforaning o‘rni	**227**
Мардонова Феруза Бахроновна	Развитие идеи содружества, мира, толерантности в духовном наследии мыслителей Центральной Азии	**230**
Каландаров Сардар Ибрагимович	Труд как основополагающий принцип народной школы С.Френе	**233**
Botirova Valida Shuhrat qizi	Paralinguistic Features of Numeral Phraseology	**235**
Kabulova Gulruxsor Ulugbekovna	Hyper-Hyperonimic Paradigm of “Women's Wardrobe” in English	**238**
Sultanova Umidakhan Matkarimovna	Contextualized Vocabulary Acquisition: Insights into Word Learning Processes in Applied Linguistics	**242**

“ILM SARCHASHMALARI” ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALI MUALLIFLARIGA ESLATMA

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy, metodik jurnaliga qo‘yiladigan talablar jahon andozalari hamda O‘zbekistonda amal qilayotgan PhD va DSc tadqiqotlari tizimidagi andozalardan kelib chiqadi.

2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi kerak.

3. O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.

4. Maqola 1 ta taqriz, pagiatga tekshirilganligi haqidagi ma’lumotnoma va 1 ta ekspertlar xulosasi bilan (hujjatlar elektron shaklda) qabul qilinadi.

5. Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.

6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

Maqola xalqaro andozalar talabi doirasidagi quyidagi aniq bandlarga ega bo‘lishi kerak:

Maqola muallifi to‘g‘risida ma’lumot (Author information). Bunda muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to‘liq yozilishi, muallifning lavozimi, ilmiy unvoni va darjasi, e-maili, telefon raqami hamda maqola taqrizchisi yozilishi kerak. Maqola muallifi to‘g‘risida ma’lumot **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola mavzusi (Title). Maqola mavzusi, imkon qadar, qisqa va lo‘nda ko‘rinishda shakllantirilgan bo‘lib, maqolaning tadqiqot yo‘nalishini aniq ifoda etishi lozim. Sarlavha **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola annotatsiyasi (Abstract). Maqolalarning qisqacha mazmuni (annotatsiyasi) 5 qatordan kam, 15 qatordan oshmagan holda **o‘zbek**, **rus** va **ingliz** tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo‘llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to‘la mazmunidan kelib chiqqan holda, muallifning ilmiy va amaliy hissasi qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar (Key words). Maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so‘zlar hisoblanadi. Kalit so‘zlarning har biri asosiy matn tarkibida ko‘proq takrorlanishi tavsiya etiladi. Maqola kalit so‘zlari **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Kirish (Introduction). Kirish qismida, asosan, tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiq etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma’lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O‘z mazmuniga ko‘ra, har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, u o‘tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo‘li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilari hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo‘nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya’ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo‘llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot obyektining tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma’lumot manbalaridan foydalanish to‘g‘risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo‘yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo‘yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo‘lni belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo‘lning ishonchliligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari orqali yig‘ilgan ma’lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi, topilgan natijalar bo‘yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqotning maqsad, vazifalarining anglashilganligi hamda tadqiqot savollarining o‘z javobini topganligi, tadqiqotning asosiy natijalariga va tadqiqotning umumiy jarayoniga umumiy xulosalar, shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda, kelajak tadqiqot ishi yo‘nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References). Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro‘yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo‘yiladi. Masalan:

– mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;

– mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

Maqola ***matnida*** foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboyYo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **Ilxam Atadjanov**

Terishga berildi: 26.05.2025
Bosishga ruxsat etildi: 5.06.2025
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.17
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: https://t.me/ilmsarchashmalari